

e-ISSN: 2822 - 3136

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ
1982

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Van Yüzüncü Yıl University

SBED

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute

2024

**Uluslararası
Hakemli Dergi**
*International
Refereed Journal*

63

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü Dergisi

Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute

e-ISSN: 2822 - 3136

Yıl/Year: 2024 Sayı/Issue: 63

Kapsam / Scope: Sosyal Bilimler / Social Sciences

Periyot / Period: Yılda dört kez (Mart, Haziran, Eylül, Aralık) yayımlanır.
The journal publishes four issues a year (March, June, September, December)

Yayın Dili / Publication Language: Türkçe ve İngilizce / Turkish and English

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
en az iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır.

Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute
Double blind peer-review system is used.

Dergimizin Tarandığı İndeksler/Indexes

ULAKBİM TR Dizin, EBSCO,
MLA (Modern Language Association),
ERIH PLUS, DOAJ.

Bu dergideki makaleler iThenticate programıyla taranmıştır.
The articles in the journal were processed iThenticate through program.

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yayıncı | Publisher

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Van Yüzüncü Yıl University Institute of Social Sciences

Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Murat CABAZ

Sahibi | Owner

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına |
On Behalf of Van Yüzüncü Yıl University Institute of Social Sciences
Prof. Dr./Prof. Bekir KOÇLAR

Baş Editör | Editor in Chief

Doç. Dr./Assoc. Prof. Halit YABALAK (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University)

Editörler | Editors

Doç. Dr./Assoc. Prof. Ömer OBUZ (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University)
Dr. Öğr. Üyesi/ Asst. Prof. nükhet ELTUT KALENDER (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University)
Dr. Öğr. Üyesi/ Asst. Prof. Yunus ÖZDURĞUN (Siirt Üniversitesi/University)

İngilizce Dil Editörü | English Language Editor

Doç. Dr./Assoc. Prof. Habib TEKİN (Marmara Üniversitesi/University)

Sekreteryaya /Secretary

Ahmet KÖKLÜ

Dizgi ve Tasarım | Design

Doç. Dr. Halit YABALAK

halityabalak@yyu.edu.tr

İletişim Bilgileri | Contact Details

e-posta/e-Mail: sbedergisi@yyu.edu.tr / yyu.sbe@yyu.edu.tr

e-Ağ/Web: <http://www.yyusbedergisi.com> / <http://dergipark.org.tr/tr/pub/yyusbed>

Tel /Phone: 0432 225 11 17- 0432 225 10 24

Faks / Fax: 0432 225 10 52

Adres / Address: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü, 65080, Zeve Kampüsü, Tuşba/Van

Yayın Tarihi | Publication Date

28 Mart / March 2024

Dergide yayımlanan makalelerin tüm sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergi Yayın Kurulu gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamama konusunda serbesttir. Yayın Kurulu ve editöryal ekip makalelerle ilgili herhangi bir yasal yükümlülük kabul etmez

All responsibility of the articles published in the journal belongs to the authors. Editorial board of the journal is free to publish the articles. Editorial board does not accept any legal liability for articles.

Arap Dili ve Edebiyatı Alan Editörü / Area Editor of Arabic Language and Literature

Prof. Dr./ Prof. Abdulhadi TİMURTAŞ / Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Arkeoloji Alan Editörü / Area Editor of Archeology

Dr. Öğr. Üyesi/ Asst. Prof. Salih SOSLU – Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi/University

Coğrafya Alan Editörü / Area Editor of Geography

Prof. Dr./ Prof. Murat YILMAZ - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Felsefe Alan Editörü / Area Editor of Philosophy

Doç. Dr./Assoc. Prof. Eren RIZVANOĞLU - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Güzel Sanatlar Alan Editörü / Area Editor of Fine Arts

Doç. Dr./Assoc. Prof. Aslı ERCİYEŞ TOSUN - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

İktisat Alan Editörü / Area Editor of Economics

Prof. Dr./ Prof. Mehmet Akif Arvas

İngiliz Dili ve Edebiyatı Alan Editörü / Area Editor of English Language and Literature

Doç. Dr./Assoc. Habib TEKİN (Marmara Üniversitesi/University)

İşletme Alan Editörü / Area Editor of Management

Doç. Dr./Assoc. Prof. Ertuğrul ÇAVDAR - Kastamonu Üniversitesi/University

**Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Alan Editörü /
Area Editor of Public Administration and Political Science**

Dr. Öğr. Üyesi/Asst. Prof. Gaye TUĞ LEVENT- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Sanat Tarihi Alan Editörü / Area Editor of Art History

Doç. Dr./Assoc. Prof. Ercan ÇALIŞ - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Sosyoloji Alan Editörü / Area Editor of Sociology

Prof. Dr./ Prof. Suvat PARİN - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Turizm Alan Editörü / Area Editor of Tourism

Doç. Dr./Assoc. Prof. Sedat ŞAHİN - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Tarih Alan Editörü / Area Editor of History

Doç. Dr./Assoc. Prof. Erkan AVŞAR – Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University

Türk Dili ve Edebiyatı Alan Editörü / Area Editor of Turkish Language and Literature

Doç. Dr./Assoc. Prof. Ulaş BİNGÖL – Constantine Emir Abdelkader Üniversitesi/University

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLE

Özkan DAYI

- İlhanlılar Zamanında Tıp ve Eczacılık Bilimlerine Genel Bir Bakış** 1
A General Overview of Medical and Pharmaceutical Sciences in the Time of the Ilkhanate 1

Zülküf ÇEVİK

- Comparison of Students' Perceptions of the Accounting Profession Before and After the Introduction to Accounting Course by Using a Mixed Method** 15
Öğrencilerin Muhasebe Mesleğine İlişkin Algularının Muhasebeye Giriş Dersi Öncesi ve Sonrasında Karma Yöntemle Karşılaştırılması 15

Elif ALKAR, Emin ATASOY

- Investigation of The Relationship Between International Students' Perception of Cultural Intelligence and Their Intercultural Sensitivity and Acculturation** 28
Uluslararası Öğrencilerini Kültürel Zekâ Algı Düzeyi ile Kültürlerarası Duyarlılık ve Kültürlenme Düzeyleri Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi 28

Zuhal BAŞBUĞ, Fatih BAŞBUĞ

- Propagandanın Görsel Dili Üzerine Bir Değerlendirme** 42
An Evaluation on The Visual Language of Propaganda 42

Gizem GERDAN, Emre DÜNDER

- Video Conferencing from Crises and Disasters to Daily Life: Reviewing the Psychometric Properties of the Zoom Exhaustion & Fatigue Scale and Determining the Cut-off Score** 58
Kriz ve Afetlerden Gündelik Hayata Video Konferans: Zoom Tükenmişlik ve Yorgunluk Ölçeği'nin Psikometrik Özelliklerinin Gözden Geçirilmesi ve Kesme Puanının Belirlenmesi 58

Zübeyir ÇELİK, Reha SAYDAN

- A Systematic Review of the Research Models of Brands Subject Doctoral Theses Published in 2020-2023 at the YÖK National Thesis Center** 72
YÖK Ulusal Tez Merkezinde 2020-2023 Yıllarında Yayımlanan Marka Konulu Doktora Tezlerinin Araştırma Modellerinin Sistematik Bir İncelemesi 72

Nuray PAMUK ÖZTÜRK

- Han Yu (韓愈) ve Şiirleri Üzerine Bir İnceleme** 89
A Review Study on The Poems of Han Yu (韓愈) 89

Serap YILDIZ İLDEN

- Oyun Olgusu Bağlamında Modern Sanatta Yaratım Unsuru Olarak Rastlantı** 101
Coincidence as an Element of Creation in Modern Art in the Context of the Phenomenon of Game 101

Gülsüm Tuğçe ÇETİN

Geopolitical Dynamics in The Golden Ocean by Patrick O'Brian 119

Patrick O'Brian'in The Golden Ocean Romanında Jeopolitik Dinamikler 119

Mehmet ÖZGÜDEN

Antigone: Bir Ölü Üzerinden Siyaset, Meşruiyet ve Devlet 132

Antigone: Politics, Legitimacy, State, through a Dead Body 132

Gülşen AKKOYUN ÖZLÜ

18. yüzyılda Diyarbakir'da Kitaplar ve Kitap Sahipliği 144

Books and Book Ownership in Diyarbakir in the 18th Century 144

Mustafa KÖKSAL

Harezmsah-Moğol İlişkilerinin Bozulması ve Sonrasında Harezmsahların Moğol Saldırılarına Karşı Gösterdiği Önemli Bir Direniş: Hocend Savunması ve Timur Melik 161

Deterioration of Khwarezmshah-Mongol Relations and a Significant Resistance Shown by Khwarezmshahs Against Mongol Attacks: Hocend Defense and Timur Melik 161

Recep Emin GÜL

Merdûd Bir Rivayetin Sanal Alemdeki Serencâmı: Hz. Peygamber'in Hz. Meryem ile Evleneceğine Dair Rivayetin Tahrîc ve Tahlîli 173

The Consequence of a Rejected Narration in the Virtual World: Establishment (Takhrij) and Analysis (Tahlil) of the Narration About the Prophet's Marriage to Mary 173

Rahmi DOĞANAY, Seda GÜRSEL

1923-1950 Yılları Arasında Göçmenlerin İskanına Ayrılan Bütçe 184

Allocated to the of Immigrants Between 1923-1950 184

İşılay KONAK, Mustafa KARTAL, Mine DİLBER

Dr. Rıfki Kâmil Urga Çankırı Araştırmaları Merkezi Tarihi Belgeler Müzesi'nde Bulunan 1790 Kayıt No'lu Satır Arası Kur'an-ı Kerim'in Mevcut Korunma Durum Tespiti 199

Dr. Rıfki Kâmil Urga Determination of the Current Preservation Status of the Interlinear Quran No. 1790 in the Çankırı Research Center Historical Documents Museum 199

Cihan ORUÇ

XV. Yüzyıl Seyyahlarının Gözünden Hindistan'da Dini Hayat 216

Religious Life in India Through the Eyes of XVth Century Travelers 216

Tolga BAYINDIR

'Zamanın Bittiği Yer'de Varlık Felsefesi ve Varoluş Sorunsalı 226

Philosophy of Being and the Problem of Existence in 'Zamanın Bittiği Yer' 226

Yayın Kurulu/ Editorial Board

Prof. Dr./Prof. Aleksandar KADIJEVIC	Belgrad Üniversitesi/University of Belgrade Sırbistan/Serbia
Prof. Dr./Prof. Ivan BALTA	Osijek Üniversitesi/University of Osijek, Hırvatistan/Croatia
Prof. Dr./Prof. Mehmet Şirin ÇIKAR	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye
Prof. Dr./Prof. Serbo RASTODER	Karadağ Üniversitesi/University of Montenegro, Karadağ/Montenegro
Prof. Dr./Prof. Süleyman Turduyevic KAYIPOV	Sincan Pedagoji Üniversitesi/Xinjiang Pedagogical University, Çin/China
Prof. Dr./Prof. Timur KOCAOĞLU	Michigan Üniversitesi/Michigan State University ABD/USA
Doç. Dr./Assoc. Prof. Liliana BOŞCAN	Bükreş Üniversitesi/University of Bucharest Romanya/Romania
Doç. Dr./Assoc. Prof. Tamer BALCI	Teksa Üniversitesi/The University of Texas, ABD/USA
Doç. Dr./Assoc. Prof. Vitaliy POZNAHİREV	Rusya Bilimler Akademisi/Russian Academy of Sciences, Rusya/Russia
Dr. Salih Ahmad ABDULVEHHAB	Ezher Üniversitesi/University, Mısır/Egypt

Danışma Kurulu | Advisory Board

Prof. Dr./Prof. Abdülmecit NUREDİN	Uluslararası Vizyon Üniversitesi/International Vision University Makedonya/Macedonia
Prof. Dr./Prof. Fuat GÜLLÜPINAR	Anadolu Üniversitesi/University Türkiye
Prof. Dr./Prof. İbrahim Moh'd Mahmoud KOFAHİ	Ürdün Üniversitesi/Jordan University Ürdün/Jordan
Prof. Dr./Prof. Kemal YAKUT	Anadolu Üniversitesi/University, Türkiye
Prof. Dr./Prof. Mehmet AYGÜN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University, Türkiye
Prof. Dr./Prof. Orhan KILIÇ	Fırat Üniversitesi/University, Türkiye
Prof. Dr./Prof. Öztürk EMİROĞLU	Varşova Yunus Emre Enstitüsü/Warsaw Yunus Emre Institute, Polonya/Poland
Doç. Dr./Assoc. Prof. Emina BERBIC KOLAR	Osijek JJ Strossmayer Üniversitesi/JJ Strossmayer University in Osijek Hırvatistan/Croatia
Doç. Dr./Assoc. Prof. Nihada DELIBEGOVIC DZANIC	Tuzla Üniversitesi/ University of Tuzla Bosna Hersek/ Bosnia and Herzegovina
Doç. Dr./Assoc. Prof. Oqtay QULİYEV	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Azerbaycan/ Azerbaijan

İlhanlılar Zamanında Tıp ve Eczacılık Bilimlerine Genel Bir Bakış

A General Overview of Medical and Pharmaceutical Sciences in the Time of the Ilkhanate

Özkan DAYI

Associate. Prof., Bayburt University, Department of History, Bayburt, Türkiye
Doçent Dr., Bayburt Üniversitesi, İTBF, Tarih Bölümü, Bayburt, Türkiye
Orcid: 0000-0001-8192-3445 | E-posta: ozkandayi@bayburt.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Dayı, Ö. (2024). A General Overview of Medical and Pharmaceutical Sciences in the Time of the Ilkhanate. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 63, 1-14.

Dayı, Ö. (2024). İlhanlılar Zamanında Tıp ve Eczacılık Bilimlerine Genel Bir Bakış. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 63, 1-14.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 31 October/Ekim 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 09 February /Şubat 2024

Published/Yayın Tarihi: 28 March/Mart 2024

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 63 **Pages/Sayfa:** 1-14

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Özkan DAYI).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Moğol istilasından sonra yeni bir değişim ve dönüşüm dönemine giren Ön Asya coğrafyası ilmî alanlarda farklı bir gelişim çağına sahne olmuştur. Bu bölgede on üçüncü yüzyılın başında savaşın, katliamların ve göçün yıkıcı etkisiyle durma noktasına ulaşan bilimsel faaliyetler, Moğolların Ön Asya'ya hâkim olması ve ardından bir Moğol şube devleti olan İlhanlı devletinin tesis edilmesi ile yeniden canlanmaya başlamıştır. Süreç içerisinde tıp ve eczacılık ilminde değişimin nasıl cereyan ettiği çalışmamızın konusunu teşkil etmektedir. Bu bağlamda süreç boyunca Moğol yönetimlerinin tıp ve eczacılık ilmine oldukça ilgili oldukları bilinmektedir. Özellikle İlhanlılar zamanında Hâce Nasîrüddîn Tûsî ve onun yardımcıları arasında bulunan tabipler, Vezir Sa'dü'd-Devle, Vezir Reşîduddîn Fazlullah ve dönem içerisinde yetişen diğer âlimler İlhanlı tahakkümünde tıp ve eczacılığın gelişmesine katkı sağlamıştır. Yine bu dönemde açılan veya yeniden faal hale getirilen hastanelerin varlığı, tıp ilminin İlhanlı yöneticileri nezdinde değer ve ilgi gördüğünü kanıtlamaktadır. İlhanlılar zamanında tıp ve eczacılık eğitimi veren kurumların tesis edildiği bilinmektedir. İlhanlı toprakları bu alanda araştırmaların yapıldığı, İlhanlı coğrafyasının dışında yer alan Hint ve Çin diyarlarına tıp ve eczacılık incelemeleri için elçilerin gönderildiği dönemin kaynak eserlerine yansımaktadır. Çalışmamızda bu bilgiler dikkate alınarak İlhanlılar zamanında tıp ve eczacılık ilminin genel durumu, dönemin tıp âlimleri, bu alanda yazılan eserleri, İlhanlı ülkesinin tıp eğitim merkezlerini ve hastanelerini aktarmayı amaçlamaktayız.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, İlhanlılar, tıp, eczacılık, hastaneler, tabipler.

Abstract

The Near East geography, which entered a new period of change and transformation after the Mongol invasion, entered a different era of development in scientific fields. The scientific situation in this region, which experienced the devastating effects of war, massacres and migration at the beginning of the thirteenth century, began to revive with the Mongols' domination of Asia Minor and the subsequent establishment of the Ilkhanid state, a Mongolian branch state. How the change takes place in the science of medicine and pharmacy in the process constitutes the subject of our study. In this context, it is known that the Mongolian administrations were very interested in medicine and pharmacy throughout the process. Especially during the Ilkhanid period, the physicians among Hâce Nasîrüddîn Tûsî and his assistants, Vizier Sa'dü'd-Devle, Vizier Reşîduddîn Fazlullah and other scholars who grew up during the period caused the development of medicine and pharmacy under the Ilkhanid rule. Again, the hospitals that were rebuilt or reactivated during this period prove that medical science was valued and interested by the Ilkhanid administrators. It is known that institutions providing medical and pharmacy education were established during this period. It is reflected in the source works of the period when research in this field was carried out in the Ilkhanid country and ambassadors were sent to the Indian and Chinese lands outside the Ilkhanid geography to study medicine and pharmacy. Taking this information into consideration in our study, we aim to convey the general situation of medicine and pharmacy during the Ilkhanid period, the medical scholars of the period, the works written in this field, the medical education centers and hospitals of the Ilkhanid country.

Keywords: Mongols, Ilkhanate, medicine, pharmacy, hospitals, physicians.

Giriş

Tarihi boyunca insan hayatının en önemli meselelerinden biri olan sağlık; siyasî, askerî ve iktisadî gelişmelerden etkilenmiştir. İslâm öncesi dönemde Cündişâpûr külliyesi¹ sağlık alanında Ön Asya'nın eğitim, uygulama, teşhis ve tedavi aşamalarında merkezi konumunda idi. Tıp ve eczacılık bilimleri, Ortaçağ İslâm medeniyetinin ehemmiyetle ele aldığı ilimlerden olmuş, bu doğrultuda İslâm dünyasının birçok yerinde gelirini vakıflardan karşılayan dâru's-şifâlar açılmış ve ünlü tıp âlimleri yetişmiştir. Özellikle Ortaçağ İslâm dünyası, tıp ve eczacılık alanlarındaki kurum ve eğitim merkezleri ile sağlık konusunda dünya tarihini etkileyen gelişmelere ve yeniliklere ev sahipliği yapmıştır.

İslam dünyası içerisinde bilinen ilk tıp merkezi 869 tarihinde Şâpûr b. Sehl tarafından inşa edilen Cünd-i Şâpûr külliyesidir (Âbâdî, 1397 hş., s. 88-90). Abbâsî halifesi Mansûr zamanında Dâr-ul-Meccânîn adıyla bir sağlık merkezlerinin inşa edilmiştir. Bermekî ailesinin Abbâsî hilafetindeki vezareti zamanında Bağdad'da İbn-i Dehen Hindî'nin başkanlığında bir hastane kurulmuştur (Âbâdî, 1397 hş.. s. 105). Halife Mütevekkil döneminde Mısır'da ve Bağdad-Vasit şehirleri arasında bulunan Numanîye şehrinde hastaneler mevcut idi. Ayrıca Tolunoğulları zamanında Mısır'da büyük bir hastane hizmet vermekte idi. Buveyhilerden Adûddeve, Bağdad'ın batısında 982 yılında büyük bir hastane inşa ettirmişti (Elgood, 1934, s. 232). XI. ve XII. yüzyıllarda kurulan Mustansiriyye hastanesi ve Anadolu'da Türkiye Selçuklularının Anadolu'da inşa ettirdikleri hastaneler dönemin önemli tıp merkezleri idiler (Sâkkâr-Bozkurt, 2006, XXXII, s. 121-123). Şîrâz'da ise Salgurlular tarafından yaptırılan bir hastane mevcut idi. Bu hastane Fars Atabeyi Ebû Bekr Sa'd b. Zengî'nin veziri Fahreddîn Ebû Bekr tarafından kurulmuş idi (Gülşenî-Gaffârî-Furûzânî, 1391 hş., s. 3, 343-344). Moğol istilası öncesinde tıp ilminde parlak bir dönem yaşayan İslâm dünyası Abbâsî, Buveyhî ve Selçuklu hâkimiyetleri zamanında bu alanda önemli şahıslar yetiştirmiş ve tıp merkezleri kurmuştur.

Moğol istilasına kadar İslâm dünyasında tıp alanındaki gelişmelere kısaca değindikten sonra Moğol istilasından tıp ilminin nasıl etkilendiğine ve Moğol devlet adamlarının tıp ilmine bakış açısından bahsedeceğiz. Moğol saldırıları sonucunda Horasan ve İran coğrafyalarında hastanelerin ve tıp merkezlerinin yıkıma uğraması tıp ilmine büyük bir darbe vurmuştur. Bu tahrip döneminde diğer birçok âlim gibi tabipler de katliama uğramışlardır. Dönemin ünlü tıp ve felsefe âlimlerinden Fahreddîn Râzî'nin öğrencilerinden olan Kutbeddîn Mısrî, Cengiz Han'ın oğlu Tuli'nin Nişâbûr'a saldırısı sırasında katledilmiştir. Eczacılık konusunda el-Esbâb ve'l-Âlâmet adlı eseri ile tüm İslâm dünyasında tanınan bir diğer önemli tıp âlimi Necîbeddîn Semerkandî, Herât'ın Moğollar tarafından muhasarası sırasında şehit edilmiştir (Elgood, 2536 şş., s. 343-346; Şîrâzî, 1364 hş., s. 321). Âlimler, Moğol istilasının başlangıcında katliamlara dâhil edilmiş olsalar da, özellikle Maverâünnehr, Harizm ve Horasan bölgelerinde Moğolların askerî hâkimiyetlerini sağlamalarından sonra âlimlerin söz konusu olumsuzluklardan ayrı tutulmaya başladıklarını da söyleyebiliriz. Hatta bu bağlamda tabipler vergi ödemelerinden de muaf tutulmuşlardır (Elgood, 2536 şş., s. 346). Cengiz Han'ın Semerkand'a askerî harekâtında esir düşen bir tabip Han'ın hizmetine girmiştir. Bu dönemde Han, bir çeşit göz hastalığına yakalanmıştır. Oldukça çirkin görünümlü olduğu belirtilen bu tabip, Cengiz Han'a hizmet ettiği için Han'ın ilgisine mazhar olmuştu. Moğollar, tıp alanında İslâm dünyasındaki gelişmeler ve metotlar ile tanışmadan önce karşılaştıkları hastalıkları büyücülük ve hurafe niteliğindeki inançlar vasıtası ile tedavi etmeye çalışıyorlardı. Bu bağlamda ilmî açıdan tıp ve eczacılık ile henüz tanışmamışlardı (Tâcbahş, 1375 hş., II, s. 345, 372).

İlhanlı devletinin himayesinde gerçekleştirilen bilimsel ve kültürel yeniliklerin Moğol istilasının İslam dünyasındaki yıkıcı etkisinin ve prestijinin gölgesinde kalması İlhanlı döneminin kültür tarihi açısından tam olarak algılanamamasına sebep olmaktadır. Çalışmamız ile Moğol istilasından sonra Ön Asya'da kurulan şube bir Moğol devleti olan İlhanlıların akademik çalışmalarda ele alınmayan tıp ve eczacılık alanındaki önemli faaliyetlerini tanıtmayı ve derli toplu bir şekilde aktarmayı amaçlamaktayız. Özellikle dönemin bilimsel faaliyetlerinin âlimler veya mekânlar üzerinden ele alınması döneminin hamisi olan İlhanlılara ve araştırma konusuna genel bir bakış açısı ile yaklaşmamızı gerekli hale getirmiştir. Tıp ve eczacılık alanında İslam dünyasına önemli hizmetleri olan İlhanlıların, bu dönemdeki faaliyetleri dönemin ana kaynakları doğrultusunda ele alınarak aktarılacaktır. Bu bağlamda İlhanlı hükümdarlarının ve devlet ricalinin tıp alanı ve tabipler ile olan ilişkileri, dönemin tıp âlimleri, hastaneler, tıp ve eczacılık eğitim hakkında bilgi vermeyi amaçlıyoruz. Çalışmamızda şş. ve hş. kısaltmaları ile şehinşahi ve hicri şemsi takvimler baz alınarak basılan eserler mevcuttur. Makalemizde bu kısaltmalardan bolca istifade edilmiştir. Anlam karmaşasına yol açmamak için bu açıklamayı yapmış bulunmaktayız.

1. İlhanlı Hükümdarları ve Tabipler

Yüzyıllarca hem tıp ilminin gelişmesine hem de insanlığın şifa bulmasına sebep olan vakıf kurumları, İlhanlılar zamanında da İslam medeniyetinin bir parçası olarak hizmet vermişlerdir. İlhanlı yönetimi tabipler ve âlimleri Hâce Nasîrüddîn Tûsî, Vezir Atamelik Cüveynî ve Vezir Reşîduddîn Fazlullah gibi önemli devlet adamlarının vasıtası ile himâye etmiştir. Hatta bu

¹ Cündişâpûr hakkında bilgi için bkz. (Uslu, 1993, VIII, s. 117-118).

dönemde Reşîduddîn Fazlullah ve Sa'dü'd-Devle gibi tabipler önemli mevkilere getirilmiş, Kutbeddîn Şîrâzî gibi ünlü âlimler *İbn-i Sînâ'nın Kânûn* adıyla bilinen meşhur tıp eserine şerhler yazmışlardır (Elgood, 2536 şş., s. 343-346).

İlhanlı hâkimiyetinin ilk döneminde İlhan Hülegü'nün tıp ilmine ve dönemin tabiplerine karşı yaklaşımı ile ilgili kesin bilgi mevcut değildir. Fakat Hülegü'nün takdirini kazanan, İlhanlı devletinin kuruluş aşamasında Hülegü'ye danışmanlık yapan dönemin ünlü bilgini Nasireddîn Tûsî, Hülegü'den aldığı destek ile Meraga'da oluşturduğu ilmî ortamda birçok tabibin yetişmesine sebep olmuştur. Nasireddîn Tûsî her ne kadar astronomi, matematik ve felsefe alanlarında âlim bir şahsiyet olsa da dönemin rivayetlerinden yola çıkarak tıp ilminden de çok uzak olmadığını anlamaktayız. Tûsî, yanlışlıkla kolundaki atar damarı kesen Hülegü'nün derin kesiğine dikiş atmış, bu işlemi yaparken Hülegü'nün gulamlarından birine damara gelen kan akışını önlemek için İlhanın pazusunun üstünden bir ip ile kolunu sıkıştırmasını istemiştir. Tûsî, kesiği diktikten sonra Hülegü'nün kolunu pansuman yapmıştır. Hülegü'nün yarası bir müddet sonra iltihaplanınca İlhan, tekrar Tûsî'den yardım istemiş ve yarasını saran iltihabın neşter ile kesilerek temizlenmesinin gerekip gerekmediği hakkında Tûsî'den samimi bir cevap istemiştir. Bunun üzerine Nasireddîn Tûsî, yaradaki iltihabı temizlemiş ve İlhan Hülegü sağlığına kavuşmuştur. Tûsî'nin büyük bir âlim olmasının yanında Hülegü'yü tedavi etmesi, onun İlhan'ın nazarındaki kıymetinin daha da büyümesine sebep olmuştur (Elgood 2536 şş., s. 439-440).

Hülegü'den sonra İlhanlı hükümdarı olan İlhan Abaka zamanında sarayda tabiplik görevinde bulunan Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, İlhanlı tarihinde birçok özelliği ve faaliyeti ile önemli bir yere sahiptir (Baron, 1351 hş., s. 141). İlhanlı hâkimiyeti zamanında diğer ilimlerin yanında tıp ilmine de oldukça önem verilmeye başlandığını, bu doğrultuda medreselerin açıldığı bilinmektedir. İslâmiyet'i kabul eden ilk İlhanlı hükümdarı olan Ahmed Teküdâr döneminde Memlûk yönetimi ile ilişkileri geliştirmek için Ahmed Teküdâr'ın mektubunu götürmekle görevli Kemâleddîn ve Kutbeddîn isimlerinde iki tabibin bulunduğu bir elçilik heyeti oluşturulmuştur (Hemedânî, 1374 hş., 133; Elgood, 2536 şş., s. 350).

İlhan Argun zamanında Yahudî kökenli bir tabip olan Sa'dü'd-Devle vezaret makamına getirilmiştir. Bu vezir, dönemin önemli tıp âlimlerinden olan Kutbeddîn'e oldukça iltifatta bulunmuştur. Kutbeddîn, İbn-i Sînâ'nın *Kânûn* adlı kitabının şerhi niteliğinde olan eseri *Tuhfetü's-Sa'diyye*'yi Vezir Sa'duddevle adına telif etmiştir. Yine İlhan Argun, Vezir Sa'duddevle'nin yanında kendi sağlığı ile ilgilenmek üzere Emînuddevle adlı bir diğer tabibi de görevlendirmiştir (Elgood, 2536 şş. s. 350).

Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî tabiplik ile başladığı devlet görevine Gâzân Mahmûd Han zamanında vezâret makamına getirilmesi ile devam etmiştir. Gâzân Han zamanında ülke genelinde başlatılan reform her alanda olduğu gibi tıp, tıp eğitimi, hastaneler ve eczacılık sahalarında da büyük değişimlerin yaşanmasına sebep olmuştur (Baron, 1351 hş., s. 141). Gâzân Han zamanında *Tansuknâme* adlı bir kitap Reşîduddîn Fazlullah vasıtası ile Çince'den Farsça'ya tercüme edilmiştir. Bu kitap, tıp ilmi hakkında da bilgi aktarmaktadır. Bu bilgi doğrultusunda şunu söyleyebiliriz ki, İlhanlılar zamanında sadece İslâm dünyasındaki tıp ilmi değil aynı zamanda Çin coğrafyasındaki tıp alanında yazılan eserler de takip edilmekte idi (Hemedânî, 1350 hş., s. 307).

Vezir Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî'nin İlhanlı tarihindeki önemli işlerinden birisi de ülke genelinde hastaneler inşa ettirmesi ve mevcut hastaneleri imar ettirmesidir. Muhammed Eberkûhî tarafından Sevânihu'l-Efkâr adı ile bir araya getirilen Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî'nin mektupları, Edward Baron tarafından 1916 ve 1920 yıllarında İngilizce olarak sunulmuş, içeriğinde tebâbet ile ilgili bilgilerinde bulunduğu bu mektuplardan bahsedilmiştir. Muhammed Şefî'-i Lâhorî, 1947 yılında *Mekatib-i Reşîdi* adıyla Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî'nin mektuplarını basmıştır (Tâcbahş, 1385 hş., s. 142). Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî'ye ait olan bu elli mektuptan on tanesi tıp ilmi ve hastaneler hakkında bilgiler vermektedir. Bu mektuplar, *Dâru's-şifâ-yi Reb'-i Reşîdî*², Şiraz ve Hemedan بیمارستانlarının tamiri, Çin ve Hindistan coğrafyalarında bulunan tıbbi bitkilerin temini hakkındadır. Vezir Reşîduddîn, Hâce Alauddin Hindu'ya yazdığı bir mektupta Hindistan'ın Multan bölgesine ecza bitkileri araştırması için yaptığı seyahatinden de bahsetmektedir (Hemedânî, 1364 hş., s. 159-168).

Mekatib-i Reşîdi'de Reşîduddîn'in Hâce Alauddin Hindu'ya yazdığı on sekizinci mektubunda havanın soğuk olması yüzünden başkent Tebriz'de birçok reyhan çeşidindeki bitkinin yetişmediğine değinmektedir. Söz konusu mektupta reyhan cinsindeki bu bitkilerin, mezkûr yetiştirme alanlarından toplanarak Tebriz'e gönderilmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, mektubunda bitkilerin yetiştiği şehirleri, bu bitkilerin isimleri ve bu bitkilerden elde edilen yağların miktarından bahsetmektedir. Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, on dokuzuncu mektubunda Bağdad'dan on men³ ölçüsünde

² Reb'i Reşîdî, İlhanlı hükümdarı Gâzân Mahmûd Han'ın ünlü bilge veziri Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, vezarette bulunduğu dönemde Tebriz yakınlarında inşa edilen bir ilim merkezidir. Reb'i Reşîdî külliyesi içerisinde dâru'l-eytâm, mescid, medreseler, kütüphane, hamam ve konukevi de mevcut idi. Reb'i Reşîdî yerleşkesi Hamdullah Müsetevfi-yi Kazvîni eserinde Tebriz'in kuzeyinde Velîbân-i Kûh denilen mevkiide tesis edilmiştir (Müstevfi, 1336 hş., s. 87; Özgüdenli, 2003, s. 103-126)

³ 3 kilogramlık ağırlık birimi, Petroşevsky, bu ağırlık birimini 3.700 gram olarak belirtmektedir; (Petroşevsky, 1344 hş.,I, s. 116).

nesrin yağının gönderilmesini istemiş ve Bağdad hâkimi olan oğlu Emir Ali'ye ünlü tabip Kutbeddin Şirazi başta olmak üzere âlimlerin ve tabiplerin bahşişlerinin verilmesini emretmiştir (Hemedânî, 1364 hş., s. 52-62).

Gazan Mahmud Han zamanında birçok ilaç Türkistan, Çin ve Hindistan'dan İran'a getirilmiştir. Bu ilaçlar oldukça pahalıya satılmaktaydı. Gazan Han, devlet ricalinden olan bir grup ecza âlimini kendi ordusu içerisinde devamlı bulundurur, avlanmak için gittiği yerlere onları da yanında götürür ve hatta çeşitli bölgelerde bulunan dağlarda onlar ile ecza bitkilerini tanımak için uğraşır. Gazan Han'ın kendisi yirmi dört çeşit bitkiden oluşan bir panzehri ve *Tiryâk-i Faruk* adı verilen bir ilacı birleştirerek *Tiryâk-i Gâzânî* adıyla yeni bir ilaç terkip etmiştir (Hemedânî, 1374 hş., s. 971-972).

İlhanlı ülkesinde tıp alanında yenilikler yapılmasına rağmen İlhanlılar rakipleri olan Memlûkların topraklarında bulunan bazı hastaneleri bu dönemde tahrip etmişlerdir. Eyyübîler zamanında Şam şehrine yakın bir mevkide inşa edilen Kaymeriyye veya diğer ismi ile Salihyye Bimâristanı, 1296-1297 yılları arasında Moğolların saldırıları sonucunda yıkılmıştır (Ünver, 1972, s. 40). İlhanlı saldırıları sonucunda yıkılan bir diğer hastane ise Şam yakınlarındaki Cebel bimâristânıdır. XIII. Yüzyılda inşa edildiği düşünülen bu yapı 1271 yılındaki İlhanlı askerî harekâtında tahrip olmuştur (Yavuz, 2022: s. 62). Bu dönemin ünlü tabiplerinden olan ve Memluk sultanı tarafından oldukça saygı gören Hüsemeddîn Hasan b. Ahmed el-Hanefî, 1299 yılında İlhanlıların Şam bölgesine düzenledikleri askerî harekât sonucunda ortadan kaybolmuştur (Zehebî, 1993: 15, s. 903).

Bu dönemde halkın ve ülkenin genel sağlığına oldukça önem verilmekte idi. Şehirlerin yakınlarına tacirlerin güvenliğini sağlamak amacı ile kervansaraylar inşa edilmiş, devamlı şehirlerarası ve ülkeler arası ticaret yapan kafilelerin sağlık açısından ülke geneline salgın hastalıkları taşımamaları için şehirlerin yakınında bulunan bu kervansarayların dâhilinde hamamlar da inşa edilmiştir. (Reşîduddîn, 1374 hş., s. 995-996).

2. İlhanlılar Zamanında Tıp Âlimleri

2. 1. Nasîrüddîn Tûsî

Hâce Nasîrüddîn Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan Tûsî (ö.1274), çok yönlü çalışmaları ile XIII. yüzyılın en büyük âlimlerindedir. Özellikle matematik, felsefe ve astronomide kendinden sonraki çağları etkileyecek nitelikte eser bırakmıştır. Hülegü'nün ordusu İsmâ'îllîlere ait kaleleri kuşatmaya başladıklarında Hâce Nasîrüddîn, İsmâ'îllîlerin Reisi Rükneddin Hurşâh tarafından Hülegü'ye elçi olarak gönderilmiş ve bu elçiliği esnasında o, Hülegü'ye iltica etmiştir. Tûsî, 1256 yılında Hülegü tarafından Tus şehrinin idareciliğine tayin edilmiş, ayrıca Hülegü'nün siyasî danışmanlığını da yapmıştır. Hâce Nasîrüddîn Tûsî, Hülegü'nün de desteğini alarak Meraga rasathanesini kurmuş, bu rasathanede bir araya topladığı ilim heyeti astronomi, matematik, mantık, felsefe, tıp ve diğer ilmî alanlarda önemli araştırmalar yapmışlardır. Tûsî, astronomi alanında *Zîc-i İlhânî*⁴ adıyla bilinen eserini yazmış, bu, eser daha sonra bu alanda çalışan âlimlerin referans aldıkları bir çalışma olmuştur (Hândmîr, 1333 hş., III, s. 103-106, 116; Şîrâzî, 1346 hş., s. 29; Müstevfî, 1387 hş., s. 590).

Astronomi, matematik, mantık ve felsefe alanlarında oldukça yetkin bir âlim olan Tûsî, Hülegü'nün kolunda meydana gelen derin kesigi dikiş atarak tedavi etmiş, diktiği yaranın pansumanını yapmış ve daha sonra bu yaranın iltihaplanması üzerine yaray neşter kullanarak temizlemiş ve İlhan Hülegü'yü sağlığına kavuşturmuştur (Elgood, 2536 şş. s. 439-440). Bu bilgiler doğrultusunda Tûsî'nin genel tıbbî bilgiyi sadece teoride değil, aynı zamanda uygulamada da bildiğini bize kanıtlamaktadır. Hülegü'nün vefatından sonra İlhanlı tahtına oturan Abaka zamanında da Tûsî'nin çalışmaları devam etmiş, sarayın hizmetinde olan Ustâdu'l-Beşer Hâce Nasîrüddîn Tûsî'nin öğrencilerinden yüze yakın değerli bilgin Abaka'nın himayesine alınmıştır (Bezzâvî, 1382 hş., s. 133; Benâketî, 1348 hş., s. 427).

2. 2. Sa'dü'd-Devle

Sa'dü'd-Devle, Safiyüddîn Ebher adlı Yahûdî bir hekimin oğludur. Argun Han zamanında Bağdad'da yaşayan İlhanlı tabiplerinden biri olan Sa'dü'd-Devle, Bağdad'da iken Irak'ın ve Bağdad'ın vergi işleri hakkında iyi bilgi sahibi olmuş, bu arada Argun Han'ın bir hastalığını da tedavi etmiş, böylece İlhanlı sarayında hizmet vermeye başlamıştır. Irak vergisinin toplanmasında ve tabiplikte oldukça mahir olan Sa'dü'd-Devle, daha sonra İlhan Argun tarafından vezâret makamına getirilmiştir (Hândmîr, 1333 hş., III, s. 128; Âştîyânî, 1374 hş., s. 238).

Sa'dü'd-Devle vezirliği sırasında Anadolu ve Horasan coğrafyaları dışında tüm İlhanlı ülkesinin önemli idarî kadrolarına akrabalarını atamış, bu durum Moğol ümeranın ve Müslüman kökenli devlet adamlarının tepkisine sebep olmuştur. Bu dönemde ülkenin tüm idarî işlerini Sa'dü'd-Devle'ye bırakan İlhan Argun, uzun bir yaşama sahip olmak için bahşilerin tavsiyesi ile kükürt ve cıvadan oluşan bir ilaç kullanıyordu. Bu süreç içerisinde Tebriz kalesinde inzivaya çekilen İlhan Argun,

⁴ Nasîrüddîn Tûsî ve Merağa rasathanesindeki yıldız bilimciler tarafından yazılan yıldız atlası. Bilgi için bkz. (Dihhudâ, 1373 hş., IX, s. 13071).

tabip Sa'dü'd-Devle ve birkaç kişi dışında hiç kimse ile görüşmüyordu. Sa'dü'd-Devle'nin tabip sıfatı ile İlhan Argun'u ziyaret etmesi ve onunla ilgilenmesi de yine muhalif devlet adamlarının tepkisini çekmekteydi (Hemedânî, 1374 hş., s. 170-171; Hândmîr, 1333 hş., III, s. 133). Bu sebepler yüzünden Sa'dü'd-Devle 3 Mart 1291'de Moğol ümerası tarafından katledilmiştir (Benâketî, 1348 hş., s. 446).

2. 3. Emînü'd-Devle

Sa'dü'd-Devle, vezâret sırasında Mardin ve Diyâr-i Bekr'i kendisi gibi tabip olan kardeşi Emînü'd-Devle'ye bırakmıştır (Hemedânî, 1374 hş., s. 167-168; Benâketî, 1348 hş., s. 446). İlhan Argun, Vezir Sa'dü'd-Devle'nin yanında kendi sağlığı ile ilgilenmek üzere tabip Emînü'd-Devle'yi görevlendirmiştir (Elgood, 2536 şş. s. 350). Sa'dü'd-Devle vezâreti sırasında ülkenin büyük bir kesiminde olduğu gibi bu bölgede de idarî hâkimiyetini kurmayı esirgememiştir.

2. 4. Necmeddîn Kâtibî Kazvînî

Ali b. Ömer b. Ali Necmeddîn Kâtibî Kazvînî Ali b. Ömer b. Ali Necmeddîn Kâtibî Kazvînî, 1203 yılında dünyaya gelmiştir. Kâtibî unvanı ile tanınan Kazvînî, Nasîreddîn Tûsî'nin çağdaşı olup Tûsî ile Meraga Rasathanesi'nde çalışan âlimlerdendir (Rezevî, 1354 hş., s. 226). Necmeddîn Kâtibî, Vezir Şemseddîn Muhammed Cüveynî'nin isteği ile Cüveynî tarafından Cüveyn'de inşa edilen medresede bir müddet ders vermiştir. Kâtibî'nin Cüveyn medresesinde ders verdiği sırada Kutbeddîn Şîrâzî de ustası olan Kâtibî'nin yanında mu'îd olarak görev yapmıştır. Nasîreddîn Tûsî, Meraga Rasathanesinde kendisine yardım etmesi için Kâtibî ile beraber çalışmayı istemiş, onun bu isteği doğrultusunda Kâtibî, Meraga'da bir müddet rasathane işleri ile meşgul olmuştur (Bağdâdî, 1951, I, s. 713; el-Kutbî, 1974, III, s. 56; Rezevî, 1354 hş., s. 227). Mantık ve matematik alanlarından oldukça yetkin olan Kâtibî'nin tıp üzerine yazdığı çalışmaları da mevcuttur. Kâtibî, Vezir Şemseddîn Muhammed Cüveynî adına *Risâle-i Şemsiyye der Mantık, Hikmet'ul- 'Ayn, Kitâb'ul-'Ayn der Mantık, Câmi'ul-Dekâyik* ve bu kitaplarının dışında tıp ve matematik alanında yazmış, Hâce Nasîreddîn Tûsî'nin vefatından bir müddet sonra 1276 vefat etmiştir (Rezevî, 1354 hş., s. 227; Bağdâdî, 1951, I, s. 713).

2. 5. Fahreddîn Halâtî

Fahreddîn Ebû'l-Fazl Abdulazîz b. Abdulcabbâr b. Ömer el-Halatî Fahreddîn Halâtî, Hâce Nasîreddîn Tûsî'nin Meraga rasathanesindeki yardımcılardan dönemin ünlü âlimlerindendir. İbn-i Fuvatî eserinde Fahreddîn Halâtî'nin tam ismini Fahreddîn Ebû'l-Fazl Abdulazîz b. Abdulcabbâr b. Ömer el-Halatî olarak vermiş, onun Hülegü zamanının ünlü tabip ve müneccimlerinden biri olduğuna değinmiştir. 1258 tarihinde Meraga Rasathanesinde Nasîreddîn Tûsî liderliğinde toplanan ilmî heyetin içinde yer alan Fahreddîn Halâtî, tıp ilminde oldukça yetenekli idi. Fahreddîn Halâtî, 1281 tarihinde Meraga'da vefat etmiştir (Fuvatî, 1374 hş., III, s. 54-55).

2. 6. Kubeddîn Şîrâzî

Allâme-i Şîrâzî olarak tanınan Ebû'l-Senâ-i Mahmûd b. Muslihîdîn Kâzerûnî Kutbeddîn Şîrâzî Ebû'l-Senâ-i Mahmûd b. Muslihîdîn Kâzerûnî Şîrâzî, 1235'te dünyaya gelmiş, aslen Kâzerûnlu olduğu bilinmektedir. Kutbeddîn Şîrâzî, babası Ziyâeddîn Mes'ûd ve amcası Kemâleddîn Ebû'l-Hayr'ın yanında tıp ilmi ile küçük yaşta tanışmış, babası gibi göz hastalıkları alanında oldukça uzmanlaşmıştır. Babasının vefatından sonra Şîrâz'daki Muzafferî hastanesinde göz hekimi olarak on yıl görev yapmıştır. Tıp âlimleri olan Kemâleddîn Ebû'l-Hayr b. Musallih-i Kâzerûnî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed Kîşî ve Şerefeddîn Râkî Bûşkânî'den tıp ilminin kanunlarını öğrenmiştir. Meraga rasathanesinde bir müddet Nasîreddîn Tûsî'nin yanında bulunmuştur (Fuvatî, 1374 hş., III, s. 440; Hândmîr, 1333 hş., III, s. 240).

Kutbeddîn Şîrâzî, en önemli eserlerinden olan İbn Sînâ'nın *Kânûn* adlı kitabının şerhi niteliğindeki kitabını yazmış, bu kitabı Gâzân Mahmûd Han'ın veziri Sa 'deddîn Muhammed Sâvecî'ye atfetmiştir. Kutbeddîn Şîrâzî, eserini Vezîr Sa'deddîn Muhammed Sâvecî'ye atfettiği için bu kitaba *et-Tuhfetu's-Sa'diyye* ismini vermiş, fakat zamanla *Şerh-i 'Allâme-i Şîrâzî ber Kânûn-i Ebû Alî Sînâ* olarak meşhur olmuştur (Muhakkik, 1374 hş., s. 21; Kesik, 2020, s. 71, 121). 1282'de Sultan Ahmed Teküdar tarafından Mısır'a elçi olarak da gönderilen Kutbeddîn Şîrâzî, Sultan Ölceytü Han zamanında 1310'da vefat etmiştir (Fuvatî, 1374 hş., s. III, 440-441; Şerbetçi, 2002, XXVI, s. 487-489).

2. 7. İbn'ul-Havvâm

Ebû Ali 'İmâduddîn Abdullah b. Muhammed b. Abdurrezâk Harbûvî Bağdâdî, İbn'ul-Havvâm olarak bilinmektedir. İbn'ul-Havvâm, ilhanlı döneminin önemli matematik ve tıp âlimlerinden olup Hâce Nasîreddîn Tûsî'nin hizmetine girmiştir. Vezir Şemseddîn Cüveynî'nin oğlu Hârûn'u ve Ata Melik Cüveynî'nin çocuklarını eğitmiştir. Bağdad'da Gâzâniyye ya da Sultâniyye

adı ile bilinen medresede müderrisliğe yapan İbn'ul-Havvâm, hâmisî olan Reşîduddîn Fazlullah, Ebû Sa'îd Bahadır zamanında katledilince kendisi de küfür ile suçlanmış ve mahkeme tarafından serbest bırakılmıştır. İbn'ul-Havvâm, 1327 yılında Bağdad'da vefat etmiştir (Zirikli, 1969, IV, s. 126; Rezevî, 1354 hş., s. 258-261).

2. 8. Necîbeddîn Semerkandî

Dönemin büyük tabiplerinden olan Ebû Hâmid b. Alî b. 'Omer, Necîbeddîn Semerkandî mahlası ile tanınmaktadır. Hakkında fazla bilgiye sahip olmadığımız Semerkandî, 1220 yılında Moğolların Herat'a düzenledikleri saldırı esnasında katledilmiştir (Şîrâzî, 1364 hş., s. 321; Usaybia, 1965, s. 472). *el-Esbâb ve'l-âlamât, el-Akrâbâzîn, el-Edviyetü'l-müfredede, Usûlü terkibi'l-edviye, Et'îmetü'l-merzâ, Kitâbü'l-Agziye ve'l-eşribe ve mâ yetteslü bihâ* isimlerini taşıyan tıp kitapları Necîbeddîn Semerkandî tarafından telif edilmiştir (Kaya, 2006, XXXII, s. 490). Hakkında az ya da çok bilgilere sahip olduğumuz bu hekimlerin dışında yine dönem içerisinde yaşamış olan ve isimlerine ulaşabildiğimiz diğer hekimler de şunlardır; İbn-i Nefis, Fazluddîn Kirmânî ve Muhammed b. En-Nîlî (Elgood, 2536 şş., s. 346-347).

2. 9. Süleyman ez-Zeynu'l-Hâfizî

Dönemin ünlü tabiplerinden olan Zeynu'l-Hâfizî, Memluklar zamanında Suriye'de yaşamıştır. El-Meliku'n-Nâsır tarafından Memluk elçisi olarak İlhan Hülegü'ye gönderilmiş, bu elçiliği esnasında İlhanlılara iltica etmiştir. İlhan Hülegü, Zeynu'l-Hâfizî'ye tablhaneye makamını vermiştir. Moğollar ile işbirliği yapan Zeynu'l-Hâfizî, daha sonra Sultan Baybars ile mektuplaştığı iddiası sonucunda elli kadar yakını ile 1264 yılında katledilmiştir (Zehebî, 1993, 15, s. 50; Usaybia 1997, s. 668-669; Nuveyrî, 1423 h., 30, 109-110).

2. 10. Ebu'l-Ferec İbnu'l-İbrî

Süryani tabip Ebu'l-Ferec İbnu'l-İbrî tarihçi ve filozoftur. Küçük yaşta Grekçe ve Arapça öğrenmiştir. 1243 yılındaki Moğol istilası zamanında Ebu'l-Ferec İbnu'l-İbrî'nin babası Tacüddîn Ehrun Moğol komutanlarından birinin doktoru olarak görev yapmıştır. İbnu'l-İbrî, *Menâfiu Â'zâi'l-Cesedi, Şerhu'l-Fusul Hipokrat, Tahriru Mesâil-i Huneyn ve Risâle fi'n-Nefsi'l-İnsaniyye ve Havassih*e adlı eserleri tıp alanında kaleme almıştır. İbnu'l-İbrî, 1285 yılında Meraga'da vefat etmiş, cenazesi Musul'a götürülmüş ve Musul'da defnedilmiştir (Yavuz, 2022, s. 86-87).

2. 11. Ekmeleddîn Nahcivanî

XIII. yüzyılda Anadolu'da yaşayan tabip Ekmeleddîn Nahcivanî, Moğol istilası sırasında Anadolu'ya gelmiş ve Türkiye Selçuklu devletinde sarayda görev almıştır. Eflâkî'nin eseri *Menâkibu'l-Ârifîn*'de Mevlânâ'nın Nahcivanî'ye ihtiram gösterdiği aktarılmaktadır (Ünver, 2014, s. 65; Eflâkî, 1986, s. 130).

2. 12. Gazanfer Tebrizî

XIII. yüzyılda Konya'da yaşayan Gazanfer Tebrizî, Mevlânâ'nın hastalığı sırasında yanında bulunmuştur (Sipehsâlâr, 2011, s. 34)

2. 13. Hekim Ahron (Harun)

İbnu'l-İbrî olarak bilinen tarihçi Gregory Abû'l-Farac'ın babası olan Hekim Ahron, Moğol istilası Anadolu'ya ulaştığında Malatya'da bulunuyordu. Şaver Narin adlı bir Moğol komutanı Malatya ve civarını istila etmiştir. Bu esnada hastalanan Moğol komutanı Şaver Narin'i Hekim Ahron tedavi etmiş, daha sonra Antakya'ya göç etmiştir (Abû'l-Farac, 1987, s. 12).

2. 14. Esîr-i Evmânî

Esîruddîn Abdullah Evmânî, İran'da XII. yüzyılın başlarında tanınmış bir şair olup Hemedân'ın Evmân köyünde doğmuştur. İlhanlı döneminin ünlü şairlerinden olan Esîr-i Evmânî, şair kimliğinin yanında tıp alanında da meşhur bir şahsiyettir (Müstevfî, 1387, s. 715; Nefîsî, 1363 hş., s. I, 158).

2. 15. Rıdvan b. Ali

Rakkalı tabip Rıdvan b. Ali, II. Gıyâseddin Keyhüsrev zamanında Kayseri'de yaşamıştır. Kayseri Moğollar tarafından işgal edildiğinde Moğollara esir düşmüş, daha sonra Moğollar tarafından Halep'e elçi olarak gönderilmiştir (Köker, s. 55).

2. 16. Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî

Hâce Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, tebâbet ve dîvân işleri ile meşgul olan Hemedânî bir Yahudî ailenin ferdi olarak dünyaya gelmiş, Gâzân Mahmûd Han, Ölceytü Muhammed Han ve Ebû Sa'îd Bahâdır Hanlar zamanında vezârette bulunmuştur. Ebû'l-Hayr lakabı ile bilinen babası İmâdu'd-Devle'nin amcası olan Re'isu'd-Devle, Hâce Nâsiruddîn Tûsî'nin dostlarından olup, Nâsiruddîn Tûsî ile İlhan Hülegü İran'a geldiğinde Hülegü'ye iltica etmiştir (Hemedânî, 1356 hş., s. 8). İlhanlı tarihinde önemli işlere imza atan ve *Câmi'u't-Tevârîh*'in yazarı olarak bilinen Hâce Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, kendini vakıfnâmesinde Fazlullah İbn-i Ebû'l-Hayr Alî el-Müşteher Bi'l-Reşîd el-Tabîb unvanı ile kendini bir tabip olarak tanıtmaktadır (Hemedânî, 1356 hş., s.35).

Reşîduddîn'in amcası İlhanlı sarayında tabib olarak görev yapmaktaydı (Fuvatî, 1374 hş., V, s. 631). Ailesinden tıp hakkında eğitim alan Reşîduddîn, daha sonra İlhanlı sarayında muteber bir tabip olarak görev almıştır. Reşîduddîn, Hândmîr'in verdiği bilgiye göre; İlhan Abaka zamanından itibaren itimat edilen devlet görevlileri arasına girmişti (Ukaylî, 1377 hş., s. 258). İlhan Argun zamanında Reşîduddîn'in İlhanlı Devleti'nin elçisi olarak Hindistan'a gönderilmiştir. Bu görevi sırasında Hindistan'daki bazı tıbbî bitkileri öğrendiği ve bunları İlhanlı ülkesine temin etmiştir (Hemedânî, 1364 hş., s. 148). Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, bu seferi kendisi için bir fırsata çevirmiş, burada ilaç yapımı ve farklı hastalıkların tedavisi konusunda kendisini oldukça geliştirmiştir. Beraberinde İran'da bulunmayan birkaç ilaç terkiibini de İlhanlı ülkesine getirmiştir (Hemedânî, 1364 hş., s. 161). Keyhâtû zamanında da Hemedânî, devlet içerisindeki bu yüksek mertebesini devam ettirmiştir (Kirmânî, 1364 hş., s. 131).

Reşîduddîn'in devlet işlerinde zirveye ulaştığı dönem Gâzân Mahmûd Han zamanında olmuş, Gâzân'ın itimadını kazanan Reşîduddîn İlhanlı vezaretine getirilmiştir. Gâzân Han'ın mevkûfâtı olan Şenb-i Gâzân Külliyesi'nin sorumluluğu da ayrıca Vezir Reşîduddîn'e verilmişti (Murtazavî, 1341 hş., s. 92). İlhan Abaka'nın sarayında tabip olarak göreve başlayan Reşîduddîn, Gazan Han zamanında vezaret makamına kadar yükselmiş, tıp, siyaset, idare, tarih yazıcılığı ve irfanî meselelerde oldukça donanımlı bir tarihi şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm özelliklerinin yanında Gazan Mahmud Han döneminin reformlarını da yürüten Reşîduddîn, kendi emlakından finanse ettiği medreseler, kütüphaneler ve hastaneler de kurmuştur.

Gâzân Han döneminde Sa'deddîn Sâvecî⁵ ile vezâret işlerini yürüten Reşîduddîn, Ölceytü Han zamanında Sâvecî'nin katlinden sonra Hâce Tâceddîn Ali Şâh⁶ ile vezâret işlerine bakmıştır. Bu iki vezir arasında başlayan ihtilaf, Reşîduddîn'in mevkisini tehlikeye düşürmüş, bazı umerânın gayreti ile Reşîduddîn içinde bulunduğu bu kötü durumdan kurtulabilmişti (Ebrû, 1317 hş., s. 65-69). Ebû Sa'îd Bahâdır Han zamanında vezârette bulunan Reşîduddîn, Tâceddîn Ali Şâh tarafından Ölceytü Han'ın vefatından sorumlu tutulmuş, bu iddianın üzerine Ebû Sa'îd Bahâdır Han'ın fermanı ile 1318 yılında katledilmiştir (Beyânî, 1371 hş., s. 506-507).

Yine bu dönemde yaşayan önemli tıp âlimlerinden Ziyâeddîn Abdullah b. Ahmed Mâlikî Endülüs'ün ünlü ailelerinden birine mensup olup İbn Baytâr olarak bilinmektedir. Hayvan hastalıkları, bitki bilimi ve eczacılık alanlarında uzman olan İbn Baytâr, kitabında Farsça adlandırılan bitkilere de yer vermiştir (Tâcbahş, 1375 hş., II, s. 372). İlhanlılar zamanının bir diğer meşhur tabibi İbn Ketebî olarak bilinen Nasîreddîn Yûsuf b. İsmâ'îl b. İlyâs'tır. İbn Ketebî, İbn Baytâr'ın kitabında zikredilmeyen bazı bitkiler eklenmiş ve sadece bitki bilimi açısından bitkileri incelememiş aynı zamanda bu bitkileri ilaç yapımı üzerine de incelemiştir (Tâcbahş, 1375 hş., II, s. 373).

3. İlhanlılar Zamanında Hastaneler

3. 1. Reb'i Reşîdî Bimâristânî

İlhanlı ülkesinin genel dönemin devlet adamlarının birçok hayır tesisleri kurduğu bilinmektedir. Bunlardan biri olan Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'i Reşîdî, dönemin ünlü veziri ve tabibi olan Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî tarafından inşa ettirilmiş ve Reb'i Reşîdî külliyesini oluşturan kurumlardan biri olmuştur. Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'i Reşîdî; idarî yönetim kadrosunun, hastanenin malî işlerine bakan birimin, çalışanların istihdam edildiği bir bölümün, poliklinik ve sağlık hizmeti veren alanların, eğitim ve öğretim veren birimim, eczane bölümünün ve ayrı vazifeler ile çeşitli alanlarda çalışanların bulunduğu büyük bir kurum idi.

Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'i Reşîdî'nin karşısında bir hângâh bulunmakta olup eczane ve hângâh bir koridor üzerinde yer almaktaydı. Göz doktorunun hücre de hângâh sokağı içerisinde idi. Dâru'l-Mürteyn olarak isimlendirilen hastanenin eğitim bölümü hângâh ve eczaneye yakın bir konumda idi. Dâru'ş-şifâ'ya hastalar eczanenin bulunduğu sokağa girmeden başka bir

⁵ Hâce Sa'deddîn Sâvecî için bkz. Kirmânî, 1362 hş., s. 114.

⁶ Vezir Tâceddîn Ali Şâh için bkz. Kirmânî, 1362 hş., s. 116.

giriş üzerinden gelirlerdi. Hastanede bir bölüm olan ve Revâk-i Bimârân adı ile anılan alanda hastalara ilaç ve yemek dağıtımı yapılmakta, tıp dersleri işlenmekteydi. Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî hakkında oldukça detaylı bilgiler aktaran *Vakıfnâme-i Reşîdî*, hastane içerisinde yer alan sağ koridorda tabiplerin ikamet ettikleri yerlerinin olduğunu aktarmaktadır. (Sereşt-Pervîş, 1393 hş., 2, s. 184).

Hastanenin idarî işleri, Reb'î Reşîdî'nin genel eğitim işlerinden sorumlu kadronun gözetimindeki müteveli birimi tarafından yürütülmekteydi (Sıddikiyânî, 1377 hş., II, s. 56-64). Bu kurum, 1318 tarihinde vefatına kadar Hâce Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî'nin gözetimi altında olmuştur. Müteveli'nin yardımcıları konumunda olan müşrif ve müteveli hastanenin işleri ile meşgul olmuşlardır (Hemedânî, 1356 hş., s. 118-125). Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, İlhanlı ülkesinin dört bir yanında bulunan birçok verimli tarım alanını, bahçeleri, köyleri ve binlerce hayvanı Reb'î Reşîdî'nin vakfı olarak bağışlamıştı. Petroşevsky'ye göre; Reşîduddîn Fazlullah'ın Reb'î Reşîdî için oluşturduğu bütçe otuz bir bin altı yüz sekiz Tebriz dinarı olarak hesaplanmaktadır (Hemedânî, 1356 hş., 253; Hemedânî, 1358 hş., s. 231-237). Bu ihtiyaçları karşılamak üzere Reşîduddîn Fazlullah'ın Yezd, Tebriz, Şîrâz, İsfahan, Musul ve Azerbaycan coğrafyalarındaki emlakı bulunmaktaydı. Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî'de çalışanların ücretleri Reşîduddîn Fazlullah tarafından şöyle belirlenmiştir; Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî'de yeni işe başlayan tabipler yıllık üç yüz dinar ücret almakta, daha sonra bu ücrete yüz elli dinar eklenmekte idi. Böylece bir tabip yılda dört yüz elli dinar kazanmakta idi. Tıp öğrencileri ise yılda otuz dinar ve günlük üç men ekmek almakta idiler. Cerrahlar, kırık tedavi edenler ve göz doktorları yıllık yüz dinar ve günlük beş men ekmek almakta idiler. Muidan, hazinan, Şarabdar, mutfak görevlileri, hemşireler, hizmetliler, sakiler, farraşan gibi Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî'de görevli diğer çalışanlar yıllık ücret almakta idiler (Sereşt-Pervîş, 1393 hş., 2, s. 185).

Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî çalışanlarının müteveli heyeti tarafından seçildiği bilinmektedir. Burada görev alan memurların dindar ve emaneti gözetken kişiler olmasına özen gösterilmiştir (Hemedânî, 1356 hş., s. 145-149, 181-183). Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî'nin temizliğinden sorumlu olan Ferrâş, hastanenin aydınlatılmasından sorumlu olan çerâğcı ve hastanenin çalışanlarına yardım etmekle sorumlu olan kâhdârî Dâru'ş-Şifâ'nın görevlilerindedi. (Hemedânî, 1356 hş., s. 158).

Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî bünyesinde tabipler tam zamanlı ve yarı zamanlı olarak iki guruba ayrılmıştı. Devamlı Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî'de bulunan tam zamanlı olarak adlandıracağımız tabipler içerisinde şunlar bulunmaktadır (Sereşt-Pervîş, 1393 hş., 2, s. 186). Tam vakitli çalışan tabipler Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî'nin hemen sağ tarafında bulunan Dâru't-Tabîb denilen bir binada sakin idiler. Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî'de her zaman bir tabip, bir genel hasatlıklar mu'idi (tabip yardımcısı), bir göz tabibi, birkaç kırıkları tedavi eden görevli ve cerrahlar tam zamanlı olarak hizmet vermekteydi (Hemedânî, 1356 hş., s. 145-149, 180, 183).

Hâce Reşîduddîn Fazlullah ve oğlu İbrahim siyaset sonucunda 1317 yılında katledilince askerler tarafından Reb'î Reşîdî yağmalanmış, yakılmış ve Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî bu yıkımdan etkilenmiştir. (Hândmîr, 1377 hş., III, s. 199-201). Saltanatının ilk yıllarında Hâce Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî'yi ortadan kaldıran İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd Bahadır Han, daha sonra Hâce Reşîduddîn Fazlullah'ın oğlu Gıyâseddîn Muhammed Reşîdî'yi vezaret makamına getirmiştir. Gıyâseddîn Muhammed Reşîdî, yağmalanan ve tahrip edilen Reb'î Reşîdî'yi tekrar imar etmek için uğraşmıştır. Selmân-i Sâvecî⁷, Hamdullah Müstevfi⁸ ve Evhâdî-yi Merâğai⁹ gibi birçok âlim ve edibi himayesinde toplamayı başaran Hâce Gıyâseddîn Muhammed Reşîdî, Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî'yi de eski günlerine kavuşturmak için gayret sarf etmiştir. Tabipler ve tıp öğrencilerini tekrar Dâru'ş-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî'de toplamaya muvaffak olan Hâce Gıyâseddîn Muhammed Reşîdî, Reb'î Reşîdî'yi parlak günlerine ulaştıramamıştır. Tüm bunlara rağmen XIV. yüzyıl boyunca Reb'î Reşîdî faaliyet gösteren bir ilim ve tıp merkezi olmaya devam etmiştir (Müstevfi, 1336 hş., s. 87). Ebû Sa'îd Bahadır Han'ın vefatından sonra dağılma sürecine giren İlhanlı devletinde iktidar peşinde koşanların kavgaları arasında Reb'î Reşîdî Külliyesi, defalarca el değiştirmiş ve tahrip edilmiştir (Semerkandî, 1372 hş., s. 160).

3. 2. Hemedan Bimâristânı

Veziir Reşîduddîn Fazlullah, doğum yeri olan Hemedân'da kendi vakfından finanse edilen bir dâru'ş-şifâ inşa ettirmiştir. Bu hastaneye ve bu hastanede görev yapan tabip el-Mehdî'ye Zâhidâbâd köyünden elde edilen gelirlerin bırakılmasını emretmiştir (Hemedânî, 1358 hş., 235). Ayrıca Hemedân şehrinde bir aşevinin de inşa edilmesini emreden Reşîduddîn, Huzistân eyaletinde mevcut olan elli bin koyun sürüsünü bu aşevine vakfetmiştir (Hemedânî, 1358 hş., s. 165).

⁷ Selmân-i Sâvecî hakkında bkz. (Müstevfi, 1387 hş., s. 724).

⁸ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî hakkında bkz. (Çelebi, 1941, II, s. 1474).

⁹ Evhâdî-yi Merâğai hakkında bkz. (Nefîsî, 1363 hş., s. 199).

3. 3. Şîrâz Bimâristânı

Reşîduddîn Fazlullah, Salgurlular zamanında kurulan Şîrâz'daki Atabek Bîmâristânı'nın yönetiminin başına Muhammed b. İlyas'ı seçmiş ve bu bîmâristânın vakıflarının denetimini de kendisinin atadığı bir kişiye bırakmıştır (Hemedânî, 1358 hş.,s. 231-233).

3. 4. Sultâniye Bimâristânı

Ölceytü Han, 1304 tarihinde Zencân şehrinin yakınlarında yeni bir şehir kurulmasını karar vermiş ve İlhanlı devlet adamlarından bu kurulacak şehirde imâretler yapmalarını emretmiştir. Bu emir üzerine Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, Sultâniye şehrinde yaklaşık bin evden oluşan bir mahalle inşa ettirmiş, bu mahalleye birer vakıf eseri olan bir medrese, hângâh ve dâru'ş-şifa yaptırmıştır (Ebrû, 1317 hş., s. 10).

3. 5. Kirmân Bimâristânı

İlhanlı Devleti'ne bağlı olan yerlerden biri de Kirmân bölgesi idi. Bu bölgede Kirmân Karahitaylıları İlhanlılara tabii bir şekilde hâkimiyetlerini devam ettirmekteydiler. İlhanlılar zamanında Kirmân hâkimleri bu bölgede birçok medrese inşa ettirmişlerdi. Kirmân'da inşa ettirilen büyük medreselerden birini de Celâleddîn Suyurgatmış tarafından inşa edilen, bünyesinde bir hastane ve hângâhı da bulunduran Suyurgatmış Medresesi'nde dönemin âlimlerinden Burhânu'ş-Şerî'a-i Buhârî de ders vermiştir (Vezirî Kirmânî, 1352 hş., s. 359). Yine dönemin önemli tabiplerinden olan Şemseddîn Muhammed Şâh Ca'fer bu medresenin içerisinde bulunan hastanede görev yapmıştır. (Münşî-yi Kirmânî, 1328 hş.,s. 73).

3. 6. Basra Bimâristânı

Sevânihu'l-Efkâr-i Reşîdî adlı esere göre; İlhanlılar zamanında Basra şehrinde bir bîmâristân, dâru'l-misâfirîn ve dâru'ul-hadîs yani bir hadis medresesi inşa edilmişti (Hemedânî, 1358 hş., s. 22).

3. 7. Akşehir Bimâristanı

Bu hastane, Anadolu'da XIII. yüzyılda Türkiye Selçuklu ümerasından olan Sahip Ata Fahreddin Ali tarafından Akşehir'de inşa edilmiştir. Aynı zamanda hastaneye Vezir Sahip Ata Hastanesi olarak da bilinmektedir. (Muallim, 1938, s. 35-38; Samur, 1997, s. 72).

3. 8. Ali b. Pervâne Bimâristanı

İlhanlı hâkimiyeti zamanında Kastamonu'da (1273) Pervane Süleyman bin Ali tarafından inşa ettirilmiştir (Acıduman, 2010, s. 9-15).

3. 9. Atabey Ferruh Bimâristanı

Anadolu'da XIII. yüzyılda yapılan bir diğer hastane, Çankırı'da Selçuklu Hükümdarı I. Alâeddîn Keykubat zamanında Çankırı Atabeyi Cemaleddin Ferruh tarafından yaptırılmıştır (Cantay, 1992, s. 1-8, 15-19; Önge, 1962, s. 251-255; Acıduman, 2010, s. 9-15).

3. 10. Harput Bimâristanı

XIII. yüzyılda Harput'ta Türkiye Selçukluları zamanında hizmet vermeye başlayan hastane, Nureddin Artuk Şah tarafından yaptırılmıştır. Moğol komutanı Baycu Noyan'ın hastalandığında, bu hastanede tedavi gördüğünü bilinmektedir. (Sunguroğlu, 1958, s. 117; Başar, 1971, s. 419-421).

3. 11. Tokat Muineddin Pervane Bimâristanı

Tokatta XIII. Yüzyılda Muineddin Süleyman Pervane tarafından inşa ettirilmiştir. Pervane Muineddin Süleyman, ihanet suçu ile İlhanlı hükümdarı Abaka Han tarafından 1277'de katlettilmiştir. Bu hastanenin inşaatı Pervane Muineddin Süleyman'ın kızı tarafından tamamlanmıştır (Acıduman, 2010, s. 9-15; Başar, 1971, s. 32). Anadolu'da XIII. yüzyılda bu hastanelerin varlığı bilinmektedir. Bunun yanında Konya, Amasya, Aksaray, Erzincan ve Erzurum gibi önemli Türkiye Selçuklu şehirlerinde de bimâristanların mevcut olduğu kaynaklarda aktarılmaktadır. Fakat söz konusu bu hastanelerin, Moğol istilasından sonra ve İlhanlı hâkimiyeti zamanında faal olarak hizmet verdiklerine dair kesin bilgiler mevcut değildir.

4. İlhanlılar Zamanında Tıp Eğitimi ve Eczacılık

Reb'i Reşîdî'de mevcut olan eğitim kurumlarından biri de Dâru's-Şifâ-yi Reb'i Reşîdî idi. Reb'i Reşîdî medreselerine başvuran öğrencilerin hangi alanda eğitim görmek istedikleri öncelikle belirlenir, kabiliyetlerine göre öğrenciler, naklî veya aklî ilimlere yönlendirilirdi. Tıp öğrencileri zeki, mütedeyyin, güvenilir ve hevesli öğrenciler arasından seçilirdi. (Hemedânî, 1356 hş., 145; Hemedânî, 1358 hş., s. 319).

Tıp öğrencilerinin eğitimlerinin başlangıcında iki müderris tabip genel bir eğitim vermekteyken 1315 yılından itibaren öğrenci sayısının artması üzerine beş müderris tabip öğrencilerin bu ilk eğitimleri için atanmıştır. Müderrisin verdiği derslerin daha iyi anlaşılması için mu'îd, dersleri tekrar ederdi (Müctehidî, 1379 hş., s. 69). Tıp eğitimi veren müderris tabipler, hastaları muayene eden tabiplerden daha fazla maaş almaktaydılar (Hemedânî, 1356 hş., s. 148). Bu durum bize Dâru's-Şifâ-yi Reb'i Reşîdî'de tıp eğitime ve yeni tabiplerin yetiştirilmesi işine ne kadar önem verildiğini göstermektedir. Öğrenciler beş yıllık tıp eğitimini başarılı olarak tamamladıktan sonra bu öğrencilere icazetleri verilirdi. İlaç hazırlama konusunda mahir olan öğrencilere yine hocaları tarafından icazetler verilirdi. Tıp öğrencileri Reb'i Reşîdî külliyesi içerisinde gece gündüz ihtiyaç dâhilinde görev yapmakta idiler. (Hemedânî, 1356 hş., s. 145-146).

Dâru's-Şifâ-yi Reb'i Reşîdî'de ilaç ham maddeleri, Revâku'l-Murettibîn adı verilen bir mekana getirilir, ilaç yapımından sorumlu olan tabibin gözetimi altında ilaç yapılı ve korumalar eşliğinde eczaneye getirildi (Hemedânî, 1356 hş., s. 194). Hâzindâr isimli bir görevli, eczaneden mesul olup ilaçların, tabip aletlerinin ve baharat kaplarının korunmasından sorumlu idi. Tabibin gözetimi ve şarâbdârın yardımı ile ilaçlar yapılıyordu. İlaç talep edenler, eczaneden dışarıya açılan pencerenin kenarında oturlardı. Tabip, reçeteleri alır, hâzîne verir, hâzin ilaçları temin eder ve pencere dışında bekleyenlere verirdi. İlaç dağıtımı tamamlandıktan sonra tabip, hâzin ve şarâbdâr eczaneden ayrılır, her üçünün gözetiminde eczane kilitlenir ve mühürlenirdi (Hemedânî, 1356 hş., s. 42, 148-149, 182-183,194).

Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, Alâuddîn Hindû'yu ihtiyaç duyulan ilaçların Şam, Şîrâz, Anadolu, Hille, Basra ve Bağdad'dan karşılanması konusunda sorumlu kılmıştı. Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî ilaç temini konusunda Anadolu'da İlhanlılar adına görev yapan oğlu Celâleddîn'den Anadolu'da yetişen lavanta ve küsküt bitkilerini istemiştir. Reşîduddîn Fazlullah, Kutbeddîn Şîrâzî'ye yazdığı bir mektupta; Hindistan'a bir seyahat düzenleyerek bu coğrafya ile hem siyasî ilişkileri geliştirmek hem de Hindistan'dan çeşitli baharatları İran'a getirmek niyetinde olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Hâce mektuplarında, Dâru's-Şifâ-yi Reb'i Reşîdî'de üzerinde içerisinde ne olduğu yazılı bin adet Çin yapımı şerbet ya da ilaç fiçisinin olduğundan da bahsetmektedir (Hemedânî, 1358 hş., s. 53-56, 93, 159-168, 237). Fazlullah, vakfından yıllık yedi yüz altmış Tebriz dinarını eczane ihtiyaçları için ayırmıştır (Hemedânî, 1356 hş., s. 224). Her özelliği ile Dâru's-Şifâ-yi Reb'i Reşîdî'nin eczane bölümü çağının çok ilerisinde olup ilaç üretimi yapan, ilaçlar için gerekli olan baharatları temin eden bir ilaç fabrikası niteliğinde idi.

Dâru's-Şifâ-yi Reb'i Reşîdî eczanesinde bulunan ilaçlara ihtiyaç duyanlardan asla maddi bir karşılık istenmezdi, bu kurum tüm gereksinimini vakıflardan karşılamakta idi. Türkistan, İran, Anadolu, Irak, Çin ve Hindistan'dan birçok bitki eczanesinin hazinesinde mevcuttu. Bu dönemde yirmi dört karışımdan oluşan *Tiryâk-i Fârûk*, yeni ve meşhur bir karışım olan *Tiryâk-i Gâzânî* adlı oldukça güçlü etkilere sahip olan karışımlar yapılmakta idi (Hemedânî, 1940, s. 173).

5. İlhanlılar Zamanında Önemli Bir Tıp Kitabı: Tenksûknâme-i der Funûn-i 'Ulûm-i Hitâ'î

Hâce Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, Çinli bir âlim olan Wang-Şu-Hu tarafından yazılan ve daha sonra *Tensûknâme-i İlhanî der Funûn-i 'Ulûm-i Hitâ'î* adıyla Farsça'ya tercüme edilen bir kitaba önsöz yazmıştır. Bu kitap, Çin tıbbına dair bilgiler içermektedir (Sereşt-Pervîş, 1393 hş., s. 2, 183; Özgüdenli, 2008: XXXV, s. 19-21). Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, birçok alanda İlhanlı ülkesinde ıslahat yapan bir vezir olarak karşımıza çıkmaktadır. O, sadece medreseler açan, imar ve iskân işlerini yürüten bir kişi olmamış, aynı zamanda farklı coğrafyalardan kitaplar toplayan, Çin tıbbı ve ilmi hakkında bilgi veren *Tenksûknâme* adlı eseri de Çinçe'den Farsça'ya tercüme edilmesini de desteklemiştir. Gâzân Han zamanında Reşîduddîn Fazlullah'ın desteği ile Çinçe'den Farsça'ya *Tenksûknâme-i İlhanî* adıyla çevirilen bu kitap, Çin tıbbı hakkında önemli bilgiler içermektedir (Nasr, 1350 hş. s. 307).

Tenksûknâme-i İlhanî, Müctebî Mînuvî tarafından 1350 hş. yılında tashih edilmiştir. Tashih edilen bu kitap dört bölümden oluşmaktadır, kitabın ilk bölümünde tıbbî ve ilmî kaidelere yer verilmiştir. Ayrıca bu kitapta nabız ve çeşitleri, on iki organ ve diğer tıbbî meseleler izahatlı bir şekilde ele alınmıştır. Bu eserde insan bedeninin çeşitli organları açıklanmıştır ve kitap sayfalarının kenarlarında ayrıca Çinçe şiirlerde mevcuttur (Hemedânî, 1350 hş., Mukaddime). Çin tıbbını anlatan *Tansûknâme*'yi sadece Reşîduddîn Fazlullah'ın desteği ile tercüme edilmiş bir kitap olarak yansıtılmamalı, bu kitap aynı zamanda Çin tıbbının Ön Asya'ya ve belki de Batı'ya tanıtılması olarak da değerlendirilmelidir (Nasr, 1350 hş., s. 318-322).

Sonuç

İlhanlıların etkin olduğu coğrafyada ıslah çalışmalarının yapıldığı bilinmektedir. Reform niteliği taşıyan bu çalışmalar İlhan Hülegü'nün Horasan coğrafyasına gelişi ile kendini göstermiştir. Özellikle Müslüman devlet adamlarının ön ayak olduğu ıslahat ve yapılanma faaliyetleri siyasî çalkantılar ile zaman zaman sekteye uğrasa da, özellikle Gazan Mahmûd Han döneminden sonra kendini her alanda göstermiştir. Bu ıslahat ortamından tıp ve eczacılık alanları üzerine ehemmiyetle durulan iki bilim sahası olarak karşımıza çıkmaktadır. Nasîreddîn Tûsî, Şemseddîn Cüveynî, Ata Melik Cüveynî, Sa'dü'd-Devle, Kutbeddîn Şîrâzî ve yukarıda belirttiğimiz birçok âlim İlhanlılar zamanında tıp ve eczacılık ilmine gösterilen teveccüh ortamında yetişmiştir. Ayrıca bu dönemde kurulan hastaneler, tıp ve eczacılık alanlarının ilmî anlamda gelişme gösterdiği mekânlar olmuşlardır. Tebriz, Hemedan, Basra, Şiraz, Kirman, Sultaniye ve Reb'î Reşîdî hastaneleri sadece hastaların şifa bulunduğu yerler olmamış, aynı zamanda tıp ve eczacılık eğitimlerinin verildiği, ilaçların üretildiği ve depolandığı merkezler olarak görev icra etmişlerdir.

Hâce Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî'nin kurduğu Dâru's-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî, birçok özelliği ile dünya tarihi açısından çok dikkat çekicidir. Moğol tahakkümünün Yakınoğu coğrafyasına getirdiği yıkımın hemen sonrasında yine Moğol kökenli bir hanedanın yani İlhanlı hanedanının himayesinde Dâru's-Şifâ-yi Reb'î Reşîdî'nin tesis edilmiş olması oldukça manidardır. Bu külliyyede, tabiplere, tıp öğrencilerine ve bünyesindeki diğer çalışanlara dönemin şartları düşünüldüğünde ictimaî, ilmî ve iktisadî anlamda geniş imkânlar sunulmakta idi. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki; her alanda çağının çok ilerisinde bulunan İlhanlı kültür tarihinin önemli bir mevzusu olan tıp ve eczacılık ilimlerinde yaşanan gelişmeler, hem eğitim hem de sağlık teşkilatı anlayışı ile İlhanlı devletinin kültür tarihinde müstesna bir yere sahiptir.

Kaynakça

- Âbâdî, M. N. (1397 hş.). *Târîh-i Tıb der Îrân Pes ez İslâm*. İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân.
- Abû'l-Farac, G. (1987). *Abû'l-Farac Tarihi* (Cilt 1-2).. TTK.
- Acıduman, Ahmet. (2010). Dârü's-şifalar Bağlamında Kitabeler, Vakıf Kayıtları ve Tıp Tarihi Açısından Önemleri - Anadolu Selçuklu Dârü's-şifaları Özelinde. *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 63. 9-15
- Âştîyânî, A. İ. (1374 hş.). *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî* (Cilt 1-2). İntişârât-i Nâmek.
- Bağdâdî, İ. B. (1951). *Hediyyetu'l-Ârifîn* (Cilt 1-2). İstanbul.
- Baron, E. (1351 hş.). *Tıb-i İslâmî*. Bongâh-i Tercume ve Neşri Kitâb.
- Başar, Zeki. (1971). Harput Maristanı. *Dirim Dergisi*. 9, İstanbul, 32.
- Benâketî, F. D. (1348 hş.). *Târîh-i Benâketî*. Tahrân.
- Beyânî, Ş. (1371 hş.). *Dîn ve Devlet der 'Ahd-i Mogûl* (Cilt 1-2). Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.
- Bezvâvî, A. Ö. (1382 hş.). *Nizâmü't-Tevârîh*. Tahrân.
- Cantay, G. (1992). *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Dârü's-şifaları*. Ankara.
- Ebrû, H. (1317 hş.). *Zeyl-i Câmi'u't-Tevârîh-i Reşîdî*. Tahrân.
- Ebû Usaybia, M. (1965). *'Uyûnu'l-enbâ' fî tabakâti'l-etıbbâ*. Beyrut.
- Ebû Usaybia, M. (1997). *'Uyûnu'l-enbâ' fî tabakâti'l-etıbbâ*. Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Eflakî, A. (1986). *Menâkıbü'l-Ârifîn* (Ariflerin Menkıbeleri). 1, Milli Eğitim Basımevi.
- Elgood, C. (1934). *Târîh-i Pizeşkî-yi Îrân*, İntişârât-i İkbâl.
- Es-Sakkâr, S. ve Bozkurt, N. (2006). Müstansırıyye Medresesi. *DİA*, 27, Ankara, 121-123.c
- Fuvatî, K. E. (1374 hş.). *Mecme'ul-Âdâb fî Mu'cem'ul-Elkâb*. (Cilt 1-4). Tahrân.
- Gülşenî, S. ve Gaffârî, E. ve Furûzânî, Z. (1391 hş.). Mekteb-i Pizeşkî Şîrâz ez Al-i Buya tâ Âgâz-i Safevî. *Mecelle-i Tıb-i Sonnetî İslâm ve Îrân*, 3, 341-350.
- Hândmîr, G. H. (1333 hş.). *Habîbu's-Siyer* (Cilt 1-4). Kitâbforûş-i Hayyâm.
- Hemedânî, R. (1350 hş.). *Tenkûknâme yâ Tıb-i Ehl-i Hutâ*. İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân.
- Hemedânî, R. (1358 hş.). *Sevânihu'l-Efkâr-i Reşîdî*. İntişârât-i Kütübhâne-i Merkezî.
- Hemedânî, R. (1364 hş.). *Mekâtib-i Reşîdî*. Lahor.
- Hemedânî, R. F. (1356 hş.). *Vakıfnâme-i Reb'i Reşîdî*. Tahrân.
- Hemedânî, R. F. (1374 hş.). *Câmi'u't-Tevârîh*. Tahrân.
- Kesik M. (2020). Selçuklularda Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi. *Tarih Dergisi- Turkish Journal of History*. 71, İstanbul. 115- 144.
- Kirmânî, N. M. (1328 hş.). *Simt-ül 'Ula lil Hazret-il 'Ulyâ der Târîh-i Karahitayiyân-i Kirmân*. İntişârât-i Esâtîr.
- Kirmânî, N. M. (1338 hş.). *Nesâ'imü'l-Ashâr min Letâ'imü'l-Ahbâr der Târîh-i Vuzerâ*. İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân.
- Kirmânî, N. M. (1359 hş.). *Nesâ'imü'l-Ashâr min Letâ'imü'l-Ahbâr der Târîh-i Vuzerâ*. İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân.
- Köker, A. H. (1992). *Selçuklu Gevher Nesibe Sultan Tıp Mektebi*. Kayseri.
- Kutbî, M. Ş. (1974). *Fevâtü'l-Vefeyât* (Cilt 1-2). Dâr-i Sâdir.
- Mîrhând, M. H. (1339 hş.). *Târîh-i Ravzatu's-Safâ* (Cilt 1-9). Pîrûz.
- Muallim, Cevdet. (1938). Sivas Dârü's-şifası Vakfiyesi ve Tercümesi. *Vakıflar Dergisi*. 1, Cumhuriyet Matbaası. s. 35-38.
- Muhakkik, M. (1374 hş.). *Mecmu'a-i Mutûn ve Makâlât der Târîh ve Ahlâk-i Pizeşkî der İslâm ve Îrân*. Surûş.

- Murtazavî, M. *Tahkik-i Derbâre-i Dovre-i İlhanân-i İrân*. Tahrân.
- Müctehidî, K. (1379 hş.). *Medâris-i Dânişgâh-i İslâmî ve Garbî der Kurûn-i Vustâ*. İntişârât-ı Pejûheşgâh-i 'Ulûm-i İnsânî.
- Müstevfî, H. K. (1336 hş.). *Nuzhet'ul-Kulûb*. Donyâ Kitâb.
- Müstevfî, H. K. (1387 hş.). *Târîh-i Guzîde*. İntişârât-ı Emîr Kebîr.
- Nasr, S. H. (1350 hş.). *Mecmu'a-i Hitâbehâ-yi Tahkîkî Derbâre-i Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî*. İntişârât-ı Dânişgâh-i Tahrân.
- Nefisî, S. (1363 hş.). *Târîh-i Nazm ve Nesr der İrân ve der Zebân-i Fârsî*. İntişârât-ı Furûğî.
- Nuveyrî, Ş. M. (1423 h.). *Nihâyetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*. 33. Dâru'l-Kutub.
- Önge, Y. (1962). Çankırı Dârü'ş-şifası. *Vakıflar Dergisi*. 5. 251-255.
- Özgüdenli, O. G. (2003). Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab'-i Reşîdî'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler. *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri*, Globus Dünya Basımev
- Özgüdenli, O. G. (2008). Reşîduddîn Fazlullah-i Hemedânî. *DİA*, 37, 19-21.
- Petruşevsky, I. P. (1344 hş.). *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der İrân 'Ahd-i Mogûl (Cilt 1-2)*. Tahrân.
- Rezevî, M. M. (1354 hş.). *Ahvâl ve Âsâr*. İntişârât-ı Bunyâd-ı İrân.
- Samur, Tahsin. (1997). *Akşehir'deki Türk Mimari Eserleri*. İstanbul.
- Semerkandî, K. A. (1372 hş.). *Matla'-i Sa'adeyn ve Mecma'-i Bahreyn*. Müessesesi-i İtlâ'ât ve Tahkîkât-ı Ferhengî.
- Sipehsâlâr, F. A. (2011). *Mevlânâ ve Etrafındakiler (Sipehsâlâr Risalesi)*. Pinhan.
- Sunguroğlu, İshak. (1958). *Harput Yollarında*. 1, İstanbul
- Şerbetçi, A. (2002). Kutbüddîn Şîrâz. *DİA*, 26, Ankara, 487-489
- Şîrâzî, C. (1364 hş.). *Hezâr Mezâr Şeddu'l-İzâr: Mezârât-ı Şîrâz*. Şîrâz.
- Şîrâzî, Ş. A. F. (1346 hş.). *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*. İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İrân.
- Tâcbahş, H. (1375 hş.). *Târîh-i Dâmpişeşki, ve Pizeşki-yi İrân (Dovre-yi İslâmî) (Cilt 1-2)*. Dânişgâh-i Tahrân.
- Ukaylî, S. N. (1337 hş.). *Âsâru'l-Vuzerâ*. İntişârât-ı Dânişgâh-i Tahrân.
- Uslu, R. (1993). Cündişâpûr. *DİA*, 8, 117-118.
- Ünver, A. S. (2014). *Selçuk Tababeti*. TTK.
- Ünver, A. S. (1972). *Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri*. TTK.
- Vezîrî Kirmânî, A. A. H. (1352 hş.). *Târîh-i Kirmân*, İntişârât-ı İbn-i Sinâ.
- Yavuz, İ., (2022). *Memlukler Döneminde Tıp (2250-1571)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Zehebî, A. Ş. A. (1993). *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtu'l- Meşâhîri'l-A'lâm*. 52. Dâru'l-Kitâbi'l Arabî.
- Zirikli, H. (1969). *el-A'lâm I-(Cilt 1-19)*. Beyrut.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Comparison of Students' Perceptions of the Accounting Profession Before and After the Introduction to Accounting Course by Using a Mixed Method¹

Öğrencilerin Muhasebe Mesleğine İlişkin Algılarının Muhasebeye Giriş Dersi Öncesi ve Sonrasında Karma Yöntemle Karşılaştırılması

ZÜLKÜF ÇEVİK

Asist. Prof. Dr., Sakarya University, Sakarya Business School, Sakarya, Türkiye
Dr. Öğretim Üyesi, Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, Sakarya, Türkiye
Orcid: 0000-0002-1445-0518 | E-posta: zcevik@sakarya.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Çevik, Z. (2024). Comparison of Students' Perceptions of the Accounting Profession Before and After the Introduction to Accounting Course by Using a Mixed Method. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 63, 15-27.

Çevik, Z. (2024). Öğrencilerin Muhasebe Mesleğine İlişkin Algılarının Muhasebeye Giriş Dersi Öncesi ve Sonrasında Karma Yöntemle Karşılaştırılması. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 63, 15-27.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 9 July / Temmuz 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 17 January / Ocak 2024

Published/Yayın Tarihi: 28 March/Mart 2024

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 63 **Pages/Sayfa:** 15-27

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Zülküf ÇEVİK).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

¹ Ethics committee approval was obtained with the permission of Sakarya University, Social and Human Sciences Ethics Committee, dated 05.01.2022, and numbered E-61923333-050.99-94062 to carry out this research.

Abstract

The research aims to measure the perception public of finance students at Sakarya University of the accounting profession and their desire to pursue a career in this field. This study was carried out in a sample of students who started their public finance education where the introductory accounting course is compulsory and have never taken an accounting course. The research was conducted using quantitative and qualitative techniques. In the first stage, students' perceptions of the accounting profession were measured before (1st week; pre-test n=105) and after (14. weeks; post-test n=94) taking the Introduction to Accounting course. In the second stage, focus group interviews were held with eight students who had changed their career plans in accounting. The quantitative research findings show that the student's attitudes and perceptions towards the accounting profession become partly more negative after taking the course. The qualitative research shows that students' desire to pursue a career in the field increases, and their attitudes toward the accounting profession become positive after the course. Since the findings were obtained only from a limited sample, an inference can only be made within the scope of the research population.

Keywords: Accounting, accounting profession, focus group, perception, career.

Öz

Bu araştırmanın amacı Sakarya Üniversitesi maliye bölümü lisans öğrencilerinin muhasebe mesleğine ilişkin algılarının ve bu alanda kariyer yapma isteklerinin ölçülmesidir. Bu doğrultuda muhasebeye giriş dersinin zorunlu olduğu Maliye bölümünde lisans eğitimine başlamış ve daha önce hiç muhasebe dersi almamış öğrenciler örnekleminde bu çalışma yürütülmüştür. Araştırma nicel ve nitel tekniklerden yararlanarak iki aşamada gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada öğrenciler muhasebeye giriş dersini almadan önce (1. Hafta; ön test n= 105) ve dersi aldıktan sonra (14.hafta; son test n =94) muhasebe mesleğine ilişkin algıları ölçülmüştür. N = 70 öğrenci her iki test de eksiksiz cevap vermiştir. Ayrıca öğrencilerin dersi almadan önce ve dersi aldıktan sonra muhasebe alanında kariyer yapma eğilimleri sorulmuştur. İkinci aşamada, muhasebe alanında kariyer yapma tercihi değişen 8 öğrenci ile odak grup görüşmesi yapılmıştır. Tüm bu araştırmalarda öğrencilerin muhasebe alanına ilişkin algı, tutum ve muhasebe mesleğinde kariyer yapma istekleri ölçülmüştür. Nicel araştırmada elde edilen bulgular öğrencilerin muhasebeye giriş dersi aldıktan sonra mesleğe ilişkin tutum ve algılarının kısmen daha olumsuz hale geldiğini göstermektedir. Öte yandan nitel araştırmada elde edilen bulgular öğrencilerin muhasebeye giriş dersinden sonra, alanda kariyer yapma isteklerinin arttığına ve muhasebe mesleğine ilişkin tutumlarının daha olumlu hale geldiğini göstermektedir. Bulgular sadece sınırlı bir örneklem üzerinden elde edildiği için sadece araştırma evreni kapsamında bir çıkarım yapılabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Muhasebe, muhasebe mesleği, odak grup, algı, kariyer.

Introduction

Among the primary purposes of university education, there are factors such as providing students with the necessary knowledge, skills, and equipment related to their field of education, increasing their self-confidence, and contributing to their career goals. The main objective of the accounting courses offered in the relevant faculties or vocational schools of universities is to increase students' skills in the accounting field. In other words, accounting educators should provide students with technical skills and competencies (Coleman et al., 2004). In addition, accounting courses also provide an opportunity for students to consider a career in accounting after graduation. If the students believe that their competencies and the expectations of the accounting field match, they can set career goals in the accounting field. Thus, accounting courses do not only serve to provide accounting education (Friedlan, 1995). It has been discussed in many studies that career choice is affected by various factors (Alexander et al., 2011; Kazi & Akhlaq, 2017; Oral, 2022; Querido et al., 2018; Sierles et al., 2003; Ticoi & Albu, 2018; Uyar et al., 2011). According to Holland (1966, 1973), career choice is affected by perceptions and stereotypes about different career alternatives. In this respect, it can be said that people's career choice for the accounting profession is highly influenced by the stereotypes they have, as in other professions (Djatej et al., 2015).

Numerous studies have been conducted in different samples and with different methods in the national and international context to measure the perception and attitude towards the accounting profession. In addition, many studies have been conducted to examine the factors affecting a career in accounting. In this context, the effects of social psychological factors (Auyeung & Sands, 1997), the potential earnings of the profession (Paolillo & Estes, 1982), and sociological factors (Wells et al., 2008) on choosing the accounting profession were examined. However, this study has some unique aspects from other studies. The first of these is the use of both quantitative and qualitative methods in the research. The second one is to measure the perception of the accounting profession by measuring the attitudes of students who have never taken an accounting course before and to compare the attitudes of the relevant sample after taking the course. Another issue is developing a focus group after taking the Introduction to Accounting course with a group of students who have never taken the course. The method followed here laid the groundwork for obtaining more valid and reliable data.

This study aims to reveal whether the stereotypes and perceptions of the students towards the accounting profession have changed due to taking the Introduction to Accounting courses. It was aimed to examine the perceptions of first-year undergraduate students of the public finance department at Sakarya University, who have never taken an accounting course before, regarding the accounting profession and their desire to pursue a career in this field. As mentioned above, career choices involve many dynamics that are affected by many factors and can change over time. In this context, it is a matter of curiosity whether the compulsory introductory accounting course taken by students who have chosen the field of public finance as their primary education will create a desire to pursue a career in the accounting field. In this context, a survey study was conducted in the first and last week with the students who took the Introduction to Accounting course. In addition, a focus group study was conducted with students who have changed their minds about pursuing a career in accounting to understand the factors affecting their attitude change. Therefore, both quantitative and qualitative research techniques were used in the research. Within the scope of the research, first of all, a critical literature review was done; in this direction, previous empirical and theoretical studies on the subject were examined, and the background of the research was shared. Later, the findings of the empirical studies were shared, and the research findings were discussed.

1. Background of the Research

The image of the accounting profession and what attracts new entrants to the profession continues to be an interesting topic for researchers in many countries around the world (Ticoi & Albu, 2018). Various factors affecting the choice of accounting profession were identified in these studies (Dinç, 2008; Özdemir, 2010; Paolillo & Estes, 1982; Sugahara & Boland, 2009; Temelli, 2019). The research that deals with the factors affecting the choice of the accounting profession and the factors they reveal are summarized in the table below.

Table 1. Selected Research on Factors Affecting Accounting Profession Career Choice.

Author(s)	Data Collection Method(s)	Sample (Sample Size n)	Factors
(Paolillo & Estes, 1982)	Questionnaire	<ul style="list-style-type: none"> • Members of American Institute of Certified Public Accountants [accountant (n)=219] • Members of American Bar Association [Attorney (n)=185] • Members of American Society of Mechanical Engineers [Mechanical Engineers (n)=169] • Members of American Medical Association [Physicians (n)=121] 	<p><i>According to Accountants;</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Availability of employment • Earnings potential • Required years of education • Aptitude for the subject • Teacher influence
(Felton et al., 1994)	Questionnaire	Graduate business students of seven Ontario Universities. (n=897)	<ul style="list-style-type: none"> • Place less importance on intrinsic factors and initial earnings, • More heavily emphasizes long-term earnings and job market conditions, • Perceived benefit/cost ratio of being a chartered accountant, • Exposure to high school accounting.
(Sugahara & Boland, 2009)	Questionnaire	Accounting students (n=99) and non-accounting students (n=274) at Japanese undergraduate and graduate universities. (Total n=373)	<p><i>Accounting Students' Factors</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Intrinsic value: <i>Chance to make a contribution and nature of the job.</i> • Career Prospects: <i>A structured career path, Advancement opportunities, Social prestige.</i> <p><i>Non-accounting Students' Factors</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Career prospects: <i>A structured career path, Advancement opportunities, Social Prestige, and good long-term earnings</i> • Working Environment: <i>Sufficient time for social life, Length of work hours, Good physical working conditions.</i>
(Auyeung & Sands, 1997)	Questionnaire	Accounting major students from four universities in Australia (n=303), Hong Kong (n=172) and Taiwan (n=157).	<p><i>Hong Kong and Taiwanese Students</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Parental Influence, • Peer Influence, • Teacher Influence • Association with Others in the Field, <i>Australian students</i> • Aptitude for Subject Matter
(Temelli, 2019)	Questionnaire	Students Taking Accounting Courses of Business Administration (n=96), Economics (n=69), and Public Administration (n=69) departments at Ağrı İbrahim Çeçen University.	<ul style="list-style-type: none"> • Career Prospects, • Family and other environmental influence, • The attractiveness of the profession.
(Akyüz et al., 2018)	Questionnaire	Students Taking Accounting Courses of Business Administration (n=323), Economics (n=152), Public	<ul style="list-style-type: none"> • Accounting Classes, • Working Environment, • Immediate Circle,

		Administration (n=273), Finance (n=210), and Econometrics (n=95) Departments at Uşak University (n=1053)	<ul style="list-style-type: none"> • Vocational activities for students.
(Dinç, 2008)	Questionnaire	Accounting students from 10 Vocational Schools in the Black Sea region of Turkey (n=649).	<ul style="list-style-type: none"> • Earnings Potentials, • Career Prospect • Professional knowledge and skills • Professional experience • Social status
(Dalci et al., 2013)	Questionnaire	Accounting (n=97) and non-accounting students (n=300) at the faculty of management at two of the biggest inner-city universities in Iran (n=397).	<ul style="list-style-type: none"> • Financial and job-market factors, • Opinions of referents.
(Cohen & Hanno, 1993)	Questionnaire	Business students (n=287) at five schools (Boston College, University of Massachusetts at Amherst, Lehigh University, Babson College, and the University of Southern Maine).	<p><i>The choice of accounting as a major</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Success in introductory accounting courses, • Skills and background in math, • The workload in accounting courses.
(Wells et al., 2008)	Questionnaire ^{2*} and Interview	<p><i>Interview Sample</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Public Practice Accountants (n=12), • Corporate Sector Accountants (n=34), • Not-for-Profit Sector Accountants (n=19), • Non-Practicing Accountants (n=9) 	<ul style="list-style-type: none"> • Friends influence, • Family acquaintances influence, • Accountants influence, • The perceived financial rewards, • Perceived job opportunities.

As can be seen from Table 1, there are some prominent factors in choosing the accounting profession. When we classify them in general, it is seen that these factors can be based on specific groups. We can briefly list them as follows:

- Reference Persons: Under this factor, the influence of the people around the student, such as family/parents, teachers, friends, and accountants, can be counted.
- Intrinsic Factors: These are factors such as interest, creativity, talent, and predisposition.
- External Factors: These consist of factors such as job opportunity, promotion/promotion (career) opportunity, responsibilities, and high earning potential.
- Perception towards the Profession: It can be said that the stereotypes about the profession are another factor that affects the selection of the accounting profession.

This study has investigated whether taking the Introduction to Accounting course, which can be described as an Introduction to Accounting course, will cause a change in the stereotypes of students towards accounting. At the same time, it aims to determine whether this course will change the career plan of the students in the field of accounting. It is expected that the Introduction to Accounting course will be effective in career plans for the accounting profession (Cohen & Hanno, 1993). Many studies have been conducted within the scope of the variables in Table 1 to examine the factors that are effective in choosing the accounting profession. However, the number of studies examining the attitudes and preferences of students

^{2*}The questionnaire used in the related study was used to investigate the stereotypes of the professional accounting group. The factors affecting the choice of the profession were carried out by interview.

taking accounting courses toward career choice and the accounting field still needs to be improved. As seen from the table, many possible factors can affect students' decision to pursue a career in accounting. However, more studies must be conducted on students' direct experiences with the course and their decisions and tendencies to pursue a career in the field. This situation limits understanding the dynamics of the desire to pursue a career in accounting. For this reason, this research was carried out to obtain original findings on this issue.

2. Methods

Process, sample, and data collection: A mixed method (survey and interview) was used to achieve the research purpose. The mixed method is the method in which data for the research purpose is obtained using quantitative and qualitative methods in a single or multi-stage study (Tashakori & Teddlie, 1998). This study used mixed methods because it includes data that serves the research purpose using qualitative (interview) and quantitative (survey) tools. The data used in the study were collected in two stages. In the first stage, data were collected using a questionnaire containing the Turkish translation of the 36-item scale developed by Saemann and Crooker (1999) to measure the perception of the accounting profession, and questionnaires containing the participants' demographic information. The study population consists of students enrolled in the first year of the Department of Public Finance at Sakarya University. Thus, the participants are first-year students (N=130) registered at Sakarya University, Department of Public Finance. In the first phase, 105 students who had never taken the accounting course answered the questionnaire in the first week of the semester. In the second stage, in the last week of the semester (week 14), 94 students in the same group participated in the same survey (pre-test and post-test). Seventy participants participated in both the pre-and post-tests, and both tests were valid (it was determined that they filled out the questionnaires carefully). Thus, analyses were carried out on these 70 pairs of questionnaires. Students were asked to indicate their student numbers while participating in the test, which was held at two different times. Thus, the questionnaire forms of the students who answered the questionnaire in the first and last weeks were matched. Sakarya University, Faculty of Political Sciences, Department of Public Finance, 1st-year students voluntarily participated in the study.

In the second stage, depending on the pre-test and post-test findings, a focus group method was applied to students who changed their thinking about the accounting profession career. With the focus group, the factors causing this change were tried to be revealed. The interview with the focus group was audio recorded and transcribed. The notes made by the researcher during the interview were also used in further analysis. Ethics committee approval was obtained with the permission of Sakarya University, Social and Human Sciences Ethics Committee, dated 05.01.2022, and numbered E-61923333-050.99-94062 to carry out this research.

Students' participation in the research was done voluntarily. Students who would take the introductory accounting course were informed about the research, and students who were willing to participate in the research were recruited. During the period when data was collected, classes were held face-to-face. Students are required to attend class at 70%. Students took the relevant course from the same faculty member throughout the semester. In addition to the traditional teaching of the course, active learning methods (such as group discussions, case studies, question-answer discussions, etc.) are also heavily included to increase the effectiveness of the course.

2.1. Scales

2.1.1. Perceptions of the accounting profession (PAPI)

It is a scale of 36 item pairs developed by Saemann and Crooker (1999). There are four factors in the scale. These are structure, precision, solitary, and interest. Sub-factor scores were obtained by averaging the items in each sub-factor, remaining true to the original version of the scale. There are some reverse-coded items in the scale. These reverse-coded items were re-coded before the analysis. The items consisted of adjectives with the opposite meaning of one of them. The students were asked questions such as: When you consider the accounting profession, which of the following characteristics/adjectives do you think is more appropriate to describe the accounting profession? 5-point Likert-type rating. For example, Boring and Creative adjective pairings were measured with increasing grading from 1 to 5. It was assumed that the closer to 5, the more creative, and the closer to 1, the more boring.

2.1.2. The tendency to choose the accounting profession

In the questionnaire applied to the students who never took any accounting course in their earlier educational stages and in the first and last week of the semester, the question "Do you want to have a career in the accounting profession in the future?" was added. It is a question with the answer category of "yes," "no," and "indecisive" was asked. This question aimed

to test both the tendency of students to choose the accounting profession and whether there is a difference in their tendency to choose the profession after taking an introductory accounting course.

In addition, demographic questions were also included in determining the department, age, and gender of the students.

2.2. Participants

Before taking the accounting course, 105 (pre-test) students participated in the survey in the first week. In the 14th week, 94 (post-test) of these students participated in the survey. After the controls were made as a result of the pre-test and post-test, 24 questionnaires were excluded since they were sloppy and missing. Therefore, it was determined that the same students filled out 70 pairs of questionnaires. All analyses were performed on these 70 questionnaire pairs. The details of the 70 students who participated in the research in both tests are as follows. Students; 60% of them are women. The age distribution of 34.3% is 18, 38.6% is 19, 21.4% is 20, 4.3% is 21, and 1.4% is 22 years old.

2.3. Limitations of the study

As in every study, there are some limitations in the current study. First of all, the study was conducted on a very limited sample. Another issue is that we used adjectives describing individuals' personality traits while measuring the accounting profession's perception. The other issue is that the participants were only first-year students. Some students who start education in business and similar fields have limitations such as indecision, needing to know the reason for choosing the field, and a lower level of consciousness in the first grade than in the later years of education. Approximately 30% of the participants did not participate in the post-test studies. This situation caused a decrease in the number of participants to be consulted for analysis. Finally, the number of students participating in the focus group discussion could be much higher. One of the critical points that should be noted here is that the students' (participants) field was not business administration or accounting. Since students are studying in the public finance department, their primary motivation is expected to be to pursue a career in their own field. Research shows that students' perceptions may be more positive if their field is directly related to accounting (Tickell et al., 2012). The fact that different career alternatives are waiting for them in finance also might affect their career decisions. However, subjective results may also be obtained if the sample is limited and they only take a one-semester course from a professor. The lecturer's teaching style, attitude, and teaching methods are also effective here. In this respect, it is not healthy to make sharp generalizations.

3. Results

3.1. Findings of Quantitative Research

The descriptive statistics (mean and standard deviation) and internal consistency findings (Cronbach α) of the total score and sub-factors of the PAPI scale are shared in Table 2, including both the pre-test and the post-test. As can be seen, the scale used in both tests was found to be acceptable in terms of internal consistency (α value > 0.70) (Altunışık et al., 2007). There is a decrease in the total score and sub-factors of the PAPI in the second test. However, a T-test is needed to test whether this decrease is statistically significant. Based on the table, it can be concluded that the perception of the accounting profession, in general, is not very positive as in both tests, the total score is below 3.

Table 2. Descriptive statistics and internal consistency findings

Variables	Pre-Test			Post-Test		
	Mean	SD	α	Mean	SD	α
PAPI	2.74	0.39	.79	2.47	0.46	.83
Structure	2.68	0.63	.72	2.23	0.72	.75
Precision	2.53	0.39	.73	2.50	0.41	.77
Solitary	3.49	0.70	.78	3.05	0.84	.80
Interest	2.99	0.87	.76	2.82	1.02	.78

Note: SD = Standard Deviation, α = Cronbach's Alpha; PAPI= Perceptions of the accounting profession

In order to test whether students' perceptions of the accounting profession differed statistically in the pre-test and post-test, a One-Sample T-Test was applied. Accordingly, the mean values of the results of both tests in the total score of PAPI and its sub-factors were compared. Obtained findings are shared in Table 3.

Table 3: One Sample T-Test Findings

Variables	Pre-Test Mean	Post-Test Mean	t	p	MD
PAPI	2.47	2.74	-4.83	.000	-.27
Structure	2.23	2.68	-5.23	.000	-.45
Precision	2.50	2.53	-0.64	.528	-.03
Solitary	3.05	3.49	-4.33	.000	-.44
Interest	2.82	2.99	-1.43	.157	-.17

Note: $df = 69$; PAPI= Perceptions of the accounting profession; MD= Mean Difference;

While applying the One Sample T Test, the pre-test mean values were taken as the test value and compared with the post-test mean values. As shown in Table 3, the mean values of the pre-test of the PAPI total score, structure, and solitary sub-dimensions are statistically significantly different from post-test findings ($p < 0.05$). As can be understood from the T value and the mean values for the related variables were found to be statistically significantly lower in the post-test. This indicates that students' perceptions of the accounting field became more negative after the Introduction to Accounting course.

In Table 4, the answers given to the question "Would you like to pursue a career in the accounting profession," which were asked to the students in the pre-test and post-test, are shared.

Table 4. Willingness to pursue a career in the accounting profession (pre-test and post-test results)

Pre-test			Post-test		
Before taking the Introduction to Accounting course, n=70			After taking the Introduction to Accounting course, n=70		
Would you like to pursue a career in the accounting profession?			Would you like to pursue a career in the accounting profession?		
Yes	No	Indecisive	Yes	No	Indecisive
23	11	36	15	21	34

The answers to the question (Would you like to pursue a career in the accounting profession?) in both tests are shared in Table 4. As can be seen, there has been a decrease in the number of students who stated that they wanted to pursue a career in this profession before taking the Introduction to Accounting course. Before taking the course, 23 students stated that they wanted to pursue a career in accounting, but at the end of the semester, this number dropped to 15, meaning eight students stated that they had given up on pursuing a career in this field. Before taking the course, 11 students stated they wanted to pursue something other than a career in accounting. This number increased to 21 at the end of the period.

Table 5. Passing Grades of Students Who Altered Their Career Intentions in the Introduction to Accounting Course

	PRE-TEST	POST-TEST	GRADE		PRE-TEST	POST-TEST	GRADE
1	Yes	Undecided	(93,75)	18	Undecided	Yes	(74,5)
2	Yes	No	(71,5)	19	Undecided	Yes	(62,75)
3	Yes	No	(50,3)	20	Undecided	No	(60)
4	Yes	Undecided	(40,75)	21	Undecided	No	(53,35)
5	Yes	No	(37,5)	22	Undecided	Yes	(47,75)
6	Yes	Undecided	(4,75)	23	Undecided	Yes	(34,5)
7	Yes	Undecided	(24,05)	24	Undecided	No	(33,3)
8	Yes	Undecided	(4,5)	25	Undecided	Yes	(33)
9	Yes	Undecided	(8,5)	26	Undecided	No	(30,5)
10	Yes	Undecided	(0)	27	Undecided	No	(27,8)
11	Yes	Undecided	(19,8)	28	Undecided	No	(25)
12	Yes	Undecided	(22,5)	29	Undecided	No	(11)
13	Yes	No	GR	30	Undecided	No	14,75)
14	No	Undecided	(95,75)	31	Undecided	No	(26,5)

15	No	Undecided	(78,75)	32	Undecided	No	GR
16	No	Undecided	(71,75)				
17	No	Undecided	(40,8)				

Among the participants who responded to the question "Are you considering a career in accounting?" in the study's pre-test and post-test, the grades taken by the students (32) who changed their decisions in the post-test in response to the question were examined (see Table 5). Among the students (15) who answered "Undecided" in the pre-test, the majority (9) of those who changed the answer to "No" (10) in the post-test failed the course, while one student (60) was successful. Among those who changed their "Undecided" answer to "Yes" (5) in the post-test, three students failed the course, while the remaining (2) passed the course with an average grade (74,5-62,75). The fact that the students who were "undecided" in the pre-test decided "No" and most of those who answered "No" failed the course shows that course grades had an impact on this decision. In another group, all (8) failed the course, except one (93,75) who changed the answer from "Yes" (13) to "undecided" (9) in the post-test. The fact that most students in this group fail the course results in the conclusion that course grades are effective in the student's choice of accounting profession. Similarly, one of the students who changed their decision from a "Yes" answer to a "No" answer (4) was successful (71,5), while the others (3) failed the course. Finally, except for one student (40,8), who changed their decision from the "No" answer to the "Undecided" (4) answer in the post-test, all the other students (3) were successful (93,75-78,75-71,75). Course grades were effective in changing the decisions of the students in the last group from "No" to "Undecided". Therefore, in light of all this information, the success grades received in the course are generally effective in students' decisions.

3.2. Focus Group Interviews Findings

When the focus group interviews with the participants are analyzed, it is seen that the accounting course has both positive and negative effects on the decision to pursue a career in accounting. Participant 5, who stated that she was undecided about a career in accounting before taking the course, expressed her career choice that changed after the course as follows;

"Before the course, I was undecided, I wondered if I could continue my profession, but after the course I decided that I could do it and I think I can advance in this profession. I still think so."

When the focus group interviews with the participants are analysed, it is seen that before taking the accounting course, the participants perceived the accounting profession as boring, cold, requiring sitting at a desk all the time, and requiring numerical intelligence. In parallel with their perceptions of the accounting profession, the participants stated that they perceived the accounting course as a numerically-intensive, boring, and difficult course. Participant 3 expressed this situation as follows;

"When I heard the name accounting before going to the professor's class, I thought: There are numbers in it; I thought I could not do it, I approached it with a great prejudice."

Unlike the findings from the questionnaires, some participants in the focus group interviews stated that their negative attitudes towards the accounting course and the accounting profession changed positively after taking the course. When the statements of these participants are examined, it is understood that the "professor of the course" is quite effective in turning negative attitudes into positive ones. It is seen that the participants frequently emphasized the effective and fluent professor of the course lecturer and stated that the homework presented in the course, the activities within the course, and the participatory course teaching style positively affected their perspective on accounting. Participant 3 expressed this situation as follows;

"Thanks to the professor, something extreme happened; I felt like I should study and learn something new all the time. Also, the professor was very friendly with us, but the professor always had discipline as well. The professor encouraged us to study. It was more of a friend relationship than a student-professor relationship. The professor was not boring us; he was teaching and speaking fluently. The homework the professor gave, for example, was constantly giving us presentations without getting bored. The professor was doing his best so that we could understand."

Similarly, Participant 1 expressed how his view of the accounting course changed with the influence of the professor of the course as follows;

"Our professor's speaking style and assignments were effective. Moreover, I even consider pursuing a career in the accounting profession."

Participant 6, who considered the possibility of a career in the field of accounting, but changed his opinion after the course, expressed this situation as follows;

"My biggest point of view in the accounting profession made me want job opportunities in the future, but when I started to get into it a little more, I cannot say that it was very compatible with me or that I enjoyed it when I took the course."

All these findings show that before the Introduction to Accounting course, the perception of the accounting profession was more positive, and the desire to pursue a career in accounting was more. However, when evaluated in general, it cannot be claimed that the perception of the profession and the desire to pursue a career in accounting are very high in both tests for the first-year public finance department students. Considering the focus group discussions, it is seen that some participants have prejudices against the accounting course. However, the professor's teaching style effectively eliminates these prejudices. When the participants' statements are examined, it is seen that the course affects the career choices of the students in the field of accounting in the future. Besides the participants who find the course content difficult or realize that their personality is not suitable for a career in this field as they learn about the profession, some participants discovered that the accounting field is suitable for them and that they can easily do this job.

Discussion and Conclusions

The findings obtained in this study, which aims to measure the perception of first-year university students about the accounting profession before and after taking the Introduction to Accounting course, with quantitative and qualitative methods, are summarized below. The quantitative research findings show that the student's perceptions about the accounting profession are partially more positive before taking the accounting course. In other words, after taking the course, student's perception of the accounting profession has become partially negative. The focus group was conducted with qualitative research with a very limited sample group. The findings obtained are partially different from the quantitative research. In focus group interviews, it has been determined that the student's attitudes towards the accounting profession have become more positive in general, depending on factors such as finding the course content interesting and developing a positive attitude towards the professor. So much so that while some students were reluctant or undecided about pursuing a career in this field before taking the accounting course, they stated that they wanted to pursue a career in it after taking the course. However, a student stated in the focus group interview that his attitude toward the accounting profession was negative and that he did not want to pursue a career in this field. It was also concluded that the grades students received at the end of the semester were effective in their decision to pursue a career in accounting.

These findings from quantitative and qualitative studies are somewhat contradictory to each other. The main reason is that the findings obtained through quantitative methods present more descriptive findings, while the findings obtained through qualitative methods present in-depth and comprehensive findings at a level where cause-and-effect relationships can be established. There are many reasons why the findings obtained in qualitative and quantitative research differ. First, the number of students participating in the focus group interview is deficient. Therefore, it constitutes one of the main limitations of this research. Students included in the qualitative group interview were randomly (but optionally) selected. The minimal number of participants also prevents generalizing conclusions from being drawn. Another point that should be underlined here is the difference in the findings obtained with qualitative and quantitative research techniques. Typically, in quantitative research, descriptive findings are obtained by measuring the participants' attitudes towards a specific variable with valid and reliable measurement tools on a particular sample through many participants. In qualitative research, more in-depth findings related to the research question are obtained on a more limited sample. Although both methods have advantages and disadvantages, the appropriate method is chosen according to the context of the research question (Altunışık et al., 2007). Although it was complementary to choose both qualitative and quantitative methods for this study, findings with a high level of generalizability could not be obtained due to the limited number of samples in both studies.

The structure dimension is a dimension that emphasizes creativity and innovation. Students' perceptions in this dimension become more negative at the end of the semester because accounting courses' boundaries are more precise than courses in other social sciences; calculations and processes are more transparent and less open to personal interpretation. However, the solitary dimension is the dimension that includes social relations and interaction more. The content of the accounting course may not fully meet the expectations of the students in this section, and the main reason for this may be that the content of the introductory accounting course contains an explicit and flexible systematic. However, the precision dimension includes issues such as specificity, adherence to the method, and mathematical and methodological nature. Considering the contents of the introduction to accounting course, the perception of these features is expected not to change.

The interest dimension also includes the issues of attractiveness, absorption, and excitability. The students' perception in this dimension was moderate in the first and last tests, and no difference was observed. This may be because the accounting course content is straightforward, stays the same according to the individual, and is less dependent on interpretation than other social science fields.

Research findings show that if accounting courses are not taught monotonously and with one-sided communication, students' prejudices can be destroyed in a short time, and students become willing to pursue a career in this field after graduation. This finding shows that there should be a difference in the practices followed in the content and education method in the accounting field. For example, teaching methods that are actively used in practice instead of outdated content and adopting active learning methods instead of presenting unilateral content (such as case studies, classroom activities, group work, etc.) cause students to like accounting courses more. Therefore, adopting current and modern teaching techniques might increase the potential for students to pursue a career in accounting. Additionally, a connection was observed between students' success in course grades and their desire to pursue a career in accounting. The main reason for this is that students show more interest and effort in the fields they love and, as a result, become more successful. In addition, since they feel good about the fields in which they are successful, their desire to pursue a career in this field might be greater.

When looking at previous studies on the subject, the findings differ because studies have been conducted on different cultures, education systems, and samples. Geiger & Ogilby's (2000) study is one of the first to examine students' approaches to accounting in the first accounting course. In their study, the research was conducted with a larger sample. Similar to the current study, in their study, students' perceptions of the accounting field became less favourable at the end of the semester. However, another study conducted on the subject found that students' field of study was related to the difference in their attitudes at the end of the semester. For example, Tickell et al. (2012) found that while the attitudes of students studying Accounting & Finance Majors (AFM) did not become negative at the end of the semester, the attitudes of students studying Other Business Majors (OBM) became more negative at the end of the semester. In their study, the most significant change in students' perceptions throughout the semester was the increase in students' boredom with the course. In addition, it was determined that the attitudes of different faculty members formed the basis for differences in perceptions about the course. Also, one of the critical issues that should be mentioned here is the measurement of which teaching techniques are used in such studies.

Research shows that the appropriateness of teaching techniques to expectations and the era can positively affect students' attitudes toward accounting courses (Friedlan, 1995). In addition, not only the students' experiences during the semester; it is claimed that factors such as motivation, interests, family expectations, salary level, and interest/ambition intensely impact students' career choices.

In future research, examining the factors affecting a career in the accounting profession can be included not only on the effect of accounting courses but also on sociological, economic, psychological, and social-psychological factors within the scope of the research. Although many studies examine each factor separately, the effect of all these factors on the choice of making a career in the accounting field can be examined holistically. For example, the income opportunity offered by the profession could be an economic factor. The prestige of the profession in the relevant country could be examined from a sociological point of view. The personality traits of which individuals prefer the profession could be investigated from a psychological point of view. The influence of young people (in terms of individuals, groups, or institutions) in choosing this profession could be measured from a social psychology view. Again, quantitative and qualitative research methods can be applied in such a study.

As a result, in the quantitative research findings, students' perceptions of the accounting profession became partially more negative at the end of the semester. The qualitative research determined that some students' desire to pursue a career in the field increased, while some students' desire to pursue a career in the field decreased. While some students were willing to pursue a career in accounting at the beginning of the semester, they gave up or became undecided about pursuing a career at the end of the semester. While some were undecided or reluctant to pursue a career in the field at the beginning of the semester, they became more willing to pursue a career at the end. These decision changes showed some parallelism with the students' end-of-term grades. Studies on the topics mentioned in future research proposals will likely provide a more comprehensive view.

References

- Akyüz, F., Yeşil, T. & Ay, F. (2018). Muhasebe Mesleği seçiminde etkili olan faktörlerin incelenmesi: Uşak Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencilerine yönelik bir uygulama. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, Nisan Özel, 298–327.
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S. & Yıldırım, E. (2007). Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri. *Sakarya Yayıncılık, Sakarya*, 226, 103–118.
- Alexander, P. M., Holmner, M., Lotriet, H. H., Matthee, M. C., Pieterse, H. V., Naidoo, S., Twinomurinzi, H. & Jordaan, D. (2011). Factors Affecting Career choice: comparison between students from computer and other disciplines. *Journal of Science Education and Technology*, 20(3), 300–315. <https://doi.org/10.1007/s10956-010-9254-3>
- Auyeung, P. & Sands, J. (1997). Factors influencing accounting students' career choice: A cross-cultural validation study. *International Journal of Phytoremediation*, 21(1), 13–23. <https://doi.org/10.1080/096392897331596>
- Cohen, J. & Hanno, D. M. (1993). An analysis of underlying constructs affecting the choice of accounting as a major. *Issues in Accounting Education*, 8(2), 219.
- Coleman, M., Kreuze, J. & Langsam, S. (2004). The New scarlet letter: student perceptions of the accounting profession after Enron. *Journal of Education for Business*, 79(3), 134–141. <https://doi.org/10.3200/JOEB.79.3.134-141>
- Dalci, İ., Araslı, H., Tümer, M. & Baradarani, S. (2013). Factors that influence Iranian students' decision to choose accounting major. *Journal of Accounting in Emerging Economies*, 3(2), 145–163. <https://doi.org/10.1108/20421161311288866>
- Dinç, E. (2008). Meslek Seçiminde etkili faktörlerin incelenmesi: Meslek yüksek okulu-muhasebe programı öğrencileri üzerine bir araştırma. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, 90–106.
- Djatej, A., Chen, Y., Green, B., Eriksen, S. & Zhou, D. (2015). Understanding students' major choice in accounting: An application of the theory of reasoned action. *Global Perspectives on Accounting Education*, 12, 53–72.
- Felton, S., Buhr, N. & Northey, M. (1994). Factors influencing the business student's choice of a career in chartered accountancy. *Issues in Accounting Education*, 9(1), 131.
- Friedlan, J. M. (1995). The effects of different teaching approaches on students' perceptions of the skills needed for success in accounting courses and by practicing accountants. *Issues in Accounting Education*, 10(1), 47–63.
- Geiger, M. A. & Ogilby, S. M. (2000). The first course in accounting: students' perceptions and their effect on the decision to major in accounting. *Journal of Accounting Education*, 18(2), 63–78.
- Holland, J. L. (1966). *The Psychology of Vocational Choice: A Theory of Personality Types and Model Environments*. Blaisdell Publishing Company. <https://books.google.com.tr/books?id=boh2QgAACAAJ>
- Holland, J. L. (1973). *Making vocational choices; a theory of careers*. Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall.
- Kazi, A. S. & Akhlaq, A. (2017). Factors affecting students' career choice. *Journal of Research & Reflections in Education (JRRE)*, 11(2).
- Oral, T. (2022). Muhasebe meslek seçimini etkileyen faktörler: işletme bölümü öğrencileri üzerine bir araştırma. *İşletme*, 3(1), 45–56.
- Özdemir, S. (2010). Ön lisans muhasebe öğrencilerinin kariyer planlamasını etkileyen unsurlar: Ege bölgesinde bir araştırma. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 12(2), 103–121.
- Paolillo, J. & Estes, R. (1982). An empirical analysis of career choice factors among accountants, attorneys, engineers and physicians. *The Accounting Review*, 57(4), 785–793. <http://www.jstor.org/stable/10.2307/247413>
- Querido, S., van den Broek, S., de Rond, M., Wigtersma, L., & Ten Cate, O. (2018). Factors affecting senior medical students' career choice. *International Journal of Medical Education*, 9, 332–339. <https://doi.org/10.5116/ijme.5c14.de75>
- Saemann, G. P., & Crooker, K. J. (1999). Student perceptions of the profession and its effect on decisions to major in accounting. *Journal of Accounting Education*, 17(1), 1–22. [https://doi.org/10.1016/S0748-5751\(99\)00007-X](https://doi.org/10.1016/S0748-5751(99)00007-X)
- Sierles, F. S., Dinwiddie, S. H., Patroi, D., Atre-Vaidya, N., Schrifft, M. J., & Woodard, J. L. (2003). Factors affecting medical student career choice of psychiatry from 1999 to 2001. *Academic Psychiatry*, 27(4), 260–268. <https://doi.org/10.1176/appi.ap.27.4.260>

Sugahara, S. & Boland, G. (2009). The accounting profession as a career choice for tertiary business students in Japan-A factor analysis. *Accounting Education*, 18(3), 255-272. <https://doi.org/10.1080/09639280701820035>

Tashakkori, A. & Teddlie, C. (1998). *Mixed Methodology: Combining qualitative and quantitative approaches*. Thousands Oaks, CA: Sage.

Temelli, F. (2019). Muhasebe eğitimi alan öğrencilerin muhasebe mesleği seçiminde etkili olan faktörler: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İİBF Örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Ağustos(Özel Sayı), 141-160. <https://doi.org/10.25095/mufad.606010>

Tickell, G., Lim, T. K., & Balachandran, B. (2012). Student perceptions of the first course in accounting: Majors versus non-majors. *American Journal of Business Education (AJBE)*, 5(5), 501-514.

Ticoi, C.-F., & Albu, N. (2018). What factors affect the choice of accounting as a career? The case of Romania. *Journal of Accounting and Management Information Systems*, 17(1), 137-152. <https://doi.org/10.24818/jamis.2018.01007>

Uyar, A., Gungormus, A. H., & Kuzey, C. (2011). Factors affecting students career choice in accounting: the case of a Turkish university. *American Journal of Business Education (AJBE)*, 4(10), 29-38. <https://doi.org/10.19030/ajbe.v4i10.6061>

Wells, P. K., Kearins, K., & Hooper, K. (2008). Perceptions of accounting and accountants: looking in the mirror. *Auckland Regional Accounting (ARA) Conference*, October, 1-41. https://www.academia.edu/30066668/Perceptions_of_Accounting_and_Accountants_Looking_in_the_Mirror

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Investigation of The Relationship Between International Students' Perception of Cultural Intelligence and Their Intercultural Sensitivity and Acculturation¹

Uluslararası Öğrencilerini Kültürel Zekâ Algı Düzeyi ile Kültürlerarası Duyarlılık ve Kültürlenme Düzeyleri Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi

Elif ALKAR

Asist. Prof., Van Yüzüncü Yıl University, Department of Education, Van, Turkey
Dr. Öğretim Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler Bölümü, Van, Türkiye
Orcid: 0000-0002-5048-6470 | E-posta: elifalkar@gmail.com

Emin ATASOY

Professor Dr., Bursa Uludağ University, Department of Education, Bursa, Turkey
Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler Bölümü, Bursa, Türkiye
Orcid: 0000-0002-6073-6461 | E-posta: eatasoy@gmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Alkar, E. and Atasoy, E. (2024). Investigation of The Relationship Between International Students' Perception of Cultural Intelligence and Their Intercultural Sensitivity and Acculturation. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 63, 28-41.

Alkar, E. ve Atasoy, E. (2022). Uluslararası Öğrencilerini Kültürel Zekâ Algı Düzeyi ile Kültürlerarası Duyarlılık ve Kültürlenme Düzeyleri Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 63, 28-41.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 06 August /Ağustos 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 23 January/Ocak 2024

Published/Yayın Tarihi: 28 March/Mart 2024

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 63 **Pages/Sayfa:** 28-41

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Elif ALKAR & Emin ATASOY).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

¹ This study was written by quoting from the doctoral thesis prepared by the first author under the supervision of the second author.

Bu çalışma, birinci yazarın ikinci yazarın danışmanlığında hazırladığı doktora tezinden alıntılanarak oluşturulmuştur.

Ethics committee approval was obtained with the permission of Bursa Uludağ University, Social and Human Sciences Ethics Committee, dated 28.08.2020, and numbered (2020-06/3) to carry out this research.

Öz

Bu araştırmada uluslararası öğrencilerin kültürel zekâ algıları ile kültürlerarası duyarlılık ve kültürlenme düzeyleri arasındaki ilişkilerin incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırma, Bursa Uludağ Üniversitesi'nde öğrenim gören 353 kadın, 282 erkek katılımcı ile gerçekleştirilmiştir. Katılımcılar farklı ülkelerden gelen ve farklı etnik kökenlerden oluşan öğrencilerdir. Nicel araştırma deseni içinde ilişkisel tarama modelinde tasarlanan araştırmada, veri toplama aracı olarak kültürel zekâ, kültürlerarası duyarlılık ve kültürlenme ölçekleri ve kişisel bilgi formu kullanılmıştır. Verilerin analizinde ölçeklerin yapı geçerliklerinin incelenmesi için Doğrulamalı Faktör Analizi, güvenilirliklerinin incelenmesi için ise Cronbach Alfa iç tutarlık katsayıları hesaplanmış ve yorumlanmıştır. Araştırmada ölçeklerden elde edilen puanlar arasındaki ilişkiler incelenirken Spearman Brown Korelasyon katsayısı hesaplanmış, puanlar arasındaki yordama durumları incelenirken regresyon analizi yapılmıştır. Mevcut araştırmanın sonuçlarına göre, uluslararası öğrencilerin kültürel zeka düzeyleri ile kültürleşme düzeyleri arasında düşük düzeyde pozitif, kültürel zeka düzeyleri ile kültürlerarası duyarlılık düzeyleri arasında orta düzeyde pozitif bir ilişki bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası öğrenciler, kültürel zekâ, kültürlerarası duyarlılık, kültürlenme, eğitim.

Abstract

The aim of the present research is to investigate the relation between the cultural intelligence levels of international students and their acculturation and intercultural sensitivity levels. The research was conducted with a total of 353 female and 282 male participants studying at Bursa Uludağ University. The participants were students from different countries and from different ethnic origins. Scales for measuring intercultural sensitivity, cultural intelligence, and acculturation, as well as a personal information form, were employed in the research, which used a correlational survey model inside a quantitative research design. In the analysis of the data, confirmatory factor analysis was utilized to analyze the construct validity of the scales, and to examine the reliability, the Cronbach alpha internal consistency coefficients were calculated and interpreted. While investigating the relationships between the scores obtained from the scales in the study, the Spearman-Brown correlation coefficient was calculated and regression analysis was implemented when examining the predictive status between the scores. According to the results of the current research, there was a low-level positive relationship between international students' levels of cultural intelligence and acculturation and a moderately positive relationship between their levels of cultural intelligence and intercultural sensitivity.

Keywords: International students, cultural intelligence, Intercultural sensitivity, acculturation, education.

Introduction

Starting from the end of 18th century to the current days, the world has been expanding, deepening, accelerating, and in short, globalizing (Sert, 2015). In this globalizing world, the lives of hundreds of millions of people every year are shaped by the experience of migration. One of these migration experiences is the international student migration taking place voluntarily and temporarily. International students are regarded as human sources that temporarily settle in the country of immigration and contribute to the international competitiveness on an economic basis (Özoğlu et al., 2012). This ongoing student migration between continents and countries has a crucial role in the field of higher education, since it both increases the quality of the universities and contributes to socio-culturally, economically and politically in terms of its contributions to the host country (Günay & Günay, 2011).

In this day and age, with international students' migration, individuals with different cultures get together more easily and this shows that the borders between countries in the field of education become irrelevant. Considering the cultural variations among the international students and the host nation, some cultural adaptation processes are required in order to ensure that the relations and interactions occur smoothly (Appiah et al., 1994; Chen, 2005). Along with the globalization in multinational social structures, the studies in the relevant literature have brought up the question of "why some individuals and societies with different cultures interact more effectively than others" in their communication with foreign cultures in intercultural environments. Earley and Ang (2003) answered this question by claiming that the process of interacting harmoniously with a different culture stemmed not only from the ability to understand its language, but also from the "cultural intelligence" of the individual.

Even though the cultural intelligence concept, that is comparatively recent among the other intelligence types and based on Gardner's multiple intelligences theory, has entered the world literature in the twenty-first century, it is used in many studies to represent its effect on intercultural communication (Thomas & Inkson, 2003). Cultural intelligence is also referred to "the ability of an individual to adapt effectively to different environments in which s/he is unfamiliar" (Earley & Ang; 2003, p. 59). In line with this definition, it is predicted that individuals with high cultural intelligence will do better when residing and working abroad. Many studies conducted in this context proved that people having higher cultural intelligence are more effective in cultural interaction (Ang et al., 2006; Ang et al., 2007; MacNab & Worthley, 2012; Temple et al., 2006).

Regarding cultural intelligence, referred to the ability to adapt to different cultures, it is important for the individual to develop harmonious relations in communication and to be willing to accept differences (Bhawuk & Brislin, 1992). It is thought that with this skill, which is defined under the intercultural sensitivity idea in the studies, individuals can establish healthier relationships on a cultural basis. Intercultural sensitivity is a concept that determines the basic relationships of the individual in situations where different cultural interactions take place (Yuen & Grossman, 2009). In the "Developmental Intercultural Sensitivity Model" first proposed by Bennett & Bennett (1993), it is argued that individuals tend to transform themselves from the ethnocentric phase to the ethnorelative phase. In the prediction of the model, as individuals encounter cultural differences, they provide themselves with a theoretical framework to make sense of and evaluate the cognitive growth process that occurs especially within the framework of intercultural adaptation and conformity. Another concept encountered in studies on cultural adaptation is acculturation. According to Gardner's (1983) multiple intelligence theory, individuals with cultural intelligence can interact with their environment through acculturation and demonstrate that they have different abilities. In the acculturation process, the individual's high cultural intelligence opens up more contact and communication areas. The classical acculturation definition was formulated by Redfield et al. (1936) as individuals and communities with dissimilar cultures continually making first-hand contact with the phenomena that occur, followed by the modifications in each group's original cultural structures. As such, acculturation is a procedure that occurs as a result of contacts that lead to changes in the host nation's culture or the original culture. Undoubtedly, these contacts are formed by human mobility that occurs daily in the modern world.

The fact that Turkey has a geographical position full of advantages as a country that carries the characteristics of a Balkan, Middle Eastern, Caucasian, Black Sea, Mediterranean and Eurasian state at the same time, and that it has numerous and various universities, faculties, and departments in the high education area, enables it to receive migrants from innumerable countries. International pupils from various geographical regions, particularly from the Turkic republics, Africa, and the Middle East receive education in our country, which transforms our country into a multicultural and multi-faith society (<https://istatistik.yok.gov.tr>). Thanks to Turkey's multicultural and multi-faith composition, individuals with the capability to communicate, understand and empathize with individuals from various cultures are required. The fact that the international higher education students who come to Turkey have this requirement contributes to the social cohesion of individuals and encourages them to accept and learn from the differences. In fact, in the present century, the requirement for sustainable

intercultural relations via effective intercultural sensitivity and communication has become a necessity for our country, which has different races and religions. The multicultural structure in societies necessitates this form of communication. It is possible to find studies on the subject in which cultural intelligence had an impact on the intercultural sensitivity level and acculturation of individuals (Berry, 1997; Berry et al., 2006). It is clear that international students' levels of the acculturation, intercultural sensitivity and cultural intelligence in the world as well as in our country are required in multicultural education environments; however, the studies in these areas are still new and insufficient in number (Ang, 2007; Yuen & Grossman, 2009; Tsai & Lawrence, 2011; Kaur & Pany, 2018). In this context, more scientific studies are needed in an attempt to reduce the cultural adaptation problems experienced by the international students who have migrated to our country, identify the differences and better explain the benefits and drawbacks of these differences. The present study, in this sense, has been implemented in order to observe the scientific gap in the relevant literature and provide the harmonious race relations needed in today's multicultural societies.

The problem statement of the research is: "What are the relationships between the cultural intelligence levels of international students and their levels of intercultural sensitivity and acculturation?" The sub-problems of the study are as follows:

1. What are the cultural intelligence, intercultural sensitivity, and acculturation perception levels of international students?
2. Do the cultural intelligence levels of international students significantly predict their intercultural sensitivity levels?
3. Do the cultural intelligence levels of international students significantly predict their acculturation levels?

1. Method

1.1. Research Model

The correlational survey model was used in the current study's quantitative research approach. A research methodology called the correlational survey model seeks to show if or how two or more variables are related (Karasar, 2017, p. 114). This research model is accepted as a powerful approach in terms of receiving responses about the variables and examining the variables and the indicators of the variables with various questions at the same time (Neuman, 2007).

1.2. Participant Group

The participant sample of the research included international university students attending the education at Bursa Uludağ University during the 2020-2021 academic years. Bursa Uludağ University is an educational institution that hosts more than 7,000 international students from different cultures (<https://istatistik.yok.gov.tr/>). In this respect, it has been accepted as a suitable field for the study. In the research, students were chosen by purposive sampling method. Purposive sampling allows the inclusion of individuals most suitable for the purpose of the study (Cohen et al., 2007). A total of 588 students responded to the personal information form and scales applied within the scope of the study. However, after the extreme values were excluded, the study was continued with the data of 588 participants. Accordingly, the participant group of the research consisted of 588 international university students attending the associate, undergraduate and postgraduate degree educations at Bursa Uludağ University. The distribution of the participant group by demographic characteristics is illustrated in Table 1.

Table 1. Distribution of The Participant Group by Demographic Characteristics

Variable	Category	N	%
Gender	Female	334	56,8
	Male	254	43,1
	Total	588	100,0
Geographical Area of Origin	Asia	302	51,3
	Africa	48	8,1
	Europe	118	20,0
	America	4	0,6
	Middle East	92	15,6
	Other	24	4,0
	Total	588	100,0

In Table 1, it is clear that the majority of the international students as the participants in the research were females (56.8%) and were mostly composed of students from the Asian continent (51.3%). It is noticeable that the participant group mostly migrated from geographical areas close to Turkey.

1.3. Data Collection Tools

A form for personal information, intercultural sensitivity, cultural intelligence, and acculturation scales were employed in this research for gathering data.

1.3.1. Personal Information Form

The researcher's form was used to access data on various demographic characteristics of the students. The content of the form consisted of questions on the students' gender and geographical area of origin.

1.3.2. Cultural Intelligence Scale (CIS)

The scale, created by Ang et al. (2007) to examine people's degrees of cultural intelligence, was translated into Turkish by İlhan and Çetin (2014). The scale comprises 20 items and a 7-point Likert-style rating. The sub-dimensions of the scale *metacognitive*, *cognitive*, *motivational* and *behavioral* cultural intelligence. The factors' respective Cronbach's alpha values were estimated to be .77, .79, .75, and .71, and the reliability coefficient for the entire scale was discovered to be .85.

1.3.3. Intercultural Sensitivity Scale (ISS)

Üstün (2011) translated the scale created by Chen and Starosta (2000) into Turkish. There are 5 sub-dimensions on the scale, which comprises 24 elements. The sub-dimensions of the scale are participation in intercultural interaction, respect for cultural diversity, self-confidence in intercultural interaction, enjoyment of intercultural interaction and attention to intercultural interaction. The Turkish version's alpha coefficient was discovered to be .90, whereas the original form of the scale's Cronbach alpha coefficient was measured to be .88.

1.3.4. Acculturation Questionnaire

There are 84 items in the questionnaire developed by Aliyev (2011). The scale has three sub-dimensions. The sub-dimensions of the scale are *assimilation*, *separation*, and *integration*. The overall score that may be determined from the scale can range between 84 and 420, and the Cronbach alpha value for the full acculturation questionnaire was observed as .82.

1.4. Data Collection

The study's data were voluntarily gathered by sending a "Google online form" to international students enrolled at Bursa Uludağ University's 2020–2021 academic years at their respective "uludag.ogr.edu.tr" e-mail addresses. The scales and personal information form were delivered to the students via the international student office in line with the ethical permission obtained from the Bursa Uludağ University Rectorate. The measurement tools were sent to the e-mail addresses of a total of seven thousand international students. 635 students responded to the measurement tools, but after the exclusion of extreme values, the study was continued with the data of 588 people.

1.5. Data Analysis

The construct validity of the measures utilized in the research was tested by employing confirmatory factor analysis. Following the research, it was noted that the standardized factor loading values showing the correlations between each observed variable and the latent variable obtained for the CIS varied between 0.54 and 0.76 for the 1st factor (*Metacognition*), between 0.55 and 0.68 for the 2nd factor (*Cognition*), between 0.46 and 0.74 for the 3rd factor (*Motivation*) and between 0.50 and 0.80 for the 4th factor (*Behavior*).

It was observed that the standardized factor loading values for the ISS varied between 0.36 and 0.67 for the 1st factor (*participation in intercultural interaction*), between 0.47 and 0.76 for the 2nd factor (*respect for cultural differences*), between 0.30 and 0.82 for the 3rd factor (*confidence in intercultural interaction*), between 0.60 and 0.78 for the 4th factor (*enjoyment from intercultural interaction*), and between 0.63 and 0.65 for the 5th factor (*attention to intercultural interaction*).

It was observed that the standardized factor loading values for the acculturation questionnaire ranged between 0.30 and 0.92 for the 1st factor (*Separation*), between 0.48 and 0.88 for the 2nd factor (*Assimilation*), and between 0.28 and 0.76 for the 3rd factor (*Integration*).

The p value showing the importance of the difference between the expected covariance matrix and the observed covariance matrix was 0.01, and it was found that it was significant for all three scales. Nevertheless, the probability of a high p value in large samples is high (Yılmaz, 2009).

The reliability of the scales was investigated by employing the computed Cronbach alpha internal consistency coefficients and it was found that they were 0.86 for the CIS, 0.76 for the ISS and 0.90 for the acculturation questionnaire. Based on these data, it is possible to say that the reliability coefficients of all scales were high (Özdamar, 2004). To be able to establish the analysis method to be applied, the Kolmogorov-Smirnov and Shapiro-Wilk test results were examined, and it was established whether the scores obtained from the scales displayed normal distribution ($p < .05$). Since the scores from the scales and sub-dimensions of cultural intelligence, intercultural sensitivity and acculturation did not display normal distribution, it was decided to use non-parametric tests in the analyses. In the research, the Spearman-Brown correlation coefficient was calculated while examining the relations between the scores obtained from the cultural intelligence, intercultural sensitivity and acculturation scales, and a regression analysis was performed when examining the predictive status between the scores.

2. Results

2.1. Findings about the 1st sub-problem

The 1st sub-problem of the research was structured as “*What are the cultural intelligence, intercultural sensitivity, and acculturation perception level of international students?*” The findings regarding the minimum, maximum, arithmetic average, standard deviation, and transformed mean values obtained from the total scores of the scales are illustrated in Table 2.

Table 2. Descriptive Statistics on The Levels of Cultural Intelligence, Intercultural Sensitivity and Acculturation of The International Students

Scale and its Sub-dimensions	N	Min.	Max.	\bar{X}	SS	SD
Cultural Intelligence	588	47.00	100.00	76.70	9.69	3.83
Metacognition	588	9.00	20.00	16.29	2.44	4.07
Cognition	588	9.00	30.00	20.78	4.02	3.46
Motivation	588	12.00	25.00	20.57	3.04	4.11
Behavior	588	9.00	25.00	19.05	3.50	3.81
Intercultural Sensitivity	588	66.80	107.00	87.06	8.76	3.62
Participation in Intercultural Interaction	588	17.80	35.00	27.76	3.53	3.96
Respect for Intercultural Differences	588	15.00	30.00	22.59	2.90	3.76
Self-confidence in Intercultural Interaction	588	11.00	22.20	16.71	1.95	3.34
Enjoyment from Intercultural Interaction	588	4.00	15.00	11.66	2.57	3.88
Attention to Intercultural Interaction	588	5.00	10.00	8.32	1.294	2.77
Acculturation	588	179.00	373.00	274.60	31.88	3.26
Separation	588	24.00	111.00	71.81	17.21	2.99
Assimilation	588	38.00	143.00	82.24	20.54	2.74
Integration	588	76.00	150.00	120.54	16.65	4.08

** $p < 0.05$

According to Table 2, it is clear that the minimum value representing the cultural intelligence perception levels of international students is 47.00 and the maximum value is 100.00. In the scale's sub-dimensions, the minimum values representing the cultural intelligence level of the students vary between 9.00 and 12.00, and the maximum values vary between 20.00 and 30.00. The mean score obtained by the students from the entire CIS is ($\bar{X}=76.70$, and this value corresponds to the “I agree” and “I am undecided” answers of the students. While the transformed means in Table 2 were obtained, the averages were split by the quantity of items in each sub-dimension and converted into a 1-5 Likert range in order to ensure the comparability of the scores. When these means are checked, it is observed that the highest mean belongs to the sub-dimension of *motivation* ($\bar{X}=4.1160$) and the lowest average belongs to the sub-dimension of *cognition* ($\bar{X}=3.4640$).

In Table 2, it is clear that the minimum and maximum values representing the international students' levels of intercultural sensitivity are between 66.80 and 107.00. In the scale sub-dimensions, the minimum values representing the intercultural sensitivity levels of the students vary between 4.00 and 17.80, and the maximum values vary between 10.00 and

35.00. In Table 2, the mean score measured from the entire ISS is (\bar{X} =87.0614). This value corresponds to the "I agree" and "I am undecided" answers of the students. When the transformed means in Table 2 are concerned, the highest mean comes from the sub-dimension of *participation in intercultural interaction* (\bar{X} =3.9661) and the lowest mean is observed at the sub-dimension of *attention to intercultural interaction* (\bar{X} =2.7766).

In Table 2, it is observed that the minimum and maximum values representing the acculturation levels of international students are between 179.00 and 373.00. In the scale sub-dimensions, it is seen that the minimum values representing the acculturation levels of the students vary between 24.00 and 76.00, and the maximum values vary between 111.00 and 150.00. Thus, the average score obtained from the entire acculturation questionnaire in Table 2 is (\bar{X} =274,6020). This value obtained from the entire acculturation questionnaire corresponds to the "I agree" and "I am undecided" answers of the students. When the transformed means in Table 2 are analyzed, it is observed that the highest mean belongs to the *integration* sub-dimension (\bar{X} =4.081) and the lowest average comes from the *assimilation* sub-dimension (\bar{X} =2.741).

Another sub-problem of the research was structured as "Is there a significant relation between the cultural intelligence levels of international students and their levels of intercultural sensitivity?" For this purpose, the results of the Spearman correlation test regarding the scores measured at the CIS and its sub-dimensions, and the scores of the ISS and its sub-dimensions are illustrated in Table 3.

Table 3. Correlation Test Results Between Cultural Intelligence and Intercultural Sensitivity

Scale and its Sub-dimensions	Spearman Correlation Coefficient	Cultural Intelligence	Metacognition	Cognition	Motivation	Behavior
Intercultural Sensitivity	Spearman r	.557**	.467**	.261**	.601**	.402**
Participation in Intercultural Interaction	Spearman r	.540**	.442**	.255**	.546**	.417**
Respect for Cultural Differences	Spearman r	.452**	.364**	.227**	.458**	.313**
Self-confidence in Intercultural Interaction	Spearman r	.342**	.255**	.230**	.341**	.212**
Enjoyment from Intercultural Interaction	Spearman r	.266**	.229**	.086*	.377**	.223**
Attention to Intercultural Interaction	Spearman r	.479**	.441**	.271**	.463**	.335**

**p<0.05

At Table 3, it is observed that there is a moderate positive relation ($r=.557$, $p<.05$) between the cultural intelligence levels of international students and their intercultural sensitivity levels. It is observed that among the sub-dimensions of international students' cultural intelligence levels and intercultural sensitivity levels, there are moderate positive statistically significant relations between *participation in intercultural interaction* ($r=.540$, $p<.05$), *respect for cultural differences* ($r=.452$, $p<.05$), *self-confidence in intercultural interaction* ($r=.342$, $p<.05$), *enjoyment from intercultural interaction* ($r=.266$, $p<.05$), and *attention to intercultural interaction* ($r=.479$, $p<.05$).

It is observed that there is a moderate positive relation between the *metacognition* levels and intercultural sensitivity ($r=.467$, $p<.05$), *participation in intercultural interaction* ($r=.442$, $p<.05$), *respect for cultural differences* ($r=.364$, $p<.05$) and *attention to intercultural interaction* ($r=.441$, $p<.05$); and that there are low-level positive significant relationships between the levels of *self-confidence in intercultural interaction* ($r=.255$, $p<.05$) and *enjoyment from intercultural interaction* ($r=.229$, $p<.05$) of the international students.

It is observed that there is low-level positive significant relation between the *cognition* levels and *intercultural sensitivity* ($r=.261$, $p<.05$), *participation in intercultural interaction* ($r=.255$, $p<.05$), *respect for cultural differences* ($r=.227$, $p<.05$), *self-confidence in intercultural interaction* ($r=.230$, $p<.05$), *enjoyment from intercultural interaction* ($r=.086$, $p<.05$) and *attention to intercultural interaction* ($r=.271$, $p<.05$) of the international students.

It is seen that there are moderate positive significant relationships between the *motivation* levels and *intercultural sensitivity* ($r=.601$, $p<.05$), *participation in intercultural interaction* ($r=.546$, $p<.05$), *respect for cultural differences* ($r=.458$, $p<.05$), *self-confidence in intercultural interaction* ($r=.341$, $p<.05$), *enjoyment from intercultural interaction* ($r=.377$, $p<.05$) and *attention to intercultural interaction* ($r=.463$, $p<.05$) of the international students.

It is observed that there are low-level positive significant relation between the *behavior* levels and *intercultural sensitivity* ($r=.402$, $p<.05$), *participation in intercultural interaction* ($r=.417$, $p<.05$), *respect for cultural differences* ($r=.313$, $p<.05$), and *self-confidence in intercultural interaction* ($r=.212$, $p<.05$); and that there is a moderate positive significant relation between the levels of *enjoyment from intercultural interaction* ($r=.223$, $p<.05$) and *attention to intercultural interaction* ($r=.335$, $p<.05$) of the international students.

Another sub-problem of the study was structured as "Is there a significant relation between the cultural intelligence levels of international students and their acculturation levels?" For this purpose, the results of the Spearman correlation test regarding the scores obtained from the CIS and its sub-dimensions and the scores obtained from the acculturation questionnaire and its sub-dimensions are given in Table 4.

Table 4. Correlation Test Results Between Cultural Intelligence and Acculturation

Scale and its Sub-dimensions		Cultural Intelligence	Metacognition	Cognition	Motivation	Behavior
Acculturation	Spearman r	.095*	.050	-.023	.129**	.199**
	p	.021	.223	.584	.002	.000
	N	588	588	588	588	588
Separation	Spearman r	-.130**	-.104*	-.038	-.177**	-.070
	p	.002	.012	.356	.000	.092
	N	588	588	588	588	588
Assimilation	Spearman r	-.077	-.056	-.118**	-.057	.038
	p	.061	.172	.004	.170	.354
	N	588	588	588	588	588
Integration	Spearman r	.411**	.284**	.164**	.462**	.389**
	p	.000	.000	.000	.000	.000
	N	588	588	588	588	588

** $p<.05$

When Table 4 is examined, it is observed that there are low-level positive relationships between the cultural intelligence levels and acculturation levels of the international students ($r=.095$, $p<.05$), and a low-level negative relationship between the *separation* ($r=-0.130$, $p<.05$) and the *integration* levels ($r=.411$, $p<.05$); however, it is also seen that there is no statistically significant relationship between them and *assimilation* ($r=-0.077$, $p>.05$).

It was found that there is a low negative level significant relation between international students' *metacognition* and *separation* levels ($r=-0.104$, $p<.05$), and a low-level positive significant relation between *integration* levels ($r=.284$, $p<.05$); however, there is no statistically significant relation between the *assimilation* ($r=-0.056$, $p>.05$) and *acculturation* levels ($r=.050$, $p>.05$) of the international students.

It is observed that there is a statistically low-level negative significant relation between the *cognition* and *assimilation* levels of international students ($r=-0.118$, $p<.05$), and a low-level positive relation between *integration* levels ($r=.164$, $p<.05$), but no statistically significant relation between the *separation* ($r=-0.038$, $p>.05$) and acculturation levels ($r=-0.023$, $p>.05$) of the international students.

It is seen that there is a statistically low-level positive significant relation between the level of *motivation* and acculturation ($r=.129$, $p<.05$), a statistically low-level negative significant relation between *separation* levels ($r=-0.177$, $p<.05$), and a moderate positive significant relation between the *integration* levels ($r=.462$, $p<.05$); however, there is no statistically significant relation between the *assimilation* levels ($r=-0.057$, $p>.05$) of the international students.

It is observed that there is a statistically low-level positive significant relation between the *behavior* levels and acculturation levels ($r=.199$, $p<.05$), and a statistically positive significant relation between the *integration* levels ($r=.389$, $p<.05$); however, there is no statistically significant relation between the *separation* ($r=-0.070$, $p>.05$) and *assimilation* levels ($r=0.38$, $p>.05$) of the international students.

2.2. Findings About The 2nd Sub-Problem

The second sub-problem of the study was structured as “Do the cultural intelligence levels of international students significantly predict their intercultural sensitivity levels?” For this purpose, multiple linear regression analysis was applied to the analyses.

Before the regression analysis, the assumptions of the regression analysis, which are autocorrelation, multicollinearity problem, and normality, were examined in accordance with skewness and kurtosis. The Durbin-Watson test was performed to investigate the autocorrelation problem and the result was calculated as DB=1.733. The fact that this value was close to 2 indicated that there was no autocorrelation problem (Öztürk, 2005). The VIF values were examined for the multicollinearity problem and it was clear that the VIF values varied between 1.309 and 1.541. The fact that these values were less than 10 indicated that there was no multicollinearity problem (Hair et al., 2003).

The results of the multiple linear regression analysis conducted to examine the effects of the scores obtained from the CIS and its sub-dimensions on the intercultural sensitivity levels of the students are illustrated in Table 5.

Table 5. Multiple Regression Analysis Results for The Prediction of Intercultural Sensitivity Level

Variable	B	Stand. Error	β	t	p	Binary r	Partial r
Constant	38.903	2.254		17.256	.000		
Metacognition	.978	.127	.273	7.723	.000	.480	.305
Cognition	.019	.076	.009	.254	.799	.294	.011
Motivation	1.388	.103	.481	13.492	.000	.616	.488
Behavior	.172	.095	.069	1.817	.070	.421	.075
R = 0.677	R ² = 0.459						
F _(4,587) = 123.626	p = 0.000						

*p<0.05

When the binary and partial correlations between the predictor variables and the predicted variable in Table 5 are examined, it is seen that there is a moderate positive correlation between *metacognition* and intercultural sensitivity ($r_{\text{binary}}=.480$), and when other variables are controlled, the correlation decreases slightly ($r_{\text{partial}}=.305$).

It is seen that there is a low-level positive relation between *cognition* and intercultural sensitivity ($r_{\text{binary}}=.294$), and when other variables are controlled, the correlation decreases slightly ($r_{\text{partial}}=.011$). It is seen that there is a moderate positive correlation between *motivation* and intercultural sensitivity ($r_{\text{binary}}=.616$), and when other variables are controlled, the correlation decreases slightly ($r_{\text{partial}}=.488$). It is seen that there is a moderate positive correlation between *behavior* and intercultural sensitivity ($r_{\text{binary}}=.421$), and when other variables are controlled, the correlation decreases slightly ($r_{\text{partial}}=.075$).

Metacognition, *cognition*, *motivation*, and *behavior* scores together have a moderate and significant relationship with intercultural sensitivity, and the regression model is significant ($R = .677$, $p < .05$). *Metacognition*, *cognition*, *motivation*, and *behavior* scores together explain 45.9% of the variance in the level of intercultural sensitivity ($R^2=.459$).

According to the standardized regression coefficient (β), the relative importance of the predictor variables on the level of intercultural sensitivity is *motivation*, *metacognition*, *behavior*, and *cognition*, respectively. According to the t-test results regarding the significance of the regression coefficient presented in Table 5, it is seen that *metacognition* and *motivation* scores are significant predictors of the level of intercultural sensitivity, but that *cognition* and *behavior* scores do not have a significant effect on the level of intercultural sensitivity. The regression equation for predicting the level of intercultural sensitivity according to the results of the analysis is illustrated in Table 6.

Table 6. Regression Equation for The Prediction of Intercultural Sensitivity Level

$$\text{Intercultural Sensitivity} = 38.903 + 1.388 \text{ Motivation} + 0.978 \text{ Metacognition} + 0.172 \text{ Behavior} + 0.019 \text{ Cognition}$$

When Table 6 is examined, a 1-unit increase in the *motivation* score generates an increase of 1.388 units in the level of intercultural sensitivity. An increase of 1 unit in the *metacognition* score leads to an increase of 0.978 units in the level of intercultural sensitivity. An increase of 1 unit in the *behavior* score generates an increase of 0.172 units in the level of intercultural sensitivity. An increase of 1 unit in the *cognition* score leads to an increase of 0.019 units in the level of intercultural sensitivity.

2. 3. Findings Regarding The Third Sub-Problem

The third sub-problem of the study was structured as “Do the cultural intelligence levels of international students significantly predict their acculturation levels? “For this purpose, the results of the multiple linear regression analysis performed in the analyses are presented in Table 7.

Table 7. Multiple Regression Analysis Results for The Prediction of Acculturation Level

Variable	B	Stand. Error	β	t	p	Binary r	Partial r
Constant	245.629	10.887		22.561	.000		
Metacognition	-.153	.611	-.012	.251	.802	.061	-.010
Cognition	-.729	.366	-.092	1.990	.047	.008	-.082
Motivation	.431	.497	.041	.867	.386	.113	.036
Behavior	1.982	.457	.218	4.340	.000	.194	.177
R = 0.213	R ² = 0.045	AdjR = 0.039					
F _(4,587) = 6.943	p = 0.000						

When the bilateral and partial correlations between the predictor variables and the predicted variable in Table 7 are examined, it is seen that there is a low-level positive relationship between *metacognition* and acculturation ($r_{\text{binary}}=.061$), and when other variables are controlled, the correlation changes direction and decreases slightly ($r_{\text{partial}}=-0,010$).

It is seen that there is a low-level positive relationship between *cognition* and acculturation ($r_{\text{binary}}=.008$), and when other variables are controlled, it is seen that the correlation changes direction and increases slightly ($r_{\text{partial}}=-0,082$). There is a low-level positive relationship between *motivation* and acculturation ($r_{\text{binary}}=.113$), and when other variables are controlled, it is seen that the correlation decreases slightly ($r_{\text{partial}}=.036$). There is a moderate positive relationship between *behavior* and acculturation ($r_{\text{partial}}=.194$) and when other variables are controlled, it is seen that the correlation decreases slightly ($r_{\text{partial}}=.177$).

Metacognition, cognition, motivation, and behavior scores have a low-level and significant relationship with acculturation, and the regression model is significant ($R=.213, p<.05$). *Metacognition, cognition, motivation, and behavior* scores together explain 4.5% of the variance in the level of intercultural sensitivity ($R^2=.045$).

According to the standardized regression coefficient (β), the relative importance of the predictor variables on the acculturation level is *behavior, cognition, motivation* and *metacognition*, respectively. According to the t-test results regarding the significance of the regression coefficient presented in Table 7, it is seen that the *cognition* and *behavior* scores are significant predictors of the level of intercultural sensitivity; however, the *metacognition* and *motivation* scores do not have a significant effect on the level of acculturation. The regression equation for the prediction of acculturation level according to the analysis results is illustrated in Table 8.

Table 8. Regression Equation for The Prediction of Acculturation Level

$$\text{Acculturation} = 245.629 + 1.982 \text{ Behavior} - 0.729 \text{ Cognition}$$

When Table 8 is analyzed, an increase of 1 unit in the *behavior* score generates an increase of 1.982 units in the acculturation level. A 1-unit increase in the *cognition* score leads to a 0.729-unit decrease in acculturation level.

Conclusion, Discussion and Recommendations

In this study, in which the relationships between the cultural intelligence levels of international students and their levels of intercultural sensitivity and acculturation were investigated, it was concluded that the scores representing the cultural intelligence levels of the students were at a relatively moderate level. Furthermore, the fact that students' *motivational* cultural intelligence levels were higher than those in the other sub-dimensions illustrated that their interest, trust and desire in the process of adapting to the new environment were relatively higher. Along these lines, students were able to attain the motivation to show more resistance to the difficulties they encountered in the new cultural environment. The fact that the *cognitive* cultural intelligence levels of the students in the study were lower than those in the other sub-dimensions testified that the knowledge of these individuals about the cultural environment of their living spaces (such as the city they live in and the lifestyle of the people) was at a limited level. It is possible to say that the international students had the ability to

communicate effectively in their new cultural environment. The students were able to successfully adapt to the culture they lived in as foreigners and while explaining the behavior of the individuals around them, they were able to empathize with them and proceeded devoid of prejudices. In the related literature, it is stated that the cultural intelligence of international students is above the average (Şen, 2019); It is possible to come across studies in which *cognitive* cultural intelligence is lower than that in other sub-dimensions (Konate, 2018; Şen, 2019; Yoğurtçu, 2015).

In this study, it was concluded that the students' intercultural sensitivity scores were at a relatively moderate level. Therefore, it is possible to say that students were receptive to experiencing cultural differences, and had self-esteem, open-mindedness and empathy skills. The international students were able to display sensitivity to the different cultures around them and managed to alter their own behavior accordingly. The high value in the mean score of the students' *participation in intercultural interaction* sub-dimension demonstrated that their ability to express themselves was maintained in their new cultural environment. The relatively low value in the sub-dimension of *attention to intercultural interaction* signified that they did not obtain enough information about communicating with different cultures and making observations. They are studies on the subject, both in Türkiye and in different countries of the world, in which the intercultural sensitivity of international students is moderate (Abaslı, 2018) and high (Bosuwon, 2017; McMurray, 2007), and especially the level of respect for cultural differences is high (Bae & Song, 2017).

In the present study, it was concluded that the students' scores obtained from the acculturation questionnaire were at a relatively moderate level. As far as this result is concerned, it is possible to say that the international students were receptive to the changes they encountered in different cultural environments. Among these changes, the attitudes, behaviors, values and sense of cultural identity they displayed towards the individuals in the new culture can be indicated. At this point, it became easier for the students to adapt to the new society. The fact that the value of the *integration* sub-dimension was higher than that in the other sub-dimensions illustrated that the students both tried to preserve their original culture and continued their efforts to interact with those in the other group. The students had a conciliatory action style on common grounds. The low mean score of the *assimilation* sub-dimension demonstrated that they were not reluctant to protect their cultural identity and that they did not fully counterbalance the similarity towards Turkish culture. In the relevant literature, studies can be found supporting the fact that the acculturation strategy preferred by international students is *integration* (Balcı & Öğüt, 2019; Gülnar, 2011), they prefer the *integration* strategy more as their age increases (Aliyev & Öğülmüş, 2016) and they do not have many problems in adapting to Turkish society and culture (Özçetin, 2013).

In the present study, it was concluded that there was a moderate positive relationship between the cultural intelligence levels of the students and their intercultural sensitivity levels. According to this result, as the level of cultural intelligence of international students increased, their level of intercultural sensitivity increased as well. Students' recognition of the host country's demands and the development of their behavior in this direction made them appropriate and effective for intercultural communication. This enabled the students to become involved in actions that offered more opportunities for intercultural contacts and interactions. When the relevant literature is examined, it is clearly seen that there are similar results in studies examining the relationships between the cultural intelligence levels of international students and their intercultural sensitivity levels (Abaslı & Polat, 2019; Amiri et al., 2010; Konate, 2018; Özdemir, 2019).

In the present study, it was concluded that there were positive and low-level significant relationships between students' cultural intelligence levels and acculturation levels. Therefore, there was a mutual interaction and exchange process with the development of knowledge, emotion and behavior in accordance with the relevant culture and this could turn into a voluntary acculturation process (Abaslı & Polat, 2019; Amiri et al., 2010; Çelik & Eflatun, 2020; Kaur & Pany, 2018; Özdemir, 2019; Şen, 2019; Tsai & Lawrence, 2011; Tutuş, 2020). With high cultural intelligence, the ability to interact with individuals from foreign cultures increases, the anxiety experienced in intercultural communication decreases (Ready, 2019; Külli, 2019), and thus, the more successful progress of intercultural relations is ensured.

This study concluded that the levels of cultural intelligence, intercultural sensitivity, and acculturation of international students are at an intermediate level. In this context, various orientation programs can be developed at universities. Activities to introduce international students to universities and our country can be organized.

References

- Abaslı, K. (2018). Kültürlerarası duyarlılık ve empati arasındaki ilişkilerin Türk ve uluslararası öğrenci görüşlerine göre incelenmesi. *Türk Bilim Araştırma Vakfı (TUBAV Bilim)*, 11(2), 11-23.
- Abaslı, K. & Polat, Ş. (2019). Öğrencilerin kültürlerarası duyarlılık ve kültürel zekâya ilişkin görüşlerinin incelenmesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 193-202. <https://doi.org/10.18506/anemon.419526>
- Aliyev, R. (2011). Farklı kültürlerden gelen yükseköğretim öğrencilerinin eğitim ortamlarındaki ilk etkileşim algularının ve kültürlenme düzeylerinin incelenmesi [Unpublised Ph.D. Dissertation]. Ankara Üniversitesi.
- Aliyev, R. & Öğülmüş, S. (2016). Yabancı uyruklu öğrencilerin kültürlenme düzeylerinin incelenmesi. *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 89-123.
- Amiri, A. N., Seyed M. M. & Masoumeh, K. (2010). Studying the relationship between cultural intelligence and employees' performance. *European Journal of Scientific Research*, 42(3), 432-427.
- Ang, S., Van Dyne, L. & Koh, C. (2006). Personality correlates of the four-factor model of cultural intelligence. *Group and Organization Management*, 31(1), 100-123. <https://doi.org/10.1177/1059601105275267>
- Ang, S., Van Dyne, L., Koh, C., Ng, K., Klaus J., T., Tay, C., & Chandraseka, N. (2007). Cultural intelligence: Its measurement and effects on cultural judgment and decision making, cultural adaptation and task. *Management and Organization Review*, 3(3), 335-371.
- Appiah, K. K., Habermas, J., Rockefeller, S., Walzer, M. & Wolf, S. (1994). Multiculturalism. A. Gutman (Ed.) New Jersey: Princeton University Press.
- Bae, S. Y. & Song, H. (2017). Intercultural sensitivity and tourism patterns among international students in Korea: Using a latent profile analysis. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 22(4), 436-448. <https://doi.org/10.1080/10941665.2016.1276087>
- Balcı, Ş. & Öğüt, N. (2019). Yabancı uyruklu üniversite öğrencileri arasında kültürleşme ve kültürleşme stratejileri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 49(1), 49-62.
- Bennett, M. J. & Bennett, M. J. (1993). Intercultural sensitivity. Principles of training and development. *Portland, OR: Portland State University*, 25(21), 185-206.
- Berry, J. W. (1997). Lead article immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46(1), 5-68.
- Berry, J. W., Phinney, J., Sam, D. L. & Vedder, P. (2006). Immigrant youth: Acculturation, identity, and adaptation. *Applied Psychology*, 55(3), 303-332. <https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.2006.00256.x>
- Bhawuk, D.P.S. & Brislin, R. (1992). The Measurement of intercultural sensitivity using the concepts of individualism and collectivism. *International Journal of Intercultural Relations*, 16(4), 413-436.
- Bosuwon, T. (2017). Social intelligence and communication competence: Predictors of students' intercultural sensitivity. *English Language Teaching*, 10(2), 136-149. <http://dx.doi.org/10.5539/elt.v10n2p136>
- Chen, G. M. & Starosta, W. J. (2000). The development and validation of the intercultural sensitivity scale. *Human Communication*, 3, 1-14.
- Chen, G. M. (2005). A model of global communication competence. *China Media Research*, 3-11.
- Cohen, L., Manion, D. & Morrison, K. (2007). *Research methods in Education*.: Rutledge.
- Çelik, M. & Eflatun, M. (2020). Kültürel zekanın sosyo-kültürel uyum üzerine etkisi: Çok kültürlü bir araştırma. *Antalya Bilim Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 62-78.
- Crowne, K. A. (2008). What leads to cultural intelligence? *Business Horizons*, 51(5), 391-399.
- Earley, C. & Ang, S. (2003). *Cultural intelligence: Individual interactions across cultures*.: Stanford University Press.
- Gülner, B. (2011). Yabancı öğrencilerde kültürleşme ve medya kullanımı. *Global Media Journal*, 2(3), 51-68.
- Günay, D. & Günay, A. (2011). 1933'den günümüze Türk yükseköğretiminde niceliksel gelişmeler. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 1(1), 1-22. <http://dx.doi.org: 10.5961/jhes.2011.001>

Hair, J., Bush, R., & Ortinau, D. (2003). *Marketing Research: Within a changing information environment*. McGraw-Hill.

Hazır, E. (2019). Öğrencilerin kültürel zekâ düzeyleri (Cq) ile iletişim becerileri arasındaki ilişki: Bir model analizi [Unpublised Master's Thesis]. Kırıkkale Üniversitesi.

İlhan, M. & Çetin, B. (2014). Kültürel zekâ ölçeği'nin Türkçe formunun geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 29(2), 94-114.

Karasar, N. (2017). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Nobel Yayıncılık.

Kaur, K. & Pany, S. (2018). Cultural intelligence and cross-cultural adjustment of foreign students in Punjab: A relationship study. *Online International Interdisciplinary Research Journal*, 8(2), 232-242. <http://210.212.34.21/handle/32116/2187>

Koçak, S. & Özdemir, M. (2015). Öğretmen adaylarının çok kültürlü eğitime yönelik tutumlarında kültürel zekânın rolü. *İlköğretim Online*, 14(4), 1352-1369.

Konate, T. (2018). *Yabancı öğrencilerin kültürel uyumunda kültürel zekânın etkisi* [Unpublised Master's thesis]. Akdeniz Üniversitesi.

Küllü, B. (2019). Kültürel zekâ ve kültürlerarası iletişim kaygısı arasındaki ilişki: Türkiye ve İngiltere örneği. [Master's thesis]. İstanbul Üniversitesi.

Lawrence, N. (2011). The effects of cultural intelligence, self-efficacy and cross-cultural communication on cross cultural adaptation of international students in Taiwan [Master's thesis]. National Taiwan Normal University.

MacNab, B. R., & Worthley, R. (2012). Individual characteristics as predictors of cultural intelligence development: The relevance of self-efficacy. *International Journal of Intercultural Relations*, 36(1), 62-71. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2010.12.001>

McMurray, A. A. (2007). Measuring intercultural sensitivity of international and domestic college students: The impact of international travel [Ph.D. Dissertation]. University of Florida.

Neuman, W. L. (2007). *Basics of social research qualitative and quantitative approaches.*: Allyn & Bacon.

Özçetin, S. (2013). Yükseköğrenim gören yabancı uyruklu öğrencilerin sosyal uyumlarını etkileyen etmenler [Unpublised Master's thesis]. Hacettepe Üniversitesi.

Özdamar, K. (2004). Tabloların oluşturulması, güvenilirlik ve soru analizi. Paket programlarla istatistiksel veri analizi. Kaan Kitabevi.

Özdemir, K. (2019). *Kültürel zekânın kültürlerarası duyarlılık üzerindeki etkisi* [Unpublised Master's thesis]. Hasan Kalyoncu Üniversitesi.

Özoğlu, M., Gür, B. & Coşkun, İ. (2012). *Küresel eğilimler ışığında Türkiye'de uluslararası öğrenciler*. Seta Yayıncılık.

Öztürk, E. (2005). Çoklu doğrusal regresyon modeli (Ş. Kalaycı Ed.). SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri. I, Asil Yayın Dağıtım.

Petrovic, D. S. (2011). How do teachers perceive their cultural intelligence? *Proceida Social and Behavioral Sciences*, 11, 276-280. doi: 10.1016/j.sbspro.2011.01.076

Redfield, R., Linton, R. & Herskovits, M. J. (1936). Memorandum for the study of acculturation. *American Anthropologist*, 38(1), 149-152.

Sert, D. Ş. (2015). *Uluslararası göç yazınında bütünlüyci bir kurama doğru*. G. Ihlamur Öner, & A. Ş. Öner (Ed.). *Küreselleşme çağında göç*. İletişim Yayınları.

Şen, G. (2019). Kültürel zekâ ve kültürel adaptasyonun akademik performans üzerine etkisi: Üniversitelerdeki yabancı uyruklu öğrencilerle yapılan bir araştırma [Master's thesis]. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi.

Templer, K., Tay, C. & Chandrasekar, N. (2006). Motivational cultural intelligence, realistic job preview, realistic living conditions preview, and cross-cultural adjustment. *Group & Organization Management*, 31(1), 154-173. <https://doi.org/10.1177/10596011052752>

Thomas, D. C. & Inkson, K. (2003). People skills for global business: Cultural intelligence. Berrett-Koehler.

Tsai, T., & Lawrence, N. (2011). The relationship between cultural intelligence and cross-cultural adaptation of international students in Taiwan. In *International Conference on Management (ICM)*. Taiwan.

Tutuş, G. (2020). Çokkültürlü ortamda kültürel zekânın kültürlerarası duyarlılık üzerine etkisi: Portekiz örneği [Unpublised Master's thesis]. Hasan Kalyoncu Üniversitesi.

Uğur, M. (2019). Kültürlerarası duyarlılık ile kültürel zekâ arasındaki ilişkide çokkültürlü eğitim tutumu, empatik eğilim ve tükenmişliğin aracı rolü [Unpublised Master's thesis]. Mersin Üniversitesi.

Üstün, E. (2011). Öğretmen adaylarının kültürlerarası duyarlılık ve etnikmerkezcilik düzeylerini etkileyen etmenler [Master's thesis]. Yıldız Teknik Üniversitesi.

Yılmaz, A. (2009). Public policies and public library-emergent literacy relationship in the USA. *Bilgi Dünyası*, 10(1), 80-93. <https://doi.org/10.15612/BD.2009.294>

Yoğurtçu, G. (2015). Çokkültürlü eğitim ortamlarında kültürlerarası iletişim ve kültürel zekâ: Kırgızistan üniversite öğrencileri üzerine bir araştırma. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 1(3), 791-806. <https://doi.org/10.24289/ijsser.279157>

YÖK. (2020, September 21). Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi. <https://istatistik.yok.gov.tr>

Yuen, C. Y., & Grossman, D. (2009). The intercultural sensitivity of student teachers in three cities. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 39(3), 349-365. <https://doi.org/10.1080/03057920802281571>

Statement on Research and Publication Ethics

We declare that we pay attention to all ethical principles and rules in the collection, analysis and reporting of data.

Contribution Rate of Researchers

The first author contributed %70 and the second author contributed %30 to the research.

Statement on Interest

There is no conflict of interest between the authors.

Propagandanın Resim Sanatındaki Görsel Dili Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on The Visual Language of Propaganda in Painting

Zuhal BAŞBUĞ

Assoc. Prof., Akdeniz University, Fine Arts Faculty, Department of Basic Education, Antalya, Turkey
Doç. Dr. Akdeniz Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Antalya, Türkiye
Orcid: 0000-0001-6856-0432 | E-posta: zuhalbasbug@akdeniz.edu.tr

Fatih BAŞBUĞ

Prof. Dr., Akdeniz University, Fine Arts Faculty, Department of Painting, Antalya, Turkey
Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Resim Bölümü, Antalya, Türkiye
Orcid: 0000-0001-7600-273X | E-posta: fbasbug@akdeniz.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Başbuğ, Z. and Başbuğ, F. (2024). An evaluation on the visual language of propaganda in painting. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 63, 42-57.

Başbuğ, Z. ve Başbuğ, F. (2024). Propagandanın resim sanatındaki görsel dili üzerine bir değerlendirme. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 63, 42-57.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 23 November/Kasım 2024

Accepted/Kabul Tarihi: 13 March/Mart 2024

Published/Yayın Tarihi: 28 March/Mart 2023

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 63 **Pages/Sayfa:** 42-57

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Zuhal BAŞBUĞ & Fatih BAŞBUĞ).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Sanatçı, sanat eserinin oluşmasındaki yaratım sürecinde, kendisini ifade etmesine imkân sağlayan farklı çıkış noktalarını referans alabilmektedir. Sanatın toplumsal anlamda insanlar üzerinde meydana getirdiği etki, bu referans noktalarından sayılabilir. Toplumsal etki durumu sanatın bir propaganda aracına dönüşerek, kitleleri etkilemesi sonucunu doğurmuştur. Bu araştırma, sanatın görsel dil oluşumu özelinde geçirdiği evreler ve sanatçıların özgün çıkış yolu arayışlarından örnekleri barındırmaktadır. Araştırma, veri toplama tekniklerinden, literatür taraması ile yapılmış, ağırlıklı olarak yabancı yazarların çalışmaları referans alınarak, toplanan bilgiler bir araya getirilmiştir. Sanat kavramının teorik anlamda karşılığı, çeşitli dönemlerden ve coğrafyalardan örneklerle propaganda aracına nasıl dönüştüğü, çalışmanın problemini oluşturmuştur. Çalışmanın sonunda elde edilen bulgular, sanat kavramından yola çıkarak propaganda aracına dönüşen sanat yapıtları, sanatçıların kimlik arayışları ve kitleleri etkileme prensipleri üzerinde durulmuştur. Sonuç olarak, sanat kavramının kendi dönemi içinde her sanatçının çağdaş sayılabileceği, belirli bir dönemi kapsamadığı ve her dönemde sanat ve siyaset ilişkisine bağlı olarak farklı ifade araçlarına dönüşen sanat eserlerinin bulunduğu, günümüzde de bu anlayışın devam ettiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sanat, propaganda, görsel dil, resim.

Abstract

Artist have taken different starting points as reference points that allow them to express herself during the creation process of their work of art. The impact of art on people in a social sense can be counted among these reference points. The social impact situation has resulted in art turning into a propaganda tool and influencing the masses. This research includes examples of the stages that art goes through in terms of visual language formation and the artists' search for a unique way out. The research was carried out through literature review, one of the data collection techniques, and the collected information was brought together, mainly by reference to the works of foreign authors. The problem of the study is how the concept of art, in theoretical terms, turns into a propaganda tool with examples from various periods and geographies. The findings obtained at the end of the study were focused on works of art that turned into propaganda tools based on the concept of art, artists' search for identity and the principles of influencing the masses. As a result, it has been concluded that the concept of art can be considered as contemporary for every artist in their own period, that it does not cover a specific period, and that in every period there are works of art that turn into different means of expression depending on the relationship between art and politics, and this understanding continues today.

Keywords: Art, propaganda, visual language, painting.

Giriş

Sanatın modern dönemde kırılma anlarından birisi, grup olgusundan sonra sanatçıların bireysel özelliklerini yansıttıkları özgün eserlerinin sanat ortamında kabul görmesidir. Bu özgünlük ile sanatçıların sosyolojik açıdan yaşamı irdeleyen eserler üretmeleri, sanat çevrelerinin dikkatini çekmeye başlamıştır. Sanatçılar, özgün ifade arayışlarında ulaştıkları noktaya gelinceye kadar karmaşık yollardan ilerlemişler ve ait oldukları toplumun sevinçlerini, acılarını, dönüşümlerini, savaşlarını yansıtmışlardır. Sanatın görsel dili özelinden sanatçıya bakıldığında, yerellikten farklı evrensel konulara değinilmesi kaçınılmaz olmuş, bu da eserleri coğrafya sınırlarını aşan bir duruma getirmiştir. Savaşın acımasızlığı, insan hakları, varlık mücadelesi gibi konular bunun yanında ekonomik konular, görsel bir dille ifade edildiğinde, şüphesiz büyük bir etki yaratmış ve propaganda aracına dönüşmüştür. Hatta sanatçılar, bilim dünyasındaki gelişmeleri sanatsal üretimlerinde görsel bir ifade biçimine dönüştürmüşler, böylece bilim dünyasında ele alınan ve ileri sürülen fikirlerin sanat eserlerine yansımaları takip etmek mümkün olmuştur. Freud'un Psikanaliz Kuramını çözümleyerek, eser üreten gerçeküstücüler ve dışavurumcular, özgün eserler meydana getirerek, kuramın görsel materyallerini hazırlamışlardır. Maddenin yapısını sorgulayan sanatçılar, en küçük yapı birimi olan atomu, lekese düzeyde ele alarak, soyut biçimler meydana getirmişlerdir. Buradaki örneklerden de anlaşılacağı gibi sanat, önüne getirilen her şeyi sorgulamış, irdelemiş ve kendi görsel diliyle tartışmayı sanat zemininde ele almıştır. Sanatın görme biçimlerini konu alan pek çok yayın yapılmış, araştırmalar sonucu görecelik durumu ön plana çıkarılarak, olaylardaki bireysel ifade farklılıkları yüceltilmiştir. Sanatçılar görme ile ilgili durumu, görme, algılama ve belleğe kaydetme ile ilgili çalışmalar ile ifade ederken, aynı zamanda sanatın bilimle açıklanabilen durumlarına işaret ederek, fizyoloji temelinde konuya yaklaşmışlardır. Sanatçı konuyu ne şekilde ele alırsa alsın, çıkış noktası ne olursa olsun, görsel anlatım dilindeki öznellik, anlatım dilini kuvvetlendirmiş ve propaganda unsurunu yaratmıştır.

Propaganda unsuru, sanat eseri özelinde incelendiğinde, toplumun lideri, devamı, yansıtıcısı durumuna gelmiştir. Başka bir deyişle toplumsal olaylar, zaman içinde sanatçıları yönlendirerek propaganda aracına dönüşmüştür (Başbuğ, 2023). Bu doğrultuda, tarihi ve felsefi bilgiler ışığında dönem ve coğrafya sınırlaması olmaksızın belirlenen sanat eserleri derlenerek, sanatçıların görsel ifadelerindeki propaganda unsurları irdelenecektir.

Alan yazında yapılan incelemeler ile ele alınan eserlerin görsel dil bağlamında oluşturdukları propaganda unsuru sorgulandığında, sanatın evrensel dili, farklı dili kullanan insanlar üzerinde aynı ve farklı etkiyi meydana getirmesi açısından, tanımı göreceli olan bir alan olduğunu göstermektedir. Bu göreceliği ifade edebilmek için sanatın dilsel kurguda ilerleyişinin incelenmesi yerinde olacaktır.

1. Sanatın Dili

Görme psikolojisi kavramı, fizyolojik ve fiziksel konularla ilgili bir durumu ifade etmektedir. Güzel şeyin olduğu gibi görülmesi gerekir ve sanat ürünü, belirli bir görme tarzı düşünülerek meydana getirilmektedir (Eco, 2022, s.137). Eser üreten, yaratıcı şeklinde ifade edilen sanatçı, öngörüsü yüksek bir varlık olarak, eseri meydana getirirken bazı temel biçimlerin algılanması ve yansıtılmasından sorumlu varlık olarak özneyi oluşturmaktadır. Hareketi meydana getiren özne, sanat eserinde öyle bir dil meydana getirmelidir ki aynı zamanda evrensel temelli ve herkesin ortak noktada buluşabileceği dil geliştirmelidir. Ümer (2017, s. 1538)' e göre, sanatın dili üzerine yapılan araştırmalarda ortaya çıkan eserdeki estetik unsurların, görseelliğin altında yatan kodları barındırdığını ve bunların eserden daha önemli olduğunu vurgulamaktadır.

Paolo Virno, "konuştuğumuz dillerin, biyolojik içgüdünün kendini ifade etmeye yönelik potansiyel tehlikelerini kontrol altına almak için icat edilmiş bir kurum olduğunu savunurken, kurumsallıkla nitelendirdiği bu durum oluşmasaydı, bizi gevezeliğe, çığlık atmaya ve küfretmeye sürükleyen sonsuz bir öfkenin insafına kalırdık" (Cubitt, 2009, s. 576) ifadesiyle, konuşulan dilin sadece kelimelere sıkıştırılmış bir araç olmadığını, aynı zamanda, ruhsal bir iletişim mekanizmasıyla birlikte insanın akli özelliğinin parçası olduğuna vurgu yapmıştır. Sanat dili olarak ifade edilen dil, konuşma dilinden farklı, bütün duyu organlarına hitap eden ve yüksek algılama gücüne sahip insanlara hitap etmesi açısından kelimelere ihtiyaç duymamaktadır. Lekelerden anlam çıkarmak, çizgi, dokular yoluyla hikâyeye oluşturmak, bu dilin sanatın temel disiplinleri içinde hayat bulan bir eylem beceresidir. Bu nedenle sanat eğitimi sadece, fiili bir eylem değil, aynı zamanda ruhsal durumla ilgilidir. Sosyolojiyi, psikolojiyi bu denli içine alan bir etkinlik olarak propaganda, enerjisini ve hareket mekanizmasını sanatla birleştirebildiği oranda daha geniş yayılım alanı sağlamaktadır. Sanatçı, etkileşimini dalga dalga yayan bir araç olarak sanatı, tarihin her döneminde kendine yandaş olarak almış, bu sayede kararlılıkla insanları etkilemeyi başarmıştır. Bu etkileme biçimi, propagandanın asli malzemesi olan etkileşim etkisini, öznenin alarak nesne aracılığıyla etkileşime giren bireye yönlendirmektedir. Böylece görsel dil anlam kazanarak, tarihi süreç içinde maddeyle özleşmektedir.

2. Propagandanın Görsel Dili

Propaganda, insanları etkisi altına almayı, çağlar öncesinde konuşma diliyle yaparken, insan doğasının entelektüel birikim kazanması ve sanatçıların kendilerini ifade etme başarısıyla birlikte, sanatı büyük oranda araç haline getirmeyi başarmıştır. Böylece daha evrensel dil kullanarak, farklı kültürel çevreye sahip insanları etkilemiştir. Avrupa'nın kültür başkentlerindeki büyük meydanlarda bulunan sanat eserleri, ziyaret eden kitleyi etkisi altına alarak, siyasal anlamda bir güç meydana getirmektedir. İnsanlık tarihi boyunca üretilen sanat eserleri propaganda unsuru açısından incelenecek olursa, farklı dönem sanat eserleri ile sanatçı yorumlarını görmek mümkün olacaktır. Jan Brueghel'in üslubu bu anlamda dikkate değer niteliktedir. Sanatçının eserleri propaganda bağlamında ele alındığında, dramatikliğe yer vermeden olayları taşlama ve hicivlerle anlatılan, gülümseten konular dikkat çekmektedir. Ekonomiyle dalga geçmesi, kendi halkı üzerinden göndermeleri hayvanlarla sembolleştirerek sunması, Brueghel'in sanatsal propagandasındaki etkisinin göstergesidir.

Ekonomik krizler hakkında eleştirel yorum yapan Flaman Barok ressam Genç Jan Brueghel (1601-1678), manzara resimlerine farklı bir bakış açısı getirerek, on yedinci yüzyılda detaycı bir anlayışla boyadığı manzaraların içine hayvanları yerleştirmiştir. "Lale Çılgınlığı" adlı eseri, bu üslubun önemli örneklerden biridir. (Görsel 1). Lale Çılgınlığı 1637'de Hollanda'da zirveye ulaşan, halkın ekonomik anlamda borsa gibi rağbet ettiği, statü sembolü haline gelmiş lale çiçeğini konu almaktadır. Hollanda ekonomisinde bir statü sembolü olarak popüler hale getirilen ve tanıtılan çiçek soğanlarına dayalı ekonomik beklenti, vadeli işlem piyasasının önünü açmıştır. Lale Çılgınlığı, spekülasyon finansal uygulamalara dayanan ilk ekonomik balonlardan biridir. Brueghel'in çiçeklerin şişirilmiş fiyatının yarattığı çılgınlığı ironi olarak işlemesi, antropomorfik maymunlarla dolu bir manzara aracılığıyla Hollanda'nın başına gelen ekonomik çılgınlığa işaret etmesi açısından önemlidir. Sanatçının kompozisyonunda anlattığı pek çok sahne arasında, soğan piyasasındaki satış ve spekülasyon döngüsünü sürdüren maymunlar yer almakta ve sonuçta geçici çiçeklerin saçmalığı ve değersizliği, hayvanlardan birinin kesilmiş üç lale sapı üzerine idrarını yapması aracılığıyla son bulmaktadır (Lerer ve McGarrigle, 2018, s. 2).

Görsel 1. Genç Jan Bruegel, Lale Çılgınlığı Üzerine Hiciv, 1640, ahşap panel üzerine yağlıboya, 31x49 cm, Frans Hals Müzesi

Kaynak: Frans Hals Müzesi. <https://tulipfestivalamsterdam.com/painting-allegory-on-tulipmaniaby-jan-brueghel-the-younger-1640/> Erişim tarihi: 21.05.2023.

Resimde (Görsel 1) Çağdaş 17. yüzyıl Hollanda kıyafeti giymiş maymunlar, laleler üzerinden betimlenmektedir. Solda duran maymun, çiçek açan laleleri işaret ederken, diğeri lale ve para çantası tutmaktadır. Lale soğanları tartılmakta, paralar sayılmakta, lüks bir iş yemeği yenilmektedir. Soldaki maymunun nadir lalelerden oluşan listesi vardır. Belindeki kılıcı, üst sınıf statüsünün ifade etmektedir. Daha gerideki maymun, ata binmiş bir asilzade gibi oturmaktadır. Ön planın ortasındakilerden biri satış faturası hazırlamakta, omzundaki baykuş, metaforik anlamıyla simgeleştirilmiştir. Brueghel, yalnızca lale spekülasyonlarını, akılsız maymunlar diye alaya almakla kalmamış, aynı zamanda çiçek açmak gibi geçici bir şey hakkında bu kadar spekülasyon yapmanın gereksizliğine yönelik ders vermeye de çalışmıştır. Bu tarz resimlerin önceliği, anlatmak istediği konuyu, semboller üzerinden aktararak, yorumu izleyicinin algı düzeyine bırakmaktır. Bilindiği gibi resimler de kitaplar gibi okunarak, taşıdıkları anlamlar, yoruma dayalı biçimlerde farklılık göstererek düşünce dünyasına etki etmektedir. Brueghel'den hareketle, Fransa'da 19. yy 'da bambaşka bir üslup ile propagandanın görsel dilini okumak mümkündür.

1 Mart 1834 günü öğle saatlerinde, Louvre'un kapıları açıldığında, halk Jean-Auguste Dominique Ingres'in uzun zamandır beklenen tablosu "Le Martyre de Saint Symphorien" (Aziz Symphorien'in Şehitliği) isimli tablosunu (Görsel 2) ilk kez

görmüştür. Hükümet tarafından 1824'te sipariş edilen bu tablonun, 1827 gibi erken bir tarihte Salon'da görülmesi beklenirken, yedi yıl sonra sergilenmesi, Paris sanat dünyasında yaklaşık on yıl süren spekülasyon ve entrikaların son bulmasına neden olmuştur. Her ne kadar tipik Salon Sergileri'nin müdavimlerinin tepkisi, tabloyu çevreleyen ön tanıtıma yetişemese de kalabalığın coşkusu, 1834 Salon Sergisi'nin diğer önemli başrol oyuncusuna, Paul Delaroche'un "Lady Jane Gray"ine yönelmiştir. İki resmin yankısı basında olağanüstü tartışmalara yol açmıştır. Serginin açılışından kısa süre sonra bir eleştirmen tarafından, Aziz Symphorien'in "tartışmanın odağı, övgülerin, abartılı eleştirilerin hedefi haline geleceği" öngörülmüştür. Aziz Symphorien'e verilen eleştirel tepki, genel olarak Ingres'i sanat açısından uçurumun kenarına iten olay olarak hatırlanmıştır. Çoğu zaman çevresine karşı öfkeli olan sanatçının bu resmi, hükümet görevlerinden ayrılmasına, gelişen atölyesini kapatmasına yol açmıştır. Bir daha asla Salon Sergileri'ne katılmama kararı aldırın bu tablo (Shelton, 2001, s. 711), yüksek üni yerle bir eden sanat başarısızlığı olarak gösterilmiştir.

Görsel 2. Jean-Auguste-Dominique Ingres, Aziz Symphorien'in Şehit Edilişi 1834, tuval üzerine yağlıboya, 407x339 cm, Autun Katedrali.

Kaynak: https://arthive.com/ingres/works/344859~The_martyrdom_of_St_Symphorian, Erişim tarihi: 27.06.2023.

Oysaki eser (Görsel 2), kompozisyon, renk ve bütünlük açısından son derece başarılı, görsel dili çok kuvvetlidir ve sanatçının "ustalık eserim" olarak tanımladığı eserdir. Eleştirilerin odak noktasını anatomik yanlışlık, abartılı vücut yapıları gibi basit özelliklere bağlayan eleştirmenler, resmi ve sanatçının kariyerini, yok etme noktasına getiren yorumlarda bulunmuşlardır. Sanatın itici gücü, etkisi bu eserle birlikte, sanatçısını yıkıma götürmüş, kariyerinde derin izler bırakmıştır. Dolayısıyla propaganda aracı ters tepmiş, resim bir kenara atılmış ve eleştirisi uzun süre sürmüştür. Ancak bu resmin eskizleri, esas kompozisyonunun aksine çok tutulmuş ve müze koleksiyonuna alınması için uğraşmıştır. Bu durum aynı zamanda, yüksek sanat kültürünü yaşayan Fransız toplumunun sanat beğenisinin üst seviyede olduğunun göstergesi sayılabilir.

Tarihi olayları referans alarak eser üreten sanatçılardan birisi de Leonard Tsuguharu Foujita'dır. Nomonhan Savaşı'nı konu aldığı eserde, Ingres'in aksine daha basit lekelerle figürleri ifade etse de Ingres'in uğradığı sert eleştiriye uğramamıştır.

Nomonhan Savaşı, bir sınır anlaşmazlığı olarak başlamış, dünyadaki en ıssız ve yaşanmaz yerlerden birinde Mançurya-Moğol göçebe kırsalında gerçekleşmiştir. Halha Nehri (Rusça: Khalkhyn-Gol) kıyısı boyunca, monoton düzlükler ve engembeli araziye sahip olan bu yer, yirmi veya kırk metre yüksekliğinde kum tepeleri ile kaplı bir alandır. Sıcaklığın bunaltıcı derecelere yükseldiği yaz günlerinin uzun saatlerinde, yağışlar, Halha'nın her iki yanında kilometrelerce uzanan tuzlu bataklık alanlarından rahatlama sağlayan çimenli çayırları beslemektedir. Halha-Holsten kavşağında işleyen tek köprü ve küçük yerleşim yeri olan Nomonhan mezarında (McDonald, 2015, s. 145) Sovyet güçleriyle Japonlar arasında gerçekleşen bir muharebedir. Savaş sanatçısı olan Japon ressam Leonard Tsuguharu Foujita, savaşı, anlaşmazlıklardan çok etkilenmiş, belgeselci kimliğiyle tanıklık ettiği ve araştırdığı konuların resimlerini yapmıştır. Nomonhan Savaşı'na atfen yaptığı bu

resimde (Görsel 3), tankı imha eden Japon askerler görülmektedir. Fransa'da uzun süre yaşayan sanatçı, Louvre Müzesi'ne sıklıkla giderek burada bulunan resimlerden çok etkilenmiştir.

Görsel 3. Leonard Tsuguharu Foujita, Halha Nehri Kıyısında Savaş (Nomonhan), 1941, tuval üzerine yağlıboya

Kaynak: Tokyo Modern Sanat Müzesi. <https://warfarehistorynetwork.com/russo-japanese-clash-at-the-battle-of-nomonhan>, Erişim tarihi: 18.07.2023.

Savaşın zaferle, yıkım arasındaki konumuna değinen sanatçı, bir tarafın zaferini diğer tarafın yıkımı olarak işlemiştir. Eserde (Görsel 3), imha edilmek üzere olan bir tankın üzerine çıkan Japon askerleri, tankın yıkıcı gücü karşısında, zafer kazanmak için korkusuz durumdadırlar. Eserin alt temasında düşmanın ne kadar güçlü olursa olsun, birliktelikle yenilebileceğine gönderme bulunmaktadır. Savaş sonunda Sovyet güçleri galip gelmiş, iki tarafın çok sayıda kayıplarıyla, savaş neticelenmiştir. Günümüzde bile kayıp rakamları noktasında bilgi birlikteliği sağlanamamıştır.

Yüksek sanat kültürünün yaşayan önemli temsilcisi konumunda olan bir başka toplum da Sovyetlerdir. Ayak bastıkları bütün devletlere kendi kültürünü götürerek, büyük bir propagandaya imza atmışlardır. Romanya'nın bir dönem Sovyet işgali altında kalması, siyasi iktidarın yönetim şekli olarak Sosyalizmi benimsemesi, toplumun bir kesiminde Sovyet sempatisini arttırmıştır. Bu da Romanya'da Sovyet sanatının toplumsal gerçekçiliğini benimsemesine yol açmıştır.

Romanya'da, 1989'dan önce, kültürel etkinliklerin Sovyet esinli eklemlenme modeli, ideolojik ve kurumsal olarak parti-devlet organlarının hakimiyetindeki hiper-merkeziyetçi bir yapı tarafından belirlenmiştir. Devlet destekli çeşitli mekanizmalar aracılığıyla güvence altına alınmış, sanat eserlerinin yaratılması ve dağıtılmasıyla ilgili tüm araçların kamulaştırılması, 1948'de büyük ölçüde tamamlanmıştır (Preda, 2012, s. 118). Modern Romen sanatının en önemli temsilcilerinden biri olan Nicolae Grigorescu'nun figüratif resimleri, 20. yüzyıldaki en önemli örnekler olarak Romen sanat tarihine geçmiştir. Eserlerinde izlenimci sanatçıların kullandığı geniş renk paleti dikkat çekerken, Rus sanatının gerçekçilik temelli kompozisyonlarına benzerlik söz konusudur. Sanatçı, özellikle Fransa'ya yaptığı uzun ziyaretlerde etkilendiği mekanların resimlerini yaparken, halk yaşamından kesitleri, bu manzaranın içine yerleştirerek, görsel belleğindeki gücü ortaya koymaktadır. Renkleri saf ve detaycı biçimde işleyerek, kalın boya dokularıyla, sanatsal etkiler meydana getirmektedir. Özellikle izlenimci resim akımının özelliklerinden biri olan kalın katmanlı boya kullanımı, Grigorescu'nun vazgeçemediği unsurlarından biri olarak sanatının temel özelliğini oluşturmaktadır.

Görsel 4. Nicolae Grigorescu, Grandville'de Balıkçı Kadın, tarih belirtilmemiş, 27x35 cm, Romanya Ulusal Sanat Müzesi.

Kaynak: Romanya Ulusal Sanat Müzesi. https://en.m.wikipedia.org/wiki/File:Nicolae_Grigorescu_-_Pescarita_la_Grandville.jpg, Erişim tarihi: 21.05.2023.

Sanatçının sosyal içerikli figüratif resimlerinde genel olarak sık rastlanılan yaşamdan kesitler dikkat çekmektedir. Aynı zamanda sanatçının figüratif görünümdeki estetik ifadesini yansıtmaya açısından önem arz etmektedir. Kendi içinde modern sayılabilecek bu resim geleneği, Romen sanatında görülen devlet destekli özelliğiyle, farklı ülkelerdeki sanat pratikleri açısından belirleyici bir konuma sahiptir. Rus ve Slav sanatı hakkında derin bilgiye sahip olan ve modern dönemin sanat alanındaki filozoflarından biri olarak gösterilen Boris Groys'un devlet sanat ilişkisi bağlamındaki sözleri ilginçtir.

Boris Groys, modern sanatın devletin kusurlu güç dengesini aşan ütopyik bir güç dengesi imajı sunmaya çalıştığını düşünmektedir (Sharp, 2017, s. 583). Böylece sosyalist sanat geleneği, gerçekçilik temelli ele alındığında, sosyalist estetik görüşünün adeta bir tabu haline geldiğini düşünmüştür. Geniş Sovyet egemenliği altında kalmış ülkelerde de benzer bir estetik algıdan söz ederek, sosyalist sanat kavramının içi doldurulmuştur. Ancak Kanada gibi çok kültürlü devletlerde sanatın belirli bir siyasi güdümü yansıtmaya veya onun dayattığı temel politikaları propaganda aracı haline getirmesi mümkün değildir. Kanada, sanatçıların kurumsal yapısına büyük önem vererek, telif hakları, ekonomik seviyeleri gibi hususlara statüler getirerek, sanatın gelişimine devlet eliyle büyük katkı sağlamıştır. Sanat alanında atılımını, Soğuk Savaş'ta kullanılabilecek önemli bir silah olarak görerek, sanatçıların ürettikleri eserlerde kültürel dinamikleri kullanmalarının önünü açmıştır. Massey Raporu, Kanada'nın "kurtuluşunu makineye bağlayan barbar bir imparatorluğa karşı kendini savunmak" görüşüyle sanat ve kültürü desteklemesi gerektiğini savunan bir rapor olarak devlete sunulmuş ve ilgili komisyonlarca uygun görülmüştür. Bu iddia bir dereceye kadar Amerika'nın CIA tarafından finanse edilen Kültürel Özgürlük Kongresi'nin ürettiği fikirlerle uyumlu olmuştur. Bu örgüt, Amerikan sanat ve kültürünün, özellikle de Sovyet Sosyalist sanatının devlet destekli gerçekçiliğine karşı, Batı'nın yaratıcı özgürlüğünün temsilcisi olarak Amerikan soyut dışavurumculuğunun agresif bir şekilde desteklenmesiyle ilgili bir durumdur. Massey Raporu, modern Kanada resminin kendi özgün yapısını oluşturması gerektiğine vurgu yaparak, genç soyut ressamın, diğer ülkelerin soyut ressamlarıyla tamamen aynı temelde değerlendirilmesine işaret etmiş, Kanada ulusal resminin hem sanat hem de Kanadalı olmanın bir ifadesi olarak desteklenmesini tavsiye etmiştir (Scott, 2017, s. 499). Kanada sanatının, sanat adına önlemler alınarak, ulusal ve devlet düzeyinde desteklenmesi, sanatın yükseliş reçetesi olarak düşünülebilir. Ulusal çapta resim sanatının destek bulması, sanatçı motivasyonu açısından son derece önemlidir. Şüphesiz ki savaşlar sanatçıların motive eden en önemli koşullardandır. Dolayısıyla sanatın, savaş ortamında propaganda aracına dönüşmesi kaçınılmaz olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nda yapılan afişlerde propagandanın sıkça kullanıldığı, savaşın eleştirildiği ve hazır nesnelere çizim diline aktararak, sembolik biçimde anlatıldığı pek çok çalışma yapılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nda yapılan bir İtalyan afişinde, ABD Silahlı Kuvvetlerini "Afro Amerikalı" bir asker olarak betimleyen Gino Boccasile, eserde yine bir maymun simgesiyle gönderme yaptığı özneyi, ganimet olarak klasik sanatın en gözde eserlerinden, antik Milo Venüsü heykelini alan uygarlıktan yoksun bir vandal olarak resmetmiştir (Clark, 2011, s. 134). Heykelin üzerinde sembolik olarak küçük bir para birimiyle işaretlenen yazı dikkati çekerken, heykelle sarmaş dolaş olmuş

askerin rahat hali rahatsız edici düzeydedir (Görsel 5). ABD karşıtlığının, dalga konusu edilerek sembolik bir dille anlatılması, sanatçının yaratıcı gücünü ortaya koymaktadır. Eser, Rönesans'la harmanlanmış İtalyan sanatının 20. yy'daki dönüşümü olarak düşünülebilir. Propaganda içeren sanat eserlerine bakıldığında, genelde savaşın yıkıcı ve ezici gücüne vurgu, ağırlıklı işlenen konular arasındadır.

Görsel 5. Gino Boccasile, Amerikan Karşıtı İtalyan Afişi, 1943, 38,75x54,25 cm, Londra.

Kaynak: <https://closeencountersinwar.org/category/call-for-articles>, Erişim tarihi: 20.04.2023.

Savaş yılları (1939-1944-1945), özellikle Avrupa'nın ekonomik anlamda güçlü devletlerinin karıştığı savaşlar, sadece cephede psikolojik üstünlük mücadelesine sahne olmamış, aynı zamanda propaganda malzemesiyle birlikte, sanatçıların da dahil olduğu çeşitli mecralara taşınmıştır. Böyle bir ortamda sanatçıların, özellikle de kadın sanatçıların aynı zamanda anne olarak, büyük yıkımlara yol açan vahşet sahnelerinin karşısındaki tutumları yadsınamaz niteliktedir. Bu zor dönemde sanatıyla dikkat çeken kadınların sayısı azımsanamayacak ölçüdedir. Sanatçıların, insan olarak kimliklerini güvence altına alma zorunlulukları ile yaşadıkları yoğun duygusal durumları, bununla birlikte sanatsal faaliyetlerini yürütmek için maddi ihtiyaçlarını karşılama güçlükleri bu dönemde onları zor durumda bırakmıştır. Savaş döneminde çeşitli suçlardan hapse atılan kadın sanatçılar, gardiyanların portrelerini yaparak, resimleriyle değiş tokuş ettikleri yiyecekler, boya malzemeleri sayesinde hayatlarını devam ettirebilmişlerdir (Presiado, 2016, s. 418). Ekonomik anlamda bugün dünya devleri arasında gösterilen Almanya'nın ünlü kadın sanatçı Kollwitz'e yaşadığı dönemde, sırf kadın olduğu için altın madalya verilmek istenmemesi, kadınların sanatı ne denli zor şartlarda sürdürdüğünün örneklerinden biridir. Käthe Kollwitz'in savaştan etkilenerek yaptığı poster, çeşitli çizimler, eskizler, baskılar savaşın vahametini ortaya koyması açısından önemli belgelerdir. Kollwitz'in gerçekçilik akımından etkilenerek ürettiği eserlerdeki temel nokta, yıkımla gelen, insanlık dışı uygulamaların yansımından ziyade, ağırlıklı olarak insani değerlere yapılan vurgudur.

Görsel 6. Kathe Kollwitz, “Savaşta Anneler” 1923, 34,3x40 cm, Gravür, Kongre Kütüphanesi Kataloğu, USA.

Kaynak: https://www.moma.org/collection/works/126891?artist_id=3201&page=1&sov_referrer=artist, Erişim tarihi: 10.05.2023.

Dünya savaşlarından sonra, toplumsal anlamdan kitlesel duruma evrilen gerçekçilik algısı, sonrasında savaş ve onun toplumsal yapısından ziyade iktisadi durumları kapsayan, ulus ve fert çizgisinde farklı konumları ele alan sosyolojik perspektife yönelmiştir. Yönünü daha insani durumlara çeviren gerçekçilik akımı, farklı teorisyenlerin görüşleri doğrultusunda, adeta evrim geçirmiştir. Çağımızın önemli felsefi düşünürlerinden biri olan ve 2014 yılında vefat eden Ram Roy Bhaskar’ın eleştirel gerçekçiliği, savaş gibi sosyal olaylar üreten insan varlığının, maddi bir varlık olarak, eylemlerin merkezinde yer aldığına işaret etmiştir. Bu anlamda toplumun her zaman insanı içine alması, toplumsal döngünün sürdürülebilirliğini geliştirmiştir.

Bhaskar’ın katmanlı gerçekçilik açıklamasının kültürel sorunlarla ilgili olarak izin verdiği şey, gerçekçilik ve hakikatin ampirik olandan ayrılmasıdır. Klasik bilimsel terimlerle gerçeği, gerçekçilikten ayırarak, sanattaki politik duruşu, basite indirgeyici yaklaşımdan farklı biçimde ele almıştır. Böylece gerçekçi sanatta, estetik bir duruştan öte, estetiği dışlayan veya işletmeyen bir duruma işaret etmiştir. Gerçekçiliğin, genel olarak “temsil” veya “resim yapma” olarak anlaşılan şeyle pek ilgisi olmayabileceğini ileri sürmüştür (Roberts, 2016, s. 176). Gerçekçiliği, anlatımsal özelliğiyle sorgulayan ve irdeleyen bir hayal dünyasının lekesel dönüşümü olarak ifade etmiştir. Propaganda konusu özelinde felsefi bir düşünüş olarak anlatımcı özelliğe hitap eden bu terminolojik yaklaşım biçimi, sanatçıların dikkatinden kaçmamıştır. Özellikle 20. yüzyıl sanatçıların sıklıkla irdelediği sosyolojik olaylarda, gerçekçilik anlayışından uzak temaların kullanılması, psikolojik açıklamalarla sanatçının kimlik durumuna atıf olarak ele alınmıştır. Özellikle hâkim siyasi görüşün inadına, otoriteyle sorunu olan ve içinde yaşadıkları duyguları ifade edemeyen sanatçıların, isyan noktasında suskunluk sarmalına başvurarak, konuşmadan, sadece eserleriyle haykırışları, ünlü Alman siyaset bilimci Elisabeth Noelle-Neumann tarafından geliştirilen bir kitle iletişim teorisiyle ifade edilmeye çalışılmıştır.

Noelle-Neumann (1972, 1977), bireylerin siyasi görüşlerini ifade etme olasılığını açıklamak için suskunluk sarmalı teorisini öne sürmüştür. Teori beş temel hipoteze dayanmaktadır: (a) bireyler, çoğunluğun fikrinin ne olduğuna ve diğer bireylerin bunu destekleyip desteklemediğine dair bir algı geliştirirler; (b) bir görüşü ifade etme isteği, o görüşe yönelik algılanan destek tarafından belirlenir; (c) karşı çoğunluk görüşüne ilişkin algılar arttıkça, algılanan bir azınlık görüşünü ifade etme olasılığı azalır; (d) çatışan görüşler bastırıldıkça, çatışmada yalnızca bir grubun söz sahibi olduğu ve diğer grupların giderek daha sessiz olduğu bir sessizlik sarmalı yaratılır; (e) çatışan görüşler daha fazla bastırıldıkça, asıl çoğunluk susturulabilir ve azınlık görüşü genellikle çoğunluk görüşü olarak algılanabilir ve itaat etmeye zorlanabilir. Noelle-Neumann cinsiyet, sosyoekonomik durum ve eğitimdeki farklılıkların konuşma olasılığına aracılık ettiğini düşünmüştür. Genel olarak bireylerin, azınlık fikrinin aksine çoğunluğun fikri olduğunu algıladıkları takdirde, fikirlerini ifade etmeye daha yatkın olduklarını öne sürmüştür. Ayrıca çoğunluğun görüşüne ilişkin algıların her zaman gerçek çoğunluk ile örtüşmediğini düşünmüştür (Curnalia, 2005, s. 251). Bu görüşleriyle, sanatçıların toplumun diğer fertlerine göre daha aykırı durumda olmalarının temeli belirlemiştir. Bilimsel bir teoriyle izahı yapılan bu durum, sanatçıyı çoğunluktan ayıran ve kendi benliğine hapseden, eseriyle kendi çıkış yolunu ve mücadelesini arayan bir kimliğe dönüşünün bilimsel açıklamasını oluşturmuştur. Sanatçının çoğunluktan ayrılması, kendi başına bir sorumluluk üstlenmesi, sadece bireyin doğasına has değildir. Toplumsal duyarlılığa sahip her fert, sanatçının

tepkisine benzer tepkilerle, insan doğasını sorgulama biçimlerinden hareket ederek, yaşam tarzını bu düzen üzerine inşa etmektedir. Bir örnekle konuyu açıklamak gerekirse, 80'li yıllarda geçen bir olaya değinmek yerinde olacaktır.

Shaanxi Daily'de bir foto muhabiri olan Hu Li, 31 Temmuz 1983'te Shaanxi Eyaleti, Ankang'da sekiz yüz yetmiş kişinin öldüğü sel felaketinin fotoğraflarını çekmiştir. Bu fotoğraflarda, çaresiz insanları, kurtarma ve arama çalışmalarını, yetersizlikleri, yıkıntıları dramatik dille ifade etmiştir. Ancak Xi'an'daki gazeteye döndüğünde, editörünün sorduğu ilk sorular şu olmuştur: Ankang'da pazar fotoğrafı çektin mi? İnsanların normal yaşamını gösteren konular yakalayabildin mi? Gibi sorular karşısında şaşırın Hu, bunun yerine felaket fotoğraflarını göstererek, bu fotoğrafların habere yerleştirilmesini önermiştir. Ancak gazete, bu fotoğrafları yayınlamayı reddetmiştir. Bunun üzerine Hu, üç farklı medya kuruluşuna başvurarak fotoğraflarını onlarla paylaşmıştır. Medya kuruluşlarından ikisi fotoğrafları yayınlamamış, bu kuruluşlardan China Daily yayınlamayı kabul etmiş, hatta ilk manşetine koymuştur. Bir yıl sonra, bu fotoğraf, Hu'ya iki ulusal ödül kazandırmıştır (Li, 2018, s. 115). Benzer bedeller ödeyen Avrupa sanatçısı, çeşitli nedenlerle kendi ülkesindeki sanat hareketlerinden dışlansa da farklı ülkelere kendi sanatlarını kabul ettirerek, tanınırlıklarını artırmışlardır. Sanatın doğasında olan sorgulama, irdeleme ve muhaliflik, toplumsal olaylar, felaketler karşısında duyarlılık seviyesini üst seviyeye çıkaran mekanizma gibi işlemektedir. Sanat, duyarlılık gerektiren bir hareket biçimidir. Uzun yıllar kendi yerel kültürel değerlerine kayıtsız kalan Avustralyalılar, Aborjin sanatıyla uluslararası çapta dikkatleri üzerlerine çekerek, sanatsal anlamda çeşitlilikler ortaya koymuşlardır.

Avustralya sanat müzeleri tarafından 1980'lerin başlarına kadar ülke içinde kayıtsızlıkla izlenen Aborjin sanatı, düzenli olarak yurtdışında ülkenin önde gelen sanat formu ve Avustralya'yı kültürel diplomasi alanında temsil etmiştir (McDonald, 2014, s. 18). Kendi ülkesindeki yerel kültüre kayıtsız kalamayan hükümet, ülke tanıtımında kültürel farklılıklara yer vererek, ülke sanatına katkısını artırırken, uluslararası tanıtımını yüksek seviyede gerçekleştirmiştir. Bazı hükümet politikalarında, stratejik hedefleri belirlenen hükümet politikalarını eleştiren ve bunu propaganda haline getiren bazı sanatçılar, kendi ülkelerinde istenmeyen kişi ilan edilmişlerdir. Yeni dünya düzeninin toplum üzerinde yarattığı baskıyı, üzerlerinde hisseden kimi sanatçılar, ülkeyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Avustralya gibi sanatı kendi himayesinde destekleyen bir başka siyasi oluşum da Galler'de meydana gelmiştir.

Galler Komitesi, sanatçıların eserlerini sergilemeleri ve satmaları için yeni fırsatlar yaratarak, çoğu kişinin geçmişte sıklıkla olduğu gibi, Londra'ya veya Kıtaya taşınmak yerine Galler'de kariyerlerini geliştirmelerini mümkün kılmıştır. Aralarında Kyffin Williams, Ernest Zobole, Charles Burton, John Elwyn ve Brenda Chamberlain'in bulunduğu Galler'in savaş sonrası dönemdeki en tanınmış sanatçılarının sanat kariyerlerine başlamasına yardımcı olmuştur (Jones, 2013, s. 60).

Görsel 7. Ernest Zobole, İnsanlar ve Geçiş, 1952, 61x84 cm, Güney Galler Üniversitesi

Kaynak: Güney Galler Üniversitesi. <https://en.artsdot.com/@/Ernest-Zobole>, Erişim tarihi: 15.03.2023.

Birleşik Krallık'a bağlı dört ülkeden biri olan Galler, kendi halk kültürünü yansıtan bu sanatçılarla (Görsel 7), kültürel ve yerel dinamiklerini tanıtma fırsatı yakalamıştır. Galler resim sanatında sadece insan görünümüleri bulunmamakta, aynı zamanda ruhsal, psikolojik, sosyo-kültürel yansıma biçimleri de işlenmektedir. Toplumsal bir varlık olarak insan, yaşadığı toplumun kültürel değerlerinin göstergesi ve rehberidir. Galler'de yaşayan sanatçılar, Avrupa'nın farklı ülkelerinde eser üreten sanatçılar gibi toplumsal olaylara duyarsız kalmamışlardır. Savaş konuları, siyasi kararların sorgulanması, toplumsal dejenerasyon içinde kalmış insanlar, yaşamdan kesitler olarak figüratif kompozisyonlar haline getirmişlerdir. İngiliz

aristokrasisini, zenginlik ve sevgi temalı konularla işlemişlerdir. Birleşik Krallık'ta süren ve küresel çapta ilk savaşlardan biri olan “Yedi Yıl Savaşları” şüphesiz ki Galler halkını ve sanatçısını derinden etkilemiştir. Ancak bu ressamlar, savaş sonrasında ağırlık vererek savaş sonrası insan yaşamında meydana gelen değişikliklere değinmesi, toplumdaki beklenen dönüşüm ve gelişim beklentisi olarak değerlendirilebilir. Savaş sonrasında Galler'de dingin bir hava hissedilmiş, bunda siyasal anlamda yönetim biçiminin etkisi de vardır.

Yönetim biçimi, sanatçılar ve eserlerindeki propaganda unsuru açısından bağlayıcı olmaktadır. Buradan hareketle Victor Cousin'in “sanat sanat içindir” ideolojisinin savunucusu olan yazar Oscar Wilde'nin şekillendirdiği düşünceleri, eserlerindeki gizli propaganda dilinin anahtarı rolündedir.

Oscar Wilde'e göre “Ahlaksız kitap diye bir şey yoktur. Kitaplar iyi yazılmış ya da kötü yazılmıştır.” Kitapların veya genel olarak sanat eserlerinin, estetik olarak değerlendirilmesinde ahlaki değerlendirmenin hiçbir rol oynamaması anlamında özerk olduğu veya sanatın estetikten başka bir amaca hizmet etmediği yönündeki bu görüşe genellikle “otonomizm” adı verilmektedir (Marples, 2017, s. 243). Oscar Wilde'e göre bir sanat nesnesinin, etik açıdan değerlendirilebilmesi için iyi-kötü olarak bir sınıflama yapmak daha doğru sonuçlar verecektir. Burada da estetik beğeni düzeyinin oldukça yüksek seviyede ve eğitilmiş olması gereklidir. Wilde'in yaşadığı odasını çok renkli bir hale getirmesi, çiçeklerle her yanını donatması, eserlerinde dişil özellikler kullanması, sonrasında sanat açısından dışlanmasına ve ahlaksızlıkla suçlanmasına sebep olmuştur. Bu nedenle edebi eserler üzerinden ahlaksızlığın boyutunu, iyi veya kötü üretilmiş eserlerde aramanın daha doğru olacağı tezini öne sürmüştür. Wilde gibi kendi toplumunun değer yargılarıyla sorun yaşayan sanatçı Diego Rivera da eserlerinde göndermeler ve taşlamalarıyla ün kazanmıştır.

Rivera'nın tarım ve işçi güçlerini içeren duvar resimleri, Emiliano Zapata gibi liderlerin Meksika halkının zihninde ikonik hale gelmesine yardımcı olmuştur (Hall, 2014, s. 293). “Şanlı Zafer” adını verdiği çalışmasının (Görsel 8) merkezindeki figür ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles'tir. Dulles'in el sıkıştığı Guatemala'nın sağcı lideri Castillo Armas'tır. ABD başkanı Dwight D. Eisenhower'ın yüzü, orta bölümdeki bombanın üzerine işlenmiştir. Etraflarında yine ABD'li ve Guatemalalı yetkililer bulunmaktadır. Sanatçı, ABD Dışişleri Bakanı'nın kulağına fısıldayan CIA Direktörü'nün çantasındaki kâğıt paralar ile olaya karışan rüşvet iddialarına gönderme yapmaktadır. Kompozisyonda, yolsuzluk, darbe, ölümler, yoksulluk, muz işçileri, sömürülen emek, halk dayanışması gibi farklı kavramlara göndermeler yapan önemli eserlerden biri olarak dikkat çekmektedir. Savaş konulu eserlerde, genelde erkek ağırlıklı kompozisyonlar kullanılması, sanatçıların bakış açıları ve gözlemleriyle ilgili bir durumdur. Ancak erkeklerin güçlü gösterilmesi veya gücün temsili noktasında baskıcı bir güç olarak kullanılması, kompozisyonların etki gücünü artırmaktadır.

Görsel 8. Diego Rivera, Şanlı Zafer, 1954, tuval üzerine yağlıboya, 260x450 cm, Puşkin Müzesi.

Kaynak: Puşkin Müzesi. <https://www.pxfuel.com/tr/desktop-wallpaper-gqkbz> Erişim tarihi: 27.06.2023.

Savaşa veya devrime giden yolda, özellikle erkeklerin oluşturduğu kalabalıklar, daha savaşçı bir görünüm kazanmakta, kalabalık kitlelerin birlikteliklerine güç katmaktadır (Doty, 2013, s. 171). Bu açıdan bakıldığında Rivera'nın eserlerinde, kalabalık halk kitlelerinin çoğunluğunu erkekler oluşturmaktadır. Devrim veya savaş, erkek restleşmesinden kaynaklanan bir çıkarım olarak gösterilmektedir. Ancak sonuçları itibarıyla, zarar gören, yıkıma uğrayanlar genelde yaşlı, kadın ve çocuklardır. Bu tabloda aktarılan (Görsel 8) güç gösterilerinin altında ezilen ve ölen sivil halk, kompozisyonun alt bölümüne yerleştirilerek, yapılan anlaşmaların, bir kitleyi mutlu ederken, diğer tarafı yıkıma uğratabileceğinin göstergesidir. Liderlerin politikalarının

halkla birlikte sanatı ve sanatçıyı da büyük ölçüde etkileyebileceği görülmektedir. Meksika halk hareketlerine benzer devrimci bir geçmişe sahip Endonezya’da da benzer politik hareketlerin görsel dilinden söz edilebilir.

Farklı bir kıtada bulunan Endonezya’nın siyasal politikalarında, özellikle sanata yansıyan, insan yaşamını etkileyen bir dizi değişimin meydana geldiği görülmektedir. Endonezyalı asker ve siyasetçi eski Başkan Suharto’nun politikaları (1967-1998), Yeni Düzeninin sosyal baskıcı dönemini oluşturmuş, sanatçılara uyguladığı baskı ve sansürle eleştirilere maruz kalmıştır. Medyaya ve sanatçılara yönelik bu sansür, Başkan Sukarno’nun Gündümlü Demokrasi politikasının bir parçası olarak, Endonezya’nın bağımsızlığının başlangıcından, 1957’de Suharto’nun 1965’teki askeri darbeye iktidara gelmesine kadar bir sorun olarak görülmüştür. Suharto’nun “Yeni Düzeninin” diktatörlük rejimi olarak tanımlanmasıyla birlikte, sosyal yaşam koşullarının sınırlandırıldığından bahsedilebilir. Bu dönemde hükümete yönelik eleştirilerini açıkça dile getiren gazetecilere ve sanatçılara yönelik sansür yasaları, devamında da ağır cezalar uygulanmıştır. Ülkede darbeler, savaşlar, binlerce insanın ölümü ve 1998’deki ayaklanmadan sonra parlamenter demokrasi hâkim olmuştur. Dolayısıyla devletin kuruluş ilkelerinden biri olarak kabul edilen birlik, adalet, tek tanrı, medeniyet gibi kavramlar, tüm Endonezya halkının kabul ettiği, yaşam kültürü olarak benimsediği özellikler haline gelmiş ve sanatçının ifadesini de etkilemiştir. Bu anlamda ülkenin yakın dönem sanatçılarından Heri Dono’nun üslubu dikkate değer niteliktedir.

Heri Dono’nun sanatı, toplumsal konuları daha özgürce keşfetmesinin bir ifadesi olarak (Romain, 2016, s. 185) içinde ironiler, göndermeler barındıran propaganda aracına dönüşerek dikkat çekmiştir. Eserlerinde mitolojik konulardan, halk hikayelerinden, toplumsal olaylardan etkilenen sanatçı, bağımsız unsurları yan yana getirerek kendi sanat dilini oluşturmuştur. Dono’nun eserlerinde, renk, lekesel düzenlemeler ve gerçekçi desen disiplininin aksine, gelişigüzel kompozisyon ve renk anlayışı kullanılmıştır. Işığın saf yapısı, kompozisyonda kullanılan objelerin tamamının üzerine yansıtılmıştır. Böylece gölge düzenlemeleri, çok aza indirilmiş, gölge objenin formunu vermek için araç olarak kullanılmıştır. Dono’nun resimlerinde en dikkat çekici özellik, çocuk resimlerine benzer hikayeci üslubudur (Görsel 9). Bu hikayeci üslup, ilk bakışta tam anlaşılmasa da detayında siyasi göndermeler, taşlamalar barındıran nesnelere bütünü şeklinde değerlendirilebilir. Eserlerinde argo, saygısızlık, insan hakları ihlali gibi sert bir dil kullanmayan Dono, getirdiği yorumlarla sanatsal arenada kendi eleştiri yöntemini geliştirmiştir. Dono, sadece resim yapmakla kalmamış, tasarladığı kuklalarla, bu siyasi göndermelerini devam ettirerek, görsel, işitsel sanat dilini kullanmıştır. Dono gibi, özellikle iki ve üç boyutlu tasarladığı eserleriyle, çok yönlü sanat dilini kullanan, tüm dünyaca yakından bilinen Picasso, günümüz sanatına doğrudan katkı sunan önemli bir şahsiyet olarak, politika-sanat birlikteliğinin en güzel örneklerinden biridir. Burada değinmek istenilen konu Picasso’nun siyasal yansımaları değil, propaganda konusunda özne konumunda olan sanatçının üslup açısından konuya yaklaşım biçimidir.

Görsel 9. Heri Dono, Süper Trump’ın Ülkesi, 2017, 150x125 cm, Özel Koleksiyon.

Kaynak: Özel Koleksiyon. <https://www.artsy.net/artwork/heri-dono-born-and-freedom> Erişim tarihi: 20.04.2023.

Picasso, 1923’te gazeteci bir arkadaşına verdiği uzun röportajda, sanatçının istediği üslubu seçmekte özgür olduğuna, çünkü üslupların iletişim biçimlerinden başka bir şey olmadığı inancını dile getirmiştir. Böylece “Hepimiz sanatın hakikat olmadığını biliyoruz. Sanat, gerçeği fark etmemizi sağlayan bir yalandır... Sanatçı, başkalarını yalanlarının doğruluğuna nasıl ikna edeceğini bilmelidir.” şeklindeki sözüyle, sanatçıyı toplumsal eleştirinin merkezinde konumlandırmıştır. Bu konuda biraz daha detay vermiş; “İfade etmek istediğim konular farklı ifade yollarını öneriyorsa, onları benimsemekten hiçbir zaman

çekinmedim... Ne zaman söyleyecek bir şeyim olsa, bunu söylenmesi gerektiğini hissettiğim şekilde söyledim. Farklı motifler kaçınılmaz olarak, farklı ifade yöntemleri gerektirir.” Sözüyle bir sanatçının tarzında, zaman içinde meydana gelen değişikliklerin, büyüme veya gelişme olarak yorumlanmaması, yalnızca bir ardışıklık olarak kabul edilmesi gerektiğidir. Picasso'nun “değişme” olarak öne sürdüğü kavram, sanatçı açısından evrim anlamı taşımamaktadır. Bir sanatçı, ifade tarzını değiştirirse, yalnızca onun düşünme tarzını değiştirdiği anlamına gelmekte ve sanatsal sorunu farklı şekillerde çözülmesi gerektiği sonucunu doğurmaktadır (Galenson, 2007, s 21). Picasso'nun kendi sanat disiplini açısından kavramlara verdiği yanıtların onun sanatsal üretimden ne anladığının göstergesi niteliğindedir. Bugün savaş ve yıkımı barındırması açısından sıkça ele alınan Guernica, propaganda açısından son derece önemli olsa da her türlü konuyu dile getirmekte özgür olan sanatçı için kendi içinde sınırsız bir etkileşimden kaynaklı olma durumuna işaret etmektedir. Bu sınırsız durum, hayali imgeler yaratmış, semboller kullanarak, metaforlar oluşturmuş, olmayan varlıklara can vermiştir. Rengi kenara iterken, lekeler dönüşümlerle savaş karşıtlığını öne çıkarmıştır. Kübizm akımının iki önemli figürü olan Picasso ve Braque, görünürde olan biçimlerin, perspektif açıdan görünmesi mümkün olmayan yüzeylerini, olağan akış içinde izleyiciye gösterirken, nesnelere, doğal dünyadan soyutlamadan, kendi öz yapısı içinde ele almışlardır.

Picasso ve Georges Braque, ikna edici resim yapma sorununun, artık estetik açıdan da heteronom bir sorun olduğunun farkına varmışlardır. Resim, resmi bir sanat olarak gerçekleştirilmeden de yapılabilmiş ve gerçekleştirilebilir sınırlı estetik bütünlük içinde somutlaşmıştır. Bu sanatçılara göre resim sanatı, sadece ressamın yeteneklerini sergilediği bir alan değil, herkesin kolayca yapabildiği sıradan bir alana dönüşmüştür. Resim yapmak için büyük emek gereksizdir. Daha doğrusu, resim, özerk bir estetik nesne olarak, ressamlık dışı şeyleri kolaylıkla bünyesine katabilir (Roberts, 2010, s. 299) olmuştur. Propaganda ve savaş karşıtlığı için son derece önemli olan bu görüş doğrultusunda kendisini sanat nesnelere ifade etmek isteyen pek çok ressam buradan hareketle eser meydana getirmiştir. Bu anlayışa göre sanat eğitimi olmadan sanatçı olunabilir ve eser meydana getirilebilir. Dolayısıyla akademik eğitimin tüm kuralları yerle bir olmuş, resim sanatı kendi disiplininden hızla uzaklaşmıştır. Tuval resmi yerine, alternatif nesnelere türetilmiş, resim geleneği yerine kavramsal özellik kazandırılan objeler getirilmiştir.

Figür resminin olduğu yerde, kitlelerin, insan yaşamının, insan anının görsel belgeleri olan kompozisyonlar vardır. Propaganda ve sanat konusu, özellikle figüratif resimle birlikte, kendine alan açarak, farklı örnekleriyle zengin bir konu olmuştur. Sanatın hemen her alanında propaganda üreten sanatçıların olması doğaldır. Sanat eserleri, sadece görsel bir anlatım aracı değil, aynı zamanda moral ve motivasyon sağlayan propaganda araçlarıdır.

Sonuç

İnsan doğası gereği düşünen bir varlıktır. Düşündüğü konuyu, beyinde uygun forma dönüştürerek belleğine kaydetmekte, sonrasında da maddesel biçimlere dönüştürmektedir. Dünyadaki her bireyin bilgiyi kendi yorumlama biçimine göre şekillendirmesi, menfaatleri doğrultusunda kullanması, var oluşundan itibaren farklılıklara ve ayrışmalara neden olmaktadır. Bu nedenle, fikir ayrılıkları anlaşmazlıkları ve ayrışmaları doğurmuş, ikna gücünün yetersiz kaldığı ortamda farklı güç odaklarına ihtiyaç duyulmuştur. Bu durum bazen şiddeti getirmiş, bazen de propaganda araçlarının devreye sokulmasıyla, geniş kitlelere yayılan bir etki gücü oluşturmuştur. Sanat, bir propaganda aracı olarak, her toplumda hizmet alanı bulmuş, geniş kitleleri arkasına alarak, fikir dünyasının geliştirilmesine yardımcı olmuştur. Sanatçılar, en önemli siyasi hareketlerin temsilcileri gibi hareket etmişler, hitap ettikleri toplumu etkileme telaşı içine girmişlerdir.

Propaganda dilini, kendi düşüncesi çerçevesinde görselleştiren sanatçılar, hitap ettikleri, ilham aldıkları düşünce etrafında gelişen olayları, plastik dönüşüm haline getirmişler, sanatın itici ve etkileyici gücünü kullanarak, geniş kitlelerde karşılık bulmuşlardır. Eklektizmin kurucusu olan Fransız filozof Victor Cousin'e göre “sanat için sanat gerekir” sözü, siyasi sorunlar yaşadığı Fransa'da propaganda aracı haline dönüştürülerek, dünyanın farklı ülkelerinde idari yönetimlere başkaldıran her sanatçının kutsalı haline gelmiştir. Sanat, sadece hayranlık uyandıran görüntülerden etkilenen sanatçının yarattığı estetik imgeler değil, aynı zamanda düşünce dünyasında olgunlaşan fikirlerin destekçisi ve savunucusu olarak zihinlere kazınan istendik bir oluşumdur. Bu haliyle siyasi unsurların en çok başvurduğu propaganda aracı olarak kullanılması, doğası gereği olasıdır. Savaş, tarihi olaylar, ekonomik koşullar, halk kahramanları, dini konular, yaşamdan kesitler, siyasi aktörler, partiler, ülkeler gibi insan yaşamını etkileyen her türlü faaliyetin içine çekilerek sanatçının kadrajına girmektedir.

Propaganda aracı olarak sanat kullanımının, görsel dil olarak anlatım aracına dönüşmesiyle birlikte, halk üzerinde büyük etki meydana getirdiği söylenebilir. Sanatın evrensel dili, farklı dili kullanan insanlar üzerinde aynı ve farklı etkiyi meydana getirmesi açısından, tanımı göreceli olan bir alandır. Savaş çığı, savaş yaşamamış toplumlar için fazla bir şey ifade etmese de sanatçının anlatım dilindeki etkisiyle, acıyı ve zaferi yaşatması bakımından izleyiciyi farklı duygulara itebilir. Sanat, propaganda aracı olarak sadece savaş veya zafer konularında değil, ülke yönetiminde alınan kararlar, yaşam kültürünü yorumlama açısından sanatçının elinde etki aracına dönüşmüş, kitlesele bir dönüşüm meydana getirmiştir. Bu araştırmada,

bilinen örneklerden değil, az bilinen örnekler üzerinden propaganda malzemesi olarak kullanılan resim sanatı örneklerinin görsel seçkisine yer verilmiştir. Sanat, günümüzde propaganda aracı olarak kullanılmaya ve geniş halk kitlelerini peşinden sürüklemeye devam etmektedir. Güncel sanatçılar, toplumsal olayları yakından takip etmekte, insanlık zararına olan oluşumları ve bunların olumsuz yönlerini büyük bir duyarlılıkla ele almaktadırlar. Zaman zaman gösteri, performans, yerleştirme, dijital yaratımlar şeklinde, bilindik sınırlarının dışına çıkarak, yeni bir dil oluşturmaya devam etmektedirler.

Kaynakça

- Başbuğ, Z. (2023). Fransız devrimci Jean Paul Marat'ın ölümünün sanat eserlerine yansımaları. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(3), 999-1015. <https://doi.org/10.33206/mjss.1272164>.
- Clark, T. (2011). *Sanat ve propaganda*, (E. Hoşcusu, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Cubitt, S. (2009). Art, technology and policy in the twenty-first century. *Third Text*, 23(5), 571-578, <https://doi.org/10.1080/09528820903184799>.
- Curnalia, R.M.L. (2005). A retrospective on early studies of propaganda and suggestions for reviving the paradigm. *The Review of Communication*, 5(4), 237-257. <https://doi.org/10.1080/15358590500420621>.
- Doty, B. (2013). 'As a mass, a phenomenon so hideous': crowd psychology, impressionism, and ford madox ford's propaganda. *Journal of War & Culture Studies*, 6(2), 169-182. <https://doi.org/10.1179/1752627213Z.00000000015>.
- Eco, U. (2022). *Ortaçağ estetiğinde sanat ve güzellik*, (K. Atakay, Çev.). Can Sanat Yayınları.
- Galenson, D. W. (2007). And now for something completely different; the versatility of conceptual innovators. *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 40(1), 17-27, <https://doi.org/10.3200/HMTS.40.1.17-27>.
- Hall, L. (2014). Art, politics and museums. *Third Text*, 28(3), 292-296. <https://doi.org/10.1080/09528822.2014.903603>
- Jones, H. D. (2013). 'An art of our own': state patronage of the visual arts in wales. 1945-1967, *Contemporary British History*, 27(1), 44-64. <https://doi.org/10.1080/13619462.2012.685690>
- Lerer, M. & McGarrigle, M. (2018). Art in the age of financial crisis. *Visual Resources*, 34(1-2), 1-12. <https://doi.org/10.1080/01973762.2018.1455355>
- Li, S. (2018). A turn to realism and humanism from propaganda: Chinese photojournalism practices between 1976 and 1988. *Asian Journal of Communication*, 28(2), 115-134. <https://doi.org/10.1080/01292986.2017.1371199>.
- Marples, R. (2017). Art, knowledge and moral understanding. *Ethics and Education*, 12(2), 243-258. <https://doi.org/10.1080/17449642.2017.1323425>.
- McDonald, G. (2014). Aboriginal art and cultural diplomacy: Australia, the United States, and the culture warriors exhibition. *Journal of Australian Studies*, 38(1), 18-31. <https://doi.org/10.1080/14443058.2013.859168>.
- McDonald, A. L. (2015). Art, war and truth: Nomonhan 1939. *Journal of War & Culture Studies*, 8(2), 143-157. <https://doi.org/10.1179/1752627215Z.00000000068>.
- Preda, C. (2012). Art and politics in postcommunist Romania: changes and continuities, the journal of arts management. *Law, and Society*, 42(3), 116-127, doi:10.1080/10632921.2012.726550.
- Presiado, M. (2016). A new perspective on Holocaust art: women's artistic expression of the female Holocaust experience (1939-49). *Holocaust Studies*, 22(4), 417-446. <https://doi.org/10.1080/17504902.2016.1201365>.
- Roberts, J. (2010). Art and its Negations. *Third Text*, 24(3), 289-303. <https://doi.org/10.1080/09528821003799429>.
- Roberts, J. (2016). A philosophical memoir: notes on bhaskar, realism and cultural theory. *Journal of Critical Realism*, 15(2), 175-186. <https://doi.org/10.1080/14767430.2016.1149771>
- Romain, J. (2016). "All art is part of the same constellation": a conversation on craft and artistic practice with Heri Dono. *The Journal of Modern Craft*, 9(2), 183-191. <https://doi.org/10.1080/17496772.2016.1205282>.
- Scott, S. (2017). Art, cold war diplomacy and commonwealth: Australian and Canadian art at the Tate Gallery 1962-1964. *Journal of Australian Studies*, 41(4), 487-502. <https://doi.org/10.1080/14443058.2017.1382552>.
- Sharp, S. (2017). Art as power, convenience, aggressor and mediator. *Third Text*, 31(4), 581-599. <https://doi.org/10.1080/09528822.2017.1411637>.
- Shelton, A. C. (2001). Art, politics, and the politics of art: Ingres's Saint Symphorien at the 1834 salon. *The Art Bulletin*, 83(4), 711-739. <https://doi.org/10.1080/00043079.2001.10787004>.
- Soete, L. G. & Wyatt, S. M. (1983). The use of foreign patenting as an internationally comparable science and technology output indicator. *Scientometrics*, 5(1), 31-54.

Ümer, E. (2017). Görsel kültür ve resim sanatındaki imge. *İdil*, 6 (33), s.1535-1553. <https://doi.org/10.7816/idil-06-33-06>.

Görsel Kaynakça

Görsel 1. Genç Jan Bruegel, “Lale Çılgınlığı Üzerine Hiciv”, 1640, Ahşap Panel Üzerine Yağlıboya, 31x49 Cm, Frans Hals Müzesi. <https://tulipfestivalamsterdam.com/painting-allegory-on-tulipmania-by-jan-brueghel-the-younger-1640/>

Görsel 2. Jean-Auguste-Dominique Ingres, “Aziz Symphorien’in Şehit Edilişi”, [Tuval Üzerine Yağlıboya], 1834, 407x339 cm, Autun Katedrali. https://arthive.com/ingres/works/344859~The_martyrdom_of_St_Symphorian

Görsel 3. Leonard Tsuguharu Foujita, Halha Nehri Kıyısında Savaş (Nomonhan), 1941, [Tuval üzerine yağlıboya], 140x448 cm, Tokyo Modern Sanat Müzesi. <https://warfarehistorynetwork.com/russo-japanese-clash-at-the-battle-of-nomonhan/>

Görsel 4. Nicolae Grigorescu, “Grandville’de Balıkçı Kadın”, [Resim], Tarih Belirtilmemiş, 27x35 Cm, Romanya Ulusal Sanat Müzesi. https://en.m.wikipedia.org/wiki/File:Nicolae_Grigorescu_-_Pescarita_la_Grandville.jpg

Görsel 5. Gino Boccasile, “Amerikan Karşıtı İtalyan Afişi”, [Afiş], 1943, 38,75x54,25 Cm, Londra. <https://closeencountersinwar.org/category/call-for-articles/>.

Görsel 6. Kathe Kollwitz, “Savaşta Anneler” 1923, 34,3x40 cm, Gravür, Kongre Kütüphanesi Katoloğu. https://www.moma.org/collection/works/126891?artist_id=3201&page=1&sov_referrer=artist.

Görsel 7. Ernest Zobole, “İnsanlar ve Geçiş”, [Resim], 1952, 61x84 Cm, Güney Galler Üniversitesi. <https://en.artsdot.com/@/Ernest-Zobole>.

Görsel 8. Diego Rivera, “Şanlı Zafer”, 1954, [Tuval Üzerine Yağlıboya], 260x450 Cm, Puşkin Müzesi. <https://www.pxfuel.com/tr/desktop-wallpaper-gqkbz>

Görsel 9. Heri Dono, “Süper Trump’ın Ülkesi”, [Resim], 2017, 150x125 Cm, Özel Koleksiyon. <https://www.artsy.net/artwork/heri-dono-born-and-freedom>.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacılar verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiklerini beyan ederler.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar aynı oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Video Conferencing from Crises and Disasters to Daily Life: Reviewing the Psychometric Properties of the Zoom Exhaustion & Fatigue Scale and Determining the Cut-off Score¹

Kriz ve Afetlerden Gündelik Hayata Video Konferans: Zoom Tükenmişlik ve Yorgunluk Ölçeği'nin Psikometrik Özelliklerinin Gözden Geçirilmesi ve Kesme Puanının Belirlenmesi

Gizem GERDAN

Asst. Prof. Dr., İzmir Democracy University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Psychology, İzmir, Türkiye
Dr. Öğretim Üyesi, İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, İzmir, Türkiye
Orcid: 0000-0001-6066-7059 | E-posta: gizem.gerdan@idu.edu.tr

Emre DÜNDER

Assoc. Prof. Dr., Ondokuz Mayıs University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Statistics, Samsun, Türkiye
Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İstatistik Bölümü, Samsun, Türkiye
Orcid: 0000-0003-0230-8968 | E-posta: emre.dunder@omu.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Gerdan, G. and Dünder, E. (2024). Video conferencing from crises and disasters to daily life: Reviewing the psychometric properties of the Zoom Exhaustion & Fatigue Scale and determining the cut-off score. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 63, 58-71.

Gerdan, G. and Dünder, E. (2024). Kriz ve afetlerden gündelik hayata video konferans: Zoom Tükenmişlik ve Yorgunluk Ölçeği'nin psikometrik özelliklerinin gözden geçirilmesi ve kesme puanının belirlenmesi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 63, 58-71.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 06 August/Ağustos 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 07 December/Aralık 2023

Published/Yayın Tarihi: 28 March/Mart 2024

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 63 **Pages/Sayfa:** 58-71

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Gizem GERDAN & Emre DÜNDER).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

¹ Ethics committee approval was obtained with the permission of Ondokuz Mayıs University, Social and Human Sciences Ethics Committee, dated 25.06.2021, and numbered (Decision no: 2021-532).to carry out this research.

Öz

Video konferans uygulamaları kriz ya da afet dönemlerinde işleyişi sürdürmek üzere birincil araç haline gelirken, olağan koşullarda da kullanım oranı giderek yaygınlaşmaktadır. Bu çalışmada Zoom Tükenmişlik ve Yorgunluk Ölçeği (ZTYÖ) Türkçe formunun psikometrik özelliklerinin incelenmesi ve zihinsel açıdan tükenmiş ve yorgun hissetme durumunu ayırt edebilmesine yönelik ölçekten eşik değer niteliğinde bir kesme puanının belirlenmesi amaçlanmaktadır. Çalışma 270 üniversite öğrencisi ile yürütülmüştür. Katılımcılara bilgi toplama formu, ZTYÖ ve Chalder Yorgunluk Ölçeği (CYÖ) uygulanmıştır. Doğrulayıcı faktör analizinde, ölçeğin özgün formundaki 5 faktörlü yapı sağlanmıştır. ZTYÖ puanları ile CYÖ puanları arasında anlamlı ilişkiler olduğu, ZTYÖ puanının CYÖ puanını yordadığı bulunmuştur. Video konferansa ilişkin değerlendirme, katılım sayısı, sağlığa yönelik şikayetler ve ZTYÖ puanları arasında ilişkilere ya da grup farklılıklarına yönelik anlamlı sonuçlar bulunmuştur. ROC analizi sonucunda, ZTYÖ ortalama kesme puanı 1.96 olarak bulunmuştur. Kesme puanına göre CYÖ toplam puanı, video konferansa katılım sayısı, algıladıkları yük ve alınan keyif farklılaşmıştır. Cronbach alfa katsayısı tüm ölçek için .95 iken alt boyutları için .87-.92 arasında değişmiştir. Sonuçlar, ZTYÖ Türkçe formunun dijitalleşme çağında artan video konferans kullanımının neden olduğu tükenmişlik ve yorgunluğu değerlendirebilen ve ayırt edebilen psikometrik açıdan yeterli bir ölçüm aracı olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Zoom Tükenmişlik ve Yorgunluk Ölçeği, kesme puanı, psikometrik Özellikler, video konferans, dijital çağ.

Abstract

Video conferencing solutions have become a primary tool to sustain general operations during crises or disasters, and their usage is increasingly widespread even under normal circumstances. This study aims to examine the psychometric properties of the Turkish version of the Zoom Exhaustion and Fatigue Scale (ZEFS) and obtain a cut-off score from the scale to distinguish the state of feeling mentally exhausted and fatigued. The study was conducted with 270 university students. Participants completed an information form, the ZEFS, and the Chalder Fatigue Scale (CFS). In confirmatory factor analysis, the 5-factor structure in the original form of the scale was achieved. Significant correlations were found between ZEFS and CFS scores; ZEFS scores significantly predicted CFS scores. Significant results were found among video conferencing evaluations, the number of video conferencing, health complaints, and ZEFS scores in terms of relationship or group differences. In the ROC analysis, the mean cut-off score was found to be 1.96. According to the cut-off score, total CFS score, number of video conferencing attendances, perceived burden, and enjoyment differed. Cronbach's alpha coefficient was .95 for the entire scale, ranging from .87 to .92 for its subscales. The results indicate that the Turkish version of ZEFS is a psychometrically adequate measurement tool for assessing and distinguishing exhaustion and fatigue caused by the increasing use of video conferencing in the digital age.

Keywords: Zoom Exhaustion & Fatigue Scale, cut-off score, psychometric properties, video conferencing, digital age.

Introduction

Video conferencing applications, which have distinctively entered our lives with the pandemic (Knight et al., 2021), have been re-introduced to education after the Kahramanmaraş Earthquake due to the effects of the disaster throughout our country (Council of Higher Education, 2023). Although the use of videoconferences existed as an option before the pandemic period, online functioning was adopted after the pandemic (Fauville et al., 2023). The experiences during the pandemic and advancements in technology have influenced the digital workflow trend (Abi Raad and Odhabi 2021; Ng et al., 2021). Looking at the flow of the process, after the World Health Organization declared a pandemic for the Covid 19 virus (WHO, 2020), the precautions and practices taken to prevent the spread of the epidemic had clear reflections on daily life (Teodorovicz et al., 2021). With quarantine implemented around the world, most activities and events were conducted remotely online and schools, universities, workplaces closed (Chou et al., 2020; Knight et al., 2021). General functioning of daily life turned into an online platform (Burki, 2020; Knight et al., 2021). In this context, the need to benefit from technology increased (Tanis, 2020). Video conferencing platforms such as Zoom became one of the primary tools for businesses to work, students to continue their education or individuals to socialize (Amponsah, van Wyk and Kolugu, 2022; Cao, 2021; Kondrad, 2020).

The use of virtual communication platforms to continue education in our country has been observed not only during the pandemic period but also after earthquake disasters. While an earthquake with a magnitude of 7.7 occurred in Kahramanmaraş on February 6, 2023, a second earthquake with a magnitude of 7.6 (epicenter in Elbistan) occurred hours later in the region (AFAD, 2023b). The earthquake caused serious losses such as the death and injury of thousands of people, as well as the displacement of millions of people from their homes (AFAD, 2023a). In response to the sheltering conditions, social circumstances, and the need for sustainable education processes for earthquake victims, our country's universities transitioned to online education in the spring term of 2022-2023. (Council of Higher Education, 2023). The widespread use of video conferencing applications came to the fore again (Eltahy and Elhadary, 2023). The transition to online education after the earthquake was met with reactions from the instructors, students and their families (Telli Yamahato and Altun, 2023). Considering the results of studies conducted on university students, such as students experiencing difficulties in participating in online education (Inside Higher Ed, 2020), having low motivation (Means and Neisler, 2020), and their mental health being negatively affected (Pelucio et al., 2022; Şahin and Baz, 2021), the relevant reactions appear to be understandable.

While the frequency of the use of video conferencing applications is increasing every day, it seems that the trend of digitalization continues even after extraordinary conditions are over. It was stated that the number of people who attended meetings via Zoom at the end of 2019 was 10 million, and this figure reached 300 million in April 2020 (Iqbal, 2023; Morris, 2020). The World Economic Forum (2020) reported that Zoom application was downloaded 2.1, 4.3 and 27 million times in January, February and March, respectively, in 2020. On the other hand, the widespread use of video conferencing continued despite the decrease in pandemic conditions and restrictions (Avcı and Ülgen, 2022; Dean, 2022; Richter, 2021). Even after the crisis period of the pandemic, online activity continued to be preferred over face-to-face activities in institutions and organizations related to both education and workplaces (Abi Raad and Odhabi 2021; Telli and Altun, 2020). While there were 2.1 billion Zoom users in June 2021 (Clement, 2022), Zoom mobile application was downloaded approximately 23 million times in September 2021 (Dean, 2022). It has also been stated that Zoom has more than 300 million users and its usage rate has increased more than 30 times since 2019 (Georgiev, 2023). The increasing usage rates or the rapid transition to online platforms during disasters and crisis situations seem to have made it a necessity to investigate the psychosocial factors related to the use of video conferencing.

Parallel to this meteoric rise in the use of video conferencing applications, the concept of 'Zoom fatigue' has emerged (Wiederhold, 2020). It has been stated that this online transformation has its own set of challenges and brings different dynamics to interpersonal relationships. Interacting and maintaining relationships through video conferencing involve distinct cognitive demands and even require an additional cognitive effort, which is mentioned to lead to mental fatigue (Van der Linden and Eling, 2006; Wiederhold, 2020). People strive to provide various components of synchronization in communication, such as capturing voices, gestures, and facial expressions, and evaluating incoming reactions to determine whether they are understood or not. However, in an interaction where only faces are seen, while non-verbal cues are missed, various environmental cues are also lacking (Spicer, 2020). On the other hand, what is written in the chat box during the interview also creates a disruptive effect on the ongoing verbal communication, in other words, it distracts attention (Spicer, 2020; Wiederhold, 2020). In real-life physical interactions, various elements come into play through shifting attention, such as looking around, taking notes, observing the speaker, and being able to move around. Moreover, while doing all these, individuals do not see and/or examine themselves actively as in video conferencing (Bailenson, 2021). It is also known that in

the process of self-monitoring, self-focused attention increases, self-evaluation processes become more negative and sharper, and negative affect also increases (Canvin et al., 2016; Fejfar and Hoyle, 2000; Ingram et al. 1988; Vriends et al., 2017).

In addition, enlarged facial images and our own reflection where we look increase stress and anxiety while also creating a feeling of restlessness and discomfort (Bailenson, 2021; Reinach Wolf, 2020; Wiederhold, 2020). It has even been suggested that enlarged faces and focused eyes may be perceived as threatening, even if the person has the knowledge that they are safe, and this may increase stress hormones (Reinach Wolf, 2020; Wiederhold, 2020) by increasing physical arousal (Takac et al., 2019). An increase in self-focused attention and anxiety is associated with elevated cortisol levels (Denson et al., 2012). Moreover, self-monitoring and self-observation are also linked to heightened social anxiety (Canvin et al., 2016; Ingram et al., 1988; Seltzer-Eade, 2017; Vriends et al., 2017) and deterioration in performance (Liao et al., 2002). All the aforementioned variables increase the non-verbal mental load in communication and this overload is considered as a potential cause of fatigue (Bailenson, 2021; Fauville et al., 2023). In video conferencing interaction, our mind makes extra efforts to understand what is going on and to capture real-life interaction (Jiang, 2020; Spicer, 2020). Therefore, the potential negative effects of the increasing use of video conferencing applications in terms of mental, emotional and psychological processes seem to be inevitable.

Zoom Exhaustion & Fatigue Scale (ZEFS) was developed by Fauville et al. (2021) to understand and evaluate the fatigue and exhaustion caused by the use of video conferencing applications. In the standardization studies conducted in our country, methodological limitations such as being carried on a white-collar sample (Akduman, 2021), or not examining the properties related to convergent and predictive validity were encountered (Akduman, 2021; Ateş and Kanık, 2022). Moreover, in general adaptation studies conducted in our country (Akduman, 2021; Ateş and Kanık, 2022; Deniz et al., 2022), it can be seen that a cut-off point was not determined from the scale to distinguish between those who feel mentally exhausted and fatigued and those who do not. Increasing use of video conferencing in the age of digitalization and rapid shift to online platforms in times of crisis seem to raise the need to distinguish between individuals who feel exhausted and fatigued in relation to digital functioning and those who do not. It is thought that the determination of a cut-off score will enable the exploration of the psychosocial effects of the digitalization trend, especially on samples that have been affected by it, which will contribute to the detection of needs or the development of intervention methods. In this context, the present study aimed to review the validity and reliability of ZEFS and to obtain a cut-off score from the scale as a threshold value.

1. Method

1.1. Participants

The present study was conducted with university students who were continuing their undergraduate education and who had long-term online education experience (more than one year). Sample size was determined through power analysis. In the power analysis conducted with WebPower software, a margin of error of 5% was utilized, and the RMSEA value and degrees of freedom (df) obtained as a result of confirmatory factor analysis (CFA) in Fauville et al. (2021)'s study were used as reference values (RMSEA=0.076, sd=85). As a result of the power analysis, it has been observed that when working with 220 observations, a test power of 99.99% is reached. The data of the five participants who were determined with outliers were excluded from the study sample (See 2.4 Statistical Analysis). The final sample of the study consisted of 270 university students with ages ranging from 18 to 30 ($M=22.31$, $SD=4.30$), including 161 females (59.63%) and 109 males (40.37%). The sample size was increased to account for potential missing data. Volunteers from the Faculty of Arts and Sciences who were studying various subjects, including history, biology, philosophy, statistics, psychology, mathematics, and sociology, were selected for the study using convenience sampling.

1.2. Measures

Within the scope of the study, Information Collection Form, ZEFS and Chalder Fatigue Scale were applied to the volunteer participants.

1.2.1. Information Collection Form (ICF)

An ICF was employed to assess the participants' sociodemographic characteristics, their frequency of using video conferencing applications, and their evaluations of video conferencing. Participants rated how much they enjoyed participating in videoconferencing in the ICF and assessed the level of burden associated with video conferencing using a five-point Likert-type rating (1=not at all, 5=very much). In addition, participants stated approximately how many video conferences they attended in a standard day, whether there was an increase in health complaints in the last year (yes/no), and whether they felt mentally exhausted (yes/no) related to online activities in the last year.

1.2.2. Zoom Exhaustion and Fatigue Scale (ZEFS)

ZEFS was developed by Fauville et al. (2021) to examine the level of exhaustion and fatigue that may occur in individuals due to video conference participation. The scale is a self-report scale which consists of 15 items and provides a five-point Likert type measurement (1= not at all/never, 5= extremely/always). ZEFS has five sub-dimensions as general fatigue (items 1-3), visual fatigue (items 4-6), social fatigue (items 7-9), motivational fatigue (items 10-12) and emotional fatigue (items 13-15), which were determined by the authors who developed the scale based on the literature and field knowledge. A five-factor structure was obtained (CFI=.97, TLI=.96, RMSEA=.065, SRMR=.032, $\chi^2(85) = 1058$) in the CFA conducted by Fauville et al. (2021) for the construct validity of the scale. It was stated that the Cronbach Alpha coefficients of all sub-dimensions of the scale ranged between .82 and .90. It was shown that the scale met validity and reliability requirements. High scores indicate greater Zoom fatigue. In the current study, the validity and reliability properties of the scale have been presented in the result section.

1.2.3. Chalder Fatigue Scale (CFS)

CFS is a 14-item self-report scale developed by Chalder et al. (1993) to evaluate the fatigue felt by individuals. The revised final version of the scale with 11 items was created by Cella and Chalder (2010). CFS consists of 11 items that evaluate physical (items 1-7) and mental fatigue (items 8-11). The scale provides a four-point (0-3) Likert type measurement and the total score that can be obtained varies between 0-33. The adaptation study of CFS for the Turkish sample was carried out by Adın (2019), and it was shown to be a valid and reliable measurement tool. High scores indicate increased fatigue. In this study, reliability coefficients ranging from .75 to .89 were obtained for the whole scale and its subscales.

1.3. Procedures

Fauville and her team, who developed the scale, were contacted via e-mail (geraldine.fauville@gu.se) to carry out the validity and reliability study of ZEFS, and the necessary permission regarding the right to use was obtained (G. Fauville, personal communication, May 16, 2021). The Turkish translation process of the scale includes various stages. First, the scale was translated into Turkish by two linguists who were graduates of English Language and Literature and Philology. The English and Turkish forms were then examined by a Turkish faculty member clinical psychologist licensed by the American Psychological Association (APA) and another expert clinical psychologist working as a faculty member. Necessary arrangements were made on the Turkish forms with the relevant linguistics experts, faculty members, and research team, and the Turkish form was obtained.

Before starting the research, approval was obtained from the Social and Human Sciences Ethics Committee regarding the feasibility of the study (Decision no: 2021-532). The study was conducted in compliance with relevant approvals and ethical principles. While collecting the data, participants were provided with an informed consent form, emphasizing the voluntary nature of their participation. The applications were carried out online and the students did not receive any additional points for this participation. The order of application of ZEFS and CFS was changed in accordance with the balancing technique (two separate links with different orders).

1.4. Statistical Analysis

Statistical analyses related to CFA were conducted with Lisrel 8.80 (Linear Structural Relations) package program. For reliability analysis, the psych package in the R-Project (Rewelle, 2022) was utilized, and descriptive statistics, correlation analysis, Independent Groups t-Test, regression analysis, and Receiver Operating Characteristic (ROC) analysis were conducted using the IBM SPSS 23 (Statistical Package for the Social Sciences) package program. The margin of error was taken as 5% in the study.

Before starting the analysis, the data set was examined in terms of univariate outliers ($-3.29 > z < 3.29$), and the data of five participants identified as outliers were excluded from the analysis. Parametric statistical analyses were then applied to the data, which showed a normal distribution based on Kurtosis and Skewness coefficients, Shapiro-Wilk normality test results, and histogram graphs.

A series of analyses were carried out to evaluate the validity and reliability of the Turkish version of ZEFS. The validity of ZEFS was examined within the scope of CFA, convergent and predictive validity. For convergent validity, CFS, which is thought to evaluate constructs related to ZEFS and has been shown to be valid and reliable, was used. The average scores of the sub-scales and overall scale were obtained for both scales, and the relationships between these scores were examined by using Pearson Product-Moment Correlation Analysis. For predictive validity, the relationships between the total score of ZEFS and participants' evaluations regarding videoconferencing usage and frequency reported in the ICF were examined. Pearson

product-moment correlation analysis and linear regression analysis were performed to assess these relationships. The differences between groups in various variables were examined using the Independent Groups t-Test to assess the validity of known groups. The discriminating power of the scale between those who feel mentally exhausted and fatigued and those who do not was examined by ROC analysis.

2. Results

2.1. Validity Results

CFA was applied to examine the factor structure of the scale. Figure 1 shows the graph of the CFA results. The path coefficients of all items in the dimensions of general fatigue, visual fatigue, social fatigue, motivational fatigue and emotional fatigue were statistically significant ($p < .05$) and positive ($B > 0$). Path coefficients and significance statistics for all items in the five sub-dimensions of the scale are also shown in Table 1. According to CFA results, goodness of fit values vary between good fit and acceptable fit ($\chi^2 = 163.05$, $df = 80$, $\chi^2/df = 2.03$, $S-RMR = .004$, $RMSEA = .06$, $GFI = .93$, $CFI = .99$, $AGFI = .89$, $NNFI = .99$). Goodness of fit statistics indicate that the scale has an adequate level of fit in terms of construct validity (Hu and Bentler, 1999; Mulaik, 2009; Şimşek, 2009).

Table 1. The Results of CFA

Sub-dimensions	Item	L	Λ	t-value	p
Gen	z1	0.87	.87	17.64	
	z2	1.07	.93	19.94	<.001
	z3	0.98	.89	18.23	<.001
Vis	z4	0.77	.69	12.69	
	z5	1.12	.95	20.31	<.001
	z6	1.15	.92	19.10	<.001
Soc	z7	0.99	.78	14.86	
	z8	1.19	.87	17.60	<.001
	z9	1.05	.84	16.45	<.001
Mot	z10	1.07	.86	17.32	
	z11	1.11	.90	18.55	<.001
	z12	0.96	.85	17.13	<.001
Emo	z13	1.07	.88	17.86	
	z14	1.03	.86	17.12	<.001
	z15	1.08	.87	17.60	<.001

Note. L: Factor loading, Λ : Standardized factor loading, z: ZEFS items, GEN: ZEFS General Fatigue subscale, VIS: ZEFS Visual Fatigue subscale, SOC: ZEFS Social Fatigue subscale, MOT: ZEFS Motivational Fatigue subscale, EMO: ZEFS Emotional Fatigue subscale

The results of the correlation analysis for convergent validity and descriptive statistics of the scale dimensions are shown in Table 2. According to the results of the correlation analysis, there were significant positive correlations between the CFS and ZEFS scores, varying between .36 and .56 ($p < .05$). The ZEFS total score significantly predicted the CFS total score ($R^2 = .32$, $F[1, 268] = 123.71$, $p < .001$) and accounted for 32% of the variance in the CFS total score. These results supported the convergent validity of ZEFS.

The relationships between the number of videoconferencing, the burden felt during video conferences and the enjoyment derived from videoconference and the ZEFS scores were shown in Table 3. While there were positive and significant relationships between the number of video conferencing, the burden felt, and ZEFS scores (ranging from .31 to .57), there were also negative and significant relationships between the enjoyment of video conferencing and the ZEFS scores (ranging from -.20 to -.47). Additionally, ZEFS total score significantly predicted the number of videoconferencing ($R^2 = .31$, $F[1, 268] = 432.03$, $p < .001$), the burden felt during video conferences ($R^2 = .26$, $F[1, 268] = 96.44$, $p < .001$), and the enjoyment derived from video conferencing ($R^2 = .17$, $F[1, 268] = 55.92$, $p < .001$). These findings supported the predictive validity of the scale.

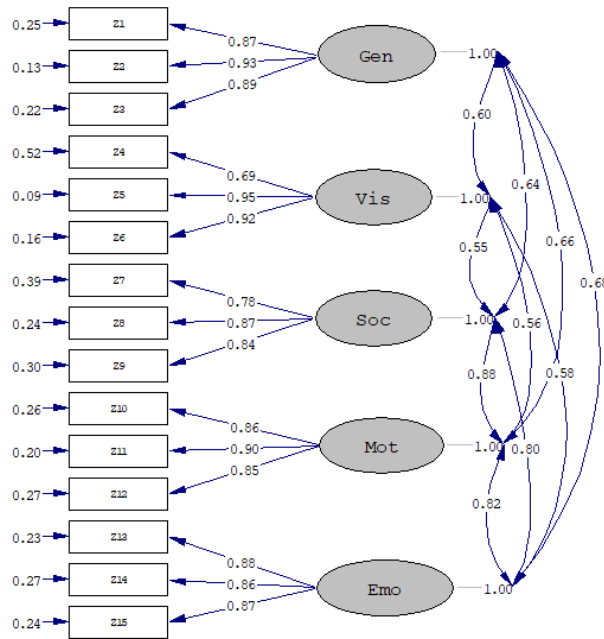

Figure 1: Path Diagram of CFA

Note. λ : Standardized factor loading, z: ZEFS items, Gen: ZEFS General Fatigue subscale, Vis: ZEFS Visual Fatigue subscale, Soc: ZEFS Social Fatigue subscale, Mot: ZEFS Motivational Fatigue subscale, Emo: ZEFS Emotional Fatigue subscale

Table 2. Correlation Analysis Results for Convergent Validity and Descriptive Statistics

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	M	SD
1 GEN	-									9.48	3.03
2 VIS	.57*	-								8.84	3.19
3 SOC	.58*	.52*	-							8.31	3.45
4 MOT	.60*	.52*	.80*	-						8.05	3.31
5 EMO	.63*	.55*	.73*	.75*	-					7.97	3.35
6 ZEFS-T	.80*	.75*	.87*	.88*	.88*	-				42.65	13.70
7 PF	.52*	.41*	.41*	.48	.52*	.56*	-			19.49	5.15
8 MF	.37*	.37*	.36*	.38*	.40*	.44*	.68*	-		9.97	2.53
9 CFS-T	.51*	.43*	.42*	.48*	.52*	.56*	.52*	.44*	-	2.68	0.65

Note. M=Mean, SD: Standard deviation, r: Correlation coefficient. GEN: ZEFS General Fatigue subscale, VIS: ZEFS Visual Fatigue subscale, SOC: ZEFS Social Fatigue subscale, MOT: ZEFS Motivational Fatigue subscale, EMO: ZEFS Emotional Fatigue subscale, ZEFS-T: ZEFS total score, PF: CFS Physical fatigue subscale, MF: CFS Mental fatigue subscale, CFS-T: CFS total score *p<0.05

Table 3. Correlation Analysis Results Between Number of Attending Videoconferencing, Enjoying Video Conferencing and Burden Felt and ZEFS Scores

	GEN	VIS	SOC	MOT	EMO	ZEFS-T
Approximately how many video conferences do you attend in a standard day?	.51*	.43*	.42*	.48*	.52*	.56*
To what extent do you feel video conferences are a burden?	.57*	.31*	.39*	.41	.49	.51*
To what extent do you enjoy participating in video conferencing?	-.39*	-.20*	-.31*	-.38*	-.47*	-.41*

Note. GEN: ZEFS General Fatigue subscale, VIS: ZEFS Visual Fatigue subscale, SOC: ZEFS Social Fatigue subscale, MOT: ZEFS Motivational Fatigue subscale, EMO: ZEFS Emotional Fatigue subscale, ZEFS-T: ZEFS total score. *p<0.05

The t-Test for Independent Groups was used to examine the difference in the total score of ZEFS between the participants who stated that they felt fatigued in relation to the online activities carried out for the last year and those who did not.

According to the results of the analysis, it was found that the participants who stated that they felt fatigued in relation to online activities ($M=45.90$, $SD=12.54$) had higher ZEFS total scores than those who stated that they did not ($M=31.0$, $SD=11.19$); $t(268)=8.24$, $p<.001$. On the other hand, t-Test for Independent Groups was conducted to examine the difference between the total scores of the participants who stated that their complaints about their health had increased in the last year and those who stated that they had not. ZEFS total scores of the participants who reported increasing health complaints in the last year ($M=45.27$, $SD=13.24$) were higher than those who did not ($M=36.96$, $SD=13.01$); $t(268)=4.81$, $p<.001$. It was also found that the participants who reported an increase in health complaints generally mentioned sleep problems, eye health problems such as blurred vision, musculoskeletal issues and pain (neck, back, head, etc.) problems. The analyses conducted on intergroup differences were considered to support the known-groups validity (Davidson, 2014) of the scale.

2.2. ROC Analysis Results on ZEFS's Discrimination of Mental Exhaustion and Fatigue

ROC analysis was conducted to determine a cut-off score, as a threshold value, for the ability of the ZEFS general score to distinguish between individuals who feel mentally exhausted and fatigued and those who did not. As a result of ROC analysis, Area Under the ROC Curve (AUC) was found as .809, sensitivity was found as .915 and specificity was found as .542. The AUC value is statistically significantly above 0.5 ($p<.001$). Figure 2 shows the graph of ROC analysis curve.

Based on sensitivity and specificity scores, the mean cut-off score for feeling mentally exhausted and fatigued in relation to video conferencing attendance with ZEFS was found to be 1.96. According to this result, the level of Zoom fatigue significantly differs between participants who feel mentally exhausted and fatigued in relation to online activities or video conferencing attendance and those who do not.

In addition, when the cut-off point of ZEFS was taken as reference, significant difference was found between participants who felt exhausted and fatigued and those who did not in terms of total CFS score ($t[268]=8.11$, $p<.001$), the number of videoconference participation ($t[268]=9.41$, $p<.001$), perceived burden ($t[268]=6.64$, $p<.001$) and enjoying videoconferencing ($t[268]=-4.72$, $p<.001$) according to the t-Test result for Independent Groups. CFS total score, number of videoconference participation and perceived burden were higher in participants who felt exhausted and fatigued ($M=31.46$, $SD=6.40$; $M=2.28$, $SD=1.19$; $M=3.36$, $SD=1.12$, respectively) compared to those who did not ($M=24.47$, $SD=6.37$; $M=1.02$, $SD=0.23$; 2.34 ± 1.18 , respectively). The level of enjoying video conferencing was lower for those who felt exhausted and fatigued ($M=2.18$, $SD=0.94$) than those who did not ($M=2.78$, $SD=0.92$). These findings supported that the scale could make good discrimination.

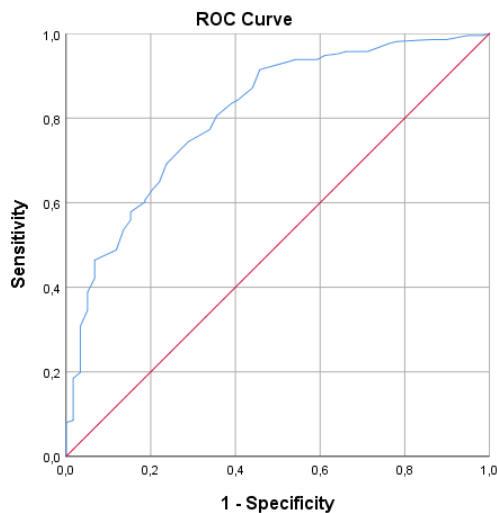

Figure 2: ROC Curve Sensitivity Specificity Values

2.3. Reliability Results

The results of the Cronbach Alpha reliability analysis conducted to examine the internal consistency of the ZEFS are shown in Table 4. When the Cronbach Alpha values (internal consistency coefficients) were examined, it was found that the general fatigue dimension had a reliability of .92, the visual fatigue dimension had a reliability of .88, the social fatigue dimension had a reliability of .87, the motivational fatigue dimension had a reliability of .90, and the emotional fatigue dimension had a reliability of .90. Item-total score correlations were found to range between .60 and .80. The overall Cronbach Alpha coefficient of the scale was found to be .95. When analyzed on an item basis, the corrected item correlation values of all

items of the scale are positive. It was also found that when item deleted, the reliability scores did not significantly increase from the current Cronbach Alpha values. Therefore, no item was deleted from the scale.

Table 4. Reliability Analysis Results

Sub-dimension	Item	Corrected item correlation	Alpha when item deleted	Alpha
GEN	z1	.86	.91	.92
	z2	.91	.87	
	z3	.88	.89	
VIS	z4	.69	.75	.88
	z5	.92	.65	
	z6	.90	.48	
SOC	z7	.72	.87	.87
	z8	.87	.76	
	z9	.83	.79	
MOT	z10	.84	.87	.90
	z11	.89	.83	
	z12	.83	.88	
EMO	z13	.83	.87	.90
	z14	.85	.86	
	z15	.87	.85	

Note. z: ZEFS items, GEN: ZEFS General Fatigue subscale, VIS: ZEFS Visual Fatigue subscale, SOC: ZEFS Social Fatigue subscale, MOT: ZEFS Motivational Fatigue subscale, EMO: ZEFS Emotional Fatigue subscale

Discussion and Conclusion

The present study examined the validity and reliability features of the Turkish version of ZEFS and aimed to determine a cut-off score from the scale to distinguish between feeling mentally exhausted and fatigued. The validity of ZEFS was examined with CFA, convergent, predictive and known-groups validity. Additionally, the validity of the scale was supported by a series of analyses, such as the number of video conference sessions, evaluations regarding video conferencing participation, the relationships between ZEFS scores, and the differences between groups. As a result of the CFA, the five-factor structure in the original scale, namely general, social, emotional, visual and motivational fatigue, was also supported. It was found that the fit statistics varied between good fit and acceptable fit (Hu and Bentler, 1999; Mulaik, 2009; Şimşek, 2009). The factor loadings of the scale items were found to vary between .69 and .95. When the .30 lower limit of the items' scale representativeness is taken as reference (Stevens, 1992), it can be said that each item in the scale represents the scale at a good level. Thus, construct validity of the scale was supported.

In some Turkish standardization studies of ZEFS (Akduman, 2021; Ateş and Kanık, 2022), it has been noted that the relationship between ZEFS and a valid and reliable measurement instrument was not investigated. In this study, the validity of the scale was also examined with the convergent, predictive and known-groups validity method. Significant positive correlations at moderate and high levels were found between ZEFS and CFS scores, indicating that ZEFS demonstrated convergent validity. The ZEFS score significantly predicted the total CFS score, explaining 32% of the variance, thus demonstrating predictive validity. It was found that as the number of video conferencing sessions attended and the perceived burden in these sessions increased, the score of exhaustion and fatigue also rose. Conversely, as the level of enjoyment in video conferences decreased, the level of exhaustion and fatigue increased. Furthermore, the ZEFS total score, as a significant predictor, explained 31% of the variance in the number of video conference participation, 26% of the burden felt during video conferencing, and 17% of the enjoyment derived from video conferencing. Participants who stated that they felt mentally fatigued about participating in video conference had a higher ZEFS total score than those who did not. Participants who reported an increase in their health-related complaints in the last year were also found to have a higher total score on ZEFS than those who did not. The results as a whole provide evidence of the validity of the scale.

The primary goal and original aspect of the study is the determination of a threshold value for the scores obtained from the scale by ROC analysis. In standardization studies conducted by Akduman (2021), Ateş and Kanık (2022), and Deniz et al. (2022), analyses for determining the cut-off score were not found. In our study, ROC analysis was conducted, and the average cut-off score for ZEFS related to feeling mentally exhausted and fatigued due to video conference activities was found to be

1.96. It was found that the sensitivity and specificity values of the relevant cut-off score were sufficient to distinguish between those who felt exhausted and fatigued. In addition, the AUC was found to be .809. A large area under the ROC curve, in other words, an AUC value close to 1 indicates a good level of discrimination (Zou et al., 2007). This finding shows that the scale can distinguish between those who feel mentally exhausted and fatigued and those who do not.

On the other hand, considering the high total ZEFS scores of participants who reported feeling fatigued in relation to their participation in video conferences and those who reported an increase in health complaints over the past year, along with the significant relationships between the number of video conference participations, the burden felt during video conferences, and ZEFS scores overall, suggests the importance of establishing a cut-off value for assessing exhaustion and fatigue related to the frequency of using video conferencing. Indeed, when the cut-off score was taken as a reference, it was found that those who felt mentally exhausted and fatigued attended more video conferences, had a higher perceived burden, enjoyed video conferencing less, and had higher physical and mental fatigue according to the CFS total score. With the increasing trend of digitalization, the use of video conferencing in education and work settings is progressively rising, except during crisis and disaster periods (Ng et al., 2021). In recent years, the process of education has started to shift towards a combination of face-to-face education and distance learning (Abi Raad and Odhabi, 2021). Moreover, it is acknowledged that reduced activity and limited social interaction can have adverse effects on mental health (Pandya and Lodha, 2021; Snippe et al., 2016), highlighting the necessity of exploring the potential significant consequences of online trends themselves (Baker, 2021; Goldhaber et al., 2022). Therefore, having a cut-off score to examine the mental exhaustion and fatigue associated with increased use of video conferencing may improve functionality in assessments and practices.

Reliability coefficient's approaching 1 is accepted as an indicator of reliability (Tezbaşaran, 1996). Indeed, the reliability coefficient of the scale was .95 for the entire scale, and it varied between .87 and .92 for the subscales, ensuring reliability conditions. Examining the item-total score correlations reveals coefficients between .60 and .80, indicating a high level of functionality for all items. These results from the scale reliability analysis suggest that the ZEFS Turkish version is a reliable measurement tool.

Besides the important findings mentioned, the present study also has some limitations. In the current study, a test-retest study was not conducted to measure the reliability of the scale over time. The study was carried out only on university students, and data were collected from a single faculty which reflects another limitation. However, considering that education is conducted online during the pandemic period, or hybrid education applications are still in use, university students are seen as a critical study group. Given the potential negative effects of increasing digitalization on the young population (Halupa, 2016; OECD, 2018), it is essential to investigate the possible consequences of heightened online activity among university students.

The negative effects of increasing digitalization on mental health and subjective well-being are underlined by recent studies (Karakose et al., 2023; Limone and Toto, 2021; Pandya and Lodha, 2021), and even concepts such as digitalization anxiety (Pfaffinger et al., 2021) have started to be used. In the literature related to interaction via video conference, various cognitive and emotional variables, not present in face-to-face communication are emphasized. These include prolonged screen exposure, continuous self-monitoring (mirror anxiety), attempts to keep up with the flow, enlarged faces on the screen, anxiety, changing social demands, discomfort, and a sense of emptiness (Bailenson, 2021; Fejfar and Hoyle, 2000, Reinach Wolf, 2020, Spicer, 2020). In addition to the mentioned psychosocial factors, the health issues reported by the participants in the present study can also be considered as a physical reflection of Zoom fatigue because the participants have been receiving online education for over a year. Participants with increased health complaints also had higher ZEFS scores. It is widely known that screen time negatively affects physical health in various aspects (Borhany et al., 2018; Mishra and Mohapatra, 2018). Therefore, the reflections of the digital age on physical health and psychosocial functioning seem to be important areas that need to be evaluated in terms of well-being and addressed with preventive approaches.

In summary, the diverse biopsychosocial effects brought about by digitalization seem inevitable. Measurement tools to evaluate the potential negative effects of digitalization on general functioning will make it possible to study and explore these effects. Although distance learning or working has the flexibility to eliminate geographical boundaries, it seems important to study its potential disadvantages or outcomes in terms of determining needs, arranging practices and policies. Future studies examining the various effects of the current era of digitalization will be able to utilize the cut-off score to differentiate individuals experiencing mental exhaustion and fatigue, enabling comparisons between groups or specific investigations on affected samples from a clinical perspective. It is believed that conducting the mentioned studies will enable the multidisciplinary structuring of evaluations and interventions regarding the possible effects of increasing digitalization.

References

- Abi Raad, M. E., & Odhabi, H. (2021). Original Paper Hybrid Learning Here to Stay. *Front. Educ. Technol*, 4, 121-131. <https://doi.org/10.22158/fet.v4n2p121>
- Adın, R.M. (2019). *Chalder Yorgunluk Ölçeği'nin Türkçe versiyonunun oluşturulması ve güvenilirliğinin incelenmesi* (Tez no. 568152) [Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- AFAD. (2023a, February 20). About Tent Cities Press Release [Online]. *Disaster And Emergency Management Presidency*. <https://www.afad.gov.tr/basin-aciklamasi-20022023>
- AFAD. (2023b, February 22). Press Bulletin-34 about the Earthquake in Kahramanmaraş. *Reliefweb*. <https://reliefweb.int/report/turkiye/afad-press-bulletin-about-earthquake-kahramanmaras-34-entr>
- Akduman, G. (2021). Zoom yorgunluğu ölçeğinin Türkçe uyarlaması: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *İş'te Davranış Dergisi*, 6(1), 16-28. <https://doi.org/10.25203/idd>
- Amponsah, S., van Wyk, M. M., & Kolugu, M. K. (2022). Academic Experiences of "Zoom-Fatigue" as a Virtual Streaming Phenomenon During the COVID-19 Pandemic. *International Journal of Web-Based Learning and Teaching Technologies (IJWLTT)*, 17(6), 1-16. <http://dx.doi.org/10.4018/IJWLTT.287555>
- Ateş, V. & Kanık L. (2022). Öğrenciler için Zoom tükenmişlik ve yorgunluk ölçeğinin Türkçe uyarlaması: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 62(1), 786-814. <https://doi.org/10.33171/10.33171/dtcjournal.2022.62.1.32>
- Bailenson, J. N. (2021). Nonverbal overload: A theoretical argument for the causes of zoom fatigue. *Technology, Mind, and Behavior*, 1(3), 1-13. <https://doi.org/10.1037/tmb0000030>
- Baker, D. (2021). *The Future of work is hybrid could covid be the catalyst for organizations to implement a hybrid workplace model?* [Unpublished Master of Science Thesis]. KTH Royal Institute Technology, Sweden.
- Borhany, T., Shahid, E., Siddique, W. A. & Ali, H. (2018). Musculoskeletal problems in frequent computer and internet users. *Journal of Family Medicine and Primary Care*, 7(2), 337. https://doi.org/10.4103/jfmpc.jfmpc_326_17
- Burki, T. K. (2020). COVID-19: consequences for higher education. *The Lancet Oncology*, 21(6), 758. [https://doi.org/10.1016/s1470-2045\(20\)30287-4](https://doi.org/10.1016/s1470-2045(20)30287-4)
- Canvin, L. K., Janecka, M. & Clark, D. M. (2016). Focussing Attention on Oneself Increases the Perception of Being Observed by Others. *Journal of Experimental Psychopathology*, 7(2), 160. <https://doi.org/10.5127%2Fjep.047315>
- Cao, X. (2021, December 15). *Analyzing the Popularity of Zoom Video Communications Using Marketing Mix Theory* [Conference Paper]. 2021 3rd International Conference on Economic Management and Cultural Industry, (p. 301-305). Atlantis Press. <https://dx.doi.org/10.2991/assehr.k.211209.051>
- Cella, M. & Chalder, T. (2010). Measuring fatigue in clinical and community settings. *Journal of psychosomatic research*, 69(1), 17-22. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2009.10.007>
- Chalder, T., Berelowitz, G., Pawlikowska, T., Watts, L., Wessely, S., Wright, D. & Wallace, E. P. (1993). Development of a fatigue scale. *Journal of Psychosomatic Research*, 37(2), 147-153. [https://doi.org/10.1016/0022-3999\(93\)90081-p](https://doi.org/10.1016/0022-3999(93)90081-p)
- Chou, W. P., Wang, P. W., Chen, S. L., Chang, Y. P., Wu, C. F., Lu, W. H. & Yen, C. F. (2020). Voluntary reduction of social interaction during the COVID-19 pandemic in Taiwan: related factors and association with perceived social support. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(21), 8039. <https://doi.org/10.3390/ijerph17218039>
- Clement, J. (2022, June 12). Worldwide visits to Zoom us from January to June 2021. *Statista*. <https://www.statista.com/statistics/1259905/zoom-website-traffic/>
- Council of Higher Education (2023, February 12). Basın Duyurusu. <https://www.yok.gov.tr/HaberBelgeleri/BasinDuyurusu/2023/basin-duyurusu-universitelerde-uzaktan-egitime-gecis.pdf>
- Davidson, M. (2014). Known-groups validity. *Encyclopedia of quality of life and well-being research*, 3481-3482. https://doi.org/10.1007/978-94-007-0753-5_1581
- Dean, B. (2022, January 6). Zoom User Stats: How Many People Use Zoom in 2022? *Banlinko*. <https://backlinko.com/zoom-users>
- Denson, T. F., Creswell, J. D. & Granville-Smith, I. (2012). Self-focus and social evaluative threat increase salivary cortisol responses to acute stress in men. *Journal of Behavioral Medicine*, 35(6), 624-633. <https://doi.org/10.1007/s10865-011-9393-x>

- Dhir, A., Yossatorn, Y., Kaur, P. & Chen, S. (2018). Online social media fatigue and psychological wellbeing—A study of compulsive use, fear of missing out, fatigue, anxiety and depression. *International Journal of Information Management*, 40, 141-152. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2018.01.012>
- Fauville, G., Luo, M., Queiroz, A. C., Bailenson, J. N. & Hancock, J. (2021). Zoom exhaustion & fatigue scale. *Computers in Human Behavior Reports*, 4, 100119. <https://doi.org/10.1016/j.chbr.2021.100119>
- Fauville, G., Luo, M., Queiroz, A. C. M., Lee, A., Bailenson, J. N. & Hancock, J. (2023). Video-conferencing usage dynamics and nonverbal mechanisms exacerbate Zoom Fatigue, particularly for women. *Computers in Human Behavior Reports*, 10, 100271. <https://doi.org/10.1016/j.chbr.2023.100271>
- Fejfar, M. & Hoyle, R. (2000). Effect of private self-awareness on negative affect and self-referent attribution: A quantitative review. *Personality and Social Psychology Review*, 4, 132-142. https://doi.org/10.1207%2FS15327957PSPR0402_02
- Georgiev, D. (2023, January 17). 17 Eye-Opening Zoom Statistics to Show How Big It Is in 2023. *Techjury*. <https://techjury.net/blog/zoom-statistics/>
- Goldhaber, D., Kane, T., McEachin, A., Morton, E., Patterson, T. & Staiger, D. (2022) *The Consequences of Remote and Hybrid Instruction During the Pandemic*. Research Report. Cambridge, MA: Center for Education Policy Research, Harvard University.
- Halupa, C. (2016, November 14-16). *Risks: the impact of online learning and technology on student physical, mental, emotional, and social health* [Conference Paper]. 9th annual International Conference of Education, Research and Innovation, (p. 6305-6314). Seville, Spain. <https://doi.org/10.21125/iceri.2016.0044>
- Hu, L. T. & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural equation modeling: a multidisciplinary journal*, 6(1), 1-55. <https://doi.org/10.1080/10705519909540118>
- Ingram, R. E., Cruet, D., Johnson, B. R. & Wisnicki, K. S. (1988). Self- focused attention, gender, gender role, and vulnerability to negative affect. *Journal of Personality and Social Psychology*, 55(6), 967-978. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.55.6.967>
- Inside Higher (Ed). (2020). *Responding to the COVID-19 Crisis: A Survey of College, and University Presidents*. Inside Higher Ed: Washington, DC.
- Iqbal, M. (2022, June 30). Zoom revenue and usage statistics. *Business of Apps*. <https://www.businessofapps.com/data/zoom-statistics/>
- Jiang, M. (2020, April 22). The reason zoom calls drain your energy. *BBC*. <https://www.bbc.com/worklife/article/20200421-why-zoom-video-chats-are-so-exhausting>
- Karakose, T., Yıldırım, B., Tülübaş, T. & Kardas, A. (2023). A comprehensive review on emerging trends in the dynamic evolution of digital addiction and depression. *Frontiers in Psychology*, 14, 1126815. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1126815>
- Knight, H., Carlisle, S., O'connor, M., Briggs, L., Fothergill, L., Al-Oraibi, A., Yıldırım, M., Morling, J. R., Corner, J., Ball, J., Denning, C., Vedharaland, K. & Blake, H. (2021). (2021). Impacts of the COVID-19 pandemic and self-isolation on students and staff in higher education: A qualitative study. *International journal of Environmental Research and Public Health*, 18(20), 10675. <https://doi.org/10.3390/ijerph182010675>
- Konrad, A. (2020, May). Zoom Kaboom! *Magzter*. <https://www.magzter.com/tr/stories/Business/Forbes-Indonesia/Zoom-Kaboom>.
- Liao, C. M. & Masters, R. S. (2002). Self-focused attention and performance failure under psychological stress. *Journal of Sport and Exercise Psychology*, 24(3), 289-305. <https://doi.org/10.1123/jsep.24.3.289>
- Lim, M. S. & Choi, S. B. (2017). Stress caused by social media network applications and user responses. *Multimedia Tools and Applications*, 76(17), 17685-17698. <https://doi.org/10.1007/s11042-015-2891-z>
- Limone, P. & Toto, G. A. (2021). Psychological and emotional effects of Digital Technology on Children in Covid-19 Pandemic. *Brain Sciences*, 11(9), 1126. <https://doi.org/10.3390/brainsci11091126>
- Mishra, K. & Mohapatra, G. (2018). Digitalization and changing scenario of health. *Internat. J. Recent Sci. Res*, 9(2), 24105. <http://dx.doi.org/10.24327/ijrsr.2018.0902.1597>
- Morris, B. (2020, May 27). Why does Zoom exhaust you? Science has an answer. *The Wall Street Journal*. <https://www.wsj.com/articles/why-does-zoom-exhaust-you-science-has-an-answer-11590600269>
- Mulaik, S. A. (2009). *Linear Casual Modeling with Structural Equation* (1.Basım). Boca Raton-London-New York: Taylor &

Francis Group. ISBN-10: 1439800383

Ng, M. A., Naranjo, A., Schlotzhauer, A. E., Shoss, M. K., Kartvelishvili, N., Bartek, M., ... & Silva, C. (2021). Has the COVID-19 pandemic accelerated the future of work or changed its course? Implications for research and practice. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(19), 10199. <https://doi.org/10.3390%2Fijerph181910199>

OECD. (2018). *Children and young people's mental health in the digital age*. OECD Publishing: Paris, France.

Pandya, A., & Lodha, P. (2021). Social connectedness, excessive screen time during COVID-19 and mental health: a review of current evidence. *Frontiers in Human Dynamics*, 3. <https://doi.org/10.3389/fhumd.2021.684137>

Pelucio, L., Simões, P., Dourado, M. C. N., Quagliato, L. A. & Nardi, A. E. (2022). Depression and anxiety among online learning students during the COVID-19 pandemic: a cross-sectional survey in Rio de Janeiro, Brazil. *BMC psychology*, 10(1), 1-8. <https://doi.org/10.1186/s40359-022-00897-3>

Pfaffinger, K. F., Reif, J. A., Huber, A. K., Eger, V. M., Dengler, M. K., Czakert, J. P., Spieß, E. & Berger, R. (2021). Digitalisation anxiety: development and validation of a new scale. *Discover Mental Health*, 1(1), 1-14. <http://dx.doi.org/10.1007/s44192-021-00003-w>

R Core Team. (2022). *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. url: <https://www.R-project.org/>

Reinach Wolf, C. (2020, May 14). Virtual platforms are helpful tools but can add to our stress. *Psychology Today*. <https://www.psychologytoday.com/us/blog/the-desk-the-mental-health-lawyer/202005/virtual-platforms-are-helpful-tools-can-add-our-stress>

Revelle, W. (2022). *psych: Procedures for Personality and Psychological Research*, Northwestern University, Evanston, Illinois, USA. url: <https://CRAN.R-project.org/package=psych>.

Richter, F. (2021). *Zoom Retains Pandemic Gains As Hybrid Work Is Here to Stay*. Available from: <https://www.statista.com/chart/21906/zoom-revenue/> (Last Accessed: 22.02.2023)

Seltzer-Eade, S. (2017). *Keeping an eye on the self: The effects of seeing oneself during online video interactions in those with elevated social anxiety*. [Unpublished Doctoral Dissertation]. University of London.

Spicer, A. (2020). Finding endless video calls exhausting? You're not alone. *The Conversation*. <https://theconversation.com/finding-endless-video-calls-exhausting-youre-not-alone-137936>

Şahin, C. U., & Baz, A. N. S. (2021). Views and Anxiety Levels of University Students Regarding Distance Education during the Covid-19 Pandemic. *Yükseköğretim Dergisi*, 11(3), 617-624. <https://doi.org/10.2399/yod.20.019000>

Şimsek, Ö. F. (2007). *Yapısal eşitlik modellemesine giris: Temel ilkeler ve LISREL uygulamaları*. Ekinoks.

Takac, M., Collett, J., Blom, K. J., Conduit, R., Rehm, I. & De Foe, A. (2019). Public speaking anxiety decreases within repeated virtual reality training sessions. *PLoS one*, 14(5), e0216288. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0216288>.

Tanis, C. J. (2020). The seven principles of online learning: Feedback from faculty and alumni on its importance for teaching and learning. *Research in Learning Technology*, 28. <https://doi.org/10.25304/rlt.v28.2319>

Telli, S. G. & Altun, D. (2020). Coronavirüs ve çevrimiçi (online) eğitimin önlenemeyen yükselişi. *Üniversite Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 25-34. <https://doi.org/10.32329/uad.711110>

Teodorovicz, T., Sadun, R., Kun, A. L. & Shaer, O. (2021, March). *Working from Home during COVID19: Evidence from Time-Use Studies*. Harvard Business School Working Paper, No. 21-094.

Tezbaşaran, A. (1996). *Likert Tipi Ölçek Geliştirme Kılavuzu*. Ankara: Psikologlar Derneği Yayınları.

Van der Linden, D. & Eling, P. (2006). Mental fatigue disturbs local processing more than global processing. *Psychological Research*, 70(5), 395-402. <http://dx.doi.org/10.1007/s00426-005-0228-7>

Vriends, N., Meral, Y., Bargas-Avila, J. A., Stadler, C. & Bögels, S. M. (2017). How do I look? Self-focused attention during a video chat of women with social anxiety (disorder). *Behaviour Research and Therapy*, 92, 77-86. <https://doi.org/10.1016/j.brat.2017.02.008>

Wiederhold, B. K. (2020). Connecting through technology during the coronavirus disease 2019 pandemic: Avoiding "Zoom Fatigue". *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 23(7), 437-438. <https://doi.org/10.1089/cyber.2020.29188.bkw>

World Economic Forum. (2020, March 31). These are the video apps we're downloading during coronavirus. <https://www.weforum.org/agenda/2020/03/infographic-apps-pandemic-technology-data-coronavirus-covid19-tech/>

World Health Organization. (2020, March). WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19—11 March 2020. <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening->

remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020

Zou, K. H., O'Malley, A. J. & Mauri, L. (2007). Receiver-operating characteristic analysis for evaluating diagnostic tests and predictive models. *Circulation*, 115(5), 654-657. <https://doi.org/10.1161/CIRCULATIONAHA.105.594929>

Research and Publication Ethics Statement

All ethical principles and rules were carefully observed in the collection, analysis, and reporting of data related to this research.

Author Contributions to the Article

The authors have equally contributed to the study.

Conflict of Interest Statement

There are no conflicts of interest in the preparation of this article.

A Systematic Review of the Research Models of Brands Subject Doctoral Theses Published in 2020-2023 at the YÖK National Thesis Center

YÖK Ulusal Tez Merkezinde 2020-2023 Yıllarında Yayımlanan Marka Konulu Doktora Tezlerinin Araştırma Modellerinin Sistematiik Bir İncelemesi

Zübeyir ÇELİK

Assoc. Prof., Van Yüzüncü Yıl University, Department of Business Administration, Van, Türkiye
Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İşletme Bölümü, Van, Türkiye
Orcid: 0000-0003-1692-9378 | e-posta: zubeyircelik1@gmail.com

Reha SAYDAN

Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl University, Department of Business Administration, Van, Türkiye
Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İşletme Bölümü, Van, Türkiye
Orcid: 0000-0002-8091-9396 | e-posta: rsaydan@gmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Çelik, Z. and Saydan, R. (2024). A systematic review of the research models of brands subject doctoral theses published in 2020-2023 at the YÖK National Thesis Center. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 63, 72-88.

Çelik, Z. ve Saydan, R. (2024). YÖK Ulusal Tez Merkezinde 2020-2023 yıllarında yayımlanan marka konulu doktora tezlerinin araştırma modellerinin sistematiik bir incelemesi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 63, 72-88.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 07 February/Şubat 2024

Accepted/Kabul Tarihi: 13 March/Mart 2024

Published/Yayın Tarihi: 28 March/Mart 2024

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 63 **Pages/Sayfa:** 72-88

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Zübeyir ÇELİK & Reha SAYDAN).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Abstract

The aim of this study is to examine the research models of doctoral theses published on brands subject in 2020-2023. For this aim, the content analysis of the doctoral theses retrieved from the database of the YÖK National Thesis Centre was carried out using PRISMA 2009 Flow Diagram. Secondary data sources obtained from 85 doctoral theses evaluated were analyzed using VOSviewer and UCINET programs. As a result of the analyses, a total of 40 brand concepts were evaluated in the research models of doctoral theses published on brand concepts. It can be seen that some similar brand concepts have been evaluated in the research models of relevant theses in all years. Brand loyalty, brand equity, brand image, brand quality, brand trust, brand satisfaction, brand experience, brand awareness, brand attitude and brand love are the common motor structures with high link strength that are evaluated in most of the dissertations. However, the concepts of brand loyalty, brand trust, brand quality, brand equity and brand image, which have a higher number of direct ties and eigenvector values, are the leading actors. The results of the study are discussed and implications are provided.

Keywords: Doctoral Theses, Brand Concepts, PRISMA 2009 Flow Diagram, VOSviewer, UCINET

Öz

Bu çalışmanın amacı marka konusunda 2020-2023 yıllarında yayımlanan doktora tezlerinin araştırma modellerini incelemektir. Bu amaçla YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından alınan doktora tezlerinin içerik analizi PRISMA 2009 Akış Diyagramı kullanılarak yapılmıştır. Değerlendirilen 85 doktora tezinden elde edilen ikincil veri kaynakları VOSviewer ve UCINET programları kullanılarak analiz edilmiştir. Yapılan analizler sonucunda marka kavramları üzerine yayımlanan doktora tezlerinin araştırma modellerinde toplam 40 marka kavramı değerlendirilmiştir. İlgili tezlerin araştırma modellerinde tüm yıllarda benzer bazı marka kavramlarının değerlendirildiği görülmektedir. Marka sadakati, marka denkliği, marka imajı, marka kalitesi, marka güveni, marka memnuniyeti, marka deneyimi, marka farkındalığı, marka tutumu ve marka aşkı, tezlerin çoğunda değerlendirilen yüksek bağlantı gücüne sahip ortak motor yapılarıdır. Ancak doğrudan bağ sayısı ve özvektör değerleri daha fazla olan marka sadakati, marka güveni, marka kalitesi, marka denkliği ve marka imajı kavramları önde gelen aktörlerdir. Araştırmanın sonuçları tartışılarak önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Doktora Tezleri, Marka Kavramları, PRISMA 2009 Akış Diyagramı, VOSviewer, UCINET

Introduction

It is well known in the literature that the theoretical foundations of some brand concepts have a long history. For example, the theoretical foundations of the concepts of brand loyalty (Cunningham, 1956) and brand personality (Martineau, 1958) can be traced back to studies published in the 1950s. Moreover, many researchers pioneered the concept of brand equity with studies in the late 1980s and early 1990s (Farquhar, 1989; Aaker, 1991; Keller, 1993). Brand equity was first defined by Farquhar (1989, p. 24) as the added value that a particular brand adds to a product. At the same time, in the early 1990s, the concept of brand identity was mentioned by Aaker (1991). In the late 1990s, Schmitt (1999) conducted a study on the concept of brand experience. In this respect, it is worth noting that many brand concepts have been the subject of research, especially since the 1990s.

Bibliometric analyses of previously conducted studies attract the attention of researchers because they provide comprehensive and meaningful insights into research areas (Paul and Bhukya, 2021). Literature reviews not only provide a comprehensive overview of a topic/theme, theory and/or method, but also help to strengthen the knowledge base by synthesizing previous studies (Paul and Criado, 2020). Hence, this study aims to review the research models of doctoral dissertations on brands published in the period 2020-2023, thus providing a comprehensive insight into the future research directions. Although there is a bibliometric study that examines doctoral dissertations on brands published at the YÖK National Thesis Centre between 1995 and 2019 (Öcel, 2019), the current study is completely different from the previous one. This is because, unlike the previous study, this study aims to answer the following questions:

1. Which brand concepts have been evaluated in the research models of the doctoral theses published on the subject of brands at the YÖK National Thesis Centre in 2020-2023?
2. Which brand concepts have been evaluated in the research models of relevant doctoral theses published in all years (separately for each year)?
3. Which brand concepts stand out as common structures according to the total link strength?
4. Which brand concepts play the role of an actor with the highest number of direct ties and the highest eigenvector value?

This study, which seeks to answer the above questions, is important to provide a clear picture of the brand concepts evaluated in the research models of doctoral theses published on brands in recent years. The remainder of this study is structured as follows. The theoretical literature is reviewed and the research methodology is explained. The secondary data obtained are then analyzed and reported. The results are then discussed. Finally, directions for future research are provided based on the limitations of the research.

1. Theoretical Literature Review

In recent years, the use of bibliometric analysis in national and international literature is increasing. Below are some examples of bibliometric studies on the topic of 'brand'.

Bişkin et al. (2023) conducted a bibliometric analysis of postgraduate theses on brand experience. The study scanned a total of 72 theses from the Thesis Centre of the Council of Higher Education database, which were completed between 2008 and 2022. The analysis revealed that the majority of the theses were at the master's level, and that there were more female researchers. Additionally, the highest number of theses were conducted in 2019. It has been determined that there has been limited research conducted on the topic of brand experience within the tourism industry.

Toksarı (2022) examined a literature review on brand love between the first quarter of 2006 and 2022. Toksarı stated that researchers have recently given more emphasis to studies on brand love (2017 and later). As a result of the analysis, the country with the most publications is the United States with 74 studies. Considering the studies related to brand love, the keyword "brand love" was the most used word with 239 keywords out of 361 studies. This keyword is followed by brand loyalty, brand trust, social media, satisfaction, brand experience, word of mouth communication, brand image, loyalty keywords, respectively.

Akinci and Yıldız (2021) conducted a study on the topic of brand advocacy between 2007-2021, analyzing book chapters, papers, and articles. The results of the study showed that the University of Western Australia had the highest concentration of studies on this subject, while universities in the USA contributed the most to academic research. The Journal of Product and Brand Management was identified as the most influential journal in this field.

Cici Karaboğa (2021) used a bibliometric analysis of 276 articles on the concept of Brand Love published between 2009 and 2021. The study found that Batra and Bagozzi's research was the most cited article on the topic. The research also revealed that the concept of brand love has gained significant attention in studies since 2013.

The study conducted by Baş and Aksoy (2021) examined postgraduate theses on 'brand management' written between 2005-2020. The study found that the majority of theses were written in 2019, with a higher number of master's level theses, and a preference for quantitative research methods. The theses covered various sub-topics, including "brand personality", "brand awareness", "brand ethics", "corporate" "brand management", "museum brand management", and "luxury brand management".

In the study conducted by Temizkan and Avcı (2021), theses and articles written on "brand loyalty" between 2002 and 2020 were analyzed. Accordingly, it was concluded that the highest number of studies were conducted in 2019, the studies were mostly written in Turkish, the studies were mostly published in the Journal of Business Research, the quantitative research method was mostly used in articles and theses, and the survey technique was mostly used.

Öcel (2019) conducted a bibliometric analysis of 221 PhD theses published on branding and registered in the National Thesis Centre database (1995-2018). According to the results of the research, the most studied topics in the field of branding are "brand value", "branding" and "consumer behaviour", "brand image", "brand loyalty" and "brand communication". On the other hand, the least studied brand topics are "brand ethics", "brand culture", "branding and social media", "brand loyalty", "brand experience" and "destination branding".

Khurana and Kumar (2019) conducted bibliometric analysis of articles published with the concept of brand personality. They summarized the dimensions of brand personality in their study, which they examined using the analysis method. They stated that the most frequently expressed brand personality dimensions are "sophisticated", "exciting" and "sincerity".

Gürbüz and Bozkurt (2018) used bibliometric analysis techniques to examine 75 articles published in the Journal of Marketing and Marketing Research between 2008 and 2016. They found that the majority of studies covered the topics of 'consumer behaviour', 'brand management' and 'marketing research'.

Çatı and Öcel (2018) examined the articles published on marketing in Turkey in their study involving bibliometric analysis. According to the results of the research, it was concluded that the most studied topics were "marketing management and strategy", "marketing communication", "social marketing and green marketing" and "brand and brand management".

Barahona et al. (2018) analyzed 1169 abstracts published in marketing and marketing research journals between 2005 and 2014. They found that the most frequently used terms were 'consumer', 'product', 'customer', 'impact', and 'brand'.

Bakır (2013) evaluated doctoral theses in the field of marketing between 1994 and 2012. The theses mostly covered the topics of 'marketing communication', 'consumer behaviour', and 'brand and brand management'.

Chabowski et al. (2013) conducted a bibliometric analysis of branding studies. The research revealed that these studies are typically concerned with international branding strategy, brand positioning, brand origin, brand image, and brand performance.

Bozyiğit and Yaşa (2012) stated in their study on "Postgraduate Theses on Marketing" after 2000 that studies were conducted in the fields of "consumer behaviour" and "advertising and brand".

In addition to these studies, other bibliometrically analysed studies on branding include city branding (Şentürk and Kartal, 2020; Crippa et al., 2023; Görgülü and Aydın, 2023), brand trends (Majerova et al., 2021), brand equity (Neme-Chaves and Rodríguez-González, 2019), retro branding (Erdoğan, 2022), brand citizenship behavior (Hırlak and Çolakoğlu, 2023), brand experience (Salam, 2020), brand loyalty (Siemieniako, 2018), luxury brand (Aliyev et al., 2019).

As a result, although bibliometric studies have been conducted in the national literature since the 1990s (Yılmaz, 2017, p. 67), as can be seen from these studies, researchers tend to focus on specific brand concepts in their studies. Therefore, in order to fill this gap in the national literature, it is considered necessary to systematically examine studies on brands from a broad perspective, without distinguishing between brand concepts. In this context, this study was carried out within the framework of a purpose and methodology.

2. Methodology

An attempt was made to access doctoral theses published in 2020-2023 through the database of the YÖK National Thesis Centre. In addition, the PRISMA 2009 Flow Diagram shown in Figure 1 was used to systematically review the literature. As can be seen in Figure 1, 85 doctoral theses out of a total of 203 doctoral theses were evaluated in the current study. However, there is one study that evaluated only 17 studies at the end of the process by applying different filters according to the PRISMA 2009 Flow Diagram (Reyes-Menendez et al., 2019), so the number of studies evaluated in this study is considered good enough.

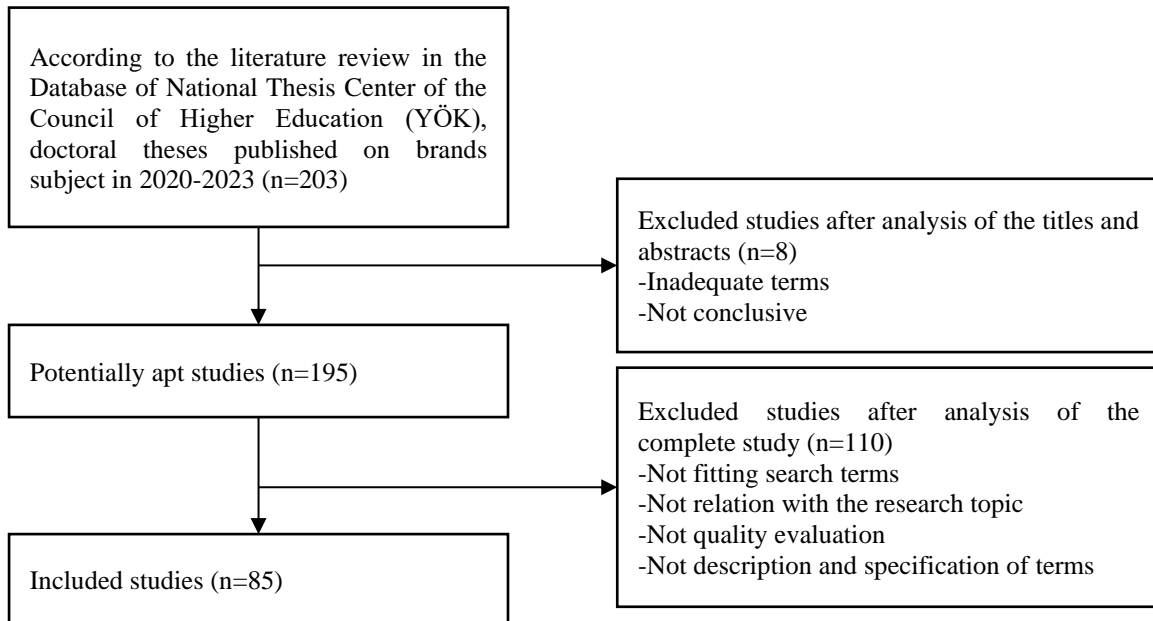

Figure 1. PRISMA 2009 Flow Diagram

For this study, secondary data sources from 85 doctoral theses were manually entered into separate EndNote extension files for each study to be run in VOSviewer. At the same time, in order to run the secondary data in UCINET, the data was first entered into the Excel file to create a matrix. The data set in Excel format was then converted to UCINET format using the DL tab in the UCINET interface. In this way, the secondary data was run with UCINET. The results of the analysis using VOSviewer and UCINET are reported on the following pages.

3. VOSviewer Analysis Results

Table 1 shows that 15 different brand concepts were evaluated in the research models of 25 doctoral theses published on the subject of brands in 2020. The number of dissertations is higher than the number of brand concepts evaluated. This shows that some brand concepts were evaluated in the research model of more than one dissertation. Accordingly, in the research models, these 15 brand concepts are divided into 4 clusters based on simultaneous evaluation. In fact, each cluster shows brand concepts with a similar common structure, which are often evaluated together in research models. However, a brand concept in one cluster may be related to a brand concept in another cluster. Since it is known that the number of dissertations evaluating each brand concept is not equal, a brand concept can be evaluated with more brand concepts even if it is evaluated in fewer dissertations. So much so that in cluster 1, although brand trust is evaluated in fewer dissertations (documents), the total link strength is higher. However, brand attitude in cluster 2, brand love in cluster 3 and brand image in cluster 4 are the brand concepts that are evaluated in the most dissertations and have the highest total link strength. As a result, a number of brand concepts are evaluated in more than one dissertation in 2020 and have both a high total link strength and a common structure.

Table 1. Brand Concepts in Research Models of Doctoral Theses Published in 2020

Clusters	Brand Concepts (15 items)	Documents (n=25)	Total Link Strength
Cluster 1 (6 items)	1. Brand equity	9	15
	2. Brand identification	2	3
	3. Brand loyalty	9	16
	4. Brand preference	3	5
	5. Brand satisfaction	7	13
	6. Brand trust	7	18
Cluster 2 (3 items)	1. Brand attitude	4	8
	2. Brand awareness	3	7
	3. Brand perception	2	4
Cluster 3 (3 items)	1. Brand experience	4	7
	2. Brand love	4	9
	3. Brand value	1	4
Cluster 4 (3 items)	1. Brand image	9	21
	2. Brand prestige	1	2
	3. Brand quality	5	14

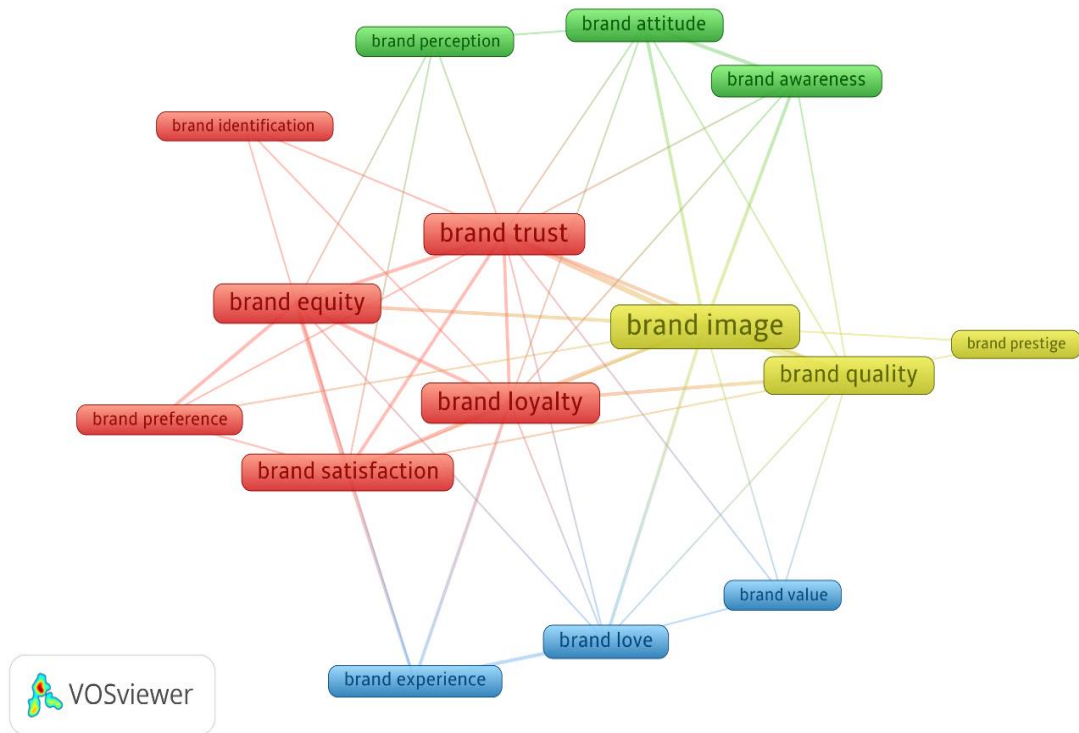

Table 2 shows that a total of 26 brand concepts were evaluated in 19 doctoral theses on brands subject published in 2021. Although the number of theses published in 2021 is lower than in 2020, the number of brand concepts evaluated is higher. Moreover, while the number of brand concepts evaluated in only one thesis this year is quite high, the number of clusters formed by the concepts is also higher (7 clusters). This year, brand trust, brand loyalty, brand experience, brand equity and brand image are the concepts with the highest total link strength. At the same time, these concepts have the most common structure in the clusters in which they are included.

Table 2. Brand Concepts in Research Models of Doctoral Theses Published in 2021

Clusters	Brand Concepts (26 items)	Documents (n=19)	Total Link Strength
Cluster 1 (7 items)	1. Brand equity	4	9
	2. Brand experience	4	13
	3. Brand identification	1	2
	4. Brand indulge	2	6
	5. Brand love	1	4
	6. Brand prestige	1	4
	7. Brand trust	6	17
Cluster 2 (4 items)	1. Brand attitude	2	4
	2. Brand awareness	2	2
	3. Brand preference	3	6
	4. Brand recall	1	2
Cluster 3 (4 items)	1. Brand attachment	1	3
	2. Brand avoidance	1	3
	3. Brand hate	1	3
	4. Brand revenge	1	3
Cluster 4 (4 items)	1. Brand congruity	1	2
	2. Brand quality	2	5
	3. Brand satisfaction	2	6
	4. Brand value	3	7
Cluster 5 (3 items)	1. Brand benefit	1	2
	2. Brand connection	1	2
	3. Brand enjoyment	1	2
Cluster 6 (2 items)	1. Brand advocacy	2	6
	2. Brand loyalty	6	15
Cluster 7 (2 items)	1. Brand image	4	7
	2. Brand personality	2	1

Looking at the 2022 data in Table 3, a total of 24 brand concepts were evaluated in 22 published doctoral theses. The number of doctoral theses published in this year is lower than the number of doctoral theses published in 2020, but higher than the number of doctoral theses published in 2021. However, in contrast to 2020, the number of brand concepts evaluated in doctoral theses published in 2022 is higher. On the other hand, unlike in 2021, the number of brand concepts evaluated in doctoral theses published in 2022 is lower. It is different from 2020, but as in 2021, the number of brand concepts evaluated in only one thesis is higher in 2022. In addition, the number of clusters formed by the 22 brand concepts evaluated in theses published in 2022 (7 clusters) is similar to the number of clusters formed by the brand concepts for 2021. In 2022, brand loyalty, brand image, brand quality, brand equity, brand awareness, brand satisfaction and brand attitude are the common structures with the highest total link strength.

Table 3. Brand Concepts in Research Models of Doctoral Theses Published in 2022

Clusters	Brand Concepts (24 items)	Documents (n=22)	Total Link Strength
Cluster 1 (6 items)	1. Brand bond	1	1
	2. Brand equity	7	7
	3. Brand experience	2	3
	4. Brand love	1	1
	5. Brand preference	1	1
	6. Brand satisfaction	4	6
Cluster 2 (5 items)	1. Brand advocacy	1	2
	2. Brand attitude	2	6
	3. Brand image	5	11
	4. Brand prestige	1	4
	5. Brand trust	1	4
Cluster 3 (5 items)	1. Brand attachment	1	2
	2. Brand awareness	4	7
	3. Brand quality	4	11
	4. Brand reputation	1	2
	5. Brand value	1	1
Cluster 4 (4 items)	1. Brand benefit	1	3
	2. Brand identification	1	3
	3. Brand loyalty	6	12
	4. Brand personality	1	3
Cluster 5 (2 items)	1. Brand authenticity	1	1
	2. Brand community	1	1
Cluster 6 (1 items)	1. Brand happiness	1	0
Cluster 7 (1 items)	1. Brand recall	2	0

Looking at the data in Table 4, a total of 19 brand concepts were evaluated in 19 doctoral theses on the subject of brands published in 2023. These 19 brand concepts form six different clusters. In order of importance, brand loyalty, brand quality, brand equity, brand awareness and brand image are the common structures with the highest total strength of link with other brand concepts. On the other hand, the number of doctoral theses published in 2023 is lower than the number of doctoral theses published in 2020 and 2022, but it is the same as the number of doctoral theses published in 2021. However, the total number of brand concepts used in the research models of doctoral theses published in 2023 is higher than in 2020. On the contrary, the total number of brand concepts used in the research models of doctoral theses published in 2023 is lower than in 2021 and 2022.

Table 4. Brand Concepts in Research Models of Doctoral Theses Published in 2023

Clusters	Brand Concepts (19 items)	Documents (n=19)	Total Link Strength
Cluster 1 (4 items)	1. Brand advocacy	3	4
	2. Brand experience	2	3
	3. Brand satisfaction	2	3
	4. Brand trust	2	3
Cluster 2 (4 items)	1. Brand engagement	1	2
	2. Brand extension	1	1
	3. Brand identification	1	2
	4. Brand loyalty	7	15
Cluster 3 (3 items)	1. Brand credibility	1	1
	2. Brand equity	7	9
	3. Brand performance	1	1
Cluster 4 (3 items)	1. Brand awareness	3	9
	2. Brand dilution	1	2
	3. Brand quality	6	13
Cluster 5 (3 items)	1. Brand associations	1	4
	2. Brand image	3	7
	3. Brand love	2	3
Cluster 6 (2 items)	1. Brand likeability	1	1
	2. Brand utility	1	1

According to Table 5, 40 brand concepts were evaluated in a total of 85 doctoral theses published on the subject of brands in 2020-2023. These 40 concepts form 11 clusters. The leading brand concepts, as common structures with a high total link strength, evaluated in the research models of doctoral theses on the subject of brands subject published in 2020-2023, are as follows: (1) brand loyalty, (2) brand image, (3) brand quality, (4) brand trust, (5) brand equity, (6) brand satisfaction, (7) brand experience, (8) brand awareness, (9) brand love, (10) brand attitude, (11) brand preference, (12) brand advocacy, (13) brand value, (14) brand identification, and (15) brand prestige. Among these 15 brand concepts, five brand concepts (brand attitude, brand value, brand advocacy, brand preference, brand prestige) were not evaluated in the relevant theses for all years, while the remaining 10 brand concepts were evaluated in the relevant theses for all years. However, out of a total of 85 published dissertations, there are 19 brand concepts that are only evaluated in the research model of one dissertation and whose total link strength is low. The concept of brand perception in 2020, the concepts of brand connection, brand enjoyment, brand avoidance, brand hate, brand revenge, brand indulge and brand congruity in 2021, the concepts of brand reputation, brand bond, brand authenticity, brand community and brand happiness in 2022 and finally the concepts of brand associations, brand dilution, brand engagement, brand credibility, brand extension, brand likeability and brand utility in 2023 were evaluated in each published doctoral thesis. These concepts were not evaluated in theses published in other years.

Table 5. Brand Concepts in Research Models of Doctoral Theses Published in 2020-2023

Clusters	Brand Concepts (40 items)	Documents (n=85)	Total Link Strength	Used in Research Models			
				2020	2021	2022	2023
Cluster 1 (6 items)	1. Brand associations	1	4	No	No	No	Yes
	2. Brand awareness	12	25	Yes	Yes	Yes	Yes
	3. Brand dilution	1	2	No	No	No	Yes
	4. Brand image	21	46	Yes	Yes	Yes	Yes
	5. Brand quality	17	43	Yes	Yes	Yes	Yes
	6. Brand reputation	1	2	No	No	Yes	No
Cluster 2 (6 items)	1. Brand benefit	2	5	No	Yes	Yes	No
	2. Brand connection	1	2	No	Yes	No	No
	3. Brand engagement	1	2	No	No	No	Yes
	4. Brand enjoyment	1	2	No	Yes	No	No
	5. Brand identification	5	10	Yes	Yes	Yes	Yes
	6. Brand personality	3	4	No	Yes	Yes	No
Cluster 3 (6 items)	1. Brand attitude	8	16	Yes	Yes	Yes	No
	2. Brand perception	2	4	Yes	No	No	No
	3. Brand preference	7	12	Yes	Yes	Yes	No
	4. Brand recall	3	2	No	Yes	Yes	No
	5. Brand satisfaction	15	28	Yes	Yes	Yes	Yes
	6. Brand value	5	12	Yes	Yes	Yes	No
Cluster 4 (4 items)	1. Brand bond	1	1	No	No	Yes	No
	2. Brand credibility	1	1	No	No	No	Yes
	3. Brand equity	27	40	Yes	Yes	Yes	Yes
	4. Brand performance	1	1	No	No	No	Yes
Cluster 5 (4 items)	1. Brand attachment	2	5	No	Yes	Yes	No
	2. Brand avoidance	1	3	No	Yes	No	No
	3. Brand hate	1	3	No	Yes	No	No
	4. Brand revenge	1	3	No	Yes	No	No
Cluster 6 (4 items)	1. Brand experience	12	26	Yes	Yes	Yes	Yes
	2. Brand indulge	2	6	No	Yes	No	No
	3. Brand love	8	17	Yes	Yes	Yes	Yes
	4. Brand prestige	3	10	Yes	Yes	Yes	No
Cluster 7 (3 items)	1. Brand advocacy	6	12	No	Yes	Yes	Yes
	2. Brand extension	1	1	No	No	No	Yes
	3. Brand loyalty	28	58	Yes	Yes	Yes	Yes
Cluster 8 (2 items)	1. Brand authenticity	1	1	No	No	Yes	No
	2. Brand community	1	1	No	No	Yes	No
Cluster 9 (2 items)	1. Brand congruity	1	2	No	Yes	No	No
	2. Brand trust	16	42	Yes	Yes	Yes	Yes
Cluster 10 (2 items)	1. Brand likeability	1	1	No	No	No	Yes
	2. Brand utility	1	1	No	No	No	Yes
Cluster 11 (1 items)	1. Brand happiness	1	0	No	No	Yes	No

4. UCINET Analysis Results

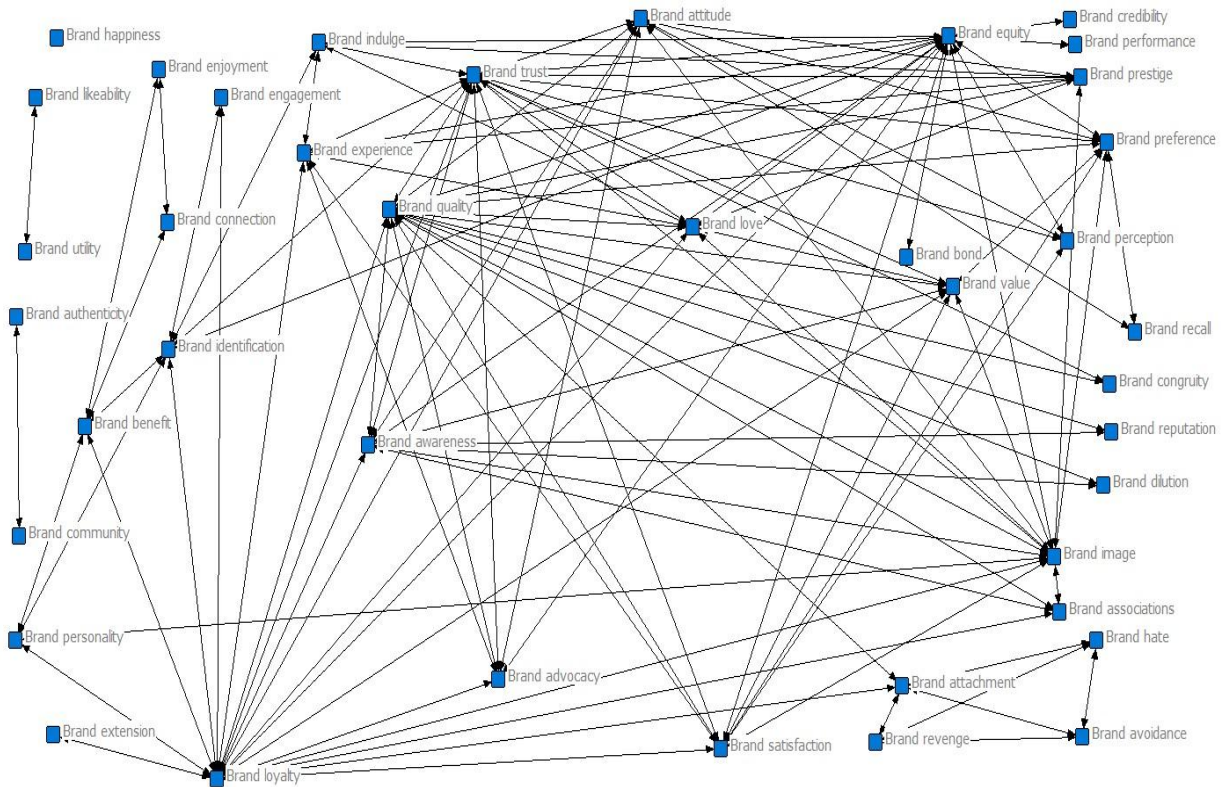
Before performing analyses with UCINET (Borgatti et al., 2002), it is necessary to define some terms. Related terms can be defined as follows (Güzeller et al., 2016, p. 18, 135): Density describes the proportion of potential ties that are actual ties in a network. Degree centrality is the number of direct ties an actor has with other actors. Betweenness centrality is the degree to which an actor is on the shortest path between two different actors. Closeness centrality is the degree to which an actor is close to other actors or can easily reach other actors. Eigenvector centrality is the degree of importance of an actor in the network.

Looking at Table 6, it appears that the total number of ties is 222. The density of the network according to the total number of ties is 0.142, which is not close to 1. This indicates that there is a low connection among the actors. Table 6 also shows which actors are directly connected to which actors.

Table 6. Density Measures of the Brand Concepts Network

Density Measures	Density:	0.142
	Number of Ties:	222
	Average Degree:	5.550
Actors	Actors with a Direct Link to the Actor	
Brand advocacy	(1) Brand attitude, (2) brand equity, (3) brand experience, (4) brand loyalty, (5) brand quality, (6) brand trust	
Brand associations	(1) Brand awareness, (2) brand image, (3) brand loyalty, (4) brand quality	
Brand attachment	(1) Brand avoidance, (2) brand hate, (3) brand loyalty, (4) brand quality, (5) brand revenge	
Brand attitude	(1) Brand advocacy, (2) brand awareness, (3) brand image, (4) brand loyalty, (5) brand perception, (6) brand preference, (7) brand prestige, (8) brand quality, (9) brand recall, (10) brand trust	
Brand awareness	(1) Brand associations, (2) brand attitude, (3) brand dilution, (4) brand equity, (5) brand image, (6) brand loyalty, (7) brand quality, (8) brand reputation, (9) brand trust, (10) brand value	
Brand avoidance	(1) Brand attachment, (2) brand hate, (3) brand revenge	
Brand authenticity	(1) Brand community	
Brand benefit	(1) Brand connection, (2) brand enjoyment, (3) brand identification, (4) brand loyalty, (5) brand personality	
Brand community	(1) Brand authenticity	
Brand bond	(1) Brand equity	
Brand congruity	(1) Brand quality, (2) brand trust	
Brand connection	(1) Brand benefit, (2) brand enjoyment	
Brand credibility	(1) Brand equity	
Brand dilution	(1) Brand awareness, (2) brand quality	
Brand engagement	(1) Brand identification, (2) brand loyalty	
Brand enjoyment	(1) Brand benefit, (2) brand connection	
Brand equity	(1) Brand advocacy, (2) brand awareness, (3) brand bond, (4) brand credibility, (5) brand experience, (6) brand identification, (7) brand image, (8) brand indulge, (9) brand love, (10) brand loyalty, (11) brand perception, (12) brand performance, (13) brand preference, (14) brand quality, (15) brand satisfaction, (16) brand trust	
Brand experience	(1) Brand advocacy, (2) brand equity, (3) brand indulge, (4) brand love, (5) brand loyalty, (6) brand prestige, (7) brand satisfaction, (8) brand trust	
Brand extension	(1) Brand loyalty	
Brand happiness	With neither	
Brand hate	(1) Brand attachment, (2) brand avoidance, (3) brand revenge	
Brand identification	(1) Brand benefit, (2) brand engagement, (3) brand equity, (4) brand indulge, (5) brand loyalty, (6) brand personality, (7) brand trust	
Brand image	(1) Brand associations, (2) brand attitude, (3) brand awareness, (4) brand equity, (5) brand love, (6) brand loyalty, (7) brand personality, (8) brand preference, (9) brand prestige, (10) brand quality, (11) brand satisfaction, (12) brand trust, (13) brand value	
Brand indulge	(1) Brand equity, (2) brand experience, (3) brand identification, (4) brand love, (5) brand prestige, (6) brand trust	
Brand likeability	(1) Brand utility	
Brand love	(1) Brand equity, (2) brand experience, (3) brand image, (4) brand indulge, (5) brand loyalty, (6) brand prestige, (7) brand quality, (8) brand trust, (9) brand value	
Brand loyalty	(1) Brand advocacy, (2) brand associations, (3) brand attachment, (4) brand attitude, (5) brand awareness, (6) brand benefit, (7) brand engagement, (8) brand equity, (9) brand experience, (10) brand extension, (11) brand identification, (12) brand image, (13) brand love, (14) brand personality, (15) brand quality, (16) brand satisfaction, (17) brand trust, (18) brand value	
Brand perception	(1) Brand attitude, (2) brand equity, (3) brand satisfaction, (4) brand trust	
Brand performance	(1) Brand equity	

Brand personality	(1) Brand benefit, (2) brand identification, (3) brand image, (4) brand loyalty
Brand preference	(1) Brand attitude, (2) brand equity, (3) brand image, (4) brand quality, (5) brand recall, (6) brand satisfaction, (7) brand trust, (8) brand value
Brand prestige	(1) Brand attitude, (2) brand experience, (3) brand image, (4) brand indulge, (5) brand love, (6) brand quality, (7) brand trust
Brand quality	(1) Brand advocacy, (2) brand associations, (3) brand attachment, (4) brand attitude, (5) brand awareness, (6) brand congruity, (7) brand dilution, (8) brand equity, (9) brand image, (10) brand love, (11) brand loyalty, (12) brand preference, (13) brand prestige, (14) brand reputation, (15) brand satisfaction, (16) brand trust, (17) brand value
Brand recall	(1) Brand attitude, (2) brand preference
Brand reputation	(1) Brand awareness, (2) brand quality
Brand revenge	(1) Brand attachment, (2) brand avoidance, (3) brand hate
Brand satisfaction	(1) Brand equity, (2) brand experience, (3) brand image, (4) brand loyalty, (5) brand perception, (6) brand preference, (7) brand quality, (8) brand trust, (9) brand value
Brand trust	(1) Brand advocacy, (2) brand attitude, (3) brand awareness, (4) brand congruity, (5) brand equity, (6) brand experience, (7) brand identification, (8) brand image, (9) brand indulge, (10) brand love, (11) brand loyalty, (12) brand perception, (13) brand preference, (14) brand prestige, (15) brand quality, (16) brand satisfaction, (17) brand value
Brand utility	(1) Brand likeability
Brand value	(1) Brand awareness, (2) brand image, (3) brand love, (4) brand loyalty, (5) brand preference, (6) brand quality, (7) brand satisfaction, (8) brand trust

As seen in Table 7, brand trust, brand quality, brand loyalty, brand equity and brand image, evaluated in the research models of doctoral theses, are the first five variables with the highest eigenvector centrality, respectively. These five variables have the most impact as they are the nodes where the relationship between variables is most important during the development of research models. In other words, including these variables in the research model leads to the establishment of relationships between some other variables. Because these five variables are also the variables that interact the most with other variables, that is, have the highest number of ties. Interestingly, however, these variables have lower degrees of closeness centrality than other variables. In contrast, brand happiness has the highest closeness centrality measure, with a degree centrality of zero (0). Since there is only one tie between brand authenticity and brand community, and similarly between brand likeability and brand utility, i.e. these actors have no ties to other actors, the closeness centrality measures of all four actors are high and similar. On the other hand, although the betweenness degrees of brand image and brand trust are low, it should be known that twenty of the forty variables do not have betweenness centrality.

Table 7. Centrality Measures of the Brand Concepts Network

Actors	Degree	Betweenness	Closeness	Eigenvector
Brand advocacy	6	1.236	267.000	0.171
Brand associations	4	0.000	275.000	0.117
Brand attachment	5	93.000	271.000	0.068
Brand attitude	10	27.581	266.000	0.221
Brand awareness	10	23.707	263.000	0.226
Brand avoidance	3	0.000	302.000	0.008
Brand authenticity	1	0.000	1521.000	0.000
Brand benefit	5	64.000	276.000	0.054
Brand community	1	0.000	1521.000	0.000
Brand bond	1	0.000	290.000	0.030
Brand congruity	2	0.000	281.000	0.068
Brand connection	2	0.000	308.000	0.006
Brand credibility	1	0.000	290.000	0.030
Brand dilution	2	0.000	285.000	0.055
Brand engagement	2	0.000	281.000	0.045
Brand enjoyment	2	0.000	308.000	0.006
Brand equity	16	115.980	257.000	0.300
Brand experience	8	4.079	268.000	0.191
Brand extension	1	0.000	283.000	0.032
Brand happiness	0	0.000	1560.000	0.000
Brand hate	3	0.000	302.000	0.008
Brand identification	7	24.383	267.000	0.129
Brand image	13	20.281	260.000	0.298
Brand indulge	6	2.125	276.000	0.137
Brand likeability	1	0.000	1521.000	0.000
Brand love	9	5.790	265.000	0.231
Brand loyalty	18	189.929	250.000	0.327
Brand perception	4	0.667	282.000	0.110
Brand performance	1	0.000	290.000	0.030
Brand personality	4	2.383	275.000	0.080
Brand preference	8	13.929	270.000	0.198
Brand prestige	7	3.363	274.000	0.175
Brand quality	17	110.035	253.000	0.328
Brand recall	2	0.000	292.000	0.042
Brand reputation	2	0.000	285.000	0.055
Brand revenge	3	0.000	302.000	0.008
Brand satisfaction	9	6.868	264.000	0.231
Brand trust	17	45.023	256.000	0.353
Brand utility	1	0.000	1521.000	0.000
Brand value	8	1.640	268.000	0.218

Discussion

In this study, it is known that 85 doctoral theses on the subject of brands published at the YÖK National Thesis Centre in the period 2020-2023 were evaluated and that a total of 40 variables related to brand concepts were included in the research models of these theses. As a result, the answers to the following questions were discussed in line with the results obtained.

Which variables have been most frequently evaluated in the relevant studies in all the years? Brand loyalty, brand equity and brand image evaluated in 9 studies among 25 studies published in 2020, brand loyalty and brand trust evaluated in 6 studies among 19 studies published in 2021, brand equity evaluated in 7 studies among 22 studies published in 2022, brand loyalty and brand equity evaluated in 7 studies among 19 studies published in 2023, and finally brand loyalty evaluated in 28 studies among 85 studies published in the 2020-2023 period, are the brand concepts evaluated in the most studies, unlike other brand concepts.

Which variable comes together with the highest total number of variables when looking at the clusters in which it is included? Looking at the clusters in which the relevant variable is included, the brand quality variable comes together with a total of 10 variables; each of the brand experience, brand image and brand awareness variables comes together with a total of 11 variables; each of the brand equity, brand love and brand satisfaction variables comes together with a total of 12 variables; the brand trust variable comes together with a total of 13 variables; the brand loyalty variable comes together with a total of

14 variables; however, the brand identification variable comes together with a total of 15 variables. According to this information, the variable that comes together with the most variables is the brand identification variable. In addition, each of the other remaining variables comes together with a smaller total number of variables. As a result, the variables that the brand identification variable clusters with are as follows: Brand benefit, brand connection, brand engagement, brand enjoyment, brand equity, brand experience, brand extension, brand indulge, brand loyalty, brand love, brand personality, brand preference, brand prestige, brand satisfaction, and brand trust. Ultimately, it is known that brand identification is one of the variables included in the research models of some dissertations from all years.

Which variables have a higher total link strength? According to each variable included in the research models of studies published over the years, the total link strength of brand image is higher in 2020, brand trust in 2021 and brand loyalty in both 2022 and 2023. As a result, the total link strength of brand loyalty is higher in the period 2020-2023.

Which variables have more direct ties to other variables, and which variable has the highest total number of ties? While each of the brand trust and brand quality variables has direct ties with 17 variables, the brand loyalty variable has direct ties with 18 variables. These three variables are directly tied to each other. As a result, brand loyalty is the variable with the highest number of direct ties.

Which variables have higher closeness than other variables? While brand happiness has the highest closeness, after brand happiness, brand authenticity, brand community, brand likeability and brand utility have both the highest and similar closeness centrality measurement. Because in the network, brand happiness has no close relationship with any other actor (or variable), while brand authenticity and brand community, and brand likeability and brand utility have a close relationship only with each other.

Which variables act more as a bridge between any two variables, i.e. have the highest betweenness? As the betweenness values of brand loyalty, brand equity and brand quality are quite high, these variables, unlike other variables, provide more bridging functions in establishing the relationship between any two variables. Looking at the degree values, it is known that the direct ties of brand loyalty, brand equity and brand quality are also high.

Finally, and most importantly, which variables are the most dominant common structures and which of these variables have higher eigenvector values? Although brand image in 2020 (among 15 variables) and brand trust in 2021 (among 26 variables) are the most dominant common structures, the most dominant common structure in 2022 (among 24 variables), 2023 (among 19 variables) and the 2020-2023 period (among 40 variables) is brand loyalty. However, the largest eigenvector values are brand trust, brand loyalty and brand image, from largest to smallest. As a result, while brand loyalty is the most dominant common structure in 2022, 2023 and 2020-2023, the eigenvector value of brand trust is greater than the eigenvector value of brand loyalty.

Limitations and Future Research Directions

The main limitation of this study is that it only examines the research models of doctoral theses on brands subject published in the period 2020-2023. Another limitation is that some of the published theses were not evaluated because they were not related to the subject of this study. Given these limitations, directions for future research are provided in line with the results obtained. Firstly, this study provides an insight into which brand concepts are frequently evaluated in recent studies. In this context, researchers can develop new hypotheses and research models by choosing to evaluate brand concepts that have not been evaluated or have been under-evaluated in relevant studies. Secondly, this study gives an idea of which variables are likely to be related when developing hypotheses or research models to study new research topics. The answers to the questions raised in this study have been discussed and it is hoped that this discussion will inform future research. Thirdly, researchers are aware that they will contribute more to the literature and practice by generating pioneering studies on original, new research topics that have not been studied before. However, it is well known to researchers that scientific knowledge is in need of repeated testing for its truth or falsity.

Conclusion

This study shows that brand research is a subject that attracts the attention of researchers. There are many dissertations published on brand research in Türkiye. Although the brand concepts included in the research models of these dissertations vary greatly, the total of 40 brand concepts included in the research models is less than half of the 85 dissertations evaluated in this study. Even the fact that the studies are published in different disciplines does not change the truth of this information. This is an indication that each brand concept evaluated in some dissertations is repeatedly re-evaluated in many other research models. In order to maintain the originality of the study, new brand concepts can be evaluated and further contributions to the literature and new perspectives can be provided. There is a greater need for new studies similar to this one to provide more insight into brand research.

References

- Aaker, D. A. (1991). *Managing brand equity*. New York: Free Press
- Akıncı, Z., & Yıldız, M. (2021). *Marka savunuculuğu: Bir bibliyometrik analiz çalışması*. 7th International Conference on Multidisciplinary Sciences, Antalya, Türkiye, 9-11 Kasım 2021, 58-73.
- Aliyev, F., Urkmez, T., & Wagner, R. (2019). A comprehensive look at luxury brand marketing research from 2000 to 2016: A bibliometric study and content analysis. *Management Review Quarterly*, 69, 233-264.
- Bakır, N. O. (2013). Pazarlama alanında yapılan doktora tezlerinin kategorik olarak değerlendirilmesi (1994-2012). *Journal of Marmara University Social Sciences Institute/Öneri*, 10(40), 1-13.
- Barahona, I., Hernández, D. M., Pérez-Villarreal, H. H., & del Pilar Martínez-Ruiz, M. (2018). Identifying research topics in marketing science along the past decade: A content analysis. *Scientometrics*, 117, 293-312.
- Baş, M., & Aksoy, G. (2021). Marka yönetimi ile ilgili yazılan ulusal lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi. *Usaysad Dergisi*, 7(1), 193-207.
- Bişkin, F., Yılmaz, N., & Pektaş, Ç. (2023). Marka deneyimi konusunda hazırlanan lisansüstü tezlerin bibliyometrik profili. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 5(1), 103-118.
- Borgatti, S. P., Everett, M.G., & Freeman, L. C. (2002). *UCINET 6 for windows: Software for social network analysis*. Harvard, MA: Analytic Technologies.
- Bozyiğit, S., & Yaşa, E. (2012). *Araştırmacıların pazarlama alanına bilimsel katkıları: Pazarlama konusunda yapılan lisansüstü tezlere ilişkin bir araştırma*. 17. Ulusal Pazarlama Kongresi Kitapçığı, 18- 21 Ekim, 55-74.
- Cici Karaboğa, E. N. (2021). Pazarlamada 'marka aşkı' kavramının bibliyometrik analizi: Çalışmalar ve eğilimler. *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, 19, 49-61.
- Crippa, J., Silva, M. G., Ribeiro, N. D., & Ruschel, R. (2023). Urban branding and circular economy: A bibliometric analysis. *Environment, Development and Sustainability*, 25(3), 2173-2200.
- Çatı, Ö., & Öcel, Y., (2018). Türkiye'de pazarlama ile ilgili yayınlanan makalelerin bibliyometrik incelenmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(3), 508-519.
- Chabowski, B. R., Samiee, S., & Hult, G. T. M. (2013). A bibliometric analysis of the global branding literature and a research agenda. *Journal of International Business Studies*, 44, 622-634.
- Cunningham, R. M. (1956). Brand loyalty-what, where, how much. *Harvard Business Review*, 34(1), 116-128.
- Erdoğan, H. (2022). Retro ve nostalji pazarlama hakkında bibliyometrik bir çalışma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 36, 19-32.
- Farquhar, P. H. (1989). Managing brand equity. *Marketing Research*, 1(3), 24-33.
- Görgülü, Y., & Aydın, K. (2023). Kent markalaşması üzerine yapılan yüksek lisans tezleri: Bir bibliyometrik değerlendirme (2009-2022). *Turizm Çalışmaları Dergisi*, 4(2), 27-44.
- Gürbüz, C., & Bozkurt, Ö. Ç. (2018). Pazarlama ve pazarlama araştırmaları dergisi'nin bibliyometrik analizi. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(3), 1-23.
- Güzeller, C. O, Eser, M. T., & Aksu, G. (2016). *UCINET ile sosyal ağ analizi* (1. Baskı). Maya Akademi, Kızılay-Ankara.
- Hırlak, B., & Çolakoğlu, E. (2023). Marka vatandaşlık davranışı literatürünün bibliyometrik analizi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(3), 1532-1551.
- Keller, K. L. (1993). Conceptualizing, measuring, and managing customer-based brand equity. *Journal of Marketing*, 57(1), 1-22.
- Khurana, A., & Kumar, V.R. (2019). Two decades of brand personality: A bibliometric review of the dimensions. *SCMS Journal of Indian Management*, 16(2), 103-117.
- Majerova, J., Gajanova, L., & Nadanyiova, M. (2021). *A bibliometric analysis of branding trends: Does irrationality really matter?*. In SHS Web of Conferences (Vol. 91, p. 01012). EDP Sciences.
- Martineau, P. (1958). The personality of the retail store. *Harvard Business School Press, January/February*, 47-55.
- Neme-Chaves, S. R., & Rodríguez-González, L. Y. (2019). Un análisis bibliométrico del brand equity 1991-2018. *Revista de Métodos Cuantitativos para la Economía y la Empresa*, 28, 364-380.
- Öcel, Y. (2019). Türkiye'de marka ile ilgili yazılan doktora tezlerinin bibliyometrik incelenmesi. *Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 3(1), 38-49.
- Paul, J., & Bhukya, R. (2021). Forty-five years of International Journal of Consumer Studies: A bibliometric review and directions for future research. *International Journal of Consumer Studies*, 45(5), 937-963.

- Paul, J., & Criado, A. R. (2020). The art of writing literature review: What do we know and what do we need to know?. *International Business Review*, 29(4), 101717.
- Reyes-Menendez, A., Saura, J. R., & Filipe, F. (2019). The importance of behavioral data to identify online fake reviews for tourism businesses: A systematic review. *PeerJ Computer Science*, 5, e219.
- Salam, M. D. (2020). Brand experience: A review of 39 years of research development. *International Journal of Applied Business*, 4(2), 157-167.
- Schmitt, B. (1999). Experiential marketing. *Journal of Marketing Management*, 15(1-3), 53-67.
- Siemieniako, D. (2018). Bibliometric analysis of scientific research on customer loyalty in the business-to-business context. *Handel Wewnętrzny*, 5(376), 257-267.
- Şentürk, E. E., & Kartal, C. (2020). Türkiye’de kent markalaması alanında yapılan akademik çalışmalar üzerine bir inceleme. *Uluslararası İşletme, Ekonomi ve Yönetim Perspektifleri Dergisi*, 4(1), 27-41.
- Temizkan, S. P., & Avcı, D. (2021). Türkiye’de marka sadakati konulu lisansüstü tezlerin ve makalelerin bibliyometrik profili. *Journal of Tourism and Management*, 2(1), 86-109.
- Toksarı, M. (2022). Marka aşkının bibliyometrik analiz yöntemi ile incelenmesi. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (e-gifder)*, 10(2), 700-720.
- Yılmaz, G. (2017). Restoranlarda bahşiş ile ilgili yayınlanan makalelerin bibliyometrik analizi. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 14(2), 65-79.

Conflict of interests: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Author Contributions: Authors' contribution to the study is equal (50%).

Ethics Committee Approval: As secondary data obtained through content analysis of previous studies were used in this study, the approval of the ethics committee is not required for this study.

Declaration: The Personal Data Protection Law and copyright regulations applicable to intellectual and artistic works have been complied with.

Declaration: The study has not been presented before at a congress or similar scientific meeting.

Han Yu (韩愈) ve Şiirleri Üzerine Bir İnceleme¹

A Review Study on The Poems of Han Yu (韩愈)

Nuray PAMUK ÖZTÜRK

Asist. Prof., Selçuk University, Faculty of Letters, Department of Translation and Interpreting, Konya, Türkiye
Dr. Öğretim Üyesi, Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mütercim ve Tercümanlık Bölümü, Konya, Türkiye
Orcid: 0000-0001-8186-8116 | E-posta: nuray_panuk@hotmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Pamuk Öztürk, N. (2024). A review study on the poems of Han Yu (韩愈). *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 63, 89-100.

Pamuk Öztürk, N. (2024). Han Yu (韩愈) ve şiirleri üzerine bir inceleme. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 63, 89-100.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 05 October/Ekim 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 17 Jenuary/Ocak 2024

Published/Yayın Tarihi: 28 March/Mart 2024

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 63 **Pages/Sayfa:** 89-100

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Nuray PAMUK ÖZTÜRK).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

¹ Bu makale, 03-04 Kasım 2022 tarihinde Selçuk Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu tarafından düzenlenen 2. International Congress of Language and Translation Studies'de sunulan ve özet metni yayımlanan "Tang Dönemi Şairi Han Yu'nün Şiirlerinde Saklanan Felsefesi" başlıklı bildirinin genişletilmiş ve değiştirilmiş halidir.

Öz

Tang Hanedanlığı dönemi Çin edebiyatının gelişmesinde çok önemli bir yere sahiptir. Bu dönemde, pek çok yazar ve şair yetişmiş, okullar açılmış, yeni akımlar ortaya çıkmış, farklı edebi türlerde eserler üretilmiştir. Yazın alanında yaşanan bu gelişmeler sonraki dönemlerin edebiyat eserlerinin şekillenmesinde de etkili olmuştur. Tang dönemi edebi türleri arasında en dikkat çeken ise şiirdir. Tang Hanedanlığı, Çin şiirine altın çağını yaşatmıştır. Pek çok başarılı şair yetişmiştir. Bu şairlerin eserleri ile Çin şiiri hem konu hem de nitelik bakımından zenginleşmiştir. Yönetim ve memur kesimin şiire ilgi duyması ile bürokrat şairler ortaya çıkmıştır. Bu bürokrat şairlerden bir tanesi de Han Yu'dür. Çocukluğu zorluk içerisinde geçen şair, memuriyet sınavını geçtikten sonra süreç içerisinde hem zorluklar yaşamış hem de başarılar elde ederek terfiler almıştır. Konfüçyüs öğretisini benimseyen Han Yu, eserlerinde Çin felsefesi öğelerini çoklukla işlemiştir. Bu bağlamda çalışmada şairin hem felsefi düşüncesini hem de biyografik bilgilerini içeren "Junzi, Tian'i Örnek Alır", "Nar Çiçeği", "Yüz Yapraklı Şeftali Çiçeği" başlıklı üç şiir belirlenmiştir. Şiirlerin Çince asıllarından çevirileri yazar tarafından yapılmıştır. Çalışmada tarihsel eleştiri yönteminden yola çıkılarak, şiirlerin içerikleri analiz edilmiş; içerdikleri kavramlar belirlenmiş, yazarın biyografisine ve dönemin olaylarına yer veren kısımlar tespit edilmiş ve açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çin edebiyatı, Çin şiiri, Tang Hanedanlığı, Tang şiiri, Han Yu.

Abstract

The Tang Dynasty period has a very important place in the development of Chinese literature. In this period, many writers and poets are trained, schools are opened, new movements emerge, and works in different literary genres are produced. These developments in the field of literature are also effective in shaping the literary works of later periods. The most notable among the literary genres of the Tang period is poetry. The Tang Dynasty gives Chinese poetry its golden age. Many successful poets emerge in that time. With the works of these poets, Chinese poetry is enriched in both subject and quality. Bureaucrat poets emerge as the administration and civil servants become interested in poetry. One of these bureaucrat poets is Han Yu. The poet, who has gone through a difficult childhood, experiences both difficulties and successes and receives promotions after passing the civil service exam. Han Yu, who adopts the Confucian teachings, often uses elements of Chinese philosophy in his works. In this context, three poems titled "Junzi Takes Tian as an Example", "Pomegranate Flower", "Peach Flower with a Hundred Petals", which contain both the poet's philosophical thoughts and biographical information, have been decided to be studied in this research. The poems have been translated from their Chinese originals by the author. In the study, the contents of the poems have been analyzed based on the method of historical criticism; The concepts they contain have been determined, and the sections that include the author's biography and the events of the period have been identified and explained.

Keywords: Chinese Literature, Chinese poetry, Tang Dynasty, Tang poetry, Han Yu.

Giriş

Çin toprakları, tarihi süreçte pek çok hanedanlığa ev sahipliği yapmıştır. Her hanedanlık kendine özgü askeri, ekonomik, sosyal ve kültürel özelliklere sahip olmuştur. Bu özellikler hakkında bilgi edinmemiz konusunda tarihi kayıtlar büyük önem taşımaktadır. Tarihi kayıtların yanı sıra sözlü olarak nesilden nesile aktarılan eserler, sanat eserleri ve edebi eserler de dönemlerin askeri, sosyolojik, ekonomik, kültürel ve felsefi özellikleri hakkında bilgi sahibi olmamıza yardımcı olmaktadır.

Yazın alanında ortaya konulan edebi eserler, şair ve yazarların hayal gücünün eseri olabileceği gibi onların hayatları, yaşadıkları dönemin özellikleri veya düşünce tarzları hakkında da bilgi verebilmektedir. Tang Hanedanlığı (唐朝 618-906) dönemi Çin edebiyatının gelişmesinde önemli bir yere sahiptir. Sanat ve edebiyata önem veren imparatorların desteği ile özellikle şiir alanında ilerleme olmuştur (Pamuk Öztürk, 2020, s. 407). 626-649 yılları arasında hüküm sürmüş olan imparator Tang Taizong (唐太宗) döneminde edebiyat eserlerinin derlendiği, büyük bir kütüphane kurulduğu, şiir yazabilen memurların ödüllendirilerek üst kademelerde görevlere getirildiği aktarılmaktadır (Xu, 2003, s. 315). Tang Hanedanlığı öncesi edebiyatı ile ilgili olarak Eberhard, üçüncü ve altıncı yüzyıl nazımlarının saraydaki bilginler arasında oyuncak olduğunu, eserlerde hissin derinliğinden çok şeklin mükemmeliyetine bakıldığını söylemektedir (Eberhard, 1995, s. 220). Ancak Tang döneminde kuzey şiirinin de etkisi ile şairler, içerik bakımından önceki dönemlerin kurallarının dışına çıkmış, gerçek hisleri ifade eden eserler ortaya koymaya başlamışlardır (Luo, 2011, s. 195). Soyluların hayatları, imparatora ve saraya övgü, aşk, özlem konulu şiirlerin yanı sıra doğa olayları, savaşlar, yalnızlık, kahramanlıklar, halkın durumu ve sosyal yaşamı, memleket hasreti hakkında da birçok şiir yazılmıştır (Pamuk Öztürk, 2020, s. 407).

İmparator Tang Xuanzong (唐玄宗)'un Tianbao (天宝)² döneminin on dördüncü yılında An-Shi İsyanı (安史之乱)³ çıkmış ve Hanedanlık hızlı bir düşüşe sürüklenmiştir. Merkezi yönetimin halk üzerindeki etkisi azalmış, sıradan bürokrat ve toprak sahibi ailelerden gelen eğitilmiş kişiler siyasete girerek aktif hale gelmiştir. Bu dönemde Çin toplumunun yapısı bir dönüşüm aşamasına girmeye başlamıştır. Hanedanlığın yüksek maliyetli zevkleri eleştirilmiş, Konfüçyüsçü düşünceyi yeniden canlandırma çabası içerisine girilmiştir. Bu durum edebiyat alanına, edebiyat ile siyasi meseleler arasındaki bağlantının güçlenmesi olarak yansımıştır. Konfüçyüs düşüncesinde yer alan, edebiyatı siyaset ve eğitimin bir aracı olarak görme kavramı bir açıklamaya kavuşmuş ve bazı yazarların ve şairlerin eserlerinde yer bulmuştur. Eserlerden bazıları siyaset ve eğitim amacına hizmet etme yönünde değişirken, bazıları ifade yönünden gelişmeyi sürdürmüş ve duyguların önemine, estetiğe vurgu yapmıştır. Luo'ya göre aynı yazarın edebiyata karşı tutumu ve edebi üslubu da her zaman tutarlı değildir. Örneğin; nesir alanında Han Yu "edebiyat, Dao düşüncesini aktarmaya hizmet etmeli" fikrini savunurken şiirleri bu fikirle ilişkilendirilmemektedir. Bai Juyi'nin eserleri ise her iki yönde de dikkat çekmektedir (Luo, 2011, s. 310).

İmparator Tang Dezong (唐德宗)'un Zhenyuan (贞元)⁴ döneminin son yıllarından itibaren ve İmparator Tang Xianzong (唐宪宗)'un Yuanhe (元和)⁵ döneminin başlarında, Tang şiiri en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Bu dönemin şiir özellikleri ile erken Tang dönemi şiirleri arasında dikkat çekici farklılıklar bulunmaktadır. Bu dönemde Yuanhe Şiir Tarzı (元和体)⁶ kabul görmektedir ancak zıt yönlerde ilerleyen iki farklı şiir okulu vardır. Bunlardan bir tanesi; şaşırtıcı ve önceki dönemlerin şiir özelliklerine göre alışılmadık bir şiir tarzını benimseyen Meng Jiao (孟郊), Han Yu (韩愈) gibi şairlerin öncülük ettikleri okul; diğeri ise geleneksel bir eğilimi olan, anlaşılması kolay, ifade tarzı sade Bai Juyi (白居易) ve Yuan Zhen (元稹) gibi şairlerin öncülük ettikleri okuldur (Luo, 2011, s. 334).

² Tianbao (天宝): İmparator Tang Xuanzong'un hükümdarlığının 742-755 yıllarını kapsayan döneme verilen isimdir (Fang, 2013, s. 88).

³ An-Shi İsyanı (安史之乱) hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Aktaş, 2022, s. 182-183) (Pamuk Öztürk, 2017, s. 304)

⁴ Zhenyuan (贞元): İmparator Tang Dezong'un hükümdarlığının 785-804 yıllarını kapsayan döneme verilen isimdir (Fang, 2013, s. 91-92).

⁵ Yuanhe (元和): İmparator Tang Xianzong'un hükümdarlığının 806-820 yıllarını kapsayan döneme verilen isimdir (Fang, 2013, s. 92).

⁶ Yuanhe Şiir Tarzı (元和体): Bu terim, Tang Hanedanlığı İmparatoru Xianzong'un (806-820) Yuanhe döneminin en popüler şiir tarzına verilen isimdir. Han Yu (768-824), Yuan Zhen (779-831), Bai Juyi (772-846) ve Zhang Ji (767? -830?) gibi ünlü Yuanhe dönemi edebiyatçıları tarafından yaratılan, Yuanhe döneminden itibaren yaygın olan tüm yeni şiir biçimlerini ifade etmektedir (McCraw, 2016, s. 69).

Meng Jiao ve Han Yu, Han-Meng Şiir Okulunun öncüleridir. Ancak iki şairin ifade tarzlarında farklılıklar bulunmaktadır. Meng Jiao'un şiirleri genellikle Beş İmli Klasik Şiir türündedir, anlatım bakımından gösterişli olsa da estetik bakımından Han Yu'ye göre daha zayıftır. Han Yu'nün şiirleri ise genellikle Yedi İmli Klasik Şiir tarzındadır. Şiirleri, anlatım bakımından muhteşem, ifade ve ele alınan konular bakımından sınırsız, estetik bakımdan ise pek çok araştırmacı tarafından çarpıcı derecede güzel olarak nitelendirilmektedir (Luo, 2011, s. 335). Her iki şairin de şiirsel anlatımı güçlüdür ancak Han Yu'nün anlatımı cesur ve akıcı iken Meng Jiao'unki daha kontrollü ve bastırılmış bir güçtür.

Tang döneminin en büyük şairlerinden biri olan Bai Juyi (772-846)'nin temsil ettiği şiir okulunda ise anlatımda sadeliğe ve anlaşılabilirliğe önem verilmektedir. Örneğin; Bai Juyi, şiirlerini önce büyükannesine okumakta, eğer büyükannesi şiiri anlamazsa eserde değişiklikler yapmaktadır. Bu değişiklik süreci büyükanne şiiri tamamen anlayınca kadar sürmektedir. Böylelikle akıcı ve toplumun her kesimi tarafından anlaşılır bir şiir ortaya çıkmaktadır (Wang, 2009, s. 32).

Tang dönemde şiirlerin konularında değişiklikler yapılmış olsa da şekil bakımından daha önceki dönemlerin kalıpları büyük ölçüde takip edilmiştir. Bu konu ile ilgili olarak Eberhard (1995) şöyle söylemektedir; "Kalıplar, bilhassa tarihçi olarak da tanılan Shen Yüeh⁷ (441-513) tarafından tespit edilirdi. T'ang devrinin büyük şairleri bu kaideleri kabul ediyorlar, fakat onları Kuzey şiirlerinin tesiri altında gerçek hislerle dolduruyorlardı." (s. 220).

Tang Hanedanlığının gelişme döneminde yeni okullar açılmış, şairler ve yazarlar yetiştirilmiştir. Yetiştirilen şairler ve yazarlar sadece soylu kesimden olmayıp halk arasından başarılı olan kişiler de vardır. Bu şairlerin bakış açıları ve eserleri şiire yeni kapılar açmış; konular, yazım teknikleri, üretilen eserlerin ulaştığı kitlenin özellikleri Tang şiirinin gelişmesine ve yenilenmesine katkı sağlamıştır. Hanedanlığın kuruluş ve yükselme döneminde Tang şiirlerinin konuları daha canlı ve umutlu iken yıkılış döneminin şiirlerinin konuları daha kasvetlidir. Bu dönemde serbest nazımlı şiirlere ek olarak bir mısrasında beş veya yedi im kullanılarak yazılan şiirler ön plana çıkmaktadır. Bu şiirler de uzunluklarına, yapılarına ve uyaklarına göre farklı türlere ayrılmaktadır. Bu şiir türlerinin özellikleri kısaca şöyledir;

Beş İmli Klasik Şiir (无 言 古 诗): Han ve Wei Hanedanlıkları döneminde oluşturulan klasik Çin şiiri türlerinden bir tanesidir. Her bir mısrasında beş im bulunmaktadır. Mısra sınırlaması veya belirli bir kafiye uyumu yoktur. Dolaylı anlatım ve mısra sonlarında farklı tonların kullanımı serbest bırakılmıştır. Ancak genel olarak şiirlerin yazımında Nian-er (拈 二) prensibini benimsemektedir. Bu prensip iki mısra arasındaki ilişkiyi ifade etmektedir. Bu prensibe göre bir mısra eğer düz ton ile başlıyorsa eşleştirildiği ikinci mısranın da düz tonlu olması gerekir (Gu, 2009, s. 1). Bu şiir türünün temsilcileri arasında Li Bai (李白), Du Fu (杜甫), Wang Wei (王维), Wei Yingwu (韦应物) yer almaktadır.

Yedi İmli Klasik Şiir (七 言 古 诗): Bu şiir türüne Yedi İmli Klasik Esinti veya Yedili Klasik de denilmektedir. Genellikle her mısrasında yedi im bulunan şiirleri ve şarkıları ifade etmektedir. Klasik Çin şiiri türlerinden bir tanesidir. Her bir mısra da yedi im bulunmaktadır. Ancak mısra sayısında herhangi bir sınırlama yoktur. Yedi İmli Klasik Şiir, Çin klasik şarkı ve şiir türlerinin temel türlerinden bir tanesidir. Bu şiir türünün kökeninin Han Hanedanlığı dönemi şarkılarına dayandığı ancak şiir olarak daha eski döneme tarihlendirilebileceği aktarılmaktadır (Gu, 2009, s. 55). Bu şiir türünün temsilcileri arasında Han Yu (韩愈), Li Bai (李白), Li Qi (李颀) yer almaktadır.

Beş İmli Sekiz Mısralı Şiir(五 言 律 诗): Bu şiir türüne Beşli Sekizlik de denilmektedir. Döneminin modern şiir türleri arasında değerlendirilmektedir. Kökeninin Güney-Kuzey Hanedanlıkları dönemine uzandığı, Tang döneminin başlarında olgunlaştığı aktarılmaktadır. Her bir mısrasında beş im bulunan şiir toplamda sekiz mısradan oluşmaktadır. Sekiz mısranın her biri dört veya beş kafiye ile kafiyelidir. Şiirin ortasında bulunan iki beyit diğerlerinden zıt kafiyeyle sahiptir. Genellikle düz tonla kafiye uyumu yakalanmaktadır (Gu, 2009, s. 154). Bu türün önce gelen şairlerinden bazıları Wang Changling (王昌龄), Meng Haoran (孟浩然), Liu Changqing (刘长卿)'dir.

⁷ Shen Yüeh: Eberhard, Çin Tarihi başlıklı kitabında Wede-giles sistemini kullandığı ve yukarıdaki bilgide doğrudan alıntı yapıldığı için isim eserde verilen şekliyle yazılmıştır. Çalışmanın genelinde Çince kelimeler için pinyin sistemi kullanılmaktadır. Adı geçen tarihçi ve yazarın isminin pinyin sistemine göre yazımı Shen Yue (沈约)'dir.

Yedi İmli Sekiz Mısralı Şiir (七言律诗): Bu şiir türüne Yedili Sekizlik de denilmektedir. Beş İmli Sekiz Mısralı Şiir gibi bu şiir türü de döneminin modern şiir türleri arasında değerlendirilmekte, kökeninin Güney-Kuzey Hanedanlıkları dönemine uzandığı, Tang döneminin başlarında olgunlaştığı aktarılmaktadır. Sekiz mısradan oluşmaktadır. Bu mısraların her biri dört veya beş kafiye ile kafiyelidir ve her mısradaki yedi im bulunmaktadır. Li Shangyin (李商隐), Wang Wei (王维), Du Fu (杜甫) bu şiir türünün önde gelen temsilcilerinden olduğu ve Du Fu'nun bu türü mükemmelleştirdiği aktarılmaktadır (Gu, 2009, s. 229).

Beş İmli Dört Mısralı Şiir (五言绝句): Her mısrasında beş im bulunan, toplamda dört mısradan oluşan şiirlerdir. Bu şiir türünde genellikle birinci, ikinci ve dördüncü mısralar uyaklıdır. Ancak bazı şairler bu türde ikinci ve dördüncü mısrasını uyaklı şiirler de yazmışlardır. Bu türün önde gelen şairlerinden bazıları Li Bai (李白), Liu Changqing (刘长青) ve Wang Wei (王维)'dir (Pamuk Öztürk, 2020, s. 408-409).

Yedi İmli Dört Mısralı Şiir (七言绝句): Bu şiir türüne Yedili Dörtlük de denilmektedir. Her mısrasında yedi im bulunan dört mısradan oluşmaktadır. Geleneksel Çin şiir türlerinden bir tanesi olup döneminin modern şiir türlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Bu türün kökeninin Güney Hanedanlığı Yuefu şarkılarına veya Kuzey Hanedanlığı Yuefu halk şarkılarına kadar uzandığı aktarılmaktadır. Tang Hanedanlığı döneminde yaşanan gelişmeler sonucunda son şeklini almıştır (Gu, 2009, s. 309). Bu şiir türünün önde gelen şairleri arasında Li Bai (李白), Du Fu (杜甫), Li Shangyin (李商隐), Wang Changling (王昌龄) bulunmaktadır.

Yukarıda temel özellikleri anlatılan şiir türlerinde yaşanan gelişmeler, anlatımda farklı tekniklerin kullanılması ve şairlerin duygularını farklı yöntemlerle ifade etmeleri edebi zenginliğin bir göstergesi niteliğindedir. Tang döneminde altın çağını yaşayan Çin şiiri, pek çok farklı tema üzerinden incelenebilmektedir. Çalışmamızın temelini Tang döneminin önde gelen entellektüelleri arasında yer alan Han Yu (韩愈) ve eserlerinde vurguladığı anlamlar oluşturmaktadır.

1. Yöntem

Çalışmada tarihsel eleştiri yönteminden yola çıkarak anlam analizi yapılmış, şiirlerde verilen kavramlar incelenmiştir. Moran, tarihsel eleştirinin önemli noktalarından bahsederken şöyle söylemektedir;

Tarihsel eleştirinin en önemli yanı eseri belli bir sanat geleneğindeki yerine oturtmak, o tür eserlerin özelliklerini ortaya koymak, böylece eserde gözetilen amaçları, esere şekli veren ilkeyi belirtmek ve ona hangi açıdan bakılacağını bulmaktır. Eseri tarihsel çerçevesi içine yerleştirerek daha iyi anlatmak için bazen yazıldığı çağın dünya görüşünü, inançlarını ve bunları meydana getiren uzlaşımları (convention) bilmek gerekir (Moran, 2022, s. 79).

Han Yu'nün eserlerine şekil veren ilkeleri araştırmak için öncelikle şiirlerinde verilen anlama dikkat etmek gerekir. Çetin, şiirde anlam hakkında şöyle söylemektedir;

Şiirdeki anlam, nesre has olan doğrudan doğruya mantıki (lojik) bir anlam değildir. Yani nedensellik, aynılık gibi salt akıl ve mantık ilkelerine, akli kontrole, determinist yaklaşıma tamamen bağlı değildir. Ayrıca dış realiteyle birebir örtüşen, makul, bilinen, görülen gerçeklerin ifadesi olan yansıtılmalı anlamla da sınırlı değildir. Çoğu zaman fiziksel anlamda olağanüstü, insanın sınırlı anlama yetisi olan aklının üstünde, yüce, aşkın, ilahi hakikatleri ifade eden şiir, kendi şartları içinde oluşmuş özel bir anlam yapısına ve katmanına sahiptir.

Şiirin içerdiği anlam zihinsel melekelerimizle algılanabilen bir anlam değil, düşüncenin duyguya dönüşmüş biçimidir (Çetin, 2019, s. 105).

Şiirde anlamdan yola çıktığımızda karşımıza kelimelerin bugünkü anlamları ile o dönemdeki anlamları arasındaki farklılıklar çıkmaktadır. Bu sebeple şiirlerin anlamları incelenirken kelimelerin yazıldığı dönemdeki anlamları saptanmış, çeviriler ve incelemeler bu bağlamda yapılmıştır. Şairin yaşadığı dönemin edebi anlayışına etki eden etmenler ve bu etmenlerin şairin eserlerine yansımaları hakkında bilgi verilmiştir. Konfüçyüs öğretilerini benimseyen şairin pek çok şiirinde bu öğretinin yansımaları görülmektedir. Bu bağlamda belirlenen şiirlerde, şairin işlediği Çin felsefesine özgü bazı kavramlar tespit edilmiş ve bu kavramlara övgü, eleştiri, bilgi verme, tasvir vb hangi amaçla şiirde yer verildiği araştırılmaya çalışılmıştır.

2. Han Yu (韩愈) (768-824) ve Şiirleri

Asıl adı Tui Zhi (退之) olan Han Yu, 768-824 yılları arasında yaşamış bir şair, yazar, düşünür ve devlet adamıdır. Henan Eyaleti, Heyang şehrinde doğmuştur. Changli (昌黎) soyundan geldiği aktarılan Han Yu'ye, Han Changli (韩昌黎) de denilmektedir (Gu, 2009, s. 92). Xin Tang Shu (Yeni Tang Tarihi-新唐书) 101. Bölümde ve 125. Bölümde şair hakkında şu bilgilere yer verilmektedir;

Üç yaşında babasını kaybeden Han Yu, amcası tarafından büyütülmüştür. Okuyabildiği, binlerce imi yazabildiği, klasik eserleri anlayabildiği aktarılan Han Yu, pek çok kez katıldığı ve başarısız olduğu imparatorluk sınavını yirmi beş yaşında geçerek devlet kademesinde görev almıştır. Xuanwu Garnizonunda (宣武节度使) gözlemci ve danışman olarak görev yapmıştır. Garnizonun komutanı General Dong Jin (董晋)'in ölümünün ardından askerler ayaklanma çıkarmıştır. Bu ayaklanma sırasında Han Yu garnizondan ayrılmıştır. Ayaklanmayı bastırması için Wuning Garnizonundan (武宁节度使) Zhan Jianfeng (张建封) görevlendirilmiştir. Han Yu daha sonra Si Men Boshi (四门博士)⁸ unvanını alarak, resmi yazışmaların denetlenmesinden ve sansürlenmesinden sorumlu olmuştur. Saray hakkındaki söylemleri sebebiyle Tang Dezong tarafından rütbesi düşürülmüştür. Jiangling'de (江陵) adli işlerinden sorumlu memur olarak görevlendirilmiştir. Halk tarafından sevilen bir diplomat ve edebiyatçıdır. Yuanhe döneminin başlarında tekrar doktor unvanı ile doğu başkentinde görevlendirilmiş ve üç yıl boyunca bu görevi sürdürmüştür. Sonrasında başkent memurluğu dış temsilcisi olarak Henan (河南)'a gönderilmiş ve danışmanlığa terfi etmiştir (Xin Tang Shu (a), Liezhuan Yi Bai Yi, Han Yu, 2023; Xin Tang Shu (b), Liezhuan Yi Bai Er Shi Wu, Ru Xue Xia, 2023).

Han Yu, sonrasında gösterdiği başarılar sebebi ile başkent Chang-an'da eğitimci doktor olarak görevlendirilmiştir. 813 yılında Konfüçyüs söylemleri sebebi ile rütbesi düşürülmüştür. Bunun üzerine Han Yu, Jin Xue Jie (进学解) adlı nesrini kaleme almıştır. Eserde, rütbesinin düşürülmesi durumdan yaşadığı rahatsızlığı ve şikâyetlerini öğrencilerine ders veriyormuş gibi anlatmaktadır.

Han Yu, Changqing'in (长庆)⁹ ikinci yılında (822) Savaş Bakanı olarak görevlendirilmiştir. Bu göreve getirilmesinin hemen ardından çıkarılan isyanı bastırması için Zhenzhou (镇州)'ya gönderilmiştir. Zhenzhou'ya askeri vali olarak atanan Tian Hongzheng (田弘正) harcamalardaki israf ve gösterişli törenler konusunda çok titiz davranmaktadır. Bu durumdan rahatsızlık duyan pek çok bürokrat ve rütbeli asker arasında bölgede askeri elçi olarak görev yapan Wang Tingcuo (王廷凑) da bulunmaktadır. Wang Tingcuo'nun kışkırtmaları sonucunda askerler ayaklanma çıkarmışlardır. Ayaklanma sırasında Tian Hongzheng'in ailesi, görevlileri ve kendisi öldürülmüştür. İsyancılar imparatorluktan, Wang Tingcuo'nun askeri vali olarak atanmasını talep etmişlerdir. İsyancıları bastırma için imparatorluk tarafından gönderilen ordu, isyancılar tarafından yenilgiye uğrayınca imparator, Han Yu'yu Wang Tingcuo'yu kuşatmayı kaldırması, şehri ve esir tuttukları Yuan Yi (元翼)'yi teslim etmesi konusunda ikna etmesi için bölgeye göndermiştir (Xin Tang Shu (c), Liezhuan Yi Bai Yi, Han Yu, 2023).

Han Yu, 824 yılında, 56 yaşında, aniden hastalanarak hayatını kaybetmiştir. Neden öldüğüne dair tartışmalar günümüzde halen araştırılmakta ve farklı görüşler ortaya atılmaktadır. Bu görüşlerden bazıları onun bir başkası tarafından zehirlenerek öldürüldüğü yönündedir. Bazıları ise kendisinin düzenli olarak bilinçli bir şekilde kükürtlü tavuk tükettiğini ve zamanla bunun onu zehirlediği fikrini savunmaktadır (Chen, 2012). Ölümünden sonra adı Han Wen Gong (韩文公) ve Han Libu (韩吏部) olarak anılmıştır.

Han Yu'nün yaşadığı dönem Tang Hanedanlığının yükselme dönemine denk gelmektedir, bu sebeple şiirlerinin konuları daha canlı, tavsiye verir ve eleştirir niteliktedir. Han Yu, edebi ve felsefi alanda Tang döneminin en önemli entelektüelleri arasında yer almaktadır. Çalışmalarının kendi dönemi ve sonrasında edebiyat ve düşünce hayatı üzerinde büyük etkisi olmuştur. Düz yazı, şiir ve eleştiri türlerinde eserler vermiş, bu eserlerinde döneminin günlük yaşamını ve felsefesini ele almıştır. Budizm ve Taoizm'in revaçta olduğu bir ortamda Konfüçyüsçü düşüncüyü savunmuş, bu düşüncelerini edebi eserlerine de yansıtmıştır.

⁸ Si Me Boshi (四门博士): Dört Kapının Doktoru anlamına gelen akademik bir unvandır.

⁹ Changqing (长庆): İmparator Tang Muzong'un (唐穆宗) hükümdarlığının 821-824 yıllarını kapsayan döneme verilen isimdir (Fang, 2013, s. 92).

Çalışmada Han Yu'nün Beş İmli Sekiz Mısralı Şiir özelliğine göre yazılmış bir şiiri ve Yedi İmli Dört Mısralı Şiir özelliğine göre yazılmış iki şiiri incelenmiştir. Şiirler belirlenirken vurguladıkları anlamlar, içerdikleri felsefi, kültürel kavramlar ve şairin ruh halini anlatan durumlar göz önüne alınmıştır.

《君子法天运》

君子法天运，
四时可前知。
小人惟所遇，
寒暑不可期。
利害有常势，
取舍无定姿。
焉能使我心，
皎皎远忧疑。

Junzi Tian'i Örnek Alır

Junzi, Tian'i örnek alır,
Önceden bilir dört mevsimi
Varoş anca başına geleni bilir,
Ne bilsin yazı kışı.
Kâr zarar her zaman var,
Sana kalmış neyi seçeceğin.
Bu düşünce kalbimi aydınlatır,
Uzaklar pırl pırl endişesizdir.

Eser, Han Yu'nün şiir anlayışını temsil eden şiirlerinden bir tanesidir. Beş İmli Sekiz Mısralı Şiir (五言律诗) özelliğine göre yazılmıştır. Han Yu, eserlerinde döneminin günlük yaşamını ve felsefesini ele almıştır. Konfüçyüsçü düşünceyi eserlerinde yansıtmıştır ve bu durum Junzi, Tian'i Örnek Alır başlıklı şiirinde açıkça görülmektedir.

Şair, bu şiirinde kısaca şöyle söylemektedir; junzi (君子) yani ideal insan¹⁰, doğa ile uyum içerisinde yaşayan insandır. Bu sebeple her ne yapacak, nasıl davranacak ise önce kendisine tian (天)¹¹ örnek almalıdır. Tian'i örnek aldığı takdirde pek çok şeyi önceden tahmin edip, bu durumlara hazırlanma şansına sahip olur. Örneğin; bir çiftçi mevsimlerin geçişlerini takip ettiğinde hangi mevsimde hangi ürünü ekeceğini, ne zaman ürünlerini hasat edeceğini; devlet kademesinde bir görevli, bir yönetici ise sefere çıkılacağı vakit iklim koşullarını, gidilecek güzergâhı, askerlerin yeme, içme, barınma, giyinme vb ihtiyaçlarını nasıl karşılayacağı hakkında bilgi sahibi olur ve kendisini muhtemel felaketlerden korur.

İkinci satırda geçen, tercümesi varoş olarak yapılan xiao ren (小人) (Küçük insan) kelimesi “hiçbir şey bilmeyen, hayatın normal rutinine bağlı olarak yaşayan ve junzi'nin tam tersi olan insan” anlamına gelmektedir. Bu insanların sadece kendilerinin karşılaştıkları durumlar hakkında bilgi sahibi olduklarından, diğer durum ve kişilerle ilgilenmediklerinden, bununla doğru orantılı olarak da tian'in düzenine uyumlu yaşamadıklarından bahsetmektedir. Tian'in düzenini takip etmediği için de sıcağı-soğuğu, yazı-kışı, ekisiyi-artıyı bilmediğini anlatmaktadır.

Üçüncü satırda; tian'e uyumlu yaşamının her zaman mutluluk ve iyi şeyleri getirmeyeceğine vurgu yapılmaktadır. Nasıl doğada felaketler, kişiye ve çevreye zarar veren olaylar varsa tian'i izlediğimizde de bizlerin karşılaşılabileceği olumsuz durumlar vardır. Ancak şair yine tercihin kişiye kaldığını, tian'e aykırı bir durum seçilirse olumsuzluklar yaşanacağını, tian ile uyum içinde bir durum seçilirse tian'in verebileceği zararın dışında

¹⁰ Konfüçyüs, ideal insanı bazı kavramlar ve ilkeler doğrultusunda hareket eden insan olarak tanımlamaktadır. Bu kavramlardan bazıları: ren (仁) (insanları sevmek, insan sevgisi), xiao (孝) (örnek evlat olmak, hayırlı evlat olmak), li (礼) (âdetlere uymak, kurallara uymak), zhong yong (中庸) (aşırılıktan kaçınmak), zhi (智) (bilgi, bilgili olmak), tian (天) (yaratıcı gök), tian ming (天命) (göğün emri, kader), tian dao (天道) (göğün düzeni, evrenin düzeni) (Ceylan F. E., 2020, s. 146). Konfüçyüs ortaya koyduğu bu ilkelerle ideal insanın nasıl olması gerektiğini vurgulamıştır.

¹¹ Tian: Kalkır (2018), Tian kavramını şu şekilde tanımlamaktadır; Konfüçyüs'e göre evren bir yaratıcı gücün eseridir. Bu yaratıcı gücün adı Tian'dır. Tian evreni sadece yaratmakla kalmaz aynı zamanda onu yönetir de. Evreni yöneten Tian, kendi düzenine uygun olacak şekilde insanın kaderini de tayin eder. Bu kaderin adı Tian Ming'dir. Tian Ming, Tian'in emri, onun belirlediği kader yani alın yazısıdır. Ancak bu kader sabit değiştirilemez bir kader olmak yerine, insanın kendi iradesi ile değiştirebileceği bir olgudur. İnsan kaderini kendisi çizme gücüne ve yeteneğine sahiptir. Ancak bunun da temel koşulu Tian Dao'dan geçer. Tian Dao'un iki temel anlamı bulunmaktadır. Buna göre Tian Dao hem evrenin düzeni hem de ona uygun yaşamak için izlenmesi gereken yoldur. Dolayısıyla insanın kaderini olumlu yönde değiştirmesi Tian Dao'a uygun şekilde yaşaması ile mümkündür. Bunu başarabilecek insan ise Jünzi (君子) yani ideal insandır (s. 99).

olumsuzluklarla karşılaşmanın çok muhtemel olmadığından bahsetmektedir. İdeal bir insan tian'e uygun hareket ettiğinde karşılaşacağı sorun, uygun hareket etmeyen bir kişinin karşılaşacağı sorundan daha az zarar vericidir.

Son satırda tian'e teslimiyetin, tian ile uyum içerisinde yaşadığında olması muhtemel durumları düşünmenin ve bunlara inanmanın kalbini, içini huzurla doldurduğunu; bu düşünce kalbinde olduğu sürece geleceğe daha huzurla ve güvenle, endişesiz bakabildiğini söylemektedir.

《题榴花》

五月榴花照眼明，
枝间时见子初成。
可怜此地无车马，
颠倒青苔落绛英。

Nar Çiçeği

Gözleri aydınlatıyor Mayıs'da nar çiçekleri,
Dallar arasından tohumlar görünüyor.
Arabalar ve atların olmaması ne üzücü,
Kıpkırmızı çiçekler yosunlara düşüyor.

Han Yu, bu şiiri yakın arkadaşlarından bir tanesi olan Zhang Shiyi (张十一) ile birlikte kaleme anlamıştır. Şiirin hem Zhang Shiyi'nin hem de şairin rütbesi düşürülerek sürgün edildikleri dönemde yazıldığı aktarılmaktadır (Meng, Yan ve Chen, 2006, s. 104). Yedi İmli Dört Mısralı Şiir (七言绝句) özelliğine göre yazılmıştır.

Nar Çiçeği başlıklı şiirde; mayıs ayının sıcaklığının nar çiçeklerinin rengini ortaya çıkardığı ve ilk tohumların görünmeye başladığı dile getiriliyor. Şair, bu güzelliği görecektir rütbeli ve soylu kişilerin olmadığını söyleyerek kıpkırmızı açan çiçeklerin yerlere, yosunların üzerine alelade bir şekilde düştüğünü anlatıyor. Nar çiçeklerini kendisini ve arkadaşını ifade eden bir metafor olarak kullanıyor.

Şiirin ilk iki mısrası mevsime işaret etmektedir. Bahar mevsiminin en güzel aylarından biri olan mayıs; sıcak ve güzel havayı, güneş ışığını, bereketli meyve ağaçlarını, açan çiçekleri çağrıştırmaktadır. Şiirin son iki mısrası nar çiçeklerinin bulunduğu yeri anlatmaktadır. Bir yandan manzara içerisinde nar çiçeklerinin varlığına ve görkemine vurgu yapılırken diğer taraftan kimsenin onların güzelliklerini görmediği ifade edilmektedir. Çin felsefesinde nar çiçeği, kararlılık ve coşku için metafor olarak kullanılmaktadır. Bu sebeple şiirin tamamı doğanın canlanmasını ve doğal manzarayı anlatırken, nesnel manzara yaşam felsefesini somut bir şekilde göstermektedir.

Şiirin ilk mısrasında verilen "gözleri aydınlatır (照眼明)" ifadesi nar çiçeklerinin güzelliğini vurgulamak için kullanılmıştır. Şair bu ifade ile sadece çiçeklerin güzelliğini dile getirmemiş aynı zamanda çiçekleri gören insanların mutlu ruh hallerini de anlatmıştır. İkinci mısradaki tohumlar olarak verilen ifade, yeni yeni eserler ortaya koymanın, üretmenin, çoğalmanın verdiği umudu anlatmaktadır. Ancak üçüncü mısradaki umut yerini hüznü bırakmaktadır. "Arabalar ve atlar" olarak verilen ifade rütbeli ve soylu kişileri ifade etmek için metafor olarak kullanılmıştır. Bu durum iki farklı bakış açısı ile değerlendirilebilir. Birincisi; kimsenin nar çiçeklerini görmeye gelmemesi, arabaların yollarda iz bırakmaması, çiçeklerin doğal bir ortamda dalları kırılmadan, zarar görmeden büyüdüğünü anlatmaktadır. Yani şair, eserlerini kimsenin baskısı ve beğenilme korkusu olmadan özgür bir şekilde ortaya koyabilmektedir. İkincisi; Nar çiçeklerinin güzelliğinin görülmemesi ve alelade bir şekilde yosunların üzerine düşmesi ifadesi üstü kapalı bir şekilde şairin yalnız ruh halini dile getirmektedir. Şair, ürettiği eserlerin bu kişilerin dikkatini çekmediğini, kimsenin onu takdir etmediğini söylemektedir. Son mısradaki verilen "ters dönmek (颠倒)" ifadesi şairlerin ve yazarların yeterince takdir edilmemesine duyulan kırgınlığa yönelik güçlü bir eleştiridir. Şiirin ilk iki mısrası manzarayı son iki mısrası ise duyguları ifade etmektedir.

《题百叶桃花》

百叶双桃晚更红，
窥窗映竹见玲珑。
应知侍史归天上，
故伴仙郎宿禁中。

Yüz Yapraklı Şeftali Çiçeği

Yüz yapraklı iki şeftali kıpkırmızı akşamları,
Dönerler pencereye yansır bambunun parlaklığı.
Shi shi eşlik eder iç avluda,
Eski arkadaşlar kalmam için eşlik ediyor bana

Han Yu bu şiirini imparator Tang Xianzong'un yönetiminin onuncu yılında (815) (Fang, 2013, s. 92) yazmıştır. Bu dönemde Han Yu, imparatorluk sarayında fermanların yazım denetimini yapmakla görevli memur olarak çalışmaktadır ve geceleri sarayda kalmaktadır. Yalnız kaldığı bir gece pencerenin önünde gördüğü parlak ve güzel şeftali çiçekleri ona, içsel bir ferahlık, huzur ve mutluluk vermiştir. Bu sebeple bu kısa şiiri kaleme aldığı aktarılmaktadır (Tang, 1998, s. 141). Şiir, Yedi İmli Dört Mısralı Şiir (七言绝句) özelliğine göre yazılmış şiirlerden bir tanesidir.

Birinci mısradaki şeftali çiçeğini şair, kendisini anlatan bir metafor olarak kullanmıştır. Yüz yapraklı şeftali olarak adlandırılan meyve, iki yaprağı bulunan, yaprakları iç içe geçmiş gibi görünen bir meyvedir. Bin yapraklı şeftali (千叶桃花) olarak da adlandırılmaktadır. Burada şeftali çiçeğindeki yaprağın sayısının kaç olduğu değil alışılmış şeftali çiçeği yapraklarından daha fazla olduğu anlatılmaktadır. Ayrıca şeftali çiçeği Çin felsefesinde bilgeliği, öğretmen olmayı ifade etmektedir. “Yer yüzünde bir sürü şeftali çiçeği var (桃李满天下)” deyimini pek çok öğrenci yetiştiren öğretmenlere yönelik bir övgü ifadesi olarak kullanılmaktadır. Şair kendini herhangi bir şeftali çiçeği gibi değil diğerlerinden farklı özelliklere sahip bir çiçek olarak yansıtmaktadır. Eserlerini dönemin edebiyat ve şiir anlayışının dışında değerlendirdiği için kendisinin ve ürettiği eserlerin diğer şair ve eserlerden farklı olduğuna ve pek çok öğrenci yetiştiren bir öğretmen olduğuna vurgu yapmaktadır.

İkinci mısradaki yer verilen bambu söylemi, şairin Konfüçyüs düşüncesinin bir göstergesidir. Şeftali çiçeklerinin yönlerini bambuya doğru dönmesi ifadesi, kendisinin Konfüçyüs düşüncesini benimsediğini anlatmaktadır. Bambu bitkisi, imgesel olarak Konfüçyüs düşüncesinde önemli bir yere sahiptir. Ceylan, bambunun Konfüçyüs düşüncesindeki yeri ile ilgili olarak şöyle söylemektedir:

Bambu simgesi de Çin Konfüçyüs düşüncesinde yer alan öğelerden biri konumundadır. Shuowen Jiezi sözlüğüne göre bambu, Konfüçyüs düşüncesinde “altı sanat” olarak bilinen başlıklara etki etmiştir. Bunlar “Ritüeller (Li 礼), Müzik (Yue 乐), Ok Atma (She 射), At arabası kullanmak (Yu 御 / 驭), Kitap (Shu 书) ve Matematik (Shu 数)” olarak geçmektedir.¹² (Ceylan E. , 2023, s. 101).

Üçüncü mısradaki geçen Shi shi (侍史), iç avluda imparatoru ziyarete gelen kişilere eşlik eden bakanlar için kullanılmaktadır. Çince yazımda tian shang (天上) olarak verilen ifade, imparatorluk sarayındaki iç avluya verilen isme vurgu yapmaktadır. Kelime tek tek incelendiğinde tian, gök; shang, üstünde anlamına gelmektedir.

Dördüncü mısradaki tercümesi “bana” olarak yapılan kelimenin Çince’si “xian lang (仙郎)”dır. Xian lang, Shangshu Eyaletinde görevli memurlara verilen genel bir unvandır. Han Yu, Shangshu Eyaletinde imparatorluk fermanlarının yazımının denetlenmesinde görevli memur olarak çalışmıştır (Tang, 1998, s. 141). Bu sebeple şiirde doğrudan kendi adı veya “ben” kelimesi yerine verilen unvanı kullanmayı tercih etmiştir.

Değerlendirme

Tang Hanedanlığı, Çin tarihinde edebi zenginliğin en fazla yaşandığı dönemlerden bir tanesidir. Bu dönemde öne çıkan edebi tür şiirdir. Pek çok farklı konu, biçim ve türde şiirler ortaya konulmuş, pek çok şair yetişmiştir. Şiir yazabilen yöneticilerin üst kademelerde görevlere getirilmesi ile de pek çok bürokrat şair ortaya çıkmıştır. Bu bürokrat şairlerden bir tanesi de Han Yu’dür. Han Yu, küçük yaşta babasını kaybetmiş, amcası tarafından yetiştirilmiş, çok fakir ve zor bir hayat yaşamıştır. Yirmi yaşında memurluk sınavlarına girmeye başlamıştır ancak beş yıl gibi bir süre başarılı olamamıştır. Yirmi beş yaşında kazanabildiği düşük rütbeli memuriyet ona istediği gibi kolay bir yaşam imkânı sunmamıştır. Otuz beş yaşında ancak üst rütbeli bir memuriyete getirilmiştir ancak bu seferde üst rütbesinde olan memurların çatışmalarından dolayı zorluklar yaşamıştır.

Konfüçyüs öğretilerini benimseyen Han Yu, edebi kişiliğinde bunu ön plana çıkarmaktan kaçınmamıştır. Çalışmada ele alınan şiirlerinden ilkinde Konfüçyüs öğretilerinden olan ideal insan ve tian kavramlarını açık bir şekilde işlemiş, tian’e aykırı hareket edecek olan kişilerin yaşayacağı olumsuzluklara dikkat çekmiştir. İkinci şiirde, doğa öğelerini kullanarak yaşadığı yalnızlığı ve kırgınlığı anlatmaktadır. Yaşadığı dönem her ne kadar edebiyat ve şiirde pek çok gelişmenin yaşandığı bir dönem olsa da Nar Çiçeği başlıklı şiiri, sadece kendi içsel dünyası hakkında değil, eleştirir nitelikte eserler ortaya koyduğu için dönemin yöneticilerinin Han Yu’nün şiirlerine bakış açıları hakkında da bilgi vermektedir. Çalışmaya konu olan son şiirde şeftali çiçekleri metafor olarak kullanılmış ve şiirlerinin diğer şairlerin eserlerinden farklı olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte kendisinin öğretmen kimliğine de vurgu yaparak şeftali çiçeği benzetmesi ile pek çok öğrenci yetiştirdiği anlatılmaktadır.

¹² Altı Sanat hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ceylan, 2023, s. 95-107.

Nesir ve şiir türünde eserler ortaya koymuş, dönemin edebiyat anlayışına farklılıklar getirmiş, yaşadığı dönemde pek çok şair ve yazar tarafından desteklenmiş olan Han Yu, Han-Meng Şiir Okulunun kurucularından biri olarak kayıtlarda yerini almıştır. Günümüzde pek çok araştırmacı Han Yu'nün eserlerini incelemekte, eserlerinde sakladığı anlam ve bilgileri araştırmaya devam etmektedir.

Kaynakça

- Aktaş, Ş. (2022). Tang Hanedanlığında bir Türk: An Lushan (安祿山). *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 58, 169-189.
- Ceylan, E. (2023). Çin kültüründe bambu. *Şarkiyat Mecmuası*, 42, 95-107. doi:10.26650/jos.1247157
- Ceylan, F. E. (2020). Konfüçyüs ve Çin felsefesinin temelleri. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Uluslararası Filoloji ve Çeviribilim Dergisi*, 2(1), 142-148. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ufced/issue/55425/752933> adresinden alındı
- Chen, C. (2012, 8). Han Yu Zhi Si de Qiannian Yituan. *Huanqiu Renwu*, 8, http://paper.people.com.cn/hqrw/html/2012-03/26/content_1030220.htm?div=-1# adresinden alındı
- Çetin, N. (2019). *Şiir çözümlene yöntemi*. Akçağ Yayınları.
- Eberhard, W. (1995). *Çin tarihi*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Fang, S. (2013). *Zhongguo Lishi Ji Nian Biao*. Shanghai Shudian Chubanshi.
- Gu, Q. (2009). *Tangshi Sanbai Shou* (Cilt 1). Zhonghua Shuju.
- Kalkır, N. (2018). Konfüçyüs'ün yönetim anlayışı üzerine bir analiz. *Current Research in Social Sciences*, 4(3), 97-107. doi:10.30613/uresosc.449190
- Luo, Y. (2011). *Brill's humanities in China library : Concise history of Chinese literature* (Cilt 4). (L. Zhang & A. Schneider, Dü). Brill. <http://ebookcentral.proquest.com/lib/karamanoglu-ebooks/detail.action?docID=770739> adresinden alındı
- McCraw, D. (2016). Yuanhe poetry sequences: A new look. *Journal of the American Oriental Society*, 136(1), 69-97. doi:<https://doi.org/10.7817/jameroriesoci.136.1.69>
- Meng, W., Yan, Q. ve Chen, X. (2006). *Qianjiq Shi Jianshang Cidian*. Shijie Tushu Chuban Gongsı.
- Moran, B. (2022). *Edebiyat kuramları ve eleştiri*. İletişim Yayınları.
- Pamuk Öztürk, N. (2017). Tang Hanedanlığı döneminde Batı Bölgesi'nde yaşayan Türk kavimlerinin Çin kıyafetlerine etkileri. *Toroslardan Tanrı Dağlarına Genel Türk Tarihine Adanmış Bir Ömür, Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu 75. Doğum Yılına Armağan* (s. 301-318). içinde Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Pamuk Öztürk, N. (2020). Tang Hanedanlığı dönemi Çin şiiri, Wang Wei ve Meng Haoran'ın "Beş İmli Dört Mısıralı Şiir (五言绝句)" Özelliğine Göre Yazılmış Şiirleri Üzerine Bir İnceleme. *Söylem Filoloji Dergisi*, 5(2), 405-414. DOI: 10.29110/soylemdergi.792204
- Shi, A. (2023, 07 14). *Gugong Bowuyuan*. <https://www.dpm.org.cn/collection/impres/234438>
- Tang, G. (1998). *Han Yu Shi xuan Zhu*. Shanghai Guji Chubanshe.
- Wang, Z. (2009). *Song Gushi Xue Hanyu*. Beijing Yuyan Daxue Chubanshe.
- Xu, L. (2003). *Tang Chao Wenhua Shi*. Shanghai Fudan Daxue Chubanshe.
- Zhongguo Zhexue Shu Dianzi Hua (2023, 02 Ekim). Xin Tang Shu (a), Liezhuan Yi Bai Yi, Han Yu. <https://ctext.org/library.pl?if=gb&remap=gb&file=4704&page=85&>
- Zhongguo Zhexue Shu Dianzi Hua (2023, 02 Ekim). Xin Tang Shu (b), Liezhuan Yi Bai Er Shi Wu, Ru Xue Xia. <https://ctext.org/library.pl?if=gb&file=4712&page=70&remap=gb#ctext:821445>
- Zhongguo Zhexue Shu Dianzi Hua (2023, 02 Ekim). Xin Tang Shu (c), Liezhuan Yi Bai Yi, Han Yu. <https://ctext.org/library.pl?if=gb&remap=gb&file=4704&page=107&>

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacılar verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiklerini beyan ederler.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlı olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Oyun Olgusu Bağlamında Modern Sanatta Yaratım Unsuru Olarak Rastlantı

Coincidence as an Element of Creation in Modern Art in the Context of the Phenomenon of Game

Serap YILDIZ İLDEN

Asist. Prof., Kastamonu University, Conservation And Restoration Of Artworks Kastamonu, Türkiye
Dr. Öğretim Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, GSTF, Sanat Eserleri Konservasyonu ve Restorasyonu Bölümü, Kastamonu, Türkiye
Orcid: 0000-0002-5297-0864 | E-posta: serapilden@kastamonu.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Yıldız İlden, S. (2024). Coincidence as an Element of Creation in Modern Art in the Context of the Phenomenon of Game. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 64, 101-118.

Yıldız İlden, S. (2024). Oyun Olgusu Bağlamında Modern Sanatta Yaratım Unsuru Olarak Rastlantı. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 63, 101-118.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 12 October/Ekim 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 29 January/Ocak 2024

Published/Yayın Tarihi: 28 March/Mart 2024

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 63 **Pages/Sayfa:** 101-118

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Serap YILDIZ İLDEN).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

İnsanoğlunun günlük yaşamında sıkça karşılaştığı ve dile getirdiği rastlantı sözcüğü; planlı olmayan, tesadüfi ve anlık durum, olgu ve olayların tanımında kullanılan bir kavramdır. Günlük hayatın hemen her alanında karşılaşılan rastlantı, sanat alanında da kendine yer bulmuş özellikle de 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başından itibaren modern sanat akımlarında yaratım eylemi olarak kullanılmıştır. Rastlantının bir öge olarak sanatsal yaratma eylemine dahil edilmesi, bu süreci aynı zamanda oyunsallaştırmıştır. Yaratım sürecinin oyunsallaştırılması ise modern dönemin sanat yaratımına katkı sağlamış, ardından gelen çağdaş sanat süreciyle de önemli etkileşimlere girmiştir. Çeşitli yöntemlerin uygulanması sonucu ortaya çıkan özgün eserler, bir noktada rastlantı sonucu ulaşılan görsel, lekesel veya biçimsel sonuçlar oyunun sanata dönüşmesini sağlamıştır. Rastlantısallığı yöneterek bilinçli veya içgüdüsel (bilinçsiz), kullanarak yapıtlarına yön veren özgür, coşkulu, an'a odaklı sanatçı, tuvaline lekelerle; sıçratmalarla, rastgele kağıtlar, kartonlar keserek kolajlarla, bedeniyle, iç veya dış mekanlarda oluşturmuş olduğu kurgular/düzenlemelerle ya da hazır nesnelere doğaçlama şekilde uygulamalar ortaya koymaktadır. Böylelikle sanatçı, üretim sürecinde artık oyun oynamaktadır. Değişen sanat anlayışıyla birlikte sanat, izleyici merkezli hal alırken sanatçı-izleyici arasında, bir 'oyun arkadaşlığı' meydana gelmektedir. Makalede modernizm sonrası gelişen sanat akımları kapsamında oyunun sanatsal eylemdeki yansımaları olgusu literatür tarama yöntemi ve görsel araştırma yöntemi dahilinde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Oyun, rastlantı, hazır-nesne, doğaçlama, sanat

Abstract

The word coincidence, which is frequently encountered and expressed by human beings in their daily lives; It is a concept used in the definition of unplanned, random and instantaneous situations, facts and events. Coincidence, which is encountered in almost every aspect of daily life, has also found its place in the field of art, and has been used by artists as an act of creation in modern art movements, especially since the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. The inclusion of chance as an element in the act of artistic creation has also gamified this process. The gamification of the creation process contributed to the art creation of the modern period and had important interactions with the subsequent contemporary art process. Original works that emerged as a result of the application of various methods, and visual, stain or formal results achieved by chance at some point, enabled the game to turn into art. The free, enthusiastic, moment-oriented artist, who directs his works by using randomness consciously or instinctively (unconsciously), stains his canvas; He creates improvised practices with splashes, collages by cutting random papers and cardboards, with his body, with the fictions/arrangements he creates indoors or outdoors, or with ready-made objects. Thus, the artist now plays games during the production process of the work, and with the changing understanding of art, art becomes audience-centered, and a 'play friendship' occurs between the artist and the audience, which takes place in the field of play. In the article, the phenomenon of the reflections of the game in artistic action within the scope of art movements developing after modernism was examined within the scope of literature review method and visual research method.

Keywords: Game, coincidence, ready-made object, improvisation, art

Giriş

Felsefe, bilim ve sanat gibi alanlarda çokça tartışılan bir kavram olan “Rastlantı” Türk Dil Kurumu sözlüğünde; Bilgiye, istek duymaya, amaca bağlı olmayan, belli bir nedeni olmaksızın ortaya çıkan durum, tesadüf olarak tanımlanabilmektedir. Sosyoloji terimi olarak ise; meydana gelen herhangi bir olayın temelinde yer alamamasına karşın, başka olay ya da olguların etkisi, neticesinde ortaya çıkabilen durumlar olarak şeklinde aktarılmaktadır (TDK, 1932). Güçlü vd. tarafından Felsefe Sözlüğünde ise: Gündelik yaşamda sıklıkla “şans” ya da “olasılık” kavramlarının yerine kullanılmakla beraber, ilineçlilik yani olayların sürecinin önceden tahmin edilemeyeceği ya da neden olduğuna dair açıklamanın yapılamayacağını savunan görüş, şeklinde bahsedilmektedir (Güçlü vd., 2003, s. 1202-1203). Bu kavramın, genellikle olasılık barındıran; belirsiz, kestirilemez yönü olmasına karşın yine de zorunluluk kavramı ile karıştırılabildiği bilinmektedir. Hançerlioğlu iki kavram arasındaki farkı açıklarken: Evrendeki her türlü olgu ve olay, iç ya da dış pek çok etkenden etkilenmektedir. Şayet etkilenme içsel sebeplerden kaynaklanıyorsa zorunluluk, dış etkenler sonucu meydana geliyorsa rastlantı denilir demektir. Zira dış sebepler iç nedenler gibi temel ve belirleyici değildir. Rastlantı, zorunluluğun belirli biçimidir ve onun tamamlayıcısıdır. Tabiatda da toplumda da zorunlu olmayan hiçbir süreç bulunmamaktadır. Bununla birlikte zorunluluğun rastlantı halinde ortaya çıkmasına engel olacak bir durumda söz konusu değildir. Rastlantı her zaman vardır ve var olacaktır, nesnel bir olgudur yani bireyin düşüncesinden ve iradesinden bağımsız haldedir. Ancak bu nesnel olma durumu insanların hiçbir zaman ona el atamayacağı anlamına da gelmemektedir, olarak açıklamıştır (1996, s. 343-344). Rastlantının farklı biçimlere dönüşmüş hali her alanda görülebilmektedir.

Sanatta rastlantı olgusu üç şekilde ifade edilebilir;

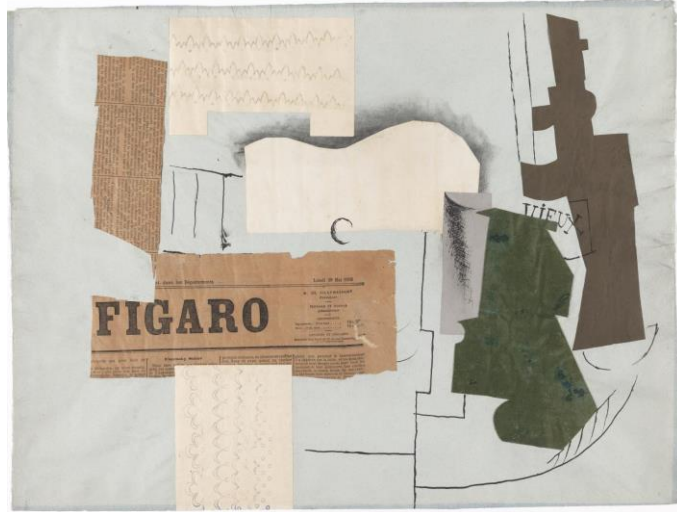
a)Tasarlanmış ve üzerinde uğraşmış olan konuya, o ana dek üzerinde düşünülmemiş, planlanmamış yeni unsurların eklenmesi neticesinde sanatçı bireyin düşünsel sürecine yeni fikirlerin katkısını sağlayan tesadüfler,

b) Ortaya konulmak istenilen sanatsal yaratının ilk düşünsel, kurgusal yapısının tamamen değişmesine ve eserin oldukça farklı bir noktaya, görünüme ve kompozisyona kavuşmasına neden olan tesadüfler,

c) Son olarak ise; bilinçaltında gizlenmiş bir şekilde var olan tüm düşünsel ve kurgusal olguların bilinç düzeyine çıkmasına ve neticede yaratıcı bireyin o ana kadar edinmiş olduğu her türlü birikimin nihayetinde ete kemiğe bürünerek bir yapıya dönüşmesine katkı sağlayan tesadüfler (Aksoylar, 2017, s. 15).

Yalnızca tesadüfi şekilde başlayan ve zihinsel açıdan donanımlı bilinçlerde meydana gelebilen çalışmalar, hiç akılda olmayan, planlanmamış bir durum olarak aniden oluşup sanatta bir uygulamaya dönüşebilmektedir. Hatta bilinçli bir edim doğrultusunda planlı yürütülen çalışmalara karşın yapının kurgusal eskizi ile eser olarak gün yüzüne çıkması arasında hiç umulmadık, tahmin edilemeyecek, bitmişlik, tamamlanmışlık durumunu ortaya koyan rastlantılar, sanatçıların düşün ve yaratım ilişkisi üzerinde çok farklı ufuklar açabilecek katkılar sağlayabilmesini mümkün kılabilir. Bundan dolayı kimi sanatçılar, eserlerini kurgulama ve uygulama süreçlerinde yapıtlarına özgünlük ve farklı bir bakış açısıyla değer katmak maksadı gibi pek çok nedenden dolayı tesadüfi oluşumları kullanmayı tercih edebilmektedirler. Böyle bir yaklaşımı tercih eden yaratıcı bireyler için rastlantı, bilinçli bir şekilde başvuru istendik bir yaratım sürecidir. Tesadüfü durumların katkısıyla ortaya konan yapıtlar, çoğu durumda tekrarlanamaz olmasından dolayı, sanatın unqi olma ön koşuluna olan anlamlı katkısı nedeniyle pek çok sanatçı için önemli bir tercih olma durumunu yaratmıştır. Modern dönemin sanatçılarının üretmiş oldukları eserlerde rastlantı unsurunu bilinçli bir tavır ile yaratılarında kullandıkları görülmektedir. Batı yani Avrupa sanatında şans faktörünün ilk dönem resimlerinden başlanarak, ortaçağ ve hatta Rönesans resimlerinde genellikle düzenlilik ve zorunluluk kapsamında ortaya konulan eserler olarak gözlemlenebildiği, rastlantı olgusunun bu dönemlerde çok sık karşılaşılmayan ve hatta göz ardı edilen bir durum olduğu görülür. Rastlantı olgusu bu bağlamda Modern Sanat öncesinde görülmeyen bir tutumdur (Atalay ve Kanat, 2017, s. 6).

Modern Sanat ile beraber insanların yalnızlaşma süreci, bireyselliğe ve iç dünyalarına dönüşü hatta yaşam şartlarının değişmesi sanat alanında da birçok farklı ekolün ortaya çıkmasını sağlayan bir durum olmuştur. İzlenimci yaklaşımın ardından ilerleyen süreçlerde (20.yy.) ortaya çıkan Kübizmde; biçimin deforme edilmesi, (sanatçıya göre) geometrik şekiller doğrultusunda gerçekliğin aktarımı söz konusudur. Bu uygulamalarda ara ara rastlantısal şekilde farklı materyallerin kullanıldığından da söz etmek mümkündür. Picasso'nun "Bottle of Vieux Marc, Glass, Guitar and Newspaper" (Resim 1) adlı karışık teknikteki eseri bu duruma örnek gösterilebilir. 19.yüzyıldan itibaren Empresyonistlerdeki soyutlama eğiliminin, 20.yüzyıl Modernizminde başlıca bir ifade biçimi haline geldiğini söylemek mümkündür. Sanatçılar, görünen dünyanın gerçekliğinden gitgide koparak, akademik ve naturalist ifadeden ayrılmışlardır. Özellikle hazır malzemelerin kolaj ve asamblaj formların oluşturulmasında yüzey-form içinde rastlantısal yer alışı, akademik sanatın tanımlayıcı kriterlerini ötelemiş böylelikle doğanın analitik çözümlemesi veya düşüncenin sentetik kurgusu ile doğa nesne ilişkisine yeni bir bakış getirilmiştir.

Resim 1. Pablo Picasso, "Vieux Marc Şişesi, Cam, Gitar ve Gazete", 46,7 × 62,5 cm, Kolaj, 1913, (Tate, 12.10.2023).

Rastlantı olgusunun sanat alanında önemli bir hale gelişi noktasında, modernizm doğrultusunda karşılaşılan 'düzenlilik' olgusunun yapıt üzerinde 'düzensizlik arayışı' bağlamında çıkış noktası olduğu yorumu yapılabilmektedir. Geleneksel sanat anlayışındaki planlama, düzenleme, biçimlendirmenin yerini; rastlantının belirsizliğine dayanan deneysel uygulamaya bıraktığı gözlemlenmektedir. Sebeplerden bir diğerinin ise I. Dünya Savaşı'nın sonuçları ardından o dönemdeki sanatçıların tepkileri doğrultusunda gelişen bir durum olduğunu söylemek mümkün. Bir başkaldırı, protesto, tavır niteliğinde; sanatçılar var olan düzen geleneğini kırma içgüdüleri ile rastgele biçimde kendi düzensizliklerini oluşturarak bir yapıt meydana getirmişlerdir. O zamana dek (19. yüzyıla kadarki süreçte) 'oyun' çocukların gündelik hayatlarında oynadıkları oyunlar dâhilinde resme konu olup bununla da sınırlı kalmıştır (Bkz. Resim 2.).

Resim 2. Pieter Bruegel –Çocuk Oyunu-1560 (Researchgate, 12.10.2023)

Oyun dendiğinde akla genellikle çocukların eğlenmek için oynadıkları oyunlar gelmektedir. Fakat oyun olgusu yalnızca bu yönü ile sınırlı tutulmamalıdır. Bazı düşünürler oyunu eğlenmeye yönelik gerçekleştirilen bir faaliyet olarak görmektedir ve bunun yanı sıra “çocuğu dünya ile karşı karşıya getirmek ve yaşama hazırlamak gibi önemli bir yönü de mevcuttur” (Onur, 2002, s. 15). Bir çocuk oyun oynarken adeta kutsal bir içtenlikle oyuna bağlıdır ve oyun oynadığının bilincindedir. Bu yönüyle ise oyunun, ritüelle de ilişkilendirilerek ele alındığı bilinmektedir. “Ritüelde giyilen maskeler korkutucu, eriştirme töreni acımasızca gerçekleşiyor olabilir fakat her şey bir şenlik havasındadır, günlük yaşam askıya alınmıştır... İlkel insan, adeta oynayan çocuk gibi; iyi bir sahne oyuncusu edasındadır. Onun gibi oynadığı rolün içinde kendini unutturmasına ya da kendinden geçercesinedir; ama yine çocuk gibi iyi bir seyircidir” (And, 2012, s. 31). Oyun, sanat gibi özgürleştiricidir. Sanatçı bireyin yarattığı eserinde ortaya koymuş olduğu imgesel dünya, içinde barındırdığı oyunsuluk ile reel dünya gerçekliğinden ayrılır. Her oyunun kendi yapısında uyulması gereken kurallar dizgesi vardır böylelikle kendine ait olan dünyasını inşa eder. Zira oyunun genel bir tarifini yapacak olursak günlük yaşamdan yer ve zamanca ayrılan, gerilim, karışıklık, denge, denklik, çeşitleme, çözümleme, karar verme gibi öğeleri içeren, gerçek ile olan bağımlı koparmayan, araç ve gereçlerden, zaman zaman müzikten de yararlanan, bazen gizli, törensel nitelikler taşıyan, bağlayıcı kuralları olabilen ve ciddiliği de barındıran, isteğe bağlı, gönüllü ve de özgür bir eylemdir.” (Huzinga, 2010; And, 2012; Suits, 2012). Schiller ise oyunu; “insanın ‘tam insan’ olabilmesindeki bir etken şeklinde görmüştür” (Schiller akt. Aytacı, 2020, s. 73). Schiller’a göre insan, oynadığı müddetçe tamamlanabilmektedir. Sanat ve oyun birçok açıdan ortak özellik taşımaktadır. Yaratıcılık, özgürlük, gerçek yaşama ara veriş, kişinin kendiliğini aktarma özellikleri ortak yönler içerisinde bahsedilebilmektedir. Yaratım eylemi olarak sanata başvuran birey bazı durumlarda gerçekleştirilen eylemin oyuncusu, bazen ise oyunun nesnesinin yaratıcısı konumuna gelebilmektedir. İşte tamda bu noktada ‘sanatın oyunu konu edinişi’ ve ‘oyunun sanata dönüşmesi’ farkı doğmaktadır. Bu farkın ortaya çıkmasından itibaren ise avangart yapı dikkat çeken bir diğer önemli husus haline gelmektedir. Sanatta oyunun, sanatçının eylemi haline dönmesinde; kullanmış olduğu materyal farklılıkları, içgüdü, kendini yalnızca o ana adama, yaratma doymu, yapıtın çıkar gütmeyen gerçekleştirilmesi, çocuksu ruh ve yaklaşım, rastlantıların kullanılması gibi faktörlerden bahsetmek mümkündür. Sanatta rastlantının kurguya hâkim olduğu işleri üretme fikrinin ise Dada hareketi kapsamında ortaya atıldığı belirtilebilir. Ortaya çıkan işlerde rastlantı ve tesadüfün ana etken unsur olduğu görülür. Toplumsal ve kültürel bağlamda kurulu düzeni yıkmaya, irdelenmeden, olduğu gibi kabul gören altı doldurulmamış değerleri reddetme gayesinde olan Dadaistler, bu anarşist ve ötekileyici duygu durumlarını ifade edebilme amacıyla rastlantı ve doğaçlama ile biçimlendirdikleri çeşitli birçok tekniğe, yöntemlere önem vermişlerdir” (Antmen, 2008, s. 123). Dadaistler savaş ve savaşın etkilerinin haricinde geleneksel sanat anlayışının da (onlara göre) aristokrat yapısına, burjuvalarına, makineleşmenin insanlar üzerindeki etkilerine, sınıf ayrıcalığına, sanatın toplum tarafından ulaşılamaz hale getirilişine olan karşıt ve hatta anarşist tepkilerini göstermek için tamamen rastlantı çerçevesinde hayat bulan yapıtlar üretmişlerdir. Bu dönemdeki yeni arayışlar sanatçıları rastlantısal şekilde farklı materyaller kullanmaya ittiği için kolaj, fotomontaj, asamblaj gibi teknikler ortaya çıkmıştır.

20. yüzyılın başlarının çok yönlü yaratıcı beyinlerinden biri olan Jean (Hans) Arp, alçı, taş ve bronzdan heykeller yapmıştır. Kendini resimlerde, çizimlerde, kolajlarda ve şiirlerde ifade etmiştir. “Tesadüf/rastlantıyı eserin bir parçası haline getiren ilk sanatçılardan biri olan Arp, şans kendi sürecinde bir işbirlikçi olarak görmüştür” (Ataç, 2021, s. 120). Bu durum görsel sanatlarda ezber bozan bir yapıdadır. O zamana kadar, Batılı sanatçılar yeteneklerini kontrollü bir şekilde sergilemekteydi. Arp, sanatçıların o güne dek yaptıkları gibi bir konu belirleyip çalışmaya başlamaktansa, önce formu oluşturup ardından yapıtı tamamladığı an ad vermeyi tercih etmiştir. Bu şekilde bilinçli zihnin müdahalesini en aza indirmeye çabalamıştır. Arp’ın aslında bir geçiş figürü olduğunu belirtmek mümkündür. Kendisi Dadanın kurucularından biri olsa da sonraları sürrealizmin aktif katılımcısı olan çalışmalarının, 20. yüzyılın başlarındaki bu iki ana hareket arasında bir bağlantı kurduğundan söz edilebilir. “Arp, estetiğe dair aradıklarının, doğal yollar ile ortaya çıkmış bir biçimsellik olduğunu ifade etmekle beraber bu amaç doğrultusunda şans faktörünü kullanıp ‘eserin sanatçı yoluyla kendini üretmesini’ sağlamaktadır” (Arp, 1972, s. 242 akt. Bozoğlu ve Fidan, 2019, s. 11). Şans faktörünün bu noktada, bireyin mantık odaklı çalışkan benliğinin üstesinden gelme niyetiyle kullanılarak ortaya çıktığı yorumlanabilmektedir. Arp, şans olgusunu tabiat yasaları içinde karşılaşılan yasaların en üstü ve en önemlisi olarak kabul etmektedir, “Rastlantısallık Yasalarına Göre Düzenlenmiş ‘Dikdörtgenler’ gibi eserlerinde yere attığı farklı boyut ve şekillerdeki kağıt parçacıklarının, o an için tamamen tesadüf ve rastgele konumlanışları üzerinden kolajlar yapmıştır” (Antmen, 2008, s. 124). Böylelikle sanatçının tamamen bilinçli ve yaratım erekli amaçları doğrultusunda planlı tavrından çok, tamamen rastlantı sonucu ortaya çıkan görsellere ancak biçim ve içerik açısından çeşitli müdahalelerle yaratı ortaya koyma süreci kendini göstermiştir.

Resim 3. Jean Arp, Şans Kanunlarına Göre Düzenlenen Dikdörtgenler, Kolaj, 1916 (Art Of Collage, 12.10.2023)

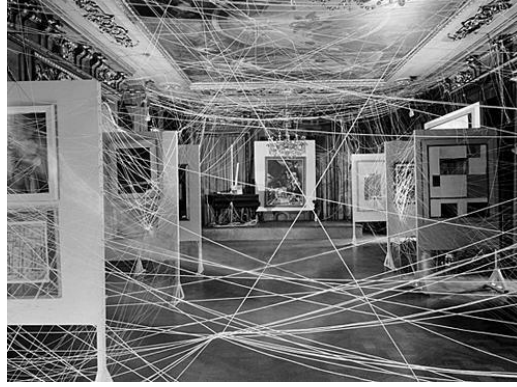
Sanat eseri, özellikle Duchamp'da bir gösteri aracına dönüşmüştür. Özerk sanat içerisinde egemen olan organik sanat yaratısı olgusu avangart söylem tarafından tahrip edilmiştir. Tarihsel avangart hareketlerinde, özerk sanatta asla bir sanat eseri kategorisinde kabul edilemeyecek yaratımlar ortaya konulmuş ve bu yapıtlara eser başlığı atılmıştır. Avangardistler, eser kategorisini canlandırıp genişletmişlerdir. Bu noktada “objet trouvé” (bulunmuş nesne) kavramı ortaya çıkmaktadır. Bu durum, günlük hayatın üretimleri ile sanatsal yapıta dönüşüm düşüncesini birleştirme gayesini nihayetinde tamamen rastlantısal bir biçimde keşfederek hazır, günlük tüketim nesnelere sanat eseri olarak kabul edilebilmesine olanak sağlamıştır (Bürger, 2019, s. 101-112). Duchamp'ın hayat pratiğinin içerisinde bir unsuru seçip, bağlamından soyutlayarak onu bir fragmana dönüştürmesi, Bürger'in avangard sanatçılarda karşılaştığı durumla benzerlik göstermektedir. Bilhassa 'seçme' olgusu üzerinde durulması gerekirse; Duchamp'ın genelde hazır nesnelere yönelik tespiti; “Bana ilginç gelen şey (nesneyi) kendi pratik ya da faydacı içeriğinden söküp tamamen bomboş olan, dilerse genel anestezi diyebileceğim ölçüde her şeyden yoksun başka bir içeriğe yerleştirmekti” (Tunç, 2021, s. 14) şeklinde olmuştur. Duchamp'ın bu düşünce yaklaşımı ve uygulamaları ardından sanatta algısı bambaşka bir noktaya gelmekle kalmayıp, sanat eseri kavramı üzerinden ortaya konulan tüm düşünsel ve gereklilik hallerini altüst ettiği yorumu yapılabilmektedir.

Resim 4. Marcel Duchamp, “Bisiklet Tekerleği”, 1919 (Hisse, 27.12.2021)

Oyunsuluk Duchamp'da ayrılmaz bir öge ve özelliktir. Hatta onun için oyun eğlenmek fiili ile bütünleşmektedir. Rastlantı eseri bulunduğu bir tekerleği ters çevirip iskemleye montajlamasıyla oluşturduğu “Bisiklet Tekerleği” (Resim 3) adlı kurulumda Duchamp, ara ara tekerleği çevirip izlemekte ve bundan büyük bir haz duymaktaydı. Bu durumu, ortaya koymuş olduğu eseri bir hazır yapım olarak görmediğini veya bu eseri yaparken farklı bir düşüncesinin olmadığını; yalnızca eğlence olarak gördüğü bilinmektedir.

Duchamp'ın, Gerçeküstücülüğün İlk Belgeleri sergisinde yer alan "16 Mil İp" (Resim 4) isimli yerleştirmesi, galeri mekanının iplikle sarmalanmış halinden oluşmaktadır. Hatta sergi esnasında "bu kurulumda bir çocuğun oyun oynadığı söylenmektedir" (Eroğlu, 2014, s. 79). İpin, mekanı dolaşırken rastlantısal şekilde bir yörünge izlemesi, artık rastlantı olayına önemli bir örnektir. İplerin mekanda izleyiciye bir labirent içindeymişçesine his aktarması ya da alarmların devreye girdiği esnada çıkan ışınlarmışçasına hareket alanı sağlaması noktasında oyunsallık etkisi kaçınılmazdır. Çocukların iplerin arasından geçip atlamalarıyla oyun oynaması ise Bruegel'in "Çocuk Oyunları" adlı tablosunda; oyunların resmedilişi karşısında birey, temsil edenlerin yerine kendini koyarak yapıtın bir parçası haline gelmekteydi. Burada ise Duchamp, oyun-izleyen ilişkisini doğrudan devreye sokmuştur.

Resim 5. Marcel Duchamp, "16 Mil İp", Enstalasyon, 1942, New York (e-skop, 27.12.2021)

Gerçeküstücüler ve Soyut Dışavurumcular da ilerleyen süreçte Dadaizmin kullandığı rastlantıya dayalı teknikleri kullanılmışlardır. Yapıtların üretiminde rastlantı, artık yapıt üretimi için gerekli olduğu düşünülen bir tutum olarak benimsenir, hatta kavramsal fotoğrafçılık, kolaj, asamblaj, otomatizm ve Fluxus'un akımlarının oluş felsefesinin tam ortasına yerleştiği söylenilebilir. Bürger'e göre, rastlantı bağlamında üretme birçok şekilde gerçekleştirilebilmektedir. Eser üretimi, araçsız ve rastlantısal şekilde sağlanabildiği gibi; araç kullanılarak da yeni bağların kurulduğu rastlantısal durumlar oluşturulabilmektedir. Özellikle 1950'li yıllarla birlikte, Tachisme (lekecilik), Action Painting (hareket/eylem resmi) vb. sanat akımları içinde rastlantı olgusu ifade olarak kendine yer bulmuştur. Öyle ki sadece gerçeğin yansıtılmasından ziyade, doğrudan tuval üzerinde yeni bir estetik durum oluşturma amacıyla resim yapma, sanat eseri üretme gayesi ile boyalar yüzeye dökülebilir, düşünsel olanın eylemsel hali olarak rastlantının merkezde olduğu bir aktarım yapılabilir. Görünen nesnenin reel formunun biçim kaygılı anlatımından vazgeçilir, sanat eseri yaratma amacıyla rastlantı durumu etkin bir hale gelebilir. Bu sebepten dolayı sanat yapıtının var olma durumu özerk bir alan içerisinde kişisel ve bağımsız olarak tanımlanabilir (Bürger, 2004, s. 133).

Joan Miro (1893-1983), küçük bir çocuğun öylesine yaptığı karalamalarını andıran çizimleri veya rastgele renklendirilmiş şiir tadındaki resimleriyle bilinen bir ressam olmasının yanı sıra, seramik ve heykeltıraş sanatçısıdır. Aynı zamanda özgün baskı alanında da pek çok yapıt üretmiştir. Rastlantısal ile ilişkilendirilen eserler üreten Miro, Sürrealist sanatçılardan etkilenerek otomatizm bağlamında resimler yapmıştır. Resimlerinde görülen kurallara başkaldıran yaklaşımı, değişik geometrik formlara eserlerinde yer vermesiyle Sürrealizmin öncülerinden olarak görülse de, o kendini herhangi bir sınıflamanın ya da grubun içine dahil etmediğini belirtmiştir (Kınay Gör, 2019, s. 434). Sanatçının spontane gelişmeler doğrultusunda resimler yapması, onun bilinçaltında var olan endişeleri veya kaygı durumlarını bir bakıma otomatik bir yaratma eylemi ile dışa yansıtmasıdır. Kompozisyonlarında sık şekilde kullandığı kıvrılarak dönen soyut formlar, serbestçe salınan organlar, deforme edilmiş çeşitli hayvan ve kadın figürleri ile yaratmış olduğu düşsel etkileri barındıran eserleri, sürrealistlerin yapmış oldukları çalışmalara benzeyen yapıtlardır. Dolayısıyla yapmış olduğu eserlerde, Breton'un eserlerinde kullandığı rüya imgelerine ve "psik otomatizm"e gönderme yapmaktadır. Miro, eserlerini yaratırken kullanmış olduğu bu yöntemi sanat hayatı boyunca sürdürmüştür. Sanatçı, yalın biyomorfik formlardan oluşan sembolik bir ifade dili geliştirmiştir. Böylelikle Salvador Dali ve Rene Magritte gibi en bilinen sürrealist ressamların henüz adları dahi duyulmamışken, sürrealist akımın görsel dilinin oluşmasına önemli katkıları olmuş, sonraki kuşakları da etkilemiştir" (Mann, 2018 akt: Kınay Gör, 2019, s. 435). Miro, sanat eserlerini oluşturmaya başlarken belirli bir tema çerçevesinde hareket etmemiş, içgüdülerinin onu yönlendirmesine izin vermiştir. Yüzeye dokundurduğu ilk fırça darbesi ile yaratım sürecine başlamış, bu ilk fırça darbesinin kendisini yönlendirmesi sonucu eserin konusu ve temasının hayat bulduğunu belirtmiştir. Bu durumu da şu sözleri ile dile getirmiştir: "Şiirleri şekillendiren kelimeler gibi, müziği şekillendiren notalar gibi renkler uygulamaya çalışıyorum" (Kınay Gör, 2019, s. 437).

Resim 6. Joan Miro, “Trubadur” (Şair), Baskı (Onedio, 27.12.2021)

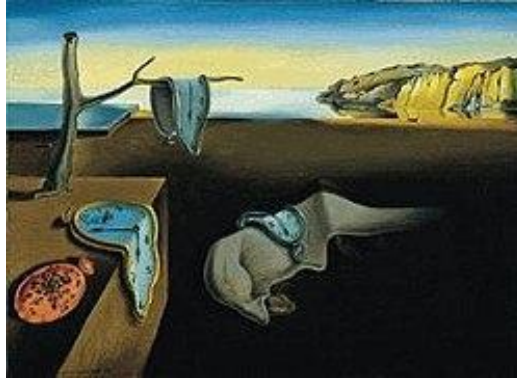
Miro, gündelik hayatta kullanılan, sıradan objelerden yararlanarak bambaşka dünyalar keşfetmiş, sıradan bir tirbuşonu baskı resimlerinden birisinde merkeze yerleştirerek yeni bir anlam kazandırmış ve “Trubadur (Şair)” adıyla farklı bir noktaya yerleştirmiştir. Rastgele bir gündelik nesneyi seçip eserinde yer verışı ve baskıdaki kurgu kapsamında tirbuşonla bağdaştırarak yeni bir dünya yaratması, bunu da bir çocuğun elinden çıkmışçasına sunması oyun hissini oldukça yoğun şekilde aktaran bir eylemdir.

Resim 7. Joan Miro, “Mahkûm Bir Adamın Umudu”, 1974, Barselona (oggito, 27.12.2021)

Miro resimlerinde sıçratılmış boya damlacıklarıyla oluşturduğu kompozisyonlarla, öforik bir varlığa gönderme yapmaktadır. Alımlayıcılarının açık alanda dans ediyormuş gibi bir duygu durumuna girmesini sağladığı çizimler, mistik bir alan hazırlamaktadır” (Kınay Gör, 2019, s. 440). Sanatçı resminde rastgele sıçratılarak oluşturulmuş siyah lekelerin özgür kuşları, kırmızı lekenin güneşi, önemsizce oluşturulmuş çizgisel betimlemenin ise yüz hattını temsilen varlığından söz edilecek olursa yapıtın ismi ile de “umut”a göndermede bulunduğu yorumu yapılabilmektedir. Sanatçının rastlantısal şekilde kullandığı teknikler ve çizimler belirli figürlere karşılık bularak anlam kazanmıştır.

Salvador Dali (1904-1989) ise “Belleğin Azmi / Eriyen Saatler,” (Resim 7) adlı eseri üzerinde çalışırken “Stan Laurysens’in “Dali Ve Ben” adlı kitabında: “Sıcak bir İspanya gecesinde yatağımdayken ansızın uyandım, yarı uykulu gözlerle etrafa bakındım. İlk gördüğüm şey sıcaktan erimiş, kötü kokulu kamamber peyniri ve duvarda asılı duran saat oldu” (Luryssens, 2008 akt: Özgür, 2019). Tesadüfi şekilde uyandığı an eriyen peyniri görüp ondan ilhamını alan Dali, çizmiş olduğu liman peyzajının ön bölümüne eriyen saatleri yerleştirmiştir. Dali bu eserinden sonra yapmış olduğu diğer resimlerinde de benzer halüsinasyon öğelerine sıkça yer vermiştir. Uykudan henüz uyanan bireyin gerçek olanla düş olan arasındaki ya da başka bir deyişle bilinçaltında var olan ile gerçek dünya arasındaki dilemmayı resmine aktarmıştır. O dönem içerisinde, Eriyen Saatler’i atom bilimi ile ilişkilendirerek yorumlayan bazı eleştirmenler olsa da, Dali’nin bu yorumlara gülümsediği ve onun yalnızca bir peynir ve saat olduğunu söylediği bilinmektedir (Özgür, 2019).

Resim 8. Salvador Dalí, “Belleğin Azmi (Eriyen Saatler)”, T.Ü.Y.B., 1931, 24 cm × 33 cm, New York (Wikipedia, 28.12.2021)

"Deneyimsel" fotoğraf çekimleri ile tanınan bir sanatçı olarak Philippe Halsman, Dalí ile birlikte "Rahatsız Edici Mantıksızlık" adında pek çok çalışmayı hayata geçirmiştir. Özellikle “Dalí Atomicus” (Resim 8) rastlantısallıklara dayanan en bilindik çalışmalardan birisidir. Suların sıçratılması, Dalí'nin kedileriyle zıplamasıyla beraber odadaki tüm nesnelerin asılı gibi görünmesi, düşleri zorlayan bir yapıt haline gelmesini sağlayan etken olmuştur. Halsman, yazmış olduğu bir kitabında bu çalışmayla ilgili çekimin ardından “ben ve asistanlarım ıslanmış, kirlenmiş ve neredeyse tükenmiştik. Sadece kediler hala yeni gibi görünüyordu” diye bahsetmiştir. Halsman, bu projeye girerken sıçramanın/zıplamanın insan üzerinde nasıl bir yalınlanma durumu yaratacağını merak etmiş bu nedenle zıplamanın görsel kaydı (fotoğraf) üzerine çok fazla deneme yapmıştır. Eşyalar ve hayvanlarla yapmış olduğu bu denemeler sonucunda, çevresindeki kişileri, simalarında ve bedenlerinde oluşan değişimleri ve görünümleri en doğal hali ile ifade etmelerini sağlamak amacıyla projesine dâhil etmiştir. Bu çalışmaların sonucu tamamen o ana odaklı gelişmesiyle belirlenmesinden dolayı öngörülemede ve o an kadraja girebilecek herhangi rastlantısal bir hareket hali kurguyu kendi seyrinde devam ettirecek bir etki katmaktadır. Zıplama eyleminin kendisi ve onunla beraber yer çekimi etkisiyle de yüzde oluşan mimiklerin sanatçı ve izleyicide eğlence hissi oluşturması, hatta izleyiciyi eyleme dâhil etmesi oyunso etkileri de içerisinde barındırmaktadır.

Resim 9. Philippe Halsman, “Dalí Atomicus”, Fotoğraf, 25.8 x 33.3 cm, 1948 (Milliyet, 28.12.2021)

“Sürrealizmin temel yaklaşımlarından, çıkış noktalarından olan “Çağrışımlar ve Özdevinimler”den etkilenen Soyut Dışavurumculuk akımının ortaya çıkmasında ki önemli olaylardan biri; II. Dünya Savaşı'nın Avrupa'da yarattığı olumsuzluklardan kaçan Andre Masson, Salvador Dalí ve Max Ernst gibi sürrealist sanatçıların Amerika'ya, dünyanın yeni sanat merkezi durumuna gelen New York'a gitmiş olmalarıdır” (Gökdoğan, 2018, s. 235-236). Ancak Amerika'daki sanatçılar 1940'ların sonlarına doğru bu durumdan rahatsızlık duymaya başlamışlar ve gerçeküstücü sanatın etkilerinden uzaklaşmaya başlamışlardır. Fakat etkilerden sıyrılmaya çalışma süreci neticesinde Soyut Dışavurumculuk yeni bir niteliğe bürünmeye başlamıştır. Bu akım içerisinde Action Painting (Hareket/Eylem Resmi); boyaları damlatma, fırlatma, kazıma gibi farklı teknikler içermesi bakımından rastlantısallık etkisinin oluşumuna oldukça müsait bir uygulamadır. Tekniği ilk kullanan Mark Tobey olsa da Jackson Pollock (1912-1956) kişiselleştirip olgunlaştıran kişidir. Pollock'un çalışmalarının en ayırt edici yanı hızlı uygulamayı, tematik çoğulculuk, doğaçlama ve formların perdelenmesi şeklinde aktarılabilmektedir. Pollock, bazen boyayı fırçayla damlatarak bazen bir sopayla sürüp malayla yayarak çalışmaktaydı. Boyaya kum, çivi, kırık camlar, vida vb. etrafa dağıtılmış başka herhangi yabancı maddeleri de karıştırmaktaydı. Bunun yanı sıra içtiği sigaranın resim üzerine dökülen külleri veya tamamen tesadüf sonucu resim yüzeyine düşen bir arı ölüsü resmin bir elemanı haline gelerek yapıttaki yerini alabilmekteydi.

All over kompozisyon ve dripping yöntemlerini sanata dahil eden Pollock, 'dripping (damlatma) yöntemini; tuvali yere koyup boya kabından doğrudan akıtma şekliyle gerçekleştirmektedir. Bu yönüyle de sanatçı tarafından yapıtın sonucunun spontane gelişmeden ötürü öngörülememesi diğer yandan sanatçının uygulamış şekli ve içgüdüsel eylemleri açısından tam bir oyunsallık barındırmaktadır. Damlatmaları yaparken dans edencesine eylemi ve heyecanı, öncesi ve sonrasını düşünmeden yalnızca o ana odaklı olması ile sanatçının sanatı oyunsallaştırdığından söz etmek mümkündür. Pollock, boyanın tuval ile karşılaşması sırasında damlaması veya akmasına müsaade ederek doğaçlama ilerleyişten faydalanmış olsa bile eserin yaratım sürecini tamamen kazara bir duruma mahkum etmemiştir (Tomkins, 1980, s. 69 akt: Kalfa, 2019, s. 131). 1950 yılında William Wright ile yapmış olduğu röportajında Pollock, damlatma yönteminin boyayı denetlemede sorun yaratıp yaratmadığı sorusuna; "resmini tamamen tesadüflere teslim etmediğini, rastlantı anına deneyimin de büyük etkisi olduğunu belirtmiştir" (Kalfa, 2019, s. 131). Doğaçlama uygulamı açısından lekeler rastlantı beraberliğinde gerçekleşen bir durumken, sanatçının sezgilerinin ve tecrübelerinin de rastlantı anına eşlik ettiğini belirtmek mümkün. Yıldız İlden ve İlden'e göre: "Doğaçlama eylemlerde genellikle ayrıntılar önceden saptanmamış, hazırlık ya da bir tasarı süreci yaşanmamıştır. Kişinin kültürel, eğitimsel ya da bilinçdışı edinmiş olduğu bilgilerin bir geri bildirim söz konusudur" (Yıldız İlden ve İlden, 2016, s. 2). Bu durum ile Pollock'un; "Resme de eskize yaklaştığım şekilde yaklaşıyorum; doğrudan. Çizimden çalışmıyorum. Asıl resme geçiş için bir ön taslak veya renkli bir kroki hazırlığım olmuyor. Hepsi tek" (Kalfa, 2019, s. 130) sözlerinin örtüştüğünü belirtmek mümkün. Pollock resmin, aşamalar halinde gerçekleştirilebilecek bir iş olmasından ziyade bir çeşit içtepi olduğunu aktarmaktadır. 'Tek' kelimesi ise sayısal ifadeden öte olup, 'eserin yaratım sürecinin tek bir seferde ve eylemlerle yapılmış olmasını, anlık duyguları, daha açık bir anlatımla; tamamen bireysel oluşu, biricikliği, tekrarlanamaz ruhsal duygulanımı yansıttığını belirtmiştir. Pollock, malzemeleri zihinsel sürecinde oluşturmuş olduğu kompozisyonu, gerçek dünyaya aktarırken parça parça inşa etmek için kullanmamaktadır. Resmi, an itibarıyla var olan malzemelerle o anda oluşturmaktadır. Bu nedenle resimlerinin bir başlangıç ve bitiş noktası bulunmamaktadır.

Resim 10. Jackson Pollock, Dripping (damlatma) yöntemini uygularken, 1950 (ke-99, 26.12.2021)

1950'lerde ABD'de yaygınlaşan akımlardan Lirik Soyutlamada ise genellikle fırça kullanılmadan, boya tüpten çıktığı gibi kullanılmaktadır. Bu akım içten, duygusal ve spontane bir anlayış içermektedir. İslam ve Doğu kaligrafisinin etkilerinin görüldüğü bu akımın bir diğer ismi ise Anlatımcı Soyut'tur (Gökdoğan, 2018, s. 243). Anlatımcı Soyut, çizgi, leke, doku renk gibi resim elemanlarının tamamen tesadüfi bir biçimde ve sanatçının psikolojik durumuna da bağlı olarak ilişkilendirilmesi sonucu meydana gelmektedir.

Resim 11. Hans Hartung, "L10", 1957 (Tate, 29.12.2021)

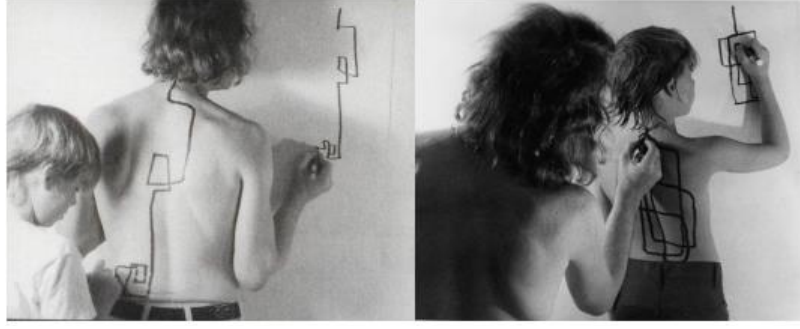
Soyut Dışavurum akımı içerisinde yapıtlar üreten sanatçıların kendine has olan yaratım teknikleri ve kullandıkları plastik dildeki farklılıklar sebebiyle "Hareket Resmi, Renk Alanı Resmi, Lirik Soyutlama, Serbest Biçimli Sanat, Kobra, Sert Kenar ve Soyut Empresyonizm gibi isimler altında ele alınmaktadır" (Gökdoğan, 2018, s. 254). Bu nedenle bahsi geçen bu akımların ortak paydası, merkezde sanatçıyı konumlandırması ve ona, modernizmin kazanımları doğrultusunda, geleneksel yaratımın kural ve dayatmalarını hiçe sayan, dolayısıyla kendini bağımsız olarak ifade etme imkanı tanıyan, nihayetinde yaratma işlemi ile sürecinin de eserin konusuna dâhil olmasına imkan tanınmasıdır.

"Fluxus insan yaşamındaki ve doğadaki sürekliliği, ardıl vaziyetteki değişimi, yenilenmeyi, statik olmaya karşıtlığı ifade eden bir hareket olmakla beraber; içerisindeki sanatçılar tarafından sanat eserini tamamlanmış bir yapıt olarak değil, sürekli ilerleyen ve gelişen bir süreci kapsaması gerektiği şekilde nitelendirilmektedirler. Sanatçılar yapılan eyleme katılmasını istedikleri izleyicilerin belleklerinde derin iz bırakan deneyimler yaşatmayı hedeflemişlerdir. Satılma amacıyla yapılmış piyasa yapıtları üretmeyi reddetmişlerdir" (Avşar Karabaş ve İşleyen, 2016, s. 345). Kelime anlamı olarak Latince'de "akmak" olarak karşılık bulan Fluxus/Çokluk akımının manifestosu George Maciunas'a aittir. Manifestoyu yazan Maciunas, Fluxus hareketini "Somutluk ile gürültü fikrini fütürizmden ve Russolo'dan edindik. Bununla beraber hazır nesne düşüncesini Marcel Duchamp'dan, kolaj fikrini ise Dadacılar'dan edindik. Bunların hepsi John Cage ile neticelendi" ifadesini kullanarak hazır nesnenin, hazır bir eyleme evrildiğini belirtmektedir. Fluxus sanatçıları da tesadüf ve doğaçlama gibi stratejileri benimsemişlerdir. Danslar, maskeler, kostümler, happenings, manifestolar kapsamında rastlantı, yaratıcı ve özgürleştirici bir yöntem olarak kabul görmüştür.

Resim 12. Yves Klein, "Antropometri", 1960 (Centre Pompidou, 29.12.2021)

Beden Sanatında ise bir takım düşündürücü mesajlar iletmenin aracı olarak kullanılan bedenin kendisi, Yves Klein tarafından boyanan vücutların (Resim 11) devinimleri şeklinde özne konumuna gelmiştir. Boyalı vücudun izinin çıkmış olduğu yüzeye bakıldığında rastlantısal şekilde bedenin formlarına göre şekiller oluştuğu göze çarpmaktadır.

Resim 13. Dennis ve Erik Oppenheim, “İki Aşamalı Transfer Çizimi”, 1971 (Wikiart, 28.12.2021)

Dennis Oppenheim’in (1938-2011) “Two Stage Transfer Drawing” adlı performansında, bireyin sırt bölgesine çizilen çizgilerin duyu vasıtasıyla algılanması ve hissedilen çizgilerin yönleri doğrultusunda diğer bir vücuda veya farklı bir yüzeye aktarılma eylemi, çalışma konusunun temelini teşkil etmektedir. Bu sayede, bedenin duyu sisteminin meydana getirdiği uyarıcıların oluşturmuş olduğu devingen yansımalarının somut olarak dışavurumu gözlemlenmektedir. Sonuç olarak bu gerçekleşen performans, başlangıçta çizime başlayan kişinin rastlantısal şekilde oluşturduğu çizgilere bağlı bir gidişat izlemektedir.

Resim 14. Nam June Paik, “Richard Nixon'ın Dönen Yüzü”, Video, Boston'daki WGBH televizyon istasyonundan, 1969 (Harvard Art Museums, 28.12.2021)

“Nam June Paik (1932-2006), video sanatının öncüsü olarak bilinmektedir ve Boston'da televizyon ekranında görüntüleri bozmak için yeniden kabloları aynı zamanda mıknatısları oynatarak değiştirme girişiminde bulunmuştur. Bunun sonucunda meydana gelen anlık görüntüleri kaydetmiştir” (Isgro, 2018). Sanatçı, bu kayıtlarla da ‘Electronic Opera #1’i oluşturmuştur.

Resim 15. Nam June Paik, “Li Tai Po”, Enstalasyon, 1987 (Artnews, 28.12.2021)

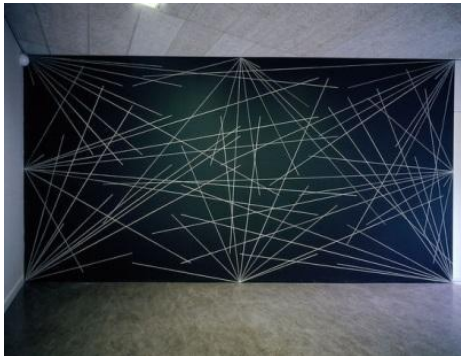
İletişim araçlarının teknolojik gelişiminin sanatsal bir araç haline dönmesinden yararlanan sanatçının televizyon ekran görüntülerini bozarak rastlantısal şekilde beliren görüntüler elde etmesi bir yana; ironik bir şekilde insanın makineleşmesine gönderme içerecek boyutta bir kurulum hazırlamıştır. Paik kurulumda ahşap, antika televizyonları rastgele dizerek oyuncak robot görüntüsü oluşturmuştur ve bu anlamda oyunsu etkiyi izleyiciye aktarmıştır.

1950-60'lı yıllarda birlikte sanat alanında kendine yer bulan Op-Art akımı, insan zihninin algılama yapısı ile optik algılamanın temel alınması neticesinde geliştirilen bir sanat eylemidir. Bu akıma dahil olan sanatçılar, hareketli sanat ve kinetik sanat örnekleriyle yapıtlarını belli geometrik desenlerde kurgulayarak ve yanılısma yaratarak oluşturmuşlardır” (Uğur, 2018, s. 231). Bu yapıtlarda geometrik desenlerin ardışıklı kullanımları veya desenlerin açısal değişimlere uğratarak tekrarlanması ile rastlantısal olarak aktarımı söz konusudur. Görsel bir devinimden bahsetmek mümkündür. İzleyicide baktığı an desenlerin hareket edermişçesine algı yaratması veya farklı bir mekan yaratmış gibi hissettirme, duruma illüzyonist bir etki katmakla beraber oyunsuluğu da içerisinde barındırmaktadır.

Resim 16. Victor Vasarely, Op Art uygulayımı, Sign Sculpture, 1977, Macaristan (Wikipedia, 29.12.2021)

Sol LeWitt, (1928-2007) 1975 tarihli Wall Drawing No. 256 (Duvar Resmi No. 256) adlı işi için: “Siyah duvarı saran 15 cm’lik ızgara. Dörtkenarın orta noktalarından rastlantısal noktalara giden beyaz hatlar” (Salt, t.y.) şeklinde bahsetmiştir. Le Witt’e göre, konsepti önceden belirlendiği müddetçe bir yapıt başka biri tarafından da yapılabilir. Bu durumda kullanılacak yüzeyin ölçüleri ve yapılan uygulamaya çerçevesinde, her çizim benzersiz bir nitelik kazanmaktadır. Ölçülerle oluşturulan ızgara görünümündeki çizgilerde seçilmiş noktalar esasında, çizgiler bir aşamada birbirleriyle mutlaka kesişecektir. Ayrıca farklı kişiler tarafından benzer-aynı yüzeylerde yapılmış uygulamalar nihayetinde farklı sonuçlar verecektir. Bu nedenle şans olgusu özel bir anlama ulaşmaktadır.

Resim 17. Sol LeWitt, “Duvar Resmi No.256”, Tebeşir, lateks, 1975 (Pinterest, 27.12.2021)

Tim Noble (d.1966) ve Sue Webster (d.1967), çalışmalarında ışık-gölge, çöpler, atıklar kullanarak montajlama ile deneysel sanat yaratımları meydana getiren çağdaş sanatçılardır. Kariyerleri boyunca başkalarının atıklarını toplayarak biriktirmişlerdir. Kırık mobilyalar, kasalar ve diğer atılmış; rastlantı sonucu bulmuş oldukları her türlü nesnelere oluşan bir yığına ışık yansıtımı ardından kendilerinin gölgelerini meydana getirmişlerdir.

Resim 18. Tim Noble ve Sue Webster, “Kırmızı Beyaz Çöp (Martılarla)”, 1998. (Timnobleandsuewebster, 27.12.2021)

Yayoi Kusama (d.1929), psikolojik açıdan zorlu bir çocukluk dönemi geçirerek büyümesinden kaynaklı olarak sonraki yaşlarında halüsinasyonlar gören bir sanatçıdır. Halüsinasyonlarından birini şu şekilde tarif eder;

Bir gün kırmızı çiçekli desenli bir masada oturuyordum. Ufuktaki kocaman Güneş çok parlıyordu. Başka yere bakınca nihayetinde her şeyin kırmızı desenlerle kaplandığını görüyordum. Kendimi duvarlarda tırmanıyor, tavanlarda dolaşiyor gibi hissediyordum. Bütün mekânlarla birlikte sonsuzlukta yüzüyor gibiydim. Sonra sonsuzluğu bir hiçlik olarak görmeye başladım. Kırmızı benekler, çiçekler çoğalarak etrafımı sarıyordu. Bir süre sonra bütün kırmızı benekler sanki üstüme gelmeye başladılar. Kaçmaya başladım, merdivenlerden hızla iniyordum. Ben koştukça merdivenler sonsuzluğa uzayıp gidiyorlardı” (Monro, 2012: 78, akt. Kıran, 2013, s. 122).

Kusama, bu noktaları ilerleyen süreçte kendi gerçekliğini yansıtır vaziyete getirerek, takıntısı (obsesyonu) haline büründürmüştür. Noktaların var olduğu eserleri incelendiğinde, izleyici noktalar arasında kaybolduğu hissine bürünebilmektedir. Mekânda bulunan sonsuzluk, benliği yok etmektedir.

Resim 19. Yayoi Kusama, “Sonsuzluk Odası”, 2002, Aynalı Enstalasyon (Karışıkçerez, 27.12.2021)

Sanatçının aynalarla kaplı, rastgele dizili olan led ışıklarla nokta izlenimleri verilerek oluşturulmuş kurulumu sonsuz uzay boşluğunu andırır vaziyettedir. Kusama'nın halüsinasyonlarının ardından noktaların çok daha farklı bir anlam kazanması ve uygulamalara dökülmesi göze çarpan bir durum olmakla beraber izleyiciyi mekana dahil ederek kendi psikolojisini anlaması adına bir empati yolculuğuna çıkartmaktadır. Bu sayede noktalarla kurmuş olduğu dünya içerisindeki oyuna (oyun alanına) izleyiciyi davet ederek oyun arkadaşlığı sağladığını belirtmek mümkün olacaktır.

Resim 20. Philippe Echaroux, “Kan Ormanı”, Performans, 2016 (Evrensel, 03.01.2022)

Philippe Echaroux (d.1983), Amazonların ormansızlaştırılmasına dikkat çektiği ”The Blood Forest” adlı performansında Brezilyalı yerlilerin fotoğraflarını çekmiştir. Ardından sanatçı, çektiği portreleri yağmur ormanlarındaki ağaçların üzerine projeksiyon ile yansıtarak performansını gerçekleştirmiştir. Bir ağacı yok etmenin bir insanı öldürmekle eş değer olduğu düşüncesinin hâkim olduğu çalışmada, insan ile orman arasındaki bağlantıyı sergileyen ”Echaroux’un performansı; yağmur ormanlarında gerçekleştirilen ilk sokak sanatı niteliğini taşımaktadır” (Şahindoğan, 2017). Yansıtılan alan olarak yüzey dokusunda ağaçların kullanılmasıyla oluşan ve gecenin etkisi ile karanlıkta beliren aydınlık insan yüzlerinin çalışmaya kattığı anlamın; hem sanatçının kısmi müdahalesi ile hem de yansıtma amaçlı denk gelinen ağaç topluluğun etkisinin kestirilemez olması bakımından rastlantısal durumdan söz etmek oldukça mümkündür. Portrelerin ebatları, mekana uyarlanma şekli ve etkisi itibariyle oyunsu etki sağlanırken, ‘oyun’ olgusunun zaman içerisinde değişen sanat anlayışıyla beraber izleyici merkezli hal alışı bu çalışmada, ‘bir sanat eseri izleyici ile oluşturularak’ aktarılmıştır.

Sonuç

Gerçekliğin sanatçı tarafından, nesnelerin deformasyonu ile anlatılmaya başlanması ardından zamanla modernizm süreciyle de gerçekleşen değişimler göze çarpmaktadır. Hızlı kentleşme, endüstrileşme, yozlaşma, bireyin yalnızlaşması, gelenekselleşmiş belirli düzen ve kalıplardaki sanat anlayışı, sanatın burjuva kesime yönelik hitap algısı gibi durumlar, sanatçılarda düzensizliğe yönelmenin başlangıcı niteliğinde olmuştur. Bu bağlamda ise nesnelerin deforme edilmesi haricinde sanatta değişen ve gelişen yönler olarak sanatçıların materyal farklılıklarına yöneldiği gözlemlenmiştir. Uygulamalar esnasında rastlantısallık doğrultusunda doğaçlama ilerleyişin de önemli bir yer edindiği göze çarpmaktadır. Rastlantının sanat alanı içerisinde kullanımının, bazı sanatçıların; salt sezgi ve coşku niteliklerinin var olması ile üretilen çalışmalar olabileceği gibi; sanatçının deneyimleri ardından edinilen tecrübe ile de rastlantıyı yönlendirerek kullandığı dikkate değer bir noktadır. Tarih süresince sanata farklı şekillerde etki ederek şekillenen rastlantısallık ögesini, sanatçılar bilerek veya farkında olmadan çalışma süreçlerine dâhil etmişlerdir. Bu dahil etme ve yön verme durumunda sanatçılar, karşılaştığı rastlantı öğelerini kendi tarzları kapsamında ya da hiç yorumlamadan da kullanabilmektedirler. Çeşitli türlerde farklı malzemeler kullanan sanatçıların, yapıtlarında son derece özgün sonuçlara ulaştıkları görülmektedir. 20. yüzyılın başından bu yana, sanatçılar seyirciyle doğrudan ilişki sağlamaya yönelmişlerdir. Yapıtlarında veya sanatsal eylemlerinde düzenlemeleri rastlantısal, programsız, önceden tasarlanmamış, kendine özgü, doğaçlama şekilde gerçekleştirmişlerdir. Bunun yanı sıra herhangi bir mekanda, taşınmaz, yeniden üretilemez şekilde oluşurken, asla ikinci kez tekrarlanmamıştır. Bu doğaçlama etkinlikler çoğunlukla halka açık olarak gerçekleşmiştir. Bir yapıtta rastgele oluşmuş olan biçimlerin belirsizliği ve tarafsızlığı, onu etkileşime iten bir hal alırken; tıpkı sanatçı-eser-izleyici birlikteliği gibi sanatçı yeni ilişkilere yönelmektedir. Bahsedilen bilgiler doğrultusunda oyuna değinilecek nokta ise; oyunun modern sanat öncesi yalnızca 'resme konu edilen' yönü kırılarak, modern sanatla beraber ve sonraki süreçlerde yapıt oluşumundaki kullanılan malzeme farklılıkları, değişen teknik ve yöntemler kapsamında sanatçının rastlantı ile karşılaşması ve onu yapıtında kullanması dahilinde oyun artık sanatta bir eylem haline bürünmüştür. Kısacası sanat oyuna dönüşmüştür. Dadaistlerin çocukça yaklaşımları, Soyut Dışavurumcuların boya akıtarak, damlatarak, sıçratarak kullanmaları, dans edencesine hareketler halinde uygulamaları, yalnızca o ana odaklı (buradalık) olarak anlık, sezgisel ve doğaçlama ilerlemeleri, Op Art'da çizgilerin veya desenlerin hareketlenmesine illüzyon etkisi vermeleri, Enstalasyon sanatında bulunulan dünyadan ayrılıp ayrı bir dünyaya adım atmış gibi hissetme oyunsu etkiyi beraberinde getiren bir durum olmuştur. Sanat eylemi içerisinde, rastlantısallığın kullanımı eser üzerinde 'öngörülemez' bir etki katmaktadır ve bu etki oyundaki doğaçlama ilerleyişini andıran bir durumdur. Çocuk oyun oynarken ilerleyen süreçte gerçekleştirecekleri bilmemekte ve bu durum gerilimi, heyecanı beraberinde getirmektedir. Sanatta da aynı etki, rastlantısallıktan yararlanılan süreç içerisinde görülmektedir. Sanatta ve oyunda bulunan ortak yönler kapsamında; özgürlük, özgünlük, sezgi, günlük yaşama ara veriş, denge, karşıtlık, çözümleme, karar verme, gerçek ile olan bağıni koparmama, araç ve gereçlerden yararlanma, törensel nitelik taşıma, yer yer bağlayıcı kurallar barındırma ve gönüllülük olarak eylemde bulunma bir çocuğun oyun oynarken barındırdığı özellikler olduğu kadar, yapıt üreten veya bir performans sergileyen sanatçının da taşıdığı niteliklerdir. Hâlihazırda bu niteliklere sahip olan (oyun oynayan) sanatçının; gündelik hazır nesnelere, farklı teknik ve yöntemler hatta mekânı sanat nesnesi halinde kullanma yoluna giderek rastlantısallıktan faydalanmasıyla sanatsal eylemlerinde ona yön verişinde oyunun gidişatını belirlediği bir durumdur. Sanatsal eylemini gerçekleştiren sanatçıyı gözlemlemek, izleyicilere bir tiyatro sahnesinden kesiti izlemek gibi hissettirebilir ya da ritüellik barındırmasıyla bir ayin esnasını andırabilir. Modernizm sürecinde fark edilmiştir ki sanatçı kendi doyumunu, hazzı ve keyfi olarak bunu gerçekleştirirken; postmodern süreçle beraber sanattaki 'oyun' olgusu artık tamamen interaktif ve kolektif katılım odaklı gerçekleşen bir hal almıştır. İzleyici artık bir sanat yapıtına dahil olabilmekte, temas edebilmekte daha da açık bir anlatımla; sanat eseri artık izleyici odaklı hal alarak, izleyici ile anlam bulabilmektedir. Sanatçı arkaplanda kalarak, bir izleyici rolüne bürünmekte ve adeta izleyici-sanatçı arasında bir oyun alanında 'oyun arkadaşlığı' durumu oluşmaktadır.

Kaynakça

- Aksoylar, E. (2017). *20. Yüzyıldan günümüze plastik sanatlarda rastlantısallık*, [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Yaşar Üniversitesi.
- Altuğ, T. (2007). *Kant estetiği*. Payel Yayınları.
- And, M. (2012). *Oyun ve bügü* (3. Baskı). Yapı Kredi Yayınları.
- Antmen, A. (2008). *20. Yüzyıl batı sanatında akımlar* (2. Baskı). Sel Yayıncılık.
- Ataç, O. (2021). *On iki öfkeli sanatçıyla Dadaizm*. Genç Destek Yayınları.
- Atalay, M. C., & Kanat, S. (2017). Görsel sanatlarda rastlantı ve yaratıma etkisi. *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, 6 (39), s.3475-3500, DOI: 10.7816/idil-06-39-26
- Bozoğlu, B., & Fidan, M. (2019). Mekanize sanatçı: Bir birinci dünya savaşı gazisi olarak Dadacı, *Sanat-Tasarım Dergisi*, (10), 7-15.
- Bürger, P. (2019). *Avangard kuramı*. (Çev. Erol Özbek & Şeyda Öztürk), İletişim Yayınları.
- Eroğlu, Ö. (2014). *Dada*. Tekhne Yayınları.
- Fluxus Temsilcileri (2021). Erişim adresi: <https://sanatakimlari.com/fluxus-temsilcileri>
- Gökduman, D. (2018). Resim Sanatında 1940-1960 Yılları Arasında Soyut Dışavurumcu Akımlar, *Journal Of Awareness*, 3 (Özel), 235-256.
- Güçlü, A., & Uzun, E., & Uzun, S., & Yolsal, Ü.H. (2003). *Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları.
- Hançerlioğlu, O. (1996). *Felsefe Sözlüğü*, 10. Basım, Remzi Kitabevi.
- Hegel, G.W.F. (1994). *Estetik*, (Çev. Hünler, H. Ve Altuğ, T.) Cilt 1. Payel Yayınları.
- Huizinga, J. (2010). *Homo Ludens*, (Çev.: Kılıçbay, M.A.), 6. Basım, Ayrıntı Yayınları.
- Kalfa, Z. (2019). Amerika'da son bohem: Jackson Pollock, *Aydın Sanat Dergisi*, 5 [10], s.115-133.
- Kınay Gör, T. (2019). Baskı resmin çocuksu şairi: Joan Miro, *İdil Sanat ve Dil Dergisi*. (56) s. 433-442. doi: 10.7816/idil-08-56-01
- Kıran, H. (2013). Puantiyeli sonsuzluğun obsesif sanatçısı: "Yayoi Kusama". *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 4 (4), 117-126.
- Kuspit, D. (2006). *Sanatın Sonu*. (Çev. Yasemin Tezgiden). Metis Yayınları.
- Milliyet, (15 Şubat 2012). Yer çekimine karşı Philippe Halsman, Erişim adresi: <https://www.milliyet.com.tr/pembenar/yer-cekimine-karsi-philippe-halsman-1503429>
- Monro, A. (Güz: 2012). "Say Hyouka no Keiki to Nata Tenrankai". *Bijutsu Techo*, 64(965).
- Özgür, G.M. (2019.). Belleğin Azmi, <https://gulsahmeralozgur.dr.tr/salvador-dali-ile-belleğin-azmine-bir-bakis/>
- SALT (t.y.). Sol LeWitt, erişim adresi: <https://saltonline.org/tr/335/sol-lewitt>
- Schiller, F. (1795). *İnsanın estetik eğitimi üzerine*. (Çev: Gürsel Aytaç), 2020, (1. Baskı). Ayrıntı Basımevi.
- Suits, B. (2012). *Çekirge oyun, yaşam ve ütopya*, (2. Basım). Ayrıntı Yayınları.
- Şahindoğan, B. (Nisan, 2017). Doğaya Yerleştirilen Sanat: Enstalasyon. Erişim adresi: <https://www.evrensel.net/haber/315245/dogaya-yerlestirilen-sanat-enstalasyon>
- TDK (1932). Rastlantı. Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/>
- Tunç, G. (Nisan 2021). Avangart kuramı, Marcel Duchamp ve Serkan Işın'ın "Dünyanın en güzel dört dizesi" adlı şiiri, *Söylem Filoloji Dergisi* 6(1), 9-18.
- Uğur, E. (2018). Op-art (optik sanat) akımının görsel algı ve grafik tasarım kavramları açısından tanımlanması, *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. SBD. (17), 231-258.

Yıldız İlden S. ve İlden S. (2016). Doğu düşün dünyasının sanatsal yaratı sürecinde kendiliğindenlik, *V. International Turkic Art, History and Folklore Congress / Art Activities*, 12-16 April, Komrat/Moldova, 517-524.

Görsel Kaynakça

Dennis ve Erik Oppenheim, “Two Stage Transfer Drawing”. Erişim adresi: <https://www.wikiart.org/en/dennis-oppenheim/two-stage-transfer-drawing-1971>

Hans Hartung, “L10”. Erişim adresi: <https://www.tate.org.uk/art/artworks/hartung-l10-p77141>

Jackson Pollock, *Dripping (damlatma) yöntemini uygularken*. Erişim adresi: <https://www.ke-99.top/ProductDetail.aspx?iid=115350595&pr=36.96>

Jean Arp, Rectangles Arranged According to the Laws of Chance, Erişim adresi: <https://artofcollage.wordpress.com/2012/07/05/embellish-an-image-play-with-collage/>

Joan Miro, “Mahkum Bir Adamın Umudu”, <https://oggito.com/icerikler/miro-nun-10-unlu-eseri/64902>

Joan Miro, “Trubadur” (Şair), Erişim adresi: <https://onedio.com/haber/ne-var-bunu-ben-de-yaparim-diyenler-icin-12-maddede-joan-miro-386081>

Marcel Duchamp, “16 Mil İp”, Erişim adresi: <https://www.e-skop.com/skopdergi/duchampin-labirenti-first-papers-of-surrealism-1942/1939>

Marcel Duchamp, Bisiklet Tekerleği, Erişim adresi: <https://www.hisse.net/topluluk/showthread.php?t=463&page=329>

Nam June Paik, “Li Tai Po”, Erişim adresi: <https://www.artnews.com/art-in-america/features/nam-june-paik-57043/>

Nam June Paik, “Richard Nixon'ın Dönen Yüzü”, Erişim adresi: <https://harvardartmuseums.org/article/art-on-television>

Pablo Picasso, “Bottle of Vieux Marc, Glass, Guitar and Newspaper: Erişim adresi: <https://www.tate.org.uk/art/artworks/picasso-bottle-of-vieux-marc-glass-guitar-and-newspaper-t00414#:~:text=Bottle%20of%20Vieux%20Marc%2C%20Glass%2C%20Guitar%20and%20Newspaper%20is%20a,lower%20right%20of%20the%20composition.>

Philippe Echaroux, “The Blood Forest”, Erişim adresi: <https://www.evrensel.net/haber/315245/dogaya-yerlestirilen-sanat-enstalasyon>

Philippe Halsman, “Dali Atomicus”, Erişim adresi: <https://www.milliyet.com.tr/pembenar/yer-cekimine-karsi-philippe-halsman-1503429>

Pieter Bruegel -Children's Games, Erişim adresi: https://www.researchgate.net/figure/Pieter-Bruegel-painting-Childrens-games-1560_fig1_297766474

Salvador Dali, “Belleğin Azmi (Eriyen Saatler)”, Erişim adresi: https://tr.wikipedia.org/wiki/Belle%C4%9Fin_Azmi

Sol LeWitt, “Duvar Resmi No.256” Erişim adresi: <https://nl.pinterest.com/pin/564216659559966404/>

Tim Noble and Sue Webster, “Dirty White Trash (With Gulls)”, Erişim adresi: http://www.timnobleandsuewebster.com/dirty_white_trash_1998.html

Victor Vasarely, Op Art uygulayımı, Sign Sculpture, Erişim adresi: https://tr.wikipedia.org/wiki/Victor_Vasarely

Yayoi Kusama, “Sonsuzluk Odası”, Erişim adresi: <https://karisikceriz.wordpress.com/2014/05/11/sonsuzluk-odasi/>

Yves Klein, “Antropometri”, Erişim adresi: <https://www.centrepompidou.fr/es/ressources/oeuvre/cKagoa>

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Geopolitical Dynamics in The Golden Ocean by Patrick O'Brian¹

Patrick O'Brian'ın The Golden Ocean Romanında Jeopolitik Dinamikler

Gülsüm Tuğçe ÇETİN

Res. Asst. Dr., Fırat University, Department of Western Languages and Literatures, Elazığ, Türkiye
Arş. Gör. Dr., Fırat Üniversitesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Elazığ, Türkiye
Orcid: 0000-0002-6376-6113 | E-posta: gtcetin@firat.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Çetin, G. T. (2024). Geopolitical dynamics in *The Golden Ocean* by Patrick O'Brian. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 63, 119-131.

Çetin, G. T. (2024). Patrick O'Brian'ın *The Golden Ocean* romanında jeopolitik dinamikler. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 63, 119-131.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 04 January/Ocak 2024

Accepted/Kabul Tarihi: 18 January/Ocak 2024

Published/Yayın Tarihi: 28 March/Mart 2023

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 63 **Pages/Sayfa:** 119-131

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Gülsüm Tuğçe ÇETİN).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

¹ This article is produced from the PhD thesis written by Gülsüm Tuğçe Çetin entitled "Critical Geopolitics and Maritime Fiction: Patrick O'Brian's *The Golden Ocean* and *The Unknown Shore*" completed at İstanbul Yeni Yüzyıl University, Institute of Social Sciences, English Language and Literature Programme, in 2022, supervised by Prof. Dr. Cemile Günseli İşçi in İstanbul, Turkey.

Abstract

Literary works, as a medium for conveying cultural messages, play a pivotal role in both generating and disseminating political hegemony. The recent incorporation of critical geopolitics into literary criticism, originally an offshoot of international relations, signifies an expansion of its analytical purview to scrutinise literary works and expose latent political practices. At the core of critical geopolitics is the assertion that geopolitics is not an impartial framework but a socially, culturally, and politically constructed discourse designed to organise global politics. The methodology of critical geopolitics entails a meticulous examination and delineation of discourses that shape a specific mindset, adhering to particular understandings and objectives. This scrutiny of discourses unveils the intricate interplay between geopolitics and knowledge production, wherein specific political and cultural assumptions are unequivocally presented as universal truths. Thus, the resultant knowledge reflects not only the unique mindset of a particular subject and culture but also perpetuates the marginalisation of alternative perspectives. In essence, the knowledge generated within the realm of geopolitics, encompassing perceptions of place and identity, is inherently non-neutral; rather, it constitutes constructed representations. The discourses wielded in this construction process are subjective expressions strategically tailored to serve distinct objectives. This study endeavours to illustrate how meanings and power dynamics are intricately intertwined with these intentionally crafted representations in *The Golden Ocean* (1956) by Patrick O'Brian. Through this analysis, the study seeks to unravel the complex nexus between literature, geopolitical constructions, and the perpetuation of power relations.

Keywords

Patrick O'Brian, *The Golden Ocean*, critical geopolitics, discourse.

Öz

Kültürel mesajların aktarılmasında bir araç olarak da kullanılabilen edebî eserler, politik hegemonyanın oluşturulmasında ve yayılmasında önemli bir rol oynar. Eleştirel jeopolitiğin edebî eleştiriye dâhil edilmesi, edebî eser incelenmesinde ve örtük politik bağlantıların ortaya çıkarılmasında analitik bir genişlemeye işaret eder. Bu eleştirel bakış açısının temelinde, jeopolitiğin tarafsız olmadığı, aksine küresel politikayı düzenlemek için tasarlanmış sosyal, kültürel ve politik bir yapı olduğu iddiası bulunmaktadır. Eleştirel jeopolitiğin metodolojisi, belirli anlayışlara ve amaçlara bağlı kalarak zihniyetleri şekillendiren söylemleri titizlikle incelemeyi ve görünür kılmayı benimser. Bu söylemlerin incelenmesi, jeopolitik ve bilgi üretim süreci arasındaki belirli politik ve kültürel varsayımların hakikat olarak gösterilerek yansıtıldığı karmaşık etkileşimi ortaya çıkarır. Böylece, üretilen bilgi, sadece belirli bir öznenin ve kültürün zihniyetini değil aynı zamanda alternatif bakış açılarının marjinalleştirilmesini de sürdürür. Aslında, jeopolitik düşüncenin ürettiği bilgi, mekân ve kimlik algısı yaratır ve doğal olarak tarafsız değildir; aksine, inşa edilmiş temsilleri oluşturur. Bu inşa sürecinde kullanılan söylemler, belirli amaçlara hizmet etmek üzere stratejik olarak şekillendirilmiş öznel ifadelerdir. Bu çalışma, Patrick O'Brian'ın *The Golden Ocean* (1956) isimli eseri kapsamında anlamların ve güç dinamiklerinin bilinçli olarak oluşturulmuş bu temsillerle karmaşık bir şekilde nasıl iç içe geçtiğini ortaya koymayı hedefler. Bu analiz yoluyla, bu çalışma edebiyat, jeopolitik kurgular ve güç ilişkilerinin sürekliliği arasındaki karmaşık ilişkiyi çözmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Patrick O'Brian, *The Golden Ocean*, eleştirel jeopolitik, söylem.

Introduction

Klaus Dodds (2000) argues that “[i]n a world where there is much to know, there are also many ways of knowing” (p. 30). At this point, geopolitics offers a way of perceiving and interpreting the world that we live in. Geopolitics, as a term, was originated by a Swedish political scientist named Rudolf Kjellén in 1899. He defines geopolitics as “the science, which conceives of the state as a geographical organism or as a phenomenon in space” (qtd. in Parker, 1985, p. 55). Geopolitics, a force that has shaped world history for centuries, has undergone various evaluations from different perspectives in the 20th century. As geopolitics is accepted as a way of perceiving the world, this stance is not a single-visioned scope. Since Kjellén originated the term in 1899, geopolitics has been interpreted and constructed by various intellects and reasons. As each country pursues the diplomacy of its own geography, the stances of the intellectuals correspondingly change. In that sense, geopolitics has served as a new national science having been nourished by political geography and reflecting the particular and unique perspectives of the states. While serving a function in a duty of statecraft, geopolitics is a process of producing knowledge and truths, constructing representations, and establishing boundaries through dichotomies such as self and the other, here and there, inside and outside, and identity and difference.

Although the history of geopolitical thought is as old as the history itself, the theoretical construction of geopolitics is an outcome of the 20th century. Geopolitics, verbalised as the “region of knowledge” by Gearóid Ó Tuathail (1996), “was born in the colonial capitals of the rival empires of the late 19th century, within the established universities, geographical societies, and centers of learning of the Great Powers” (p. 16). The period between the end of the 19th century to the Second World War was a kind of arena for the European leading power holders and the United States, who joined by the end of the century to accomplish its imperial expansionist desires. Therefore, particular ideologies were constructed to claim particular privileges in world politics, and geopolitics was used as a practice to control and dominate territories. The main object of the intellectuals, who led the geopolitical constitution, was to find a way related to their own states’ geographical characteristics to expand and survive in the dynamic world order at the turn of the century. Therefore, the ideas of these intellectuals are grounded on their own “national perspectives and experiences” (Cohen, 2003, p. 12). This era, which hosted the changing dynamics between the authoritative states, and the statecraft, which constructed knowledge that would help to forge ahead in the imperial debate, produced what we call now classical geopolitics (Flint, 2006, p. 17). The classical geopolitical understanding is state-oriented and serves the benefit of the states of the associated ideology to become the central dynamic in the political arena.

In the last quarter of the 20th century, critical geopolitics was dubbed as a new perspective to deconstruct the deep-rooted tenets of classical geopolitics. Critical geopolitics mainly argues that geopolitics is a socially, culturally, and politically constructed discourse aiming to organise world politics. Colin Flint (2006) claims that geopolitics is the creation of the privileged Western white man’s perspective promoted by omniscient behaviour organising territories by contributing values and meaning to the places (p. 17). Powerholders use discourses that are asserted as ‘objective’ and ‘true’ to justify diplomacy and wars ‘if it is necessary.’ In this respect, geopolitical discourse cannot be considered independent from political power relations. Critical geopolitics aims to reveal how spatial representations, “an essential part of the process by which meaning is produced and exchanged between members of a culture” (Hall, 1997, p. 15), and imaginations are constructed and how territories are geopolitically labelled and interpreted through these relations. To reinforce this claim, Ó Tuathail (1996) indicates,

Geography was not something already possessed by the earth but an active writing of the earth by an expanding, centralizing imperial state. It was not a noun but a verb, a *geo-graphing*, an earth-writing by ambitious endocolonizing and exocolonizing states who sought to seize space and organize it to fit their own cultural visions and material interests (pp. 1, 2).

So, the writing of the earth is practised through discourses which are the “rules by which verbal speech and written statements are made meaningful”, and also, they are “a set of capabilities, an ensemble of rules, by which readers/listeners and speakers/audiences are able to take what they hear and read and construct it into an organized meaningful whole” (Ó Tuathail & Agnew, 1992, p. 193). The geopolitical discourses acquiring a different dimension in the hands of the powerholders derive from the tightly coupled relationship between power and knowledge. In this context, with the consciousness that discourse and knowledge are produced by power, critical geopolitics rejects this artificial structure and examines the texts through meaning production, representations, and imaginations. The process of meaning production and constructing representations about the territories and the people are “formed by a range of practices and techniques, including bordering, dividing, conquering, excluding, enclosing, controlling, surveying, and mapping” (Elden, 2018, p. 2). So, in order to comprehend how discourse shapes perception and serves knowledge to the world, the seemingly simple and normal relations

should be examined through a critical stance. Therefore, the notion of geography considered a practice which has umbilical relations with politics, economy, and internal and external affairs is evaluated as a discursive creation. In this respect, taking this concern as a starting point, the following section of this study is framed by an analysis of the geopolitical representations and the process of meaning production from a perspective of critical geopolitics.

Geopolitical Positioning: *The Golden Ocean*

Patrick O'Brian's historical novel, *The Golden Ocean* (1956), which is the preoccupation of this study, is quite a fruitful text to be read through political affairs. It narrates the circumnavigation of Commodore Anson, a crucial event in challenging the Spanish galleon and undermining its unquestioned presence in the distant parts of colonial Spain. The Pacific route was often referred to as a golden road, as "Spanish vessels transported silver northwards from Peru to Panama, and gold, spices and jewels from the Orient to Mexico" (Konstam, 2011, p. 21). Anson's squadron set sail on September 18, 1740, from London with a secret mission to "annoy and distress" the Spanish fleet by "taking, sinking, burning or otherwise destroying all their ships" and capture the great treasure of Spanish galleon that each year run between Manila and Acapulco (Williams, 1967, pp. 34-39). *The Golden Ocean*, which frames the peak period of the struggle between England and Spain, also provides insights into the political and social relations of England and Ireland. Caren Irr (2014) notes that "any literary work may be said to be political at an unconscious level" (p. 3). However, *The Golden Ocean* explicitly and consciously incorporates political content as it narrates the rivalry between sea powers of the period, aiming to claim new geographies and establish dominance on sea routes.

Patrick O'Brian reveals his intention to narrate an adventurous story closely related to space and its various extensions by depicting the landscape of the protagonist's, Peter's, homeland. The initial pages of the novel describe the geographical features of the land in detail, suggesting that this account revolves around a place and being a part of a place. As Peter sets out on his great adventure, the author notes, "when you start out a great adventure [...] there is a feeling of something wrong in going over country you know so well" (*TGO*, p. 12). The narrative then proceeds to specify the physical features of that geography, emphasising the connection between Peter and the space. The sense of belonging is emphasised as the relation between the land and the person is clarified, with Peter being coded as Ireland and Ireland as Peter. The particularised features of the environment are identified, on the other hand, the tight nexus between the identity and the place is reflected, "[i]t was a huge and a wild landscape, and one that a *stranger* might have found inhuman and desolate; but it was Peter's own country" (*TGO*, p. 12, my emphasis). The attachment to a place parallels the process of describing the place and constructing the *self* and forming essential and distinctive zones. Even if the place is barren, it is Peter's homeland, so the *stranger* or *foreigner* does not reside in this circle. The adjectives, used to describe Irish geography, have importance in how it is represented by the 'superior' power, England. The implication behind 'foreign' or 'foreigner' points to the English, perceived as enemies by the Irish, as historian R. F. Foster (1989) records (p. 42). In fact, this paradigm has its roots in the political conflict between Ireland and England. According to Jane Ohlmeyer (1999), whether it is admitted or not, Ireland was ruled as a colony by England for much of the early modern period and the "English legal and parliamentary systems, the British sovereign, and the Protestant faith had a dramatic impact on the formation of the Irish state, Irish political culture, and the Irish mind" (p. 446). In this respect, England considered the Irish people and their land as subjects to control and dominate.

The aim to dominate Irish territory is fuelled by the meaning production. The representation of the English as foreigners in the minds of the Irish people is a way of coding a particular group of people and constructing the dichotomy of self/other. In this way, the Irish culture and mind are aimed to be shaped, and a two-sided meaning production process is practised. The English imperial act in Ireland was driven by the fear of foreign attack and the goal of providing a security wall for the heart of the island. Furthermore, "the desire to civilize and anglicize the Irish" (Ohlmeyer, 2016, p. 22) was of great importance in developing a security strategy. Civilising or anglicising the Irish is the practice of a 'superior' hand, generating a dichotomy between the two states. The master identity creates representation to describe the other and oppress them.

This process of creating binary opposition is advanced when the figured borders of the region are revealed in the conversation between the Irish Peter and his English superiors at the dinner table. The Irish land is initially othered as it is labelled by one of the lieutenants as "in *your* part of the world" (*TGO*, p. 74, my emphasis). In the mind of the lieutenant, the representative of the English government, the world has multiple segments, separating the earth between 'your part' and 'our part.' This division constructs other tales and images in the minds. As they mention the sea skills of the Ballynassagard people, although Peter has experienced the event at first sight, he is regarded as "a wild teller of tales" (*TGO*, p. 74). Their boats are thought to be strange while the seamen are *extremely* powerful and esoteric. The lieutenants fictionalise the tales that Peter has narrated and marginalise the people by exaggerating their physical power. The 'abnormal' representation of these people is created by the conceptual borders that frame the secured self and the unsecured other. While the object is accepted as a

source of a fantasy world, the subject is the one creating representation and imagination about the other. As the economic, political, and social implications of the places are in a constant state of flux, this change is the outcome of ideological balances. In this sense, the “politics of geo-graphing, then, does not begin as a problematic of geography and *international politics* but a problematic of the attempt to produce international politics geographically” (Ó Tuathail, 1996, p. 9). Therefore, as critical geopolitics asserts, the production of international politics is run by discursive productions that serve as a tool to have imperial domination over the *different* territories.

The systematic reconstruction of Ireland beginning in the 12th century and intensifying during the reign of Elizabeth I, and James IV and I, was based on the advantages and interests of the hegemon. Thus, in the 17th century, the king was determined to “reform his unruly subjects, [...] to reform ‘uncivil’ natives and to anglicize their ‘barbarous’ customs, practices, and culture. Finally, the king wanted full control over Irish land” (Ohlmeyer, 2016, p.22). As can be inferred from the statement of Ohlmeyer, by classifying the Irish the organised occupation is tried to be justified. This process of recreation about the characteristics of a particular state and group of people contributes to the benefits of the powerholder. In other words, the discursive representations generate a biased, artificial, and ideological world. Similarly, in the novel, Peter and his Irish friends are exposed to being called an ethnic slur,

“another Teague [...] the wretched island must have sunk at last”

[...]

‘This is the other Teague,’ said Keppel.

‘My name is not Teague,’ cried Peter. He had had a trying day, and he was in no mood to be joked at.

‘Be calm, Teague,’ said another.

But Peter would not take it easy: he hesitated, trying to quell the wild indignation; but he failed; it possessed him, and with a furious shriek he hurled himself upon his country’s oppressors (*TGO*, pp. 62, 65).

This pejorative label is systematically used to concretise the lines between the two nations; neither the people nor the land are considered equal and valuable. The idea that Irish land is a “wretched island” to be tamed and organised was not only accepted by the government as a political act but also internalised by the English citizens and transformed into a particular characteristic. In this sense, as Ó Tuathail (1996) notes, “the geopolitical envisioning of the global scene is inseparable from the desire to use the displayed scene for one’s own purposes” (p. 27). That is, the Irish island is systematically reflected as wretched, invaluable, and dismal to indicate that England’s presence in that country is a favour to civilise the savage place. In parallel with the representation of the space, the Irish people are purposely illustrated as barbarous, rude, and primitive. In order to have control over a certain place, the basis of enmity must be clarified, and “the necessity of the horrors of [challenge] must be justified. Enemies are portrayed as ‘barbaric’ or ‘evil,’ their politics ‘irrational’ in the sense that they do not see the value of one’s own political position, and their stance ‘intractable’” (Flint, 2006, p. 58), and so, the struggle between the countries is the only way to ‘maintain order.’ Therefore, the discourse of civility constructs a geographical and political meaning for an imperial design.

With the ideological discourse established by the powerholders to dominate and control geographies, the aim is to exclude, delegitimize, and reject what they call the ‘inferior other.’ Thus, critical geopolitics scrutinises how these discourses are constructed and follows their roots in the depths of societies. At this point, Simon Dalby (2016) notes:

The exclusion of the Other and the inclusion, incorporation and administration of the Same is the essential geopolitical moment. The two processes are complementary; the Other is excluded as the reverse side of the process of incorporation of the Same (p. 22).

Ideological division favouring ‘us’ against ‘the other’ is a ‘neutral’ result of the geopolitical act that aims to divide and control the territory. This exclusion is also practised through dissociating the features that make a community a nation, such as language. As reflected in the novel, through the dialogue between Liam and Peter, the Irish language is considered subordinate even by the Irish people themselves,

“[...] it is bad enough to be speaking it in private the way no one can hear us, but to write it in sheets...”

“What is wrong with the Gaelic?”

“It is a language of the servants. And it is not good enough even for them. What kind of a place can a servant get and he speaking nothing but Irish like something that has come in out of the bog?”

"It was once the language of kings."

"I spit on your kings. It was never the language of the commerce."

"It is the language they are speaking in Paradise."

"It is not. Some few very poor and ignorant angels with hardly a feather on them yet might still speak a few words of it in the dark corners of Heaven; but the language that is rightly spoken there, is the English."

"Well," said Peter, "Irish is good enough for me."

"Your honour will please himself," said Liam sharply, "but when we meet the young gentleman in Derrynacaol I hope that your father's son will not make me blush by speaking the servants' language." (*TGO*, pp. 15, 16).

The conflict about the value of the Irish language between Liam and Peter is unexpectedly bizarre, as the language is despised and denigrated by its native people. Liam asserts that Irish is not a language that should be noticed and should only be spoken in places that no one can hear. It is only good for the fallen creatures, and it is a shame to speak in this language when there is a much better option, which is English. The idea that the Irish language is associated with ignorance is internalised even by the members of the Irish nationality. In another scene, Sean tells similar thoughts about his language, "[...] quite suddenly Sean said, 'And how will I call the King when I see him? Will I say my lord, or your honour? For I will speak in English, for glory'" (*TGO*, p. 162). Sean, like Liam, is convinced that Irish is not worthy of being spoken and is not proper to use in the presence of the King. Thus, the major language should be used instead of the *lingo* to be respected, accepted, or to be a part of a community. The idea that regards the Irish language as pejorative is deeply internalised by the own members of that nation. In other words, the political identity shaped by self and the other causes a deep desire to resemble the 'superior' one. In this sense, geopolitical framing and graphing bring out cultural estrangement and dismantle unity among the people. In constructing discourse to control the region, according to Dalby (2016), while "'the Other' is seen as different if not an enemy [...] 'we' are 'the same' in that we are all citizens of the same nation, speak a similar language, share a culture" (p. 22). However, in this case, even though Liam and Peter belong to the same nationality and share the same language and culture by nature, they are alienated as a result of the politics of the countries. Despite sharing a common value, they have fallen apart because of the political discourse imposing that one part of the world is better, superior, and civil, while the other part is worse, inferior, and barbaric. So, the dominant culture is accepted as the norm while the suppressed one is ignored and degraded.

The effect of religion on the establishment of political, social, and cultural relations among the communities is as old as the history of human beings. Religion is potentially related to geopolitics as the world is mapped in terms of religious regionalism, and national identity is fed by the beliefs that a particular group of people shares. Geopolitical actors may use religious identity as a tool to deepen national unity or to claim a distinct geopolitical identity. Within this frame, people who do not share a mutual sense of assertion are categorised as the other and potential enemies to be destroyed. That is, religious differences can be a source of geopolitical conflicts. Just as ideological differences may lead to religious conflict, religious differences may also lead to ideological conflict. In this respect, the narration of O'Brian partakes in using religion as a means of constructing imaginations and producing geopolitical knowledge. This religious dispute between the countries reflects on the practices used during wartime, as the English gunner of the *Centurion* talks about a superstition of crossing the balls of the chase guns when he was a boy,

'[...] When I was a boy there were some old master-gunners who always made a cross on the ball before they loaded, which was left over from the old days when they aimed their pieces at the Turks

and such, and reckoned that a cross on the ball would send any Turk to hell; which is all part and parcel of the same thing, do you see? Mumbo-jumbo, as you might say.'

The connexion escaped Peter: but he very distinctly remembered that every single ball that Mr Randall had handled in the many days of gunnery practice had had its little cross (*TGO*, pp. 131, 132).

The superstitious tradition that Mr. Randall, the gunner of the *Centurion*, experienced when he was a boy originates from the religious conflict between Christianity and Islam. Here, the Muslim Turks are represented as adversaries against the Christian British. Religious differences establish the source of ideological conflict. This representation overlaps the words of Dalby (2016); the "discourse of the Other is geopolitical in the sense that it creates an external (threatening) antagonist in a particular way" (p. 41). Here, the exclusion of the Muslim Turks and their positioning as a threat play a significant role in shaping the global landscape. In this religious-oriented conversation, borders are drawn through differences, and a particular perception is created via binary oppositions, such as Christian and non-Christian or self and the other.

Conflict of interests between the countries carves out a redescription of the identity. As represented in the novel, the political challenge between Britain and the Dutch Republic in the 17th and 18th centuries produces particular identity representations. In the path of leadership at the sea, the Dutch Republic – and Portugal – were the primary competitors of Britain (qtd. in Flint, 2006, p. 37). Thus, the representations of the Dutch are constructed incidentally to the contentious relationship between the two countries. For instance, in the novel, the recruitment of the Dutchmen is not approved by the British crew because “they were obviously thieves, raparees, transported felons: [Sean] could tell by their furtive expressions and their evil little small eyes – hell-spawn, to the last ill-shaped mother’s son” (*TGO*, p. 279). Identifying the Dutchmen with notorious definitions is the materialisation of the politics of government in the public. In this way, an attempt is made to portray a model of an inferior characteristic of a particular nation through discourse. As critical geopolitics asserts, the production of meaning draws a correspondence with the power relations in every political structure. In this respect, as discourse “is a group of statements which provide a language for talking about – i.e. a way of representing – a particular kind of knowledge about a topic” (Hall, 1992, p. 201), discourse has the power to construct this topic in a certain way. Therefore, this marginalising attitude contributes to cultural coding. In parallel with the production of knowledge through discourse, critical geopolitics follows the tenet that discourse is a cultural and political way of describing and representing a particular place or people.

A similar representation can be observed in another rival nation, the Spanish. Representations are effective in organising a systematic rule because “[l]anguage is relation in character; that signs have no direct referents in an independent object World but generate meaning through their relationships to other signs organized into syntagmatically and pragmatically structured codes” (Barker & Galasinski, 2001, p. 2). To put it differently, language does not merely reflect the world but it is the medium that constructs it. Therefore, the specification of Spanish as a “contumelious nation” (*TGO*, p. 60) is a part of discursive legitimisation of a system that is formed by the power holder; “The chaplain said, ‘[...] It must have come from some ship of the Spanish Armada – many were wrecked on your shores, as I understand. What a curious reflection, that it should have come from a galleon to fit you out to serve against that same contumelious nation.’” (*TGO*, p. 60). Here, the chaplain represents the government as he is an intellectual of the country and a respectable man of God, so he is included in the process of creating meaning. The representation of the Spanish nation as “contumelious” is the contemplation of the politics that is adopted by the government. Being politically rival is integrated into life by using certain expressions, thus a certain formation is created in the minds of the people, and so the process is justified. Representing the political antagonists with specific insulting connotations is part of a cultural coding system. In this way, a particular representation is created in the light of political interests, and the process of identity formation is sustained for a particular target.

The way of describing a place comes forth as a product of a constructed mental structure. Places are described in the light of the frame of interpretation, which is intermingled with particular identity, cultural, and historical background. At this point, it is the geopolitical gaze, which is concatenated together by culture, arranging a pictorial representation, setting a scene, and constructing a message. In the novel, as the British fleet is on its way to the Pacific Ocean, the squadron stops by various harbours, and Funchal, an island of Portugal, is one of them. Peter mentions the island to his father in a letter: “This is a very strange Place, with a Hill of huge Bigness, [...] and the People are Black when they are not White [...] they do not speak English” (*TGO*, p. 105). The things that astonish Peter, who experiences a new place other than Britain, are the different physical geography of the island, the different colours of people, and the language of the ‘stranger.’ Here, Peter reflects his own thoughts, which are kneaded with the euro-centralist perspective that formalises the way of perceiving the world. Peter, who is constructing a representation by drawing a line between civilised and uncivilised, marginalises the native people when positioning himself as the legitimate representative of the culture. The civilisation criteria designed by the power are tried to be imposed on the others and this condition reveals how culture, civilisation, or knowledge organise and discipline people. Here, identities are defined through differences, and while one side represents the pure good, the other side represents the bad or inferior. Thus, the representation of that place as strange directly correlates with the concepts shaping the mind with a system of representations.

Definitions based on differences and the creation of dualities based on these definitions constitute one aspect of the identity-creation process. The other end of the scale is the practice of establishing unity and intimacy. Parallel to this point, in the novel, being a member of the British nation and the Royal Navy is depicted as a source of pride and privilege. In this way, a reality is tried to be produced by assessing meaning to a certain group. Sean excitedly expresses his emotions about joining the navy and sailing to the sea,

“[...] his Reverence encouraged my heart with his noble description of the free and magnificent life in his royal Majesty’s imperial fleet. [...] Sail with the royal navy into the golden ocean, far into the golden sea.”

[...]

“Sail on the golden waves of the west until you can touch the sun with your hand” (*TGO*, p. 14).

The emotions that excite Sean spring from being a member of an establishment placed in an outstanding position. The desire to be a part of the navy is actually the desire to be a representative of the victories won by the navy, to be able to contribute to the expansion of the borders of the state, and to be a representative of an identity reinforced with these features. As stated in the quote, being able to touch the sun with one's hand indicates an irresistible desire for victory and being a part of this success. This expression is similar to England being referred to as the land on which the sun never sets, depicting England dominating many colonies and regions with overseas territories. It is also discursive perception management imposing the thought of the greatness of that country. In this sense, the discourse “commands the firmest belief in itself, it advances by judgements and reasonings which connect together; it is a kind of reason in action” (Foucault, 1965, pp. 96-97). Therefore, discourse serves to the perception of a noble and distinguished identity. As the identity is noble, parallelly the actions become honourable and eminent. So, the organised discourse creates an identity and legitimises and validates the actions of the British Empire. In this way, abstract reason transforms into a concrete entity. England and the Royal Navy are described with these discourses and a particular national identity is created. As geopolitical discourses basically express all kinds of linguistic, semiotic, and symbolic meanings produced under the influence of a geopolitical imagination, these discourses contain a message with the spatial and identity representations created, and as a result, form a geopolitical imagination.

Identity representations, constructed with the powerful image attributed to the British navy and the state itself, are also seen in the following pages of the novel. Political threats and matters of security contribute to a nation's identity. Potential external threats and rivals in the political power arena can foster a sense of unity and patriotism and can influence how the nation views its role in defending and representing the nation. As the main challenge in the novel is after all the power struggle between England and Spain, the representation of the British army and its presence over the seas have geopolitical importance in constructing an image of unity with an unbeatable and unrivalled existence,

They made a brave show on the grey sea, five men-of-war in line ahead [...] It was a brave show, and it was a formidable armament as well: some two thousand men were in the ships, more than two hundred guns, and deep down, far below in the carefully laden magazines, each ship carried ton upon ton of black, gritty sharp-smelling and immensely potent gunpowder, every ounce was meant to be used, as the Fighting Instructions said, to take, burn, sink or destroy the King's enemies – in this case the ships and the cities of the power of Spain (*TGO*, p. 77).

The geopolitical threats have shaped the identity of the British nation to be brave. Whether this formation is real or not, this process is created and continued through geopolitical discourse, which “is [not] the language of truth; rather it is a discourse seeking to establish and assert its own truths” (Ó Tuathail, 1998, p. 3). So, being a member of a certain nation is a source of pride. As stated in the excerpt, the equipment of the fleet has virtually become one with the personal powers of the individuals and has become a representation of the influence they have as a nation. In this respect, the way a nation defines its presence is often influenced by geopolitical factors. Representations promoting a particular national identity or narrative are strategically used to shape public perceptions. This process underscores the dynamic interplay between geopolitical forces and the construction of national identity, illustrating how external threats and geopolitical discourse contribute to the formation and perpetuation of a nation's self-image.

Spatial representations are more than an innocent description of geography. As critical geopolitics asserts, the struggle for hegemony and domination in the geopolitical field takes place through the reproduction of discourses and spatial representations. Thus, the recreated information reproduces geographical space as a hyperreality. In this sense, the representation is not a reality but an interpreted idea, which produces classifications, reveals the differences, and serves the ideology. As geopolitics “is the discipline by which [the space is] approached systematically, as a topic of learning, discovery and practice” (Said, 2003, p. 73), critical geopolitics is about the systematic creation of geopolitical thinking and reasoning through discourses and their dissemination to the global world through geopolitical imaginations. Similarly in the novel, Britain is internalised as the centre of the world while the other distant places are represented as an object of fantasy. After six weeks of an unbroken sea voyage, the squadron arrives in Brazil, which is dubbed as fascinated “pure New World” in the novel (*TGO*, p. 119). While the crew is fascinated by the charm “of the brilliant macaws in every tree, the monkeys peering down, the wonderful fruit” (*TGO*, p. 120), the New World is represented as a source of wonder with its exotic animals and fruits and unfamiliar fauna and flora. The images and metaphors used to describe this new place are very akin to a fantasy world. The discursive idealisation and the condensed differences of that place are the ways of creating meaning conceived in the minds of the powerholders and devoted to the territorialisation of that space for the sake of political relations. Here, the

representation of Brazil as the New World that emerges through geopolitical discourse is rooted in imperial order. As Ó Tuathail (1996) argues, geopolitics “depluralizes the surface of earth by organizing it into essential zones ([...], New World, Old World, Euroasia), identities (continental, oceanic), and perspectives (the seaman’s point of view, the landsman’s point of view)” (p. 41). These kinds of categorisations and representations shaped by the desire to dominate international spaces are at the mercy of the fantasy world of the privileged Western group of people. For this reason, Brazil has become the addressee of the New World definition, which is the product of the Western way of thinking.

This division between the normal and abnormal is further reinforced through comparisons between the real world and the places that are accepted as fantastical. In the novel, the differences are portrayed through a pure state of nature, “the charm of the brilliant macaws in every tree, the monkeys peering down, the wonderful fruit” (*TGO*, p. 120). They are depicted as the images “of the New World as an Earthly Paradise” (Hall, 1992, p. 210), so the interpretation of the environment is determined according to the Western aesthetic conventions to which they belong. Likewise, a similar reaction is reflected when the squadron reaches the island of Juan Fernandez located in the South Pacific. Peter and his friends are fascinated with the beauties of that isle:

“This is a wonderful place,” murmured Peter, with his eyes closed. “I wish we could stay here for ever. Sean, this is the Tir na ‘nOg, no doubt,”

“It is that, your honour, honey,” said Sean. “And a large piece of it I shall take home for Pegeen Ban, if the island does not her there before us.”

“How will you know which gets there first? How will you know at all?”

“What are you talking about?” asked Keppel, “with your Tir Mc Thing?”

“Why, it is an island, you know,” said Peter, “that comes floating off the coast of our country every few years or so, and if you can reach it you stay young for ever: but it is always a great way off, and difficult to be reached. We call it Tir na ‘nOg in our language.” (*TGO*, p. 161).

Through this landscape, Peter draws a correspondence between Juan Fernandez and a mythological place held in Irish culture. According to Celtic mythology, Tir na ‘nOg is the Irish island of the blessed, whose residents do not age nor suffer and is also known as the land of youth (Monaghan, 2004, pp. 347-348). Culturally, this place is likened to heaven, and the scene of Juan Fernandez is mystified by being labelled as an earthly paradise. In this context, the utopic beauty of that island is structured by European fantasy. The characteristics of the place are accepted as evidence to organise representations, which produces knowledge. Juan Fernandez is idealised and so kept separated from the normal and “quickly became the subject of the languages of dream and Utopia, the object of powerful fantasy” (Hall, 1992, p. 209). This produced knowledge functions as ideology serving the political interests of the superior power. Boundaries are drawn in the minds of the people by adhering to a certain point of view, and these boundaries serve the benefit of those in power. The control over the narrative and the shaping of perceptions become tools through which power is exercised, influencing public discourse and reinforcing the established order. In essence, the idealisation of a place and the subsequent construction of knowledge become integral components of a broader ideological apparatus that sustains and serves the political interests of the dominant power structures.

The interconnection between discourse, knowledge, and power ideologically produces a web of relationships between difference and representation. The geographical descriptions are not only mere observations but also descriptions of differences. So, the new places are more than new territories, they are the source of rich imagination and the representation of Western geopolitical thought. Chile and Peru are portrayed as a fantasy world with their gold reserves. Advancing from this point of view, one can argue that it is possible to call there the fantasy world because these descriptions are the representations of the other that the West has constructed and mystified. Similarly in the novel, the fantastic stories about the coast of Chile and Peru, regarded as ‘the other side,’ are evolved into an extravagant and exotic myth being developed by the discourses,

[...] Great Southern Ocean [...] meant gold. Visions of treasure filled the gun-deck [...] St. Catherine’s tales had come aboard of Indian tribes who used gold fish-hooks, and gold to weigh down their nets, tribes where the children played at alley-tor with marbles made of gold; and the more these tales repeated by their original hearers the more their fascinated audiences asked for more. There were tales of the Incas, shining in armour made of gold, and of the Spaniards who took all the gold away and shipped it to Old Spain in galleons every year: hundreds of these tales, many with a strong vein of truth, and all believed (*TGO*, p. 133).

The tales of gold capture the sailors of the navy and they cannot do anything but believe in the exaggerated and fantastic stories of *the other side* of the Horn. The transformation of the unreliable account into a reality, keenly followed, is achieved by producing knowledge about an unknown space. This knowledge works for the ideology of the privileged nations to dominate these coasts, which are represented as the source of gold that must be possessed. As Roland Barthes (1989) accounts, “narrative structure, elaborated in the crucible of fictions (through myths and early epics), becomes both sign and proof of reality” (p. 140). That is, the discourse developed in a fictional narrative structure transforms into a reality that is accepted by a group of people. These tales construct a representation of place and people through a discursive practice fostering the common knowledge that makes the place a target for imperial practices. In this sense, by creating representation and knowledge about the Indian tribes, the details about their daily activities and the Incas, the superior country creates an image of a place that must be possessed, dominated, and imperialised. As the process of creating knowledge goes on, the sustenance of domination goes on. Thus, critical geopolitics aims to describe that the spatial representations and identical images, which are demonstrated as real, change according to the ideologies. In other words, geopolitical representations are created through discourse and the meanings are produced through language games.

Another way to produce representation is through the tacit maps. Even though they are not verbalised outputs, the drawings are the product of a particular mentality and shape people's mindsets. Places are concretised through maps, which are fundamentally involved in producing knowledge, constructing reality, and the continuity of power. The connection between seeing and drawing creates “maps that are nonlinguistic pictures” and this is a “system of signification, a genre of writing, an already encoded surface” (Ó Tuathail, 1996, pp. 83-84). In this sense, maps pursue the interests of a particular subject, and “these interests are embodied in the map as presences and absences. Every map shows *this ...* but not *that*, and every map shows what it shows *this way ...* but not *the other*” (Wood, 1992, p. 1). Historically, from the 16th century, maps occupied such a significant position in the expansive plans of the European countries that they served as a tool to practise the strategies of a state (Wanberg, 2020, p. 5). In these respects, the relationship between drawing maps and geopolitics is complicated and multifaceted. Maps are not just neutral representations of geographical features but they can be powerful tools that influence and reflect geopolitical realities. Places and people are not perceived on their own terms, but they are demonstrated within the conceptualisation of the superior power's understanding and system. As maps play a significant role in defining and demarcating borders between nations, they can be used to pursue political claims. At this point, in the novel, Britain is considered as the centre of the world, so the rest is identified as dependent. Thus, the new places are not described by the peculiarities but by the standards of the already-known model. In this respect, the circumnavigation of Anson is important in mapping the coastlines and creating a new consciousness and knowledge about the perception of the particular geographies as it is reflected in *The Golden Ocean*. The British squadron reaches Staten Island, which is desolate and

barely charted land and sea, rarely traversed by Englishmen except for a few buccaneers, and they too busy keeping afloat to make accurate observations. Beside [the Commodore] Mr Brett worked diligently at his easel, drawing the coast-line – a strange implement aboard a man-of-war, and a strange occupation for the acting first lieutenant (*TGO*, p. 139).

Even though the practice of drawing is not approved by the crew of the *Centurion*, as it is considered a lady-like accomplishment, this profession is a part of producing knowledge rather than breaking a tradition. The totality of the representations through drawings constitutes mapping that serves for the geopolitical gaze to interpret the territory. As such, observations are not mere discovery, and maps are not just informative drawings but they are embedded in political contexts. There is no better example of collecting information for national concerns than mapping, as information is a critical resource in shaping and carrying out geopolitical strategies. There is an agreement between the grapher, the creator of the map, and the user: “[t]he map user understands the mapmaker to have represented a certain territory with fidelity and according to accepted principles. This understandings shapes and directs the map user's gaze” (Godlewska, 2001, p. 19). Thus, the map's user gaze, in other words, geopolitical strategies often focus on control, dominance, and access to places and resources; and maps visualise these spatial dynamics.

Conclusion

As indicated by the preceding discussion, geopolitical discourses are designated by ideologies rooted in religion, race, nationalism, and patriarchy, influencing perceptions of identity and difference. As literature serves as a medium for the transmission of cultural norms and beliefs, by presenting a certain belief within the context of the narration, literature helps preserve and propagate ideologies. In this sense, the subjective and pragmatic language of geopolitics, which aims to construct representations, is reproduced in literary narratives. Therefore, “[w]hat is said or written by political élites comes about as a result of the unconscious adoption of rules of living, thinking and speaking that are implicit in the texts, speeches

or documents that are produced” (Agnew & Corbridge, 1995, p. 47). Shaping perceptions of particular places, influencing the way readers interpret the environment, constructing national and cultural identities by reiterating geopolitical power structures, and finally creating mental maps of the world are of uttermost significance in geopolitical positioning. Through narrative exploration, literature becomes a mirror reflecting and refracting geopolitical discourses, making them accessible to the conventional mindset. In these respects, O'Brian's *The Golden Ocean* serves as a valuable illustration of how geopolitical discourses are not only created but also subtly woven into the fabric of the collective consciousness, shaping the way individuals perceive and make sense of the world around them.

References

- Agnew, J. & Corbridge, S. (1995). *Mastering Space: Hegemony, Territory and International Political Economy*. Routledge.
- Barker, C. & Galasinski, D. (2001). *Cultural Studies and Discourse Analysis: A Dialogue on Language and Identity*. Sage Publications Ltd.
- Barthes, R. (1989). *The Rustle of Language*. (R. Howard. Trans.). University of California Press. (Original work published in 1984).
- Cohen, S. B. (2003). *Geopolitics of the World System*. Rowman & Littlefield Publishers, INC.
- Dalby, S. (2016). *Creating the Second Cold War: The Discourse of Politics*. Bloomsbury Academic.
- Dodds, K. (2000). *Geopolitics in a Changing World*. Pearson Education Limited.
- Elden, S. (2018). *Shakespearean Territories*. The University of Chicago Press.
- Flint, C. (2006). *Introduction to Geopolitics*. Routledge.
- Foster, R. F. (1989). *Modern Ireland: 1600-1972*. Penguin Books.
- Foucault, M. (1965). *Madness and Civilization*. Vintage Books.
- Godlewska, A. (2001). The Idea of the Map. In S. Hanson (Ed.), *Ten Geographic Ideas That Changed the World*. Rutgers University Press.
- Hall, S. (1992). The West and the Rest: Discourse and Power. In S. Hall & G. Bram (Eds.), *Formations of Modernity*. Polity Press.
- Hall, S. (1997). Introduction. In S. Hall (Ed.), *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. Sage Publications.
- Irr, C. (2014). *Toward the Geopolitical Novel: U. S. Fiction in the Twenty First Century*. Columbia University Press.
- Konstam, A. (2011). *The Great Expedition: Sir Francis Drake on the Spanish Main, 1585-86*. Osprey Publishing.
- Monaghan, P. (2004). *The Encyclopedia of Celtic Mythology and Folklore*. Facts on File, Inc.
- O'Brian, P. (1998). *The Golden Ocean*. HarperCollins Publishers.
- Ohlmeyer, J. (1999). Seventeenth-Century Ireland and the New British and Atlantic Histories. *The American Historical Review*, Vol. 104, No. 2, 446-462.
- Ohlmeyer, J. (2016). Conquest, Civilization, Colonization: Ireland, 1540-1660. In R. Bourke & I. McBride (Eds.), *The Princeton History of Modern Ireland*. Princeton University Press.
- Ó Tuathail, G. & Agnew J. (1992). Geopolitics and discourse: Practical geopolitical reasoning in American foreign policy. *Political Geography*, March/Vol. 11, No:2, 190-204.
- Ó Tuathail, G. (1996). *Critical Geopolitics*. Routledge.
- Ó Tuathail, G. (1998). Thinking Critically About Geopolitics. In G. Ó Tuathail, S. Dalby & P. Routledge (Eds.), *The Geopolitics Reader*. Routledge.
- Parker, G. (1985). *Western Geopolitical Thought in the Twentieth Century*. Croom Helm.
- Said, E. (2003). *Orientalism*. Penguin Books.
- Wanberg, K. (2020). *Maps of Empire: A Topography of World Literature*. University of Toronto Press.
- Williams, G. (1967). *Documents Relating to Anson's Voyage Round the World: 1740-1744*. Navy Records Society.
- Wood, D. (1992). *The Power of Maps*. The Guilford Press.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Antigone: Bir Ölü Üzerinden Siyaset, Meşruiyet ve Devlet

Antigone: Politics, Legitimacy, State, through a Dead Body

Mehmet ÖZGÜDEN

Asist. Prof., Çankırı Karatekin University, Department of Political Science and Public Administration, Çankırı, Türkiye
Dr. Öğretim Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Çankırı Türkiye
Orcid: 0000-0003-1323-7675 | E-posta: mehmetozguden@karatekin.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Cite as/Atıf: Özgüden, M. (2024). Antigone: Politics, Legitimacy, State, through a Dead Body, *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 63, 132-143.

Özgüden, M. (2024). Antigone: Bir Ölü Üzerinden Siyaset, Meşruiyet ve Devlet, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 63, 132-143.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 30 January/Ocak 2024

Accepted/Kabul Tarihi: 09 March/Mart 2024

Published/Yayın Tarihi: 28 March/Mart 2024

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 63

Pages/Sayfa: 132-143

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Mehmet ÖZGÜDEN).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Antigone, "ölüm üzerinden" daha doğrusu "bir ölünün gömülüp gömülmemesi" üzerinden bir kadın ile bir kralın siyasal çatışmasını işleyen ve sayısız yoruma konu olan en ünlü tragedyalardan biridir. Sophokles'in yarattığı Antigone karakteri, toplumdaki dışlanmış konumu nedeniyle polise yönelik egemen bakış açısına karşı meydan okuyan aykırı bir kadını temsil eder. Buna karşın yeni kral olan Creon ise kendi kişisel iktidarı ile devletin iktidarını özdeşleştirerek polisin yazısız-geleneksel yasalarına karşı katı bir siyasal tavır sergileyen bir yöneticiyi temsil eder. Creon, vatan haini ilan ettiği Antigone'nin erkek kardeşinin cesedinin gömülmesini devletin çıkarlarını korumak adına yasaklayan bir yasa çıkarır. Sophokles, Creon'un yasağına karşı gelerek ne pahasına olursa olsun kardeşinin cesedinin gömmek isteyen Antigone karakteri aracılığıyla sivil itaatsizliğin temelleri yanında, devletin temellerini ve sınırlarını tartışma konusu yaparak yasaya ve devlete itaat yükümlülüğünün sınırlarını sorgulamıştır. Bu bağlamda Antigone yasanın doğası, siyaset ve siyasal yükümlülük hakkındaki temel soruları gündeme getiren siyasal bir oyundur. Bu makalenin amacı da bu tartışmaları ve soruları ele alarak analiz edebilmektir. Makalenin önemi ise Antigone tragedyasını, tarihsel, toplumsal, siyasal ve kültürel bağlamı ve arka planını da değinerek analiz edebilmektir.

Anahtar kelimeler: Antigone, Tragedy, Justice, Legitimacy, State.

Abstract

Abstract, Antigone is one of the most famous tragedies that deals with the political conflict between a woman and a king "over death" or rather over "whether or not a dead person should be buried" and is the subject of countless interpretations. The character of Antigone, created by Sophocles, represents a contrary woman who challenges the dominant view of the police due to her excluded position in society. On the other hand, Creon, the new king, represents a ruler who takes a strict political stance against the unwritten-traditional laws of the polis by identifying his personal power with the power of the state. Creon passes a law prohibiting the burial of the body of Antigone's brother, whom he declared a traitor, in order to protect the interests of the state. Through the character of Antigone, who defies Creon's ban and wants to bury her brother's body at all costs, Sophocles questions the foundations of civil disobedience as well as the limits of the obligation to obey the law and the state by discussing the foundations and limits of the state. In this context, Antigone is a political play that raises fundamental questions about the nature of law, politics and political obligation. This article aims to analyze these discussions and questions. The importance of the article is to analyze the Antigone tragedy by touching on its historical, social, political and cultural context and background.

Keywords: Antigone, Tragedy, Justice, Legitimacy, State.

Giriş

Antik Yunan'daki demokratik devrim aynı zamanda siyaset, felsefe ve bir sanat olarak tragedyanın organik olarak kaynaştığı bir kültür devrimiydi (Nellhaus, 1989, s. 54). İ.Ö 5. yüzyılda Atina'da gelişen tragediyaların, sanat türleri arasında siyaset felsefesinin en temel kavramlarını ve tartışmalarını işlemesi nedeniyle üzerine en çok ilgiyi çeken ve en fazla tartışma konusu olan yegane sanat türü olmuştu (Barker and McIvor, 2015, s. 1). Tam da Atina'da demokratik kentin oluştuğu bir zamanda gelişen tragedyalarda temsil edilen dünya, Atina yurttaşı olmanın kimliğini, Atina'da yaşanan toplumsal heterojenlik ve çatışmalar üzerinden hem üreten hem de yeniden üreten yurttaş topluluğunun ideolojisini tasvir ediyordu. Demokrasinin yükselişle doğrudan bağlantılı olan demokrasi ve tragedya, işleyişleri ve meşruiyetleri için birbirine bağlıydı (Chou and Bleiker, 2009, s. 663). Atina'daki demokratik devrimin ardından demokratik siyasetin bir alanı olarak ortaya çıkan tragedya, kurguladıkları hikayelerle izleyicilerini ahlak, siyaset, felsefe ve sanat konularında eğitiyorlardı. Bu eğitimi de demokrasinin tartışmacı doğasına uygun olarak yasa ve doğa, ölümlü ve ilahi, erkek ve kadın, aile ve devlet, içeri ve dışarı arasındaki çatışmalar etrafında yapılandırdıkları kurgusal hikayelerle veriyorlardı (Chou, 2013).

Esas olarak polisin değerleriyle çatışmaya giren eski kahramanların (komutanların, kralların ve tiranların) değerlerini odak alan tragedya aynı zamanda kendi acıları pahasına polisin yurttaşlık ideallerini somutlaştıranların kahramanca erdemlerini de yüceltiyordu (Herrerias, 2019, s. 9). Bu bağlamda sayısız alt okuması ve yorumu yapılan Antigone tragedyası, tam da bu çatışmaları ve yurttaşlık ideallerini somutlaştıran kahramanca erdemler için ölümü göze almanın simgesel bir örneği olmuştur. Antigone aynı zamanda belki de tragediyaların siyasal boyutunu temsil etmesi ve ortaya koyması bakımından da en derin oyun olarak kabul edilegelmiştir (Castoriadis, 1983, s. 108).

1. Antigone Tragedyasının Kısa Özeti

Oyun, Thebai'deki bir iç savaş ile başlar. Kral Oidipus'un ölümüyle boşalan krallık tahtının varisleri olan iki kardeş her yıl sırayla birisinin tahta oturmasını sağlayacak bir anlaşma yaparlar. Ancak kendi krallık süresini dolduran Eteoclos tahta geçiş sırası kardeşi Polynices'e geldiğinde anlaşmayı bozar ve kardeşini sürgüne gönderir. Bunun üzerine Polynices hakkı olan tahti ele geçirmek için sürgüne gittiği Argos kralının kızıyla evlenir ve kralın ordularıyla birlikte ülkesine saldırır. Ancak her iki kardeş de savaşta ölünce krallık tahti doğrudan amcaları Creon'a kalır. Kral olan Creon, tahta çıkar çıkmaz Eteoclos'in ülkesini savunan bir vatansaver olarak törenlerle gömülmesini, Polynices'i ise aşağılamak için vatan haini olarak ilan edip cesedinin toprağa gömülmeden kurda kuşa yem olsun diye açıkta bırakılmasını emreden bir buyruk çıkarır. Bu buyruğa aykırı davranışlar da ölümle cezalandırılacaktır. Yunan geleneğine göre ölen her yurttaşın toprağa gömülmesi bir onur meselesiydi. Ancak Atinalılar, vatan haini saydıkları kişiyi kendi topraklarına gömmüyor, kent sınırları dışındaki yabancı bir toprakta bir cenaze töreni yaparak ölüyü gömmelerine izin veriyorlardı. Oysa Creon'un emri, ölümlere saygı gösterilmesini emreden tanrısal yasalara aykırı bir emirdi (Çokana, 2016, s. IX). Çünkü Yunan dinine göre "gömülmeden bırakılan ölünün ruhu yeryüzünü ebediyen dolaşacak ve Hades'e gidemeyecekti (Tannenbaum ve Schultz, 2011, s. 51). Vatan haini ilan edilen Polyneikes, tanrısal yasalardan kaynaklanan gömülme hakkından bile mahrum bırakılmıştı.¹

1.1. Creon ve Antigone'nin Çatışması

1.2. Pozitif Yasa ve Creon'un Savunması

Creon, cesedin gömülmesini yasaklamasının gerekçesini şöyle açıklamıştır:

Aşırıya kaçarak yasaları çiğneyen, ülkeyi yönetenlere kendi kurallarını dayatmak isteyen övgü beklemeden benden. Kent kimi başa getirdiyse büyük küçük, haklı haksız her kararında ona itaat etmeliyiz. Başıbozukluktan beter lanet yoktur; kentler yıkar, yuvalar dağıtır ve cephede panik yaratarak darmadağın eder orduları. Saflarını bozmadan bir arada savaşan askerlerin hayatını disiplindir kurtaran. Ama bir insan iktidar ve yasalarla sınanmadı mı; düşüncelerini,

¹¹ - Antik Yunan da cenazelerin gömülmesi, sınıfsal-siyasal güç gösterilerinin ve çatışmaların bir alanı olarak doğrudan siyasetin de yapıldığı bir arena idi. 6. yüzyılda Atina'da Solon, aristokrat ailelerin üyelerinin gövde gösterisine dönüşen cenaze törenlerine karşı alt sınıftan yurttaşların güçlü duygusal tepkileri göstermesi sonucunda çıkabilecek iç çatışma tehdidini önlemek için gösterişli aristokrat cenaze törenlerini kısıtlayan yasalar çıkarmıştı. Daha sonraki bir tarihte de vatan haini olanların Attika sınırları içinde gömülmesine izin vermeyen bir yasa da çıkarılmıştı. Demokrasinin iyiden iyiye geliştiği İ Ö 460'ta da savaşta ölenlerin cenaze törenini polis bizzat kendisi üstlenerek halka açık toplu cenaze töreni düzenlemeye başlamıştır. Bu törenlerde de seçkin bir hatip Atina'nın geleneklerini ve ihtişamını öven konuşmalar yapıyordu. Savaşta ölenlerin halka açık toplu cenaze törenleri ile gömülmesi, Atina halkının sıradan üyelerinin demokrasi sayesinde sahip oldukları iktidar gücü ile aristokratlara karşı elde ettikleri siyasal gücün bir kanıtı olduğunu da gösteriyordu (Beer, 2004, s. 68).

tercihlerini ve ruhunu anlamak mümkün değil. Bir ülkeyi yönetirken en doğru kararları veremeyen, bir kenara çekilerek korkusundan ağızını açamayan bir kral kötüdür ve dostunu vatanından üstün tutanın gözümde yoktur hiçbir değeri (Sophokles, 2016, s. 27).

Creon'a göre ülkedeki herkesin, ülkenin yöneticilerinin kararlarına mutlak itaat etme görevi vardı. Hatta bir yasa haksız da olsa ona karşı gelenler mutlaka cezalandırılmalıydı. Siyasal anarşiyi önlemenin tek yolu, herkesin yasaya itaat etmesini emretmek ve itaat etmeyenleri cezalandırmaktı. Eğer ceza verilmezse ülkede anarşi ve düzensizlik çıkacak ve bu durum ülkeyi iç savaşa sürükleyecek ve sonunda ülkenin yok olmasına yol açacaktır. Dolayısıyla bir ülke ile beraber onun halkının yok olmasının en büyük nedeni de itaatsizlikti.

Her şeyi gören Zeus tanığıdır, kentin başına iyilik yerine kötülük geldiğini gördüğümde susmayacak, vatan hainlerinin dostu olmayacağım. İçinde bulunduğumuz gemi olan ülkemiz güvendenize ancak o zaman gönlümüzce dostlar edinebiliriz. İşte ben kentin gücünü böyle yasalarla artıracam (Sophokles, 2016, s. 8).

Ancak Creon'un kararı çok güçlü gerekçelere dayansa da nihayet siyasal bir karardı. Oysa siyasal alanının bütüncül özelliği yüzünden (cenazenin gömülmesi, yaşam ve ölüm hakkındaki kararlar vb.) doğru bir siyasal karar verebilmek için siyasal etkenlerin yanında siyasal olmayan tüm etkenleri de hesaba katmayı gerektirmekteydi. Çünkü en rasyonel gerekçelerle ve en iyi şekilde düşünülmüş olduğu zannedilerek verilen siyasal kararlar bile yanlış olabilir ve felaketlerle sonuçlanabilirdi. Bu nedenle siyasal kararlarda hiçbir şey, değil eylemin doğruluğunu hatta gerekçenin bile doğruluğunu garanti edemez. Bu nedenle siyasal kararlar, Creon'un durumunda olduğu gibi eğer onlar sadece "siyasal gerekçelere" dayanılarak veriliyorsa çok sarsıcı sonuçları olabilirdi (Castoriadis, 1983, s. 109).

1.3. Yazısız Yasa ve Antigone'nin Savunması

Thebai'de Creon'un cesedi gömme yasağına doğrudan doğruya ve tek başına karşı çıkan, Creon'un yeğeni ve cesedin de kız kardeşi olan Antigone'den başkası değildi. Antik Yunan geleneklerine göre cenazenin toprağa verilmek üzere hazırlanması kadınlara ait bir görevdi. Bu göreve demokratik dönemde de saygı duyuluyor ve kadınlar tarafından yerine getirilmesine de izin veriliyordu (Beer, 2004, s. 68). Antigone, sonunda öleceğini bile bile Antik Yunanlıların defin geleneklerine uygun olarak önce kardeşinin cesedinin üstünü sembolik olarak toprakla örter, nöbetçilerin toprağı süpürmesi ile de tekrar sembolik bir cenaze töreni yapmaya hazırlandığı sırada yakalanır (Çokana, 2016, s. IX). Antigone, yakalandıktan sonra Creon'la aralarında geçen konuşmada emre neden meydan okuduğunu şöyle savunmuştur:

Creon: Bilmiyor muydun şu yaptıklarını yasaklayan buyruğumu?

Antigone: Biliyordum tabii, bilmeyen mi kaldı?

Creon: Ve buna rağmen yasayı çiğnemeye cüret ettin!

Antigone: Evet, çünkü Zeus öyle demiyor ve yer altı tanrılarının yanında yaşayan Dike öyle yasalar buyurmadı insanlara. Bir ölümlünün emirleri, tanrıların hatasız, yazıya geçirilmemiş, değişmez yasalarından önemli olamaz. O yasalar dün ya da bu gün yürürlüğe girmedi, ezelden beri vardılar ve kimse bilmiyor nerden geldiklerini. Hep var olduklarına göre de bir ölümlünün emrinden korktum diye de suç işleyemem tanrıların nezdinde (Sophokles, 2016, s. 18).

Antigone'nin, ölümlerin defnedilmesiyle ilgili savunduğu "yazılı olmayan yasalar" aynı zamanda "geleneğe dayalı yasalar"dı. Antigone, Creon'a meydan okuyarak, dini geleneğin ağırlığını, cenaze haklarının evrensel olarak tanınmasını ve poliste ve ailede geleneksel olarak kadınlara ait olan ölümler için yapılan görevlerin yerine getirilmesini savunuyordu (Segal, 2003, s. 4). Antigone'ye göre yeryüzündeki hiçbir pozitif yasanın ya da hiçbir yöneticinin buyruğunun yerine geçemeyecek kadar daha yüce yasalar vardı. Aslında Antigone polis meşru yasalarına karşı çıkmıyordu. O, Creon'un polis yazısız yasalarını ve geleneklerini göz ardı ederek yalnızca kendi buyruklarını mutlak yasa olarak sunmasına ve dayatmasına karşı çıkıyordu. Yeryüzündeki yasalar, daha yüksek tanrısal yasalar ve ebedi gelenekle uyum içinde olmalıydı. İnsanların pozitif yasalara itaat etme yükümlülüğü de ancak bu yasalar, söz konusu yüksek yasalarla uyum içinde olduğunda mümkün olabilirdi. Eğer bu yasalar birbirleriyle çatışarlarsa öncelikle daha yüksek yasalara itaat edilmeliydi (Tannenbaum ve Schultz, 2011, s. 53).

Antigone'nin cenazeyi gömmek için yaptığı savunma, aynı zamanda Batı siyasal düşüncesinde daha sonra doğal hukuk geleneğini başlatacak olan düşünceyi de önceden haber veriyordu. Dike'nin, Atina'nın siyasal yaşamı için anlamı, her insanın doğuştan getirdiği vazgeçemeyeceği ve devredemeyeceği doğal haklara sahip olduğu için yararlanması gereken hakları ifade eden "doğal adalet" ya da doğal hukuktu. Doğal adalet (natural justice), 18. yüzyılda kullanılan doğal hukuk anlamına geliyordu (Goldhill, 2004, s. 34-37). Doğal hukukun bir türevi olarak sadece yaşayanlar için değil, öldükten sonra da insanın manevi saygınlığının korunması için cesedinin yakınları tarafından gömülmesi ya da gömülme hakkı Antigone'den beri

insanlık tarihinin en eski tabii haklarından biri olmuştur (Gözler, 2017, s. 138-139).

2. Adalet ve Toplumsal-Siyasal Düzen

Antigone'nin kardeşinin cesedini gömme hakkını savururken başvurduğu Dike ya da tanrısal Adalet aslında 5. yüzyıldaki demokratik Atina'nın kamusal söyleminde çok yaygın olarak kullanılan en itibarlı kavramdı. Dike, Halk Meclisi'nin siyasal retoriklerinde (yasa önünde eşitlik, yurttaşların yasaları savunma görevi, halk egemenliği vb.) yoğun olarak kullanılıyordu. Atina'daki hukuk mahkemelerinin retorik de bütünüyle Dike kavramına dayanıyordu. Mahkemelere temyiz başvurularında Dike kavramından hareketle 'doğru', 'haklı', 'yasal' ve 'adil' olanın ne olduğu? Sorularının cevabı bulunmaya çalışılıyordu. Dike kavramı, kovuşturma, ceza ve mahkeme usulleri için kullanılan hukuki terminolojinin yanında Atina'daki demokratik siyasetin öteki kurumlarında da (Beş Yüzler Meclisi, Halk Meclisi vb.), 'doğru eylem' arayışında halkın yargılama ve değerlendirmesinde, davranış ve politikalarında da yaygın olarak kullanılıyordu (Goldhill, 2004, s. 34-37).

7. yüzyılda Hesiodos'un yazdığı Tanrıların Doğuşu ve İşler ve Günler mitolojilerindeki düşüncelerde yer alan Dike, daha sonra Solon'un şiirlerinde ve en sonunda da tragedya yazarlarının eserlerinde ilahi kökene dayanan toplumsal etik bir değer olarak kodlanmıştır. Hesiodos'un mitolojisinde Dike, Zeus'un sağ yanında oturan kızıdır. Dike yanlış, çarpık ve haksız davranan insanları Zeus'a haber veren ilahi adaletin yerini bulmasını sağlamakla görevli olan bir tanrıça olarak kişileştirilmiş ve ilahi bir ilhamla insan doğasında içkin olarak bulunan hak duygusu olarak adalet ile özdeşleştirilmiştir (Goldhill, 2004, s. 37). Adalet/Dike, adil ilkelere dayanan bir yönetim altındaki insanın toplum içinde uyumlu ve düzenli yaşayabilmesi için kendini kısıtlayarak başkalarına karşı ölçüyü (sophrosyne) aşmamayı ve başkalarına saygılı olmayı (aidos) gerektiren insan doğasında verili olan etik değerleri de yönlendiren ilahi bir duygudur (Mitchell, 2015, s. 153). Dike, bu etik değerleri (sophrosyne ve aidos) uyumlu hale getirerek bir insan topluluğunu bütünleşmiş ve birleşmiş bir siyasal topluma dönüştüren bir güçtür (Vernant, 2017, s. 70). Dike'nin, demokratik Atina'nın kamusal söyleminde ve demokratik kurumsal pratikler içinde bu denli yaygın olarak kullanılan en itibarlı kavram olmasının nedeni de bir insan topluluğunu bütünleşmiş bir siyasal topluluğa dönüştüren bir güç olarak görülmesiydi. Tanrısal bir kökene sahip olan adalet, insanoğluna verilmiş ilahi bir armağan olarak insan doğasının da evrensel bir özelliği olarak görülüyordu. İnsani ilişkiler için bir rehber olan Dike, insan yapımı yasaların değişmez ilkelerinin de tek kaynağıydı (Mitchell, 2015, s. 153). İnsanların yaptığı yasalar ya da koyduğu kurallar olarak "nomoi", yasa önünde eşitlik, toplumsal mutluluk, uyum, düzen vb. insanların içinde yaşadığı toplumsal ve siyasal sorunlara çözümler üretmek için vardı. Dolayısıyla Dike ile insan yapımı yasa olarak nomoi arasındaki ilişki de hiçbir zaman koparılamazdı. Çünkü, Dike'nin felsefi anlamı, 'kendi kendini düzenleyen kozmolojik ilişkilerin ve bir kozmolojik düzen tasavvurunda 'adil' olanın ve 'doğal' olanın ne olduğu ve "evrenin düzeni içinde" ya da "şeylerin sıralı düzeni içinde" insanın doğal, haklı ve adalete uygun yerinin ne olduğunun anlamının sorgulamasında da temel referans noktası olarak kabul edilmeydi (Goldhill, 2004, s. 37). Eğer nomoi, tanrısal Dike'ye dayanan kozmik denge ve uyuma göre düzenlenmemişse geçerli de olamazdı. Nomoi tartışılabilir, gözden geçirilebilir ve değiştirilebilirdi ancak hiçbir zaman kutsal Dike'den de kopuk olamazdı (Vernant, 2007, s. 117).

Dike'ye dayanan yazısız yasanın ne denli önemli ve öncelikli olduğunun en güçlü kanıtı Pericles'in Cenaze Töreni Söylevi'nde de görülmektedir. Pericles yazısız yasaların yazılı olanlarından daha üstün olduğunu vurgulayarak ortak rıza ile yapılan yazılı yasaların, yazısız yasaları ihlal etmesinin polise utanç getireceğini söylemiştir. İlahi yaptırımı olan yazısız yasa ile insani pozitif yasa arasındaki çatışmaya dayanan Antigone tragedyasında da Antigone, Creon'un buyruğunu ihlal etmesinin gerekçesini Dike'ye dayandırarak açıklamıştır (Mitchell, 2015, s. 154). Creon'un kendi keyfine göre koyduğu bu yasa çok eskiden beri uygulanan geleneklerle de uyumuyordu. Oysa bir demokratik "poliste, yazılı olmayan-tanrısal yasalar da vardı ve çıkarılacak olan yeni bir yasanın eskiden beri uygulanmakta olan bu yasalarla da uyuşup uyuşmadığını hiç dikkate almamıştı" (Kılan-Paksoy, 2011, s. 130-134). Kaldı ki Creon'un yasaya bakışı açısı da çok dar siyasal bir görüşe sahip olduğunu ortaya koymaktaydı. İnsani yasa olarak nomoi kavramı aynı zamanda toplumda yerleşmiş olan "uygulama" ya da "gelenek" anlamına da geliyordu ve pratikte de Halk Meclisi'nin çıkardığı "yasaların" gücüne denk bir güce sahipti. Sophokles'in zamanında, 5. yüzyılın demokratik Atina'sında halkın egemen gücü olan Halk Meclisi, yeni yasalar yaratma, eskileri ortadan kaldırma ve geleneksel "yasaları" gözden geçirerek eski olanlarla yer değiştirme ve böylece daha gevşek bir şekilde "gelenek-yasa" olarak tanımlanan yasaları ya da yazılı kararnameleri yasa olarak kanunlaştırma gücüne de sahipti (Segal, 2003, s. 9).

Tragedyalarda "kahramanların kibrini eleştiren halkın vicdanının ve ortak aklının bilge sesi olma işlevini yerine getiren" ve tiyatro sahnesinin baş unsuru olan koro da (Friedell, 1999, s. 210) Dike'nin belirleyici önceliğini ima ederek iki yasa arasındaki bu koparılamaz ilişkiyi vurgulamıştır. Sophokles'in koroya söylediği sözler pozitif yasaların (nomoi) ve tanrısal yasaların (thesmoi) bir arada hesaba katılması gerektiğini vurgulamıştır. Koro, Creon'u uyararak:

İnsanların yasalarıyla yemin ettiği tanrıların adaletini birlikte uygulayabilen yöneticinin ülkesinde, iyi bir yönetici olarak saygınlık kazanacağını, tam tersini yapan bir yönetici ise kötü bir yönetici olduğu için ülkesini yönetemeyecek ve kaçınılmaz olarak ülkesini kaybedecektir” (Sophokles, 2016, s. 15).

Kendisine ve yasalarına itaat etmeyi mutlak ve sorgulanmaz bir görev olarak gören Creon, emrine karşı geldiği için Antigone’yi ölüme mahkum eder ve onun yavaş yavaş ölmesi için bir mağaraya kapatılması emrini verir. Kendi kararının mutlak olarak doğru olduğunu savunan Creon, Thebai’de kendisine sadece onun karşı çıktığını söyleyerek “*utanmıyor musun çoğunluktan farklı olmaya?*” diye sorar. Bu emir üzerine kararlı tavrından hiç ödün vermeyen Antigone, Creon’a:

Ama kabul et, daha büyük onur var mı ağabeyimin cenazesini kaldırmaktan? Diye sormasının ardından da konuşmasını, Halkın kendisine hak verdiğini ancak korkudan kimsenin düşüncelerini söylemeye cesaret edemediğini ve istediği her şeyi yapmak ve istediği her şeyi söylemek ‘tek adam yönetiminin’(one-man rule) nimetlerdendir (Sophocles, 2003, s. 75) diyerek bitirir.

Creon’un tüm ülkede sadece sen kararına karşı çıkıyorsun, çoğunluktan farklı olmaya utamıyor musun? Diye sorması, aslında erkeklerin egemen olduğu poliste/kamusal alanda (çalışma, siyaset yapma, askerlik yapma vb.) hiç bir siyasal hakkı olmadığı için hiçbir söz hakkı da olmayan kadının oikosun/özel alanı (aile ve akrabalık ilişkileri, aile ilişkilerinin ve ev yaşamının mahrem alanı, çocuk doğurma, vb.) sınırlarının dışına çıkmasından duyulan eril cinsiyetçi tepkinin ve şaşkınlığın doğrudan Antigone’ye yöneltilmesidir. Kadının "yurttaşlık" hakkının olmadığı Atina demokrasisinde kardeşinin gömülmesinden başka bir isteği olmayan Antigone’nin bu isteği "kadınca bir istek olarak yargılanacak, aşağılanacak ve onun siyasal tavrı göz ardı edilecektir“ (Kılan-Paksoy, 2011, s. 130). Creon, kendi emirlerine karşı gelerek ölüyü birinin gömmüş olduğunu ilk öğrendiğinde de bunu bir erkeğin yapmış olduğunu zannederek nöbetçiye hangi erkeğin buna cesaret edebileceğini sormuştur. Nöbetçi ise yasaya karşı gelenin bir kadın olduğunu söylediğinde de Creon’a itaatsizlik farklı bir boyut kazanmıştır. Artık sorun başka bir boyut kazanarak bir kadının bir erkeğe karşı gelmesinin toplumun erkek-egemen düzenini tehdit eden bir sorun haline gelmiştir (Tannenbaum ve Schultz, 2011, s. 56).

Creon: Bu kız yasalara karşı gelirken ne yaptığını iyi biliyordu, şimdi de marifetiyle gururlanıp eğlenerek bize hakaret ediyor. İktidarımı hiç ceza göremeden çiğnerse böyle, bana değil ona erkek denilecek...Ben yaşadıkça kadınlar baş olmayacak ülkemde...Bir kadına yenildi diyeceklerine yüz kez bir erkeğe yenilmeyi yeğlerim (Sophokles, 2016, s. 19, 21, 27).

Creon’un bu sözleri oikos ve polis karşıtlığına göre belirlenmiş olan cinsiyet rollerinin yalnızca bu rollerin dışına çıkan kadınları değil, bu sınırları aşan kadınlara göz yuman erkelerin de kadınlardan çok daha büyük bir toplumsal/kültürel baskı ve aşağılamaya uğradığının itiraf edilmesidir. Bu toplumda, erkekler yöneticidir, kadınlar uyruktur ve bir devlet için diğer erkekler tarafından yönetilmek, bir kadının iktidara gelmesinden çok daha iyidir. Bu bakış açısına göre, Antik Yunan’ın egemen kültürel ikliminde kadınların ve erkeklerin evrendeki konumları ve rolleri doğaldır. Kozmik uyuma meydan okuyarak erkeğin otoritesine karşı çıkan bir kadın ya da bu meydan okumaya izin veren bir erkek mutlaka trajik sonuçlar yaşamaya mahkum olacaktır. Erkekler ev halkının (oikosun) doğal yöneticileri olduğundan devletin de doğal yöneticileridir. Erkeğin baba ve koca olarak aile içindeki iktidarının kamusal siyasal alandaki uzantısı da yönetici-kraldır. Kısaca baba, koca ve kral rolleri karşılıklı olarak birbirlerini beslemekte ve güçlendirmektedir. Böylece, insani-pozitif yasalar ile tanrısal yasalar arasındaki çatışmasının trajik doğası aynı zamanda oikosa ait "dişil-ontoloji" ile polise ait "eril-politik" alan arasında ya da kadının ev içi dünyası ile erkeğin, polisin kamusal siyasal faaliyetlerinin kamusal dünyası arasında cinsiyetçi iktidar ontolojileri üzerinden de kodlanmış olmaktadır (Segal, 2003, s. 4). Antik Yunan’da oikos, kadının ev içi rollerinin alanı iken polis (kamusal alan) siyasal faaliyetlere katılan her yurttaşın/erkeğin aynı zamanda savaşçı-asker olduğu şiddetin, kahramanlığın ve rasyonel siyasal hesapların yapıldığı eril-politik alandır. İşte bu nedenle Antigone’nin Creon’a itaatsizliği, basit bir siyasal isyan değildir. Oikosun, polise bir başkaldırısıdır. Bu öyle bir başkaldırısıdır ki erkeklerin bile yapmaya cesaret edemediğini, bir kadın yapmaya cüret etmiştir. Creon’u şaşkına çeviren ve çıldırtan da budur zaten. Ölümü pahasına kendi kararında direnen Antigone, Creon’un despotluğu karşısında korkan tüm erkeklerin de (yurttaşların) sözcülüğünü yaptığını inandığı bir siyasal tavır sergilemiştir. Geleneksel cinsiyet rollerini ve varsayımlarını alt üst eden bu tavır, siyasal iktidarın yalnızca erkelere ait bir alan olmadığını, kadınların da poliste/kamusal alanda siyasal faaliyette bulunabileceğini ve siyasal iktidara karşı çıkabileceğini ortaya koyan demokratik bir tavidir (Tannenbaum ve Schultz, 2011, s. 57).

3. En Kötü Yönetim Olarak Tiranlık

3.1. Antik Yunan’da Tiranlık Söylemi

Antik Yunan’da konusu siyasal olan ya da polis ile ilgili olan tragedyalara egemen olan söylem, demokratik polis yönetimi ile birlikte anakronik olarak varlığını sürdürmekte olan kral ve tiran figürlerinin karşıtlığına dayanıyordu. Krallık, devleti

halkın ve uyruklarının iyiliğini düşünerek adaletle yöneten haklı ve meşru bir yönetimdir. Oysa krallığın tam karşıtı olan tiranlık, devleti kendi özel mülkü olarak gören ve kendi kişisel çıkarları için keyfince yöneten adaletsiz, haksız ve gayrimeşru bir tek adam yönetimidir. Tragedyalarda negatif olarak tasvir edilen kralların tamamı aslında tam anlamıyla bir siyasal yönetici olarak tiranın karakterini tasvir eden negatif kişilik özellikleriyle birlikte yer almaktadır. Demokrasinin yükselmesiyle eş zamanlı olarak tragedyalarda da tek adamın mutlak yönetimi olarak tiranın kötü şöhreti Atina demokratik ideolojisinin söylemsel-ideolojik ötekisi olarak paradigmatik siyasal bir düşünce akımı haline gelmiştir (Hann, 2020, s. 8-9).

Yunan polislerinde İ.Ö 650-550 arası dönemde yaşanan tiranlıklar, aristokratik rejimleri yıkmak isteyen hem orta sınıflara ve hem de patlamaya hazır mülksüz köylü kitlelerine liderlik ederek siyasette kısa yoldan yükselmek isteyen fırsatçı politikacılar tarafından kurulmuşlardır. Tiranlık, krallıklar gibi dinsel-tanrısal meşruiyete dayanarak babadan oğula veraset yoluyla (meşru yollarla) değil de darbe ya da gayri meşru başka bir yöntemle iktidarı ele geçirerek yönetici olan hükümdarı tanımlamak için kullanılıyordu (Şenel, 1970, s. 101-104). “Aristokratik yönetimleri yıkmada bir koçbaşı işlevi gören tiranlar” hem orta sınıflar lehine ekonomik politikalar izleyerek hem de mülksüz en alt sınıflara aristokratların topraklarını dağıtarak halkçı yönetimlerin kurulmasında ilerici bir güç olarak stratejik bir siyasal işlev üstlenmişlerdir. Ancak zaman içinde liderliğini yaptıkları ve dayandıkları halka karşı baskıcı ve adaletsiz yönetimleriyle dayandıkları halkı hiçe sayarak halkın çıkarlarının tam karşısında yer almışlardır. Bu nedenle Yunan siyasal söyleminde tiranlar, “önce aristokratlar tarafından kendi rejimlerini yıkmaları yüzünden ilerici olduğu için daha sonra da demokratlar tarafından baskıcı ve adaletsiz yönetimleri ile gericiliğe dönüştüğü için en kötü yönetim biçimi olarak suçlanmışlardır” (Thomson, 1990, s. 118). İstisnai bir örnek olan Atina’nın dışında tiranlıkların kurulduğu pek çok Yunan polisinde halkçı yönetimler demokrasiye dönüşmediği gibi, çok uzun süren siyasal istikrarsızlıklar içinde yaşamaya da devam etmişlerdir. Atina’da da tiran Peisistratos, Solon’un aristokratik yanı ağır basan oligarşik rejimini yıkıp iktidara gelerek hem orta sınıflar lehine ekonomik politikalar izlemiş hem de mülksüz alt sınıflara aristokratların topraklarını dağıtmıştır. Ancak Peisistratos’tan sonra tiran olan iki oğlunun iktidar yılları, halka karşı tam anlamıyla adaletsiz, baskıcı ve sömürücü yönetimleriyle halkta her geçen gün nefret uyandıran çok kötü bir dönem olmuştur. Peisistratos’un oğlu tiran Hipparkhos’un suikastle öldürülmesinden ve kardeşi son tiran Hippasos’un kovulmasından sonra Atina istisnai bir örnek olarak giderek istikrarlı bir şekilde daha da demokratik bir rejim haline dönüşebilmiştir. Pek çok Yunan polisi tiranlıklara eşlik eden siyasal istikrarsızlıklar içinde çalkalanırken Atina’ya tiranlık bir daha asla geri gelememiştir. Bu arada tiran Hipparkhos’un suikastçileri, halkın kurtarıcı kahramanları olarak heykelleri dikilerek onurlandırılırken her Atinalı yurttaşın hafızasında halka özgürlüğünü veren efsanevi kahramanlar olarak yer almışlardır (Graham, 2017, s. IV, 2-3).

Atina’da tiranlık karşıtı düşüncelerin tam anlamıyla yerleşmesini sağlayarak daha da pekiştiren bir siyasal gelişme de Atinalıların Pers işgalini püskürtmesi sonucunda olmuştur. Atina’nın Persleri yenmesiyle birlikte Pers işgaline karşı Atina’nın askeri liderliğinde İ.Ö 479’da kurulan Attik-Delos deniz birliği ile birlikte tüm Yunan polisleri tamamen Atina’nın askeri, ekonomik, siyasal ve kültürel hegemonyası altına girmişlerdir. Atinalılar, Perslere karşı kazandıkları zaferi, demokratik değerlerin ve ilkelerin zalimlere karşı ya da demokrasinin tiranlığa karşı zaferi olarak ilan ederken Pers Kralını da kendi halkını köleleştirdiği gibi Yunanlıları da köleleştirmek isteyen kibirli bir despotun, acımasız bir tiranın bir simgesi olarak ötekileştirmişlerdir (Kuokkanen, 2020, s. 66). Bundan sonra da tiranlık karşıtı duygular Atina’nın demokratik öz kimliğinin mihenk taşı haline gelmiştir. Tiran, Atina’nın siyasi tahayyülünde eşitliğe ve özgürlüğe karşı tehditkar öteki olarak demokratik polisin sahip olması gereken değerleri tersinden tasvir ederek Atina’nın demokratik kimliğinin söylemsel olarak inşa edilmesinde en temel siyasal referans noktası olarak işlev görmüştür. Her Atinalı yurttaşın göre demokraside tüm siyasal kararlar, demokratik kamusal müzakereye dayanarak alınmakta ve halkın egemenliğini yıkmak isteyen sınıf ve hiiziplere karşı iktidar gücü kasıtlı olarak farklı organlar ve görevliler arasında dağıtılmıştır. Oysa tiran, mutlak ideolojik öteki olarak bir yurttaş topluluğu üzerinde bir kişinin kendi iradesine dayanarak karar aldığı ve kararlarını zor kullanarak sürdürdüğü, keyfi istekleri anında yasaya dönüşen ve toplum üzerinde mutlak otoriteye sahip olan kişiydi (Graham, 2017, s. IV, 1-3).

Atinalıların siyasal kavrayışına tiranlığı, eşitliğe ve özgürlüğe karşı negatif figür olarak işleyen Antigone, hiç şüphesiz ki tiranlık karşıtı siyasal söylemi en iyi yansıtan tragedya olmuştur (Graham, 2017, s. IV). Creon, Atina’nın demokratik ortamında hem demokrat kitlenin hem de seçkinlerin tiranlık yönetimine karşı duyduğu ortak nefretin öznesi olan negatif bir figür olarak tasvir edilmiştir (Barbato, 2020, s. 94). Başlangıçta kendisini ülkesinin iyiliğine adanmış görünen Creon, sonunda ülkesini korku salarak yöneten ve ailesine de felaket getiren tiran karakterinin tipik özelliklerini sergilemiştir.

3.2. Creon’un Tiranlığı

Aslında Creon, “tahta geçme yöntemi olarak bir tiran değildir”. Çünkü iktidarını güç ya da hile yoluyla değil, meşru bir şekilde, veraset yoluyla elde etmiştir. Tahtın meşru ve gerçek varisleri olan iki kardeşin birbirini öldürmesiyle biten iç savaşın sonundaki istisnai ve olağanüstü koşullarda boşalan taht doğrudan Creon’a kalmıştır (Segal, 2003, s. 17). Ölümçül bir iç savaşın

sonundaki olağanüstü koşullarda bir anda başsız kalan ülkeye kral olan Creon, kendisini beklenmedik bir anda ülkesini kurtaran bir lider konumunda buluvermiştir. Creon, bir yandan “ülkesinin kurtarıcı kahramanı olduğunu kanıtlama tutkusu ile davranırken” bir yandan da “yeni oturduğu kraliyet tahtında kendisini güvensiz bir konumda hissediyor, çevresindekilere kuşkuyla yaklaşıyor, herkesin kendisine karşı gizli bir komplo kurmaya çalıştığı şüphesi ve hatta takıntısı içinde yaşıyordu”. Creon’un polise yönelik tutkulu ve “yüceltilmiş bağlılık gösterisi hem kendisinin tahttaki siyasal konumunu meşrulaştırmak hem de kendi yetersizlikleri nedeniyle hissettiği korku ve güvensizliği gizlemesinin de bir yolu”du” (Kılan-Paksoy, 2011, s. 130, 133; Segal, 2003, s. 11,15). Antigone, bu yoğun duygular ve zihinsel karmaşa içinde yaşayan ve davranan Creon’un yönetimini bir krallık olarak nitelendirmek yerine bir "tek adam yönetimi" (one-man rule) olarak nitelendirmiştir. Antigone, Creon’un cesedin gömülmesini yasaklamasını Thebai’deki hiç kimsenin onaylamadığını ancak “*korkusundan kimsenin düşüncelerini söylemeye de cesaret edemediğini*” belirttiikten sonra -tiranlık kavramını kullanmadan ancak-tiranlığın da en paradigmatik özelliğini açıklayan, “*istediği her şeyi yapmanın ve istediği her şeyi söylemenin tek adam yönetiminin (one-man rule) nimetlerinden*” olduğunu vurgulamıştır. Antigone’nin kullandığı “tek adam yönetimi” ifadesi, halk tarafından adaletli ve meşru olarak kabul edilmeyen bir yöneticinin ülkesinde keyfi güç kullanarak mutlak yönetimini sürdürmesi anlamına geliyordu (Sophocles, 2003, s. 75, 135).

Creon’un oğlu ve aynı zamanda Antigone’nin de nişanlısı olan Haimon, babasının Antigone için verdiği ölüm emrini duyar duymaz babasını kararından vazgeçirmek için onunla konuşmaya çalışır. Ancak Haimon’un babasıyla konuşması eserdeki en önemli dönüm noktası olmuştur.

Haimon: Bulduğun konumdan zordur neler olduğunu, nelerin konuşulduğunu ve nelere kızıldığını bilmek. İnsanlar bakışlarından çekiniyor, korkuyor duymak istemediğin şeyleri söylemeye. Ama dikkatleri çekmeyen ben, fısıltılara kulak kabartabiliyor, ölüme gönderilen bir genç kıza insanların nasıl üzüldüğünü görebiliyorum. İnatla tek bir görüşe saplanma öyle, kendini hep doğru, başkalarını hep hatalı görme. Sadece kendi düşüncelerini doğru bulanlar, kendilerini akıllı, güzel hatip sananlar içi boş ve kof çıkar yakından tanıyınca. Haydi yatıştır öfkeni, değiştir kararını. Ara sıra kulak vermeliyiz başkalarının doğru söylediklerine (Sophocles, 2016, s. 27-30).

Creon: Dünkü çocuktan sağduyu dersi mi alacağım bu yaşta? İsyancıları savunmak erdem mi oldu şimdi? Bu kızın yok mu kusuru? Haimon: Thebai halkı bir ağızdan olmadığını söylüyor. Creon: nasıl emirler vereceğimi halk mı öğretecek bana? Ülkeyi ben mi, yoksa başkaları mı yönetecek? Haimon: hiçbir ülke hiç kimsenin malı değildir. Creon: Onlara hakim olanındır ülkeler. Haimon: Çölde güzel hüküm sürerdin tek başına. Haimon: Sadece sen konuşuyor kimseyi dinlemiyorsun. Sana tahammül eden dostlarınla sürdür bundan böyle deliliklerini (Sophocles, 2016, s. 29-31).

Eserin dönüm noktası olan bu konuşmada Haimon yalnızca bir babanın oğlu gibi değil, aynı zamanda babasıyla bir yurttaş olarak konuşuyor ve konuşmasında oikosun (ailenin) ve polis (birbirinden kolaylıkla ayrılamayacağını) ortaya koyuyordu. Creon, şimdiye kadar topluma egemen olan cinsiyetçi rol dağılımından hareketle Antigone’yi dişil ontoloji üzerinden sadece bir kadın olarak oikosa ait görevleri ile sınırlayarak sindirmeye çalışırken, kelimenin tam anlamıyla yurttaş olan oikosun erkek bir üyesini aynı şekilde sindirip kontrol edemediği için artık tümüyle savunmasız bir pozisyona düşmüştür. Creon’un, Haimon’un söylediklerine karşı yegane savunması oğlunu bir kadının (Antigone’nin) kölesi olmakla suçlamak olmuştur. Haimon sıradan bir yurttaşın Creon’un emrine karşı gelmeye asla cesaret edip söyleyemeyeceklerini açıkça söyleyerek ülkedeki muhalif seslerin de ilk defa kendi aracılığıyla duyulmasını sağlayarak (tüm ülkenin Antigone için yas tuttuğunu vb.), Creon’un yönetimine karşı polisten gelen itirazın doğrudan sözcülüğünü yapmıştır (Beer, 2004, s. 74-75).

Haimon’un babasını ikna etmek için söylediklerine karşılık Creon’un oğluna verdiği cevaplar esasında devleti kendi kişisel iktidar ile özdeşleştirip, kendi kişisel mülkü olarak keyfine göre yöneten gayrimeşru tek adam yönetiminin artık açıkça bir tiranlık yönetimine dönüşmüş olduğunu göstermesi nedeniyle de bir dönüm noktası olmuştur. Konuşmada Creon tiranca kişilik özelliklerini bütün çıplaklığıyla gösterirken (Beer, 2004, s. 74; Graham, 2017, s. 143) Haimon’un eleştirisinin dili de Atina’nın hegemonik demokratik ideolojisinin “ötekisi” olarak tipik tiranlık karşıtı söylemi yansıtmıştır. Creon’un, kendisini bir anda ülkesini kurtaran lider pozisyonunda bulması ile kendisini ülkesinin kurtarıcısı bir kahraman olarak gösterme tutkusu, onun üstünlük kompleksine kapılmasına ve doğruyu sadece kendi bildiği gibi zihinsel bir yanılgıya hapsolarak gerçeklikten de tamamen kopmasına yol açmıştır. Creon, ülkesini düşünen, ülkesinde iç savaşı önlemek için çabalayan bir yönetici görüntüsü vermekten tamamen uzaklaşarak sadece kendi kişisel iktidarını korumaktan başka hiç bir kaygı taşımayan tiranca kişiliğin karakter özelliklerini sergilemeye başlamıştır. Bu kişiliğin en temel özellikleri ise öfke, şiddet eğilimi, acımasızlık, hoşgörüsüzlük, kendini kontrol etmekten yoksun olduğu için bütün sınırları aşma eğilimi, kendisine mutlak itaat edilmesi takıntısı, kendi düşünce ve kararlarının tek doğru olduğuna inanması, vb.dir (Graham, 2017, s. 144-146). Creon’un bütün bu kişilik özelliklerinin sergilemesinin gerisinde yatan en temel etken ise “kibre kapılmasıdır”. Yani tiran kibir ile özdeşleştirilmiştir. Antik Yunan’ın siyasal söyleminde iktidar gücünün (iktidar, zenginlik, bedensel güç vb. başkaları

üzerinde avantajlı bir konumda olmak) verdiği özgüven ile her şey ve herkes üzerinde üstünlük kurma duygusu ile davranmak, kibire kapılmak anlamına geldiği için kibir (hubris), tiranca kişiliğin en temel özelliği olarak görülüyordu. "Tiranın iktidar tutkusunun kibire dayanması", tiranlığın da tanrıların, doğanın ve tarihin belirlediği sınırları aşan bir yönetim olarak görülmesiyle özdeşleştirilmişti. Kibir, insanların ve tanrıların yasalarını tanımayan her şeyi delice yapan tiranı doğuruyor ve tiranlığı besliyordu. Kendi arzusu dışında hiçbir şey tarafından sınırlanamayan tiran, "dünyayı yöneten insani ve ilahi kurallara karşı kayıtsız" hale gelen bir karakter özelliği ile tasvir ediliyordu (Saxonhouse, 1988, s. 1262, 1267). Kozmik düzeni ve ahengi ifade eden Dike'nin/Adalet'in tam tersi bir anlama gelen kibir, ilahi düzeni alt-üst ettiği gibi toplumsal-siyasal birliği ve düzeni de bozan ve bu nedenle de Yunan dininde kibire kapılanların mutlak olarak ilahi cezaya çarptırılacağı (felakete uğrama, konumunu yitirme, ölüm vb.) en büyük günah sayılıyordu. Yukarıda da belirtildiği gibi "Dike" (Adalet) 5. yüzyıl Atina demokrasinin uygulamalarında ve kamusal söyleminde toplumsal-siyasal birliğin kurulmasında gördüğü işlev ile en itibarlı kavram olarak kabul edilmiş ve pozitif bir referans noktası olarak başvurulan bir kavram olmuştur. Oysa Dike'nin (Adalet) tam tersi bir anlamı ifade eden kibir (hubris) o ölçüde itibarsız ve toplumsal-siyasal birliği bozan negatif bir kavram olarak kullanılıyordu. Kibir, yasal terminolojide saldırı anlamına geliyor ve Atina'daki mahkemelerde suçlamalar doğrudan kibire yönelik olarak yapılıyordu (Goldhill, 2004, s. 34, 36).

Yönetimine karşı polisten gelen itirazın sesi olarak oğlunu dinlemeyen Creon, polislin kutsal sesi olarak doğrudan ona itiraz eden kahin Teiresias'ın tavsiyelerini de dinlememiştir. Oysa Antik Yunan kültüründe kahinler tanrısal bir esinle konuşan, konuşurken tanrısal bir güç ve yasa olarak Dike'ye başvuran kutsal kişiliklerdir (Vernant, 2017, s.70). Kahin Teiresias da Creon'u, "ölüyü rahat bırak, cesetle uğraşma. Yiğitlik midir bir ölüyü tekrar öldürmek? Doğru sözü dinleyip ondan yararlanmak akıllılıktır" diyerek uyarmıştır (Sophokles, 2016, s.40). Kahin, hata yapmanın tüm insanların ortak bir özelliği olduğunu, hata yapan kişinin inat etmeyerek hatasını düzeltmesi durumunda aptal olmayacağını, "yararlı şeyler söyleyen iyi bir danışmanın tavsiyelerini dinlemenin en tatlı şey olduğunu" ve insanı aptal yapan ve yıkıma götüren şeyin de kibir olduğunu vurgulamıştır (Kierstead, 2017, s. 299). Kahin sarayı terk ederken Creon'un "yazılı olmayan-tanrısal" yasaları ihlal etmesinin doğadaki olağanüstü korkunç alametlerini gördüğünü (hayvanların korkunç çığlıkları, bitkilerin, toprağın ve ateşin anormal işaretler göstermesi vb.) ve bu işaretlerin nedenin de Creon'un, ölünün gömülmesini yasaklamış olmasına bağlayan açıklamalarda bulunmuştur. Kahin, Creon'u uyararak doğadaki bu korkunç alametlerin en yakın zamanda kendi kanından kişilerin ölümüyle sonuçlanacağını ve sarayındaki herkesin ağlayıp feryat edeceği günlerin yaklaştığını açıklamıştır (Sophokles, 2016, s. 42).

Antigone'nin İntiharı Creon'un Trajedisi ve Sonuç

Antigone'yi, oğlunu ve kahini dinlemeyen Creon, en sonunda halkın bilge ortak aklının ve vicdanının sesi olarak halkı temsil eden, ya da kısaca kamuoyunu temsil eden koronun söylediklerinin etkisiyle son anda kararından vazgeçer ve Antigone'yi kurtarmak için aceleyle yola çıkar. Bu arada verilmiş ölüm emriyle birlikte Antigone yavaş yavaş öleceği mağaraya götürülmüş ve mağaranın çıkışını da tamamen kapatılmıştır. Kararını değiştirmekle geç kalan Creon için artık çok geçtir. Çünkü, Antigone, ölümü beklememiş, hemen intihar etmiştir. Antigone ile birlikte nişanlısı Haimon da intihar etmiştir. Dahası oğlunun ölümünü duyan Haimon'un annesi de intihar etmiştir. Böylece, Creon'un kibrinin yol açtığı adaletsizlik ilahi bir ceza ile sonuçlanarak tüm ailesini kaybetmesine yol açmıştır. Creon'un yaşadığı trajik felaket, polislin dayattığı herhangi bir cezadan değil, ilahi adaletin Creon'a verdiği cezadan gelmiştir (Beer, 2004, s. 74). Creon'un yaşadığı bu felaketten sonra koronun son sözleri demokratik Atina'nın yurttaşları ve yöneticileri için ders çıkarılması gereken eğitici bir mesaj taşımaktaydı. Koro: "Mutluluğun kaynağı sağduyudur, kimse karşı çıkmamalı tanrı buyruğuna. Kibirle söylenen büyük laflar, ağır bedeller ödeterek yaşlılıkta öğretirler sağduyuyu" (Sophokles, 2016, s. 52-53). Böylece, toplumu adalete dayanarak değil de sınırsız bir güce dayanarak yöneten bir yöneticinin nasıl paramparça olduğunun dersi de verilmiş oluyordu. Atinalılara verilen bu ders aynı zamanda, tüm yurttaşların bağlı olduğu polis çıkarlarının tartışılmaz ve sorgulanamaz bir kabule dönüşmesi durumunda insanın nasıl bir trajik felakete sürüklenebileceğini de göstermiş oluyordu (Bonnard, 2006, s. 29).

5. yüzyılın demokratik devlet değerlerine karşı gelen Creon'a göre "şehri kuran kim olursa olsun iktidarına mutlaka itaat edilmeliydi". Creon anti-demokratik olduğu için onun yönetimi de gayri meşruydu. Tarihsel-siyasal bir gerçeklik olarak da 5. yüzyıl Atina demokrasisinde halk meclisinin (Ecclesia) aldığı kararlara karşı gelinemezdi ve devleti kuranın halk meclisinden daha üstün olması da söz konusu değildi² (Kierstead, 2017, s. 290, 293, 296). Antigone, devlet ile kendi kişisel iktidarını

²-Bazı yorumcular, Perikles'in döneminde altın çağını yaşayan Atina demokrasisinin esasında otokratik bir yönetime yaklaştığını ileri sürmüşlerdir. Thukydides Peloponnes Tarihi eserinde, Perikles yönetimindeki Atina'yı "sözde demokrasi ama gerçekte birinci adamın yönetimi" olarak nitelendirmiştir (Segal, 2003, s. 17). Attik-Delos Birliği'nin kurucusu ve askeri liderliğini yaparak askeri bir garnizon devleti haline gelen Atina'da en önemli görevli olan başkomutan seçilmek için her yıl Halk Meclisi'nin onayını almak zorundaydı. Ancak, Halk Meclisi tarafından on beş kez baş komutan seçilerek kesintisiz olarak on beş yıl görev yapan Atinalı demokrat Perikles, yurttaşlar ve onların aileleri de dahil olmak üzere herkesi bağlayan yeni politikalar başlatmıştı. Bir kararname ile başlattığı bu politikaların özü, "tüm yurttaşların görevinin her şeyden önce polise hizmet etmek ve polislin çıkarlarını izlemek olduğunu" ilan ediyordu. Bu siyasal konjonktürde kendisi de Perikles'in yardımcı komutanlarından biri olan

özdeşleştirerek tiranlaşan Creon'un yasalarına karşı insanlığın vicdanındaki yazısız evrensel yasaları savunarak tiranlık yönetimine karşı toplumda biriken ancak korkudan ifade edilemeyen tepkiyi intihar ederek haykıran toplumun kurtarıcısı bir baş kahraman olmuştur. Başından beri Creon'un yasasına karşı inatçı bir siyasal tavır alan Antigone, sonunda intihar ederek bu kararlı tavrını mantıksal sonuçlarına kadar götürmüştür. Antigone'nin intiharı ile başlayan intiharlar Creon'un gayri meşru yönetimini ya da onun kurmak istediği siyasal düzeni tümüyle mahkûm etmiştir. Antigone'nin tanrısal adaleti savunması ve bu uğurda intihar etmesi, Atina'nın hegemonik demokratik siyasal söylemindeki meşru ve gayrimeşru yönetimler ayırımından hareket ederek "sınırlarını aşıp yozlaşan gayrimeşru yönetimleri mahkum edip yurttaşların bu yönetimlere karşı direnme hakları olduğunu vurgulayan demokratik bir misyon taşımıştır" (Kılan-Paksoy, 2011, s. 130).

Antigone'nin iktidarını kötüye kullanan bir yöneticiye meydan okuması, sadece demokratik bir sivil itaatsizlik değil, aynı zamanda insanlığın vicdanındaki daha yüksek değerleri savunmak için insani-pozitif yasaya karşı bir direnme kararı olmuştur (Bonnard, 2004, s. 39). Bireyi devlete karşı savunan bu karar aynı zamanda bir bireyin iktidarı sorgulama hakkının olduğunu, gerektiğinde çoğunluğa, yasalara ya da bir insanın birey olarak bireysel ve vicdani hakları için bir iktidarın karşısında durabilme cesareti ve kararlılığını da gösterebilme tavrı olmuştur. Antigone, sivil itaatsizliğin temelleri yanında, devletin temellerini ve sınırlarını sorgulayarak yasaya ve devlete itaat etme yükümlülüğünün koşullarını ve sınırlarını da sorgulamıştır. Antigone, siyasal düzeni, aileyi, devleti ve dinî birleştiren evrendeki uyumu ve Yunan dünyasını bir arada tutan siyasal kozmolojiyi de sorgulamıştır (Tannenbaum ve Schultz, 2011, s. 54, 55).

Sophokles Antigone eseri ile geleneksel ataerkil cinsiyet rollerinin ve yasallık-meşruluk, pozitif yasa (yazılı yasa)-hukuk (yazısız evrensel doğal yasa), insanın özgürlüğü ile devlet iktidarının sınırları, insanın devlet iktidarı karşısındaki hakları gibi pek çok konunun tartışılmasına ve sorgulanmasına da yol açmıştır. Bu oyundaki siyasal çatışmalar Batı siyasal felsefesindeki en temel tartışmaları 2500 yıl öncesinden işlemiş ve bu tartışmalar daha sonra bütün Batı siyasal düşüncesinin serüveni boyunca da şu ya da bu biçimde tekrarlanmıştır (Bonnard, 2004, s. 40-41; Tannenbaum ve Schultz, 2011, s. 51-52).

Sophokles'in, Antigone tragedyasını belki de Atina'daki Perikles'in yönetimine karşı siyasal bir tepki olarak şehir sahnesine taşıdığı yorumları da yapılmıştır. Atina'da Perikles'in liderliğinin yükselen önemi ile Thebai'deki Creon'un öne çıkması arasında kurulan benzerlikler aracılığıyla aslında Sophokles'in "demokrasinin yükselişine eşlik sayısız toplumsal-siyasal gerilimleri ve sorunları" sahneye taşıyarak tartışılmasını amaçladığı düşünülmektedir (Chou and Bleiker, 2009, s. 670-671).

Kaynakça

- Barbato, M. (2020). *The Ideology of Democratic Athens Institutions, Orators and the Mythical Past*, Edinburgh University Press.
- Barker, D. W. M and Mcllvor. D.W. (2015). "Tragedy and Politics", 1-10, *The Encyclopedia of Political Thought*, First Edition. Edited by Michael T. Gibbons. John Wiley & Sons, Ltd.
- Beer, J. (2004). *Sophocles and The Tragedy of Athenian Democracy*, Praeger Publishers.
- Bonnard, A. (2004). *Antik Yunan Uygarlığı Cilt II: Antigone'den Sokrates'e*, Çev: Kerem Kurtgözü, Evrensel Basım Yayın.
- Bonnard, A. (2006). *İnsan ve Tragedya*, Çev:Yaşar Atan, Evrensel Basım Yayın.
- Castoriadis, C. (1983). "The Greek Polis and The Creation of Democracy", *Graduate Faculty Philosophy Journal*, 9(2), 79-115.
- Çokana, A. (2016). *Sunuş: Sofokles*, v-x, Antiğone, Çev: Ari Çokana, İş Bankası Yayınları.
- Chou, M. ve Bleiker, R.(2009). "The Symbiosis of Democracy and Tragedy: Lost Lessons from Ancient Greece", *Millenium: Journal of International Studies*, 37(3), 659-682.
- Chou, M. (2013). "Democracy and Tragedy", *In Philosophy Now: Amagazine of Ideas: Sayı: 94*,: Reading, Writing, Thinking. 94(2),
- Friedell, E. (1999). *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi: Hıristiyanlık Öncesi Yaşam ve Efsane*, Çev: Necati Aça, Dost Kitabevi.
- Goldhill, S. (2004). *Reading Greek Tragedy*, Cambridge University Press.
- Graham, T.A. (2017). *Playing the Tyrant: The Representation of Tyranny in Fifth-Century Athenian Tragedy*, Dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the Department of Classical Studies in the Graduate School of Duke University.
- Herreras, E. (2019). "Greek Tragedy: a Metaphor of Public Debate and Democratic Participation", *Recerca, Revista De Pensament* analısı Num.. 24(3), 1-21.
- Kılan-Paksoy, B. (2011). *Tragedya ve Siyaset: Eski Yunan'da Tragedyanın Siyasal Rolü*, Mitos-Boyut Yayınları.
- Kierstead, J. (2017). "Democracy's Humility: A Reading of Sophocles' Antigone" *The Journal for Ancient Greek Political Thought*, 34 (3), 288-305,
- Kuokkanen, S. (2020). "Athenian Ostrakismos and The Hybris of A Would-be Tyrant", *Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 60 (1-2), 53-70.
- Mitchell T. N. (2015). *Democracy's Beginning: The Athenian Story*, Yale University Press.
- Hann, C. (2020). *The Evolution Of Tyrant Tropes In Greek Tragedy*, A Thesis submitted to the Victoria University of Wellington in fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts Victoria University of Wellington.
- Segal, C. (2003). *Introduction*, in *Sophocles: Antigone*, 3-35, Translated by Reginald Gibbons and Charles Segal
- Saxonhouse, A. W. (1988). "The Tyranny Of Reason in The World of The Polis", *American Political Science Review*, 82 (4), 1261-1275.
- Sophocles (2003). *Antigone*, Translated by Reginald Gibbons and Charles Segal, Oxford University Press.
- Sophokles (2016). *Antigone*, Çev: Ari Çokana, İş Bankası Yayınları.
- Şenel, A. (1970). *Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Tannebaum, D. ve Schultz. D. (2011). *Siyasal Düşünceler Tarihi: Filozoflar ve Fikirleri*, Çev: Ahmet Kemal Bayram, Adres Yayınları.
- Thomson, G. (1990). *Aiskhylos ve Atina: Dramanın Toplumsal Kökenleri Üzerine Bir İnceleme*. Çev: Mehmet H. Doğan, Payel Yayınevi.
- Vernant, J. P. (2007). *Eski Yunan'da Mit ve Toplum*, Çev: Mehmet Emin Özcan, Alfa-Mitoloji Yayınları.
- Vernant, J. P. (2017). *Yunan Düşüncesinin Kaynakları*, Çev: Hüsen Portakal, Cem Yayınevi.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacılar verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiklerini beyan ederler.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlı olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

18. Yüzyılda Diyarbakır'da Kitaplar ve Kitap Sahipliği

Books and Book Ownership in Diyarbakır in the 18th Century

Gülşen AKKOYUN ÖZLÜ

Dr., Independent Researcher, Diyarbakır, Türkiye

Dr., Bağımsız Araştırmacı, Diyarbakır, Türkiye

Orcid: 0000-0002-3653-9724 | E-posta: akkoyungulsen@gmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Akkoyun Özlü, G. (2024). Books and book ownership in Diyarbakır in the 18th century. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 63, 144-160.

Akkoyun Özlü, G. (2024). 18. yüzyılda Diyarbakır'da kitaplar ve kitap sahipliği. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 63, 144-160.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 11 October/Ekim 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 23 February/2024

Published/Yayın Tarihi: 28 March/Mart 2024

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 63 **Pages/Sayfa:** 144-160

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Gülşen AKKOYUN ÖZLÜ).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Diyarbakır tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu nedenle de ilim ve kültür hayatı çeşitli olmuştur. Bu durum şehirde yaşayanların sahip olduğu kitap ve bunlarla olan ilişkilerinden anlaşılmaktadır. Çalışmada öncelikle 18. yüzyıla ait Diyarbakır şer'iyye Sicil defterlerindeki terekelerden istifade edilmiştir. Bu kapsamda 22 defterde yer alan 3.607 hüküm taranmıştır. Bu hükümlerin 138'inde 261 farklı eser 945 defa kaydedilmiştir. Ayrıca incelenen şer'iyye sicillerinden 13'ü karma konulu, 9'u ise tereke olup bu defterler 1.286 hüküm içermektedir. Bunların yanı sıra telif eserlerden de istifade edilmiştir. Elde edilen veriler ışığında döneme ait kişilerin sahip olduğu kitaplar tespit edilmiştir. Daha sonra bu kitaplar konularına göre tasnif edilmiştir. şer'iyye sicillerinde yer alan kitap ve sahiplerinin incelenmesi ile kitapların yer aldığı defterler, kitaba sahip olan kişiler, bu kişilerin sahip oldukları kitap sayısı, kitapların konulara göre dağılımı, hangi konulardaki kitapların daha çok okunduğu, kitap sahibi kişilerin maddi durumları, statüleri, dini mensubiyetleri, kitapların fiyatları ve mahallelere dağılımı gibi konular aydınlatılmaya alışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, şer'iyye Sicil, kitap, 18. yüzyıl.

Abstract

Diyarbakır has hosted many civilizations throughout history. For this reason, scientific and cultural life has been diverse. This situation can be understood from the books owned by the people living in the city and their relationships with them. In the study, first of all, the inheritances in the Diyarbakır şer'iyye Registry books from the 18th century were used. In this context, 3,607 provisions in 22 notebooks were scanned. In 138 of these provisions, 261 different works were recorded 945 times. In addition, 13 of the şer'iyye registers examined are mixed subjects and 9 are inheritance, and these registers contain 1,286 provisions. In addition, copyrighted works were also used. In the light of the data obtained, the books owned by people of the period were determined. These books were then classified according to their subjects. By examining the books and their owners in the şer'iyye registers, the books containing the books, the people who own the books, the number of books these people own, the distribution of books according to subjects, the books on which subjects are read more, the financial situation, status and religious affiliation of the book owners. Issues such as prices of books and their distribution in neighborhoods have been tried to be clarified.

Keywords: Diyarbakır, şer'iyye Registry , book, 18th century.

Giriş

Diyarbakır'da kütüphaneciliğin ne zaman başladığına dair kesin bir bilgi olmamakla birlikte şehirdeki en eski kütüphaneye Artuklular döneminde rastlanmaktadır (Korkusuz, 2009, s. 203, 216). 1183 yılında Eyyubiler döneminde Diyarbakır'da içinde 1 milyon 40 bin, bazılarına göre ise 140 bin ciltlik kitap bulunan muazzam bir kütüphane bulunmaktaydı. Selahaddin Eyyubi bu kütüphaneyi veziri Kadı Abdurrahman Fazıl'a başıslamıştır. Kadı ise Mısır'da bulunmayan kitapları seçerek bunları ayırmış ve 70 deve ile Kahire'ye yollamıştır (Emiri, 2014, c. I, s. 62-63; Beysanoğlu, 1992, s. 61-62; Korkusuz, 2009, s. 218-219). Ancak İslam dünyasının bu zengin kütüphaneleri bu coğrafyaya 11. yüzyıldan itibaren yapılan Moğol ve Haçlı saldırılarından ve yaşanan tahriplerden olumsuz etkilenmiştir (Erünsal, 2015, s. 195). Tarih boyunca Diyarbakır'da yaşanan bu olumlu ve olumsuz hadiselere rağmen 1515 yılında Osmanlı idaresine geçen Diyarbakır, İmparatorluğun önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri olmuştur.

Geçmişten günümüze Diyarbakır'da birçok ilim, bilim ve sanat insanı yetişmiştir. Hattat ve şair Ebülkasım Amidi, fıkıh ve felsefeci Ebü'l-Hasan Seyfüddin el Amid Amidi, El-Cezeri, tarihçi İbn'ül Ezrak, şair İbrahim Gülşeni, Cemili ve Nesimi, tarihçi Kadı Hüseyin, hattat Seyyid Kasım Gubari, şairlerden Labib, Hami, Veli, Ahmet Mürşidi, Refik, Ragıp, Talip, Doktor Ahmet Rıza, matematikçi İsmail, kelamcı Küçük Ahmetzade Ebu Bekir, tarihçi, şair ve romancı Said Paşa, Hattat Hamid Aytaç, araştırmacı yazar Şevket Beysanoğlu, yazar Ziya Gökalp, Süleyman Nazif, Cahit Sıtkı Tarancı, Orhan Asena, Faik Ali Ozansoy, Esmâ Ocak, ses sanatçısı ve folklorcu Celal Güzelses, şair Sezai Karakoç (Sabev, 2006, s. 153; Günkut, 1936, s. 136; Url-1) ve ismi zikredilemeyen daha niceleri yaşamıştır. Şüphesiz ki bunları yetişmesinde Diyarbakır'daki ilim ve kültür mirası etkili olmuştur.

Çalışma genel itibari ile Şer'iyye Sicilleri'nden yararlanılarak hazırlanmıştır. İslam hukuk sisteminin yargı organı olan Şer'i Mahkemelere intikal eden her türlü olayın kadı veya naibi tarafından kaydedilen defterlerdir. Bunlar farklı türden belgelerden oluşmaktadır. Bunların bir kısmı İstanbul'dan gelen ferman, emir, buyuruldu, tezkere, berat iken diğerleri de yerel mahkemelerdeki işlemler sonucu oluşan i'lâm, hüccet, tereke gibi belgelerdir. Birçok alanla ilgili veri içeren Şer'iyye Sicilleri sosyal ve yerel tarih çalışmalarının temel kaynaklarından biridir. Mahkemelere yansıyan miras davaları genellikle tereke olarak kaydedilmiştir. Bu defterlere *muhallefat*, *metrukat* ve *kassam* da denilmiştir (Karataş, 1995, s. 2-3; Karataş, 1999, s. 317-318). Terekeler ayrı defterler olarak tutulduğu gibi sicillerin içerisindeki hükümler şeklinde yer almışlardır. Bunlar kişinin vefatından sonra geride bıraktığı menkul ve gayrimenkul malların Şer'i Mahkemeler tarafından kaydedilmesi ile oluşmuştur (Sabev, 2008, s. 153-154; Uğur, 2010, s. 8-11; Özcoşar, 2000, s. VIII-XII; Can, 2011, s. 18-20; Akkoyun, 2017, s. 5-15). Bu mallar içerisinde kitaplar da yer almıştır.

Diyarbakır'ın 17. yüzyılda 1, 18. yüzyılda 18, 19. yüzyılda 112, 20. yüzyılda 49 olmak üzere toplamda 180 Şer'iyye Sicili'nden 43 adedi transkript edilerek yayımlanmıştır. Transkript edilen sicillerin 1'i 17. yüzyıla, 18'i 18. yüzyıla ve 24'ü 19. yüzyıla aittir¹. Ayrıca 18. yüzyıla ait defterlerden 2 tanesi de Yüksek Lisans tezi olarak çalışılmıştır (Özcoşar, 2000; Aktaş, 2019).

Çalışma 18. yüzyıl ile sınırlandırılmıştır. Bunun nedenleri ise; 17. yüzyıla ait 3715 (H. 1065/M. 1655) numaralı defterde kitaplar ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamasıdır. Ayrıca 19. yüzyıla ait defterlerin tamamının çevrilmemiş olması hasebiyle bunların arşivden bulunarak taranmasının çok uzun bir süreç gerektirmesi ve bunun da konuyu uzatarak maksadından uzaklaştıracak olmasıdır. Çalışmada kullanılan sicil defterleri genel itibari ile 1700-1800 yıllarını kapsamaktadır. Ancak 3773 numaralı defter 1757-1879 yıllarını, 3698 numaralı defter 1795 -1802 yıllarını, 3746 numaralı defter 1724-1848 yıllarını kapsasa da defterlerde 1800 yılına kadar olan hükümlerden yararlanılmıştır. Siciller incelenerek kitaplar ile ilgili kayıtlar bulunmaya çalışılmıştır. Bunun yanında transkripti yapılan belgeler arşivde bulunan orijinalleri ile karşılaştırılarak çalışma yürütülmüştür.

Şer'iyye Sicilleri incelenirken bazı zorluklarla karşılaşmıştır. Öncelikle defterlerdeki verilerden yola çıkarak döneme ait eser ve kitap sahipliği ile ilgili kesin yargıya varılamamıştır. Bunun sebebi ise sicillerde sadece mahkemelere yansıyan olaylarla ilgili verilerin kayıt altına alınmış olmasıdır. Bu durum toplumun tamamını hakkında kesin bir yargıya varmayı zorlaştırmıştır. Bunların yanı sıra siciller incelendiğinde terekeler dışındaki davalarda kitaplar ile ilgili kısıtlı bilgilere ulaşılmıştır. Bu tür kayıtlarda terekeler haricinde dini kitaplara sadece atıflar yapılmış ve olayların çözülmesi için bir taraf diğerine Kur'an Kerim

¹ Diyarbakır Şer'iyye Sicillerinin bir kısmı, "Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri (Amid Mahkemesi)" projesi ile Ahmet Zeki İzgöer'in editörlüğünde Mehmet Yahya Okutan, Mümin Yıldıztaş, Rasim Erol, Sabri Atay ve Salih Kahrıman tarafından hazırlanmıştır. Transkripti yapılan defterler Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları arasında 2013-2022 yılları arasında 15 cilt olarak basılmış ve <https://diyarbakirsicilleri.name.tr/> sitesinde yayınlanarak araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Ayrıca projeye T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Diyarbakır Valiliği, Dicle Üniversitesi Rektörlüğü, Karacadağ Kalkınma Ajansı, DÜBAP Başkanlığı ve Kayapınar Belediye Başkanlığı da katkı sunmuştur. Çalışma çevirisi yapılmış olan bu defterlerden yararlanılarak hazırlanmıştır. Sicillerin orijinalleri Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda yer almaktadır.

vermiştir. Bu durum da kitapların sahip ve fiyatları hakkında bilgilere ulaşılmasını zorlaştırmıştır. Kur'an Kerim'in tüm Müslümanlar tarafından olduğu gibi Diyarbakır'da en çok okunan kitap olduğu görülmektedir. Kur'an, Müslüman çoğu kitap sahibi kişinin terekesinde yer almasının yanı sıra pek çok terekede yer alan tek kitap olması hasebiyle bu kutsal kitap her zaman fiyatlandırılmamıştır.

İncelenen tereke ve mahkeme kayıtları ile Diyarbakır'daki kitap ve sahipliği durumunu yüzde yüz yansıtamayacak olsa da mahkemelere yansıdığı kadarıyla dönemdeki kitap sahipliği hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır. Bu çalışmanın amacı da Diyarbakır'da ilim, sanat ve fikir adamlarının yanı sıra sıradan halkın yetişmesinde katkısı olan kitaplar ve bunların sahipleri hakkında bilgiler vermektir.

Konuya geçmeden önce yararlanılan 18. yüzyıl Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri hakkında bilgilerin tablo şeklinde verilmesi yerinde olacaktır.

Tablo 1. 18. Yüzyıl Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri ve Kitap Sahipliği İle İlgili Bilgiler

Sicil N.	Defter Osmanlı Arşiv No	Defter Milli Kütüphane No	Başlangıç ve Bitiş Tarihi Hicri / Miladi	Toplam Hüküm Sayısı	Kitap Sahipliği İle İlgili Hüküm Sayısı	Defterde Geçen Kitap Sayısı	Sicilin Yer Aldığı Cilt
	3789	592	1135-1136/1722-1724	183	-	17	1
	3828	631	1135-1242/1723-1827	103	-	2	
	3709	310	1145/1732	118	-	1	2
	3712	313	1145-1198/1732-1798	387	-	2	
	3754	360	1151-1154/1738-1741	690	-	4	3
	3756	363	1151/1739	41	3	7	4
	3744	349	1169-1170 /1756	85	7	15	
	3773	576	1170-1266/1757-1879	53	4	14	
	3796	599	1172-1173/1758-1760	284	31	210	
0	3743	348	1181-1182/1767 - 1768	133	-	-	5
1	3757	364	1202-1203/1788	175	20	155	
2	3675	267	1203/1788 - 1789	47	-	-	
3	3753	359	1204-1205/1790	98	9	32	
4	3725	327	1205-1206/1790-1791	252	32	137	6
5	3785	588	1206-1207/1792	151	16	217	
6	3823	626	1197-1206/1782-1792	79	-	-	7
7	3749	355	1208-1209/1793 - 1794	110	1	152	
8	3797	600	1214-1215/1800	56	6	61	

9	3798	601	1215-1216/1800-1802	157	-	-	
0	3698	299	1210-1217/1795 - 1802	92	-	-	
1	3746	352	1136-1264/1724-1848	169	-	-	9
2	3714	315	1154-1155/1741-1742	144	9	71	10
Toplam				3.607	138	945	

Kaynak, İzgöer, 2013-2018, Cilt I-X.

Tablo 1 incelendiğinde terekelerdeki toplam hükümlerin sadece %3,8'inde kitap sahipliği ile ilgili kayıtlar mevcuttur. 1739 yılına kadar da kitap sahipliği ile ilgili hüküm olmadığı, o tarihe kadar da sadece hükümlerde atıf yapılan kitapların mevcut olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca incelenen 22 defterden sadece 11'inde kitap sahipliği ile ilgili hüküm olduğu, 6'sında hiç olmadığı, 5'inde de sadece kitaplara atıf yapıldığı görülmektedir.

1. Diyarbakır'da Kitaplar ve Kitap Sahipliği

1.1. Sicil Kayıtlarında Kitapların Yer Alış Şekilleri

Sicillerde yer alan terekelerde kitaplar kaydedilirken genellikle terekenin başına veya sonuna yazıldıkları görülmüştür. Bununla birlikte fazla kitap sahibi olan kişilerin terekesinde kitapların eşyalardan ayrı yazıldığı da olmuştur (İzgöer, 2015, s. 649; İzgöer, 2015, s. 514-515, 565-566).

Terekelerde kitaplar tek tek yazılarak fiyatlandırıldığı gibi birden çok kitap fiyatının toplu olarak veya başka eşyalarla birlikte yazılması yoluna başvurulmuştur. Bu durum kitap fiyatını belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Örneğin, Cami-i Kebir mahallesinden olup vefat eden el-Hac Sunullah Efendi'nin terekesinde bulunan 5 kitabın toplam fiyatı 126 kuruş (İzgöer, 2015, c. IV, s. 315), Velikethüda Camii mahallesinde vefat eden Bezzâz el-Hâc Mehmed b. Halil'in terekesindeki 4 eserin fiyatı toplam 1.200 akçe (İzgöer, 2018, c. X, s. 465) olarak verilmiştir. Yine Çağal mahallesinden olup vefat eden Mahmud Efendi b. Osman'ın terekesinde iki kitabın bazı *eczalarla* birlikte toplam fiyatları 135 para olarak, iki kitabın ise ayrı olarak fiyatı toplam 120 para olarak verilmiştir (İzgöer, 2015, c. IV, s. 417). Benzer şekilde Kılbaş mahallesinden olup vefat eden Hacı Ali b. Abdullah'ın terekesinde kitaplar hem ayrı fiyatlandırılmış hem de iki kitabın bazı *ahar hırdavat* ile toplam fiyatları 200 para olarak verilmiştir (İzgöer, 2015, c. IV, s. 437). Başka örnek verilecek olursa da Molla Bahaeddin mahallesinde vefat eden Sermuhzır Hacı Osman Ağa b. Hacı Ömer'in terekesinde kitaplar ayrı ayrı fiyatlandırıldığı gibi isimleri ve adedi verilen 6 kitabın fiyatı toplam olarak 2.640 meblağ şeklinde verilmiştir (İzgöer, 2015, c. IV, s. 626).

Diyarbakır'dan geçerken yolda veya Diyarbakır'da görevdeyken vefat ettikleri için terekeleri satılarak bedeli Diyarbakır dışında bulunan ailelerine gönderilen kişiler bulunmaktadır. Bu kişiler Diyarbakırlı olmadığı için bu kişilerin terekelerindeki kitapların Diyarbakır kitap sahipliğine eklenmesi uygun görülmemiştir. Bu şekilde 7 kişinin terekelerinde 60 kitap olduğu tespit edilmiştir. Vali, Başçukadâr ve kadının terekesinde bulunan eşyaların sadece adedi yazılmış olup fiyatları yazılmamıştır (İzgöer, 2015, c. IV, s. 480-482, 500, 646, 675; İzgöer, 2015, c. VII, s. 303; İzgöer, 2018, c. X, s. 604, 644). Ancak Diyarbakırlı olmayıp burada vefat ettikten sonra terekesinin teslim edileceği kimse olmadığı için terekesi Beytülmal'e kalan kişilerin kitapları Diyarbakır kitap sahipliğine eklenmiştir. Bu şekilde 2 kişinin terekesinde 12 kitap olduğu tespit edilmiştir. Bu kişilerden 11 kitaba sahip olup aslen Trabluslu olan Ali Efendi medrese sakini iken 1 kitaba sahip olan ve aslen Kastanbol ahalisinden Mehmed b. Mahmud'un başçukadar (kahya) olduğu görülmektedir. Şahısların terekesinde kitap sayısı 11 olan Ali Efendi'nin devlet yetkilileri tarafından buraya görevli olarak atanmış olabileceği ihtimalini ortaya koymaktadır. (İzgöer, 2015, c. IV, s. 432; İzgöer, 2018, c. X, s. 558). Ayrıca Diyarbakırlı olup başka yerde vefat eden kişilerin terekeleri Diyarbakır'a gönderilmiştir. Bu yüzden bu kişilerin terekelerindeki kitaplar Diyarbakır kitap sahipliğine eklenmiştir. Bu şekilde vefat eden 3 kişinin terekesinde 118 kitap tespit edilmiştir (İzgöer, 2015, c. VI, s. 288-289, 514-515).

Diyarbakırlı olmayıp burada vefat ettiği için terekesi satılarak varislerine gönderilen kişilerin terekesinde çok sayıda eser olmayıp sadece *Kur'an-ı Kerim*, *En'am-ı Şerif* olanlar bulunduğu gibi (İzgöer, 2015, c. IV, s. 646) *Mucmu'a*, *kağıt*, *evrak*, *simli En'am-ı Şerif* gibi eserler bulunan kişiler de tespit edilmiştir (İzgöer, 2015, c. IV, s. 675; İzgöer, 2015, c. VI, s. 303).

Ayrıca bazı terekelerde kalem, kalemtırış ve divitle birlikte mürekkebe, evrak, kâğıt veya ruznamenin (günlük) olması yazı yazar ve günlük tutan kişilerin olduğu göstergesi sayılabilir (İzgöer, 2015, c. IV, s. 417, 501, 616, 756; İzgöer, 2015, c. V, s. 161, 188, 229, 313, 592, 678, 700; İzgöer, 2015, c. VI, s. 143, 174, 176, 217, 227, 254-255, 265, 288, 303, 612; İzgöer, 2015, c. VII, s. 361, 366; İzgöer, 2017, c. IX, s. 492; İzgöer, 2018, c. X, s. 342, 361).

1.2. Kitap İsimlerinin İmlâsı

Kayıtlarda bazı kitapların ismi kısaltılarak verilmiştir. Örneğin, *Bezzaziye* (İzgöer, 2013, c. II, s. 254) şeklinde kısaltılan eser *el-Fetâva'l-Bezzâziyy, Ravzatü's-Safa* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 315) şeklinde yazılan eserin tam adı *Tarih-i Ravzatü's-Safâ fi sireti'l-enbiyâ ve'l- müllük ve'l-hülefâ, Tarikat (-ı Muhammediye)* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 426, 626; İzgöer, 2015, c. VI, s. 514, 565, 591; İzgöer, 2018, c. X, s. 446) şeklinde kısaltılan eser *eṭ-Tarikatü'l-Muhammediyye fi beyâni's-sireti'l-Aḥmediyye, Mevâ'iz* (İzgöer, 2013, I/469) şeklinde kısaltılan eser *el-Mevâ'iz ve'l-ittibâr bi-(fi) zikri'l-ḥıṭaṭ ve'l-âsâr, Meşârik* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 756; İzgöer, 2015, c. VI, s. 565) şeklinde kısaltılan eser *Meşâriku'l-Envârî'n-Nebeviyye, Mebarik* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 756; İzgöer, 2015, c. VI, s. 325) şeklinde kısaltılan eser *Mebâriku'l-ezhâr fi şerḥi Meşâriku'l-envâr, Delâil-i Şerif* (İzgöer, 2015, c. V, s. 190; İzgöer, 2015, c. VI, s. 193, 540) şeklinde kısaltılan eser *Delâ'ilü'l-hayrât ve şevâriku'l-envâr fi zikri's-şalât 'ale'n-nebiyyi'l-muhtâr, Ecrûmiye* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 514, 686) şeklinde kısaltılan eser *el-Mukaddimetü'l-Âcurrûmiyye fi 'ilmi'l-Arabiyye, Mutavassıt* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 566) şeklinde kısaltılan eser *el-Meslekü'l-Mutakassıt fi'l-Menseki'l-Mutavassıt, Netâyicü'l-efkâr* (İzgöer, 2015, c. VII, s. 338) şeklinde kısaltılan eser *Netayicü'l Efkâr şerh-i izharü'l Esrar ve Siyer-i Ebu'l-feth* (İzgöer, 2018, c. X, s. 446) şeklinde kısaltılan eser *'Uyûnü'l-eşer fi funûni'l-meğâzi ve's-şemâ'il ve's-siyer'dir. Bu örnekler çoğaltılabileceği gibi sicillerde kitap mı yoksa kişi tarafında tutulan notlar mı olduğu tespit edilemeyen kağıd-ı mekatib'ler (İzgöer, 2013, c. I, s. 469) de bulunmaktadır.*

Bazı kayıtlarda kitap ismi yerine yazar adı verilmiştir. Bu tür durumlarda ise kitapların kime ait olduğu ve isimlerinin tam olarak ne olduğu anlaşılammıştır. Örneğin, *Ahmediye (Ahmediye kitabı)* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 236; İzgöer, 2015, c. VI, s. 20) olarak verilen eserin Muhammed Salih Bin Muhyettin Sufi el-Azi'ye ait olan *Envar'ül Nebeviyye vel Asar'il Ahmediye* mi yoksa Yazıcızade Mehmed'e ait olan *Kitâb-ı Muhammediye fi Kemâlâti'l-Ahmediye* mi veya Ahmed Mürşidi'ye ait olan *Kitab-i Mürşid-i Pend-i Ahmediyye* mi olduğu tespit edilememiştir.

Bazı eserlerin sadece yazar ismiyle verilmesi hasebiyle bunların isimleri ve konuları tespit edilememiştir. Örneğin, *Câmî* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 426, 432) olarak verilen eserin Molla Cami'nin *Divanı* mı yoksa *Yusuf ve Züleyha* mı olduğu, *Hâfiz/Şirazi* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 417, 426; İzgöer, 2015, c. VII, s. 338, 349; İzgöer, 2018, c. X, s. 460) olarak verilen eserin Hafız Şirazi'nin hangi eseri olduğu, *Şahidî* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 432; İzgöer, 2015, c. VI, s. 565, 686) olarak verilen eserin Divan şairi ve lügat yazarı İbrahim Şahidî'nin (ö. 1550) hangi eseri olduğu, *Molla Celâl* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649) olarak verilen eserin asıl adı Celâleddin ed-Devvânî (ö. 1502) olan ve Molla Celâl, Celâl, olarak bilinen dinî, aklî ilimlerin çeşitli dallarında eser veren müellifin hangi eserleri olduğu, *Vâkidî* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649) olarak verilen eserin İslam tarihçi, muhaddis ve kadısı Vâkîd el-Vâkîdî el-Eslemî el-Medenî (ö. 823) hangi eseri olduğu, *Birgivi* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 303) olarak verilen eserin asıl adı Takıyyüddin Mehmed olup Birgivi Mehmed Efendi (ö. 1573) diye şöhret bulan ve çeşitli sahalarda eser veren büyük Türk âliminin hangi eseri olduğu, *Şeyh Attâr* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 514) olarak verilen eserin İranlı meşhur şair ve mutasavvıf Feridüddin Attâr'ın (ö. 1221) hangi eseri olduğu, *Haydarî* (İzgöer, 2015, VI/565) olarak verilen eserin Iraklı edip, fakih ve tarihçi Es'ad el-Haydarî el-Bağdâdî eş-Şâfi'nin (ö. 882) hangi eseri olduğu, *Seyyid Şerif* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 565) olarak verilen eserin Arap dili, kelâm ve fıkıh âlimi Seyyid Şerif Cürcani'nin (ö. 1413) hangi eseri olduğu, *Şürünbilâli* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 565) olarak verilen eserin Hanefî fakihî Alî eş-Şürünbilâlî el-Vefâi el-Mısırî'nin (ö. 1659) hangi eseri olduğu, *Lârî* (İzgöer, 2018, c. X, s. 446) olarak verilen eserin Hâşiye ve risâleleriyle tanınan âlim Muslihuddin Lari'nin (ö. 1572) hangi eseri olduğu tespit edilememiştir. Bunun yanında yazarı ve konusu belli olup yazarın hangi eserinin olduğu belirsiz olduğu *Hezarfen Tevârihi, Behcet-i Mübârek* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 515) gibi kayıtlar da bulunmaktadır.

Yazar ismiyle verilen bazı eserler sahibiyle özdeşleşmiş veya yazarın günümüze ulaşan tek eseri olduğu için kitabın hangisi olduğu tespit edilebilmiştir. Örneğin, *Hubeyşi* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649; İzgöer, 2015, c. VII, s. 338) olarak verilen eser İbn Hubeyş'in (ö. 1188) günümüze ulaşan tek kitabı olan *Kitâbü'l-Ğazavât (Meğâzi)* olduğu, *Kudurî* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 756; İzgöer, 2015, c. V, s. 188; İzgöer, 2015, c. VI, s. 65; İzgöer, 2018, c. X, s. 465) olarak verilen kitap Hanefî âlimi Bağdatlı Muhammed Kudûrî'nin (ö. 1037) Hanefî mezhebinin çok güvenilen metinlerden biri olan *el-Muhtaşar* olduğu, *Kara Davud* (İzgöer, 2018, c. X, s. 446) olarak verilen kitabın da Karadâvudzâde Mehmed Efendi (ö. 1756) tarafından Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî'nin *Delâ'ilü'l-hayrât* adlı salavat mecmuası üzerine yapılmış meşhur Türkçe şerh olan *Tevfikü muvaffiki'l-hayrât fi izâhi meâni Delâilü'l-hayrât* olduğu kanaatine varılmıştır.

Bazı eserlerin yanında yazar ismine de yer verilmesi eserin kime ait olduğunu tespitini kolaylaştırmıştır. *Hayriye-i Nabi* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 565), *Fenârî ma'a-Kul Ahmed* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 756; İzgöer, 2015, c. VI, s. 565, 591, 686), *Emsile-i Birgivi*

(İzgöer, 2015, c. VI, s. 591), *Tefsîr-i Beyzâvî* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 565; İzgöer, 2018, X/446), *Abdurrahim Paşa ale'l-Mültekâ*, *Vankulu, cildeyn, Isâm Câmî* (İzgöer, 2015, c. VII, s. 338), *Tefsîru Ebu'l-Leys, Usulu'l-Pezdevî* (İzgöer, 2018, c. X, s. 446) buna örnek verilebilir.

Konusu belli olup yazarı belirsiz olan *Mushaf-ı Şerif, En'am-ı Şerif, Kur'an-ı Kerim, Tefsir, Tefsîr-i şerîf, Tefsîr-i Fârisî, Türkî Tefsîr, Tefsîr-i Sûre-i Nebe, Tefsîr-i Fâtiha Ümmü'l-kitâb, Tefsîr-i Sûre-i Yusuf, Fıkıh, Fıkh-ı Acemî, Feraiz, Mecmu'a-i feraiz, Seyyid Ferâiz, Fârisî Nisâb, Emâlî, Hadis-i şerîf, Hadîs-i Erbain, Siyer, Tarih, Fârisî Tarih, Misbah şerhi, Lügat, Tercüme-i Sihhâh, Çarsad Kelime, Kâmûsnâme, Hüsnîyyât, Ehl-i Divani, Şerh-i Muhtasar, Tefsîr'ül-Me'alim, Nebe Tefsiri, Tefsîr-i Şerif, Divani, Fârisî Dîvân, Kısas-ı Hazret-i Yusuf, Mantık, Mantık-ı İsâm, Hisab, Miftâhu'l-ilâc*, gibi çok sayıda kayıt da bulunmaktadır.

Bunların dışında konu ve müverrihi tespit edilemeyen (*Risâle-i Hamza Efendi, Kadızâde, İnşa, Bahr-ı masârîf, Mecmu'a, Kütüb, Kitab, Risale, Hâşiye-i Muhyiddin, Dürr(e), Miskîn, Mirza Hân, Şerhu'l-Beyân, Va'ziye, Sakk, Ferâiz-i Sadi, Seyyid Alioğlu, Hüseyin-i Halebî, Muhyiddin, Vankuz, Bahrü'l-ebkâr, Mülheme, Fusûl-i imâdeyn, Envâr, Gâyed, Hadremi(ye)*), eserleri de bulunmaktadır.

18. yüzyılda Diyarbakır'daki gayrimüslimlerin terekelerindeki kitapların tamamı *kütüb (müteferrika kütüb, nasara kütüb), kitap, tıp kitabı* şeklinde kaydedilmiştir. Bu eserlerin adet ve fiyatları belirtilmesine rağmen bunların isimleri yazılmamıştır. Bu da kitapların farklı dillerde yazılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu türde 10 farklı terekede 178 kitap verildiği (İzgöer, 2015, c. IV, s. 486, 513, 579; İzgöer, 2015, c. V, s. 232, 285-286, 323; İzgöer, 2015, c. VI, s. 217, 494, 514, 640-641) görülmüştür. Bu durum gayrimüslimlerin ne tür kitaplara sahip olduğu konusunun tespitini zorlaştırmıştır. Bunlar sayı olarak belirtildiği için farklı kitaplar olarak kabul edilerek Diyarbakır'daki toplam kitap sahipliğine eklenmiştir. Ayrıca Müslüman terekelerinde de bu şekilde kaydedilen çok sayıda eser mevcuttur.

1.3. Kitapların Sayı, Cinsiyet ve Dini Gruplara Göre Dağılımı

Kişilerin terekelerinde tespit edilen tek kitaplar genellikle Kur'an ile alakalı olup bunlara her kesimden vatandaşın terekesinde rastlanmıştır. Terekesinde tek kitaba sahip olanlar olduğu gibi 98 kitabı bulunan kişi de tespit edilmiştir (İzgöer, 2015, c. VI, s. 565-566). Terekesinde 76 kitap bulunan kişinin Süluhi mahallesinden olup et kâtibi olduğu (İzgöer, 2015, c. IV s. 649), 23 kitap bulunan kişinin İbn-i müderris mahallesinden olup haffâf-kavaf/ayakkabıcı olduğu (İzgöer, 2015, c. IV, s. 756), 55 kitap bulunan kişinin Hoca Ahmed-i Müslim mahallesinden olup hafız olduğu (İzgöer, 2015, c. VI, s. 512-515), 53 kitap bulunan kişinin de Kaşıkbudak mahallesi imamı İzoli Hüseyin Efendi b. İbrahim (İzgöer, 2018, c. X, s. 446; Gümüş, 2014, s. 278) olduğu görülmektedir.

Kadınlara ait terekelerde genellikle tek kitap olarak Kur'an-ı Kerim olmakla birlikte en fazla 5 kitap sahibi olanlar da görülmüştür. Bunun da müderris eşi olduğu ve terekesinde Kur'an-ı Kerim, tefsir, mantık konulu kitapların yanında evraklar da tespit edilmiştir (İzgöer, 2018, c. X, s. 493; Gümüş, 2014, s. 278-279).

Tablo 2. Kişilerin Sahip Oldukları Kitapların Dönem ve Dini Gruba Göre Dağılımı

Dönem / Yıl	Kitaba Sahip Olan Müslüman Sayısı	Müslümanların Sahip Olduğu Toplam Kitap Sayısı	Kitaba Sahip Olan Gayrimüslim Sayısı	Gayrimüslimlerin Sahip Olduğu Toplam Kitap Sayısı
1700-1750 ²	4	33	-	-
1751-1800 ³	121	735	13	177
Toplam	125	768	13	177

Tablo 2 incelendiğinde toplam 138 kişiden %90,5'e tekabül eden 125 Müslümanın, %9,5'e tekabül eden 13 gayrimüslimin kitaba sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca toplamda 945 kitaptan %81,3'üne tekabül eden 768'inin Müslümanlara, %18,7'sine tekabül eden 177'sinin gayrimüslimlere aittir. Kitaba sahip olanlardan Müslümanlar ortalama 6,2; gayrimüslimler ise 11,8 kitaba sahiptir. 18. yüzyılın ilk yarısında 4 Müslümana ait 33 kitap bulunurken gayrimüslimlere ait kitap tespit edilememiştir. Aynı yüzyılın ikinci yarısında ise 119 Müslümanın 735 kitabı bulunurken 15 gayrimüslimin 177 kitaba sahip olduğu görülmektedir. Toplam kitapların % 3,49'u, kişilerin ise %2,89'u 18. yüzyılın ilk yarısında iken kitapların %96,51'i, kişilerin de %97,11'i 18. yüzyılın ikinci yarısında bulunmaktadır. Kitap ve kitap sahiplerinin daha çok 18. yüzyılın ikinci yarısında toplandığı ve bu kişilerin daha çok Müslüman olduğu görülmektedir. Ayrıca 18. yüzyılda Diyarbakır'da yaşayan Müslim-

² 3715, 3789, 3828, 3709, 3712, 3754, 3756 nolu defterler.

³ 3744, 3773, 3796, 3743, 3757, 3675, 3753, 3725, 3785, 3823, 3749, 3797, 3798, 3698 3746, 3714 nolu defterler.

gayrimüslim nüfusu tam olarak tespit edilemese de yukarıdaki tabloya göre gayrimüslimler ortalama 13,6 kitaba sahipken Müslümanlar 6,1 kitaba sahiptir.

Tablo 3. Kitap Sayısına Göre Kişilerin Dini Grup ve Cinsiyete Dağılımı.

Kitap Sayısı	Kitap Sahibi Müslümanlar		Kitap Sahibi Gayrimüslimler		Toplam	Toplama Oranı %
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın		
1	44	26	1	1	72	52,2
2-5	32	5	3	-	40	28,9
6-10	7	-	1	-	8	5,8
11-20	5	-	3	-	8	5,8
21 ve üzeri	6	-	4	-	10	7,3
Toplam	94	31	12	1	138	%100

Tablo 3 incelendiğinde kitap sahibi olanların %76,8'inin erkek, %23,2'sinin kadın olduğu tespit edilmiştir. Bunların yarısından fazlasının 1 kitaba sahip olduğu ve sadece %7.3'e tekabül eden 10 kişinin 21 veya daha fazla kitaba sahip olduğu, bu kişilerin de %60'ının Müslüman, %40'nın da gayrimüslim olduğu görülmektedir.

1.4. Kitapların Konulara Göre Dağılımı

Konu veya Yazarı Tespit Edilemeyen Kitap ve Evraklar: Diyarbakır'da kitap sahiplerinin eserleri incelenirken terekelere kaydedilme metodu nedeniyle konuları ve isimleri tespit edilemeyen kitap ve evraklar bulunmaktadır. Bunlar *Kütüb(ler), müteferrika, Kitab(lar), Kağıd (deste-basma-boyalı-narçiçeği-hal-kebir), Kağıd-ı mekatib, Evrak, Evrâk-ı perîşân, Def'a evrak, Def'a evrâk-ı perîşân, Ekmel ü evrak, Risale, Mecmû'a, Mecmû'a-i irsalîye, Türkî kitab, Fârisî kitab, Türki hulasa* şeklinde geçmektedir. Sayıları fazla olan evrak ve kitaplara 77 ayrı kayıta 229 defa rastlanmıştır. Kadınlara ait 7 terekede de bu tür kayıtlar tespit edilmiştir. Bunların fiyatları 2 ile 2.640 para arasında değiştiği ve en pahalısının bir kadına ait terekede olduğu görülmüştür. Ancak bu kayıtlar, kitapların mahiyeti konusunda malumat edinilmesinin önünde büyük engel oluşturmaktadır (Karadeniz, 2023, s. 217).

Kur'an-ı Kerim: Günümüzde olduğu gibi geçmişte de en çok okunan kitap İslam dininin temel kaynağı olan *Kur'an-ı Kerim*'dir (Karataş, 1995, s. 59). *Kur'an-ı Kerim* ve onunla alakalı kayıtlar Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri'nde *Mushaf-ı Şerif, Kelam-ı Kadim, Kelam-ı Kadim-i Rabbani, En'am, En'am-ı Şerif, Câsiye* şeklinde farklı ifadelerle 96 ayrı terekede 127 defa kayıt altına alınmıştır (İzğöer, 2013-2018, c. I-X). Bu kayıtların 29'u kadınlara aittir. *Kur'an-ı Kerim*'in muhafaza edildiği *En'am kabı, gılav* (kap, kılıf) şeklinde kayıtlara da 5 terekede 6 defa rastlanmıştır. Bu kayıtlardaki tek eserin de genellikle *Kur'an-ı Kerim* ile alakalı olduğu tespit edilmiştir. Kur'an ilimleri ile ilgili kaynakların genellikle terekenin başına yazıldığı görülmüştür. Bu konudaki kitapların fiyatları büyük/küçük, yeni/eski, kaplı, ciltli ve simli olmasına paralel olarak değişmektedir.

Ayrıca kişilere ait 5 farklı terekede Resûl-i Ekrem'in vasıflardan bahseden kitap ve levhaları ifade etmek için kullanılan *Hilye-i Şerife*'ler de 5 defa kayıt altına alınmıştır (İzğöer, 2015, c. IV, s. 68; İzğöer, 2015, c. VI, s. 173, 225, 265; İzğöer, 2015, c. VII, s. 3709). Terekelerde insanı kötü güçlerin etkisinden koruduğuna veya kısmet sağladığına inanılan, farklı biçimlerde ve taşınabilir nitelikte nesnelere de olduğu, terekelerde *Hamâil ve Hısn-ı hasin*'ler de tespit edilmiştir. Bunların tek olduğu gibi farklı eşyalarla birlikte kaydedildiği görülmüştür. *Hamâil (Sim Hamâil)* ve *Hısn-ı hasin*'ler 12 farklı terekede 13 defa yer almıştır⁴. Ancak *Hamail, Hısn-ı hasin* ve *Hilye-i Şerife*'ler günlük hayatta okunan kitaplar olmadığı için bunlar Diyarbakır'daki toplam kitaplar arasında sayılmamıştır.

Kur'an-ı Kerim terekedeki mallar arasında sayıldığı gibi kaledeki menzil anlaşmazlığında (İzğöer, 2015, c. IV, s. 386, 530, 561; İzğöer, 2015, c. V, s. 362; İzğöer, 2015, c. VI, s. 11, 34, 289, 325, 486, 491; İzğöer, 2018, c. X, s. 550), yaralama davasının çözümü için başka eşyalarla birlikte (İzğöer, 2013, c. I, s. 170), darp davasında para ile (İzğöer, 2013, c. I, s. 199) ve tereke anlaşmazlığında para ile bir tarafın diğerine (İzğöer, 2013, c. I, s. 289; İzğöer, 2013, c. II, s. 41) 1 cilt *Mushaf-ı Şerif* vermesiyle anlaşma sağlanmıştır. Bunun yanında anlaşmazlıklarda *Kur'an-ı Kerim* üzerine yemin edilerek sorunlar çözülmüştür (İzğöer,

⁴ *Hamâil*'in kılıç kayışı anlamına geldiği hususu da göz önünde bulundurulmalıdır.

2013, c. I, s. 240). Ayrıca *Kelam-ı Kadim* olarak geçen *Kur'an-ı Kerim*'in vakfedildiği de olmuştur. Hamdullah Ağazade Abdülbaki Efendi sahip olduğu 2 cilt *Kelam-ı Kadim*'in bir cildini Cami-i Kebir'in Hanefi, diğer cildini Şafiiler tarafına vakfetmiştir (İzgöer, 2013, c. I, s. 407). Bunların yanı sıra Diyarbakır'da *Kur'an-ı Kerim* okunmasına izin verilmesi ile ilgili çok sayıda hüküm bulunmaktadır (İzgöer, 2015, c. V, s. 499; İzgöer, 2015, c. VII, s. 127-130).

Tefsir-Fıkıh-Kelam-Akaid: Müslümanların pratik hayatını Kur'an-ı Kerim'e göre düzenlemesini sağlayan konularla ilgili Diyarbakır sicillerinde pek çok kayıt mevcuttur. Diyarbakır Şer'iyye Sicillerinde fıkıh kitaplarına atıfta bulunularak davalarla ilgili kararlar verilmiş veya meseleler aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bu kitaplar *Cami'u'l-Fusuleyn* (İzgöer, 2013, c. I, s. 149, 295; İzgöer, 2014, c. III, s. 579), *Mülteka* (İzgöer, 2013, c. I, s. 151, 295, 457; İzgöer, 2013, c. II, s. 364; İzgöer, 2014, c. III, s. 366, 515; İzgöer, 2015, c. IV, s. 177), *Kitab-ı Feraiz* (İzgöer, 2013, c. I, s. 220), *Şerh-i Kenz* (İzgöer, 2013, c. I, s. 151; İzgöer, 2015, VI/565), *Bezzaziye*, *Kitab-ı Dürer* (İzgöer, 2013, I/254; İzgöer, 2014, c. III, s. 366, 390 578), *Kadıhan* (İzgöer, 2013, c. II, s. 176; İzgöer, 2014, c. III, s. 552), *Fetavay-ı Hindiye* (İzgöer, 2013, c. II, s. 176), *Câmiu'l-Fusûleyn* (İzgöer, 2013, c. II, s. 383; İzgöer, 2014, c. III, s. 579), *Hayriye* (İzgöer, 2013, c. II, s. 360, 383; İzgöer, 2014, c. III, s. 366, 552; İzgöer, 2015, c. V, s. 110), *Mu'înü'l-Müftî* (İzgöer, 2013, c. II, s. 285), *Fetava-i Ebusuud'dur* (İzgöer, 2014, c. III, s. 552), *Kitab-ı Surre* (İzgöer, 2013, c. I, s. 250, 254; İzgöer, 2013, c. II, s. 360, 364, 383; İzgöer, 2014, c. III, s. 390, 552, 611), *Kitab-ı Kuhistani* (İzgöer, 2013, c. I, s. 254), *Hazine-i Feteva* (İzgöer, 2013, c. II, s. 176), *Surretü'l-Feteva'dır* (İzgöer, 2015, c. V, s. 110). Terekelerde yukarıda adı geçen fıkıh kitaplarından Arapça alıntılar yapılmıştır. Bu da kitapların mahkeme görevlilerinin elinde bulunduğunun göstergesi sayılabilir.

Bunların yanı sıra Tefsir-Fıkıh-Kelam-Akaid konularında 19 kişinin terekesinde 70 farklı eser 123 defa kaydedilmiştir. Tefsir-Fıkıh alanlarında *Fıkıh*, *Tefsir*, *Türkî Tefsîr*, *Mecmu'ül Akâid*, *Şerh-i Muhtasar*, *Muhtâr*, *Mecmua'u'l-Bahreyn*, *Cevâhirü'l Fıkh* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649, 756), *Hülâsatü'l Fetâvâ* (İzgöer, 2015, c. V, s. 202), *Tefsîr-i Fârisî*, *Fârisî Nisâb*, *Mecmu'a-i Feraiz*, *Tefsir-i Fâtîha Ümmü'l-Kitâb*, *Tefsîr-i Sûre-i Yusuf*, *Fıkıh-ı Acemî*, *İftitah*, *Hulviyyat*, *Sirâcü'l-musallî*, *Üstüvânî*, *Mutavassıt*, *Şerh-i Vikâye*, *Bedrü'l-vâ'izin*, *Esîr-i Melâhide*, *Ravzatü'l-ulemâ*, *Suyûtî*, *Mu'addilü's-salât*, *Keşfü'l-gitâ ve Hafâ*, *İhtiyâr* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 514, 515, 565-566, 591, 686), *Surre'l-fetâvâ*, *Zübdetü'l-Esrâr* (İzgöer, 2015, c. VII, s. 338), *Tefsîru kebîr*, *Tefsîr-i Sûre-i Nebe*, *Tefsîru Me'âlimü't-Tenzîl*, *Tefsîru Ebu'l-Leys*, *Tavzîh*, *Şerh-i Kudurî*, *Usûl*, *Usulu'l-Pezdevî* (İzgöer, 2018, c. X, s.446), *Tefsir'ül-Me'alim*, *Nebe Tefsiri*, *Tefsir-i Şerif* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 756; İzgöer, 2015, c. VII, s. 338), *Eşbâh Nezâir*, *Tefsîr-i Beyzâvî*, *Tefsîr-i Keşşâf* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 756; İzgöer, 2015, c. VI, s. 565; İzgöer, 2018, c. X, s. 446, 493) (*Eb'ul*) *Münteha*, *Muhtasar Müntehâ* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 432; İzgöer, 2015, c. VI, s.565; İzgöer, 2015, c. VII, s. 338), *Halebi/Mülteka ('l-ebhur)* (İzgöer, 2015, c. IV, s.432, 437, 626, 756; İzgöer, 2015, c. VI, s. 176, 238, 565, 591, 686; İzgöer, 2015, c. VII, s. 338; İzgöer, 2018, c. X, s. 465), *Ferâiz (Şerh-i)*, *Muhtar* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 238, 514, 565; İzgöer, 2018, c. X, s. 446), *Dürer*, *Muhtarü'l Feteva*, *Hilali*, *Behcetü'l Fetava*, *Sadrü's-Şerîa*, *Eşbah* (İzgöer, 2015, c. IV, s.626, 649, 756; İzgöer, 2015, c. VI, s. 192, 514, 565), *Kudurî* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 756; İzgöer, 2015, c. V, s. 188; İzgöer, 2015, c. VI, s. 192), eserleri tespit edilmiştir.

İtikat ve inançla alakalı olan Kelam-Akaid konularında ise; *Nurü'l Hüda*, *Makâsîd Hâşiyesi* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649), *Mev'ize* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649; İzgöer, 2015, c. VII, s. 338), *Zübdetü'l Kelâm* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649; İzgöer, 2015, c. VI, s. 514), *Muharrer ve İcâz*, *Hâşiyeye-i Envâr* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 592), *Ebkaru'l-envar? (efkâr)*, *Fıkıh-ı ekber*, *Güzide*, *Şerh-i Akâid* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 514-515, 565), *Seyyid Ferâiz* (İzgöer, 2015, c. VII, s. 338), *Ferâiz-i Sadî*, *Şerh-i Tecrîd*, *Metâli'u'l-enzâr* (İzgöer, 2018, c. X, s. 449) şeklinde kayıtlar mevcuttur. Bu konuda fiyatı en düşük olan eser *Ebkaru'l-efkâr* 4 para iken, en pahalı eserin de 2.400 akçe ile kadın terekesinde tespit edilen *Tefsîr-i Kadî Beyzâvî* olduğu görülmektedir.

Siyer-Hadis: Bu konuda 15 kişinin terekesinde 16 farklı eser 27 defa kaydedilmiştir. Siyer alanında Veysî'nin (ö. 1628) yazdığı ilk Türkçe telif siyer kitabı olarak kabul edilen *Dürretü't-Tâc* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 315) ile *Emâli Siyer* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649), *Şemâil-i şerîf*, *Kısas-ı Enbiyâ* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 565), *Siyer-i Ebu'l-feth*, *Tehzibü't-Tehzîb* (İzgöer, 2018, c. X, s. 446), şeklinde kayıtlar mevcuttur.

Hadis konusunda ise, *Hadîs-i Erbain (kırk hadis)*, *Mesâbih (-i şerîf)*, *Hadis-i şerîf* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 432, 626, 649; İzgöer, 2015, c. V, s. 296; İzgöer, 2015, c. VI, s. 514, 565-566; İzgöer, 2015, c. VII, s. 338), *Mebarik* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 726; İzgöer, 2015, c. VI, s. 325, 565), *Minhâc* (İzgöer, 2015, c. V, s. 592), *İhticâc*, *Cezerî şerhi* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 514, 565), *Buhârî-i şerîf* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 566; İzgöer, 2018, c. X, s. 460), *Şerh-i Mesâbih* (İzgöer, 2018, c. X, s. 449) eserleri bulunmaktadır.

Bu konudaki eserlerin fiyatlarının 25 kuruş ile 800 para arasında değiştiği görülmektedir.

İlmihal: Bu konuda 3 kişinin terekesinde 3 farklı eser tespit edilmiştir. Bunlar Osmanlı âlimi ve kazaskeri olan İmamzade Esâd Efendi'nin (ö. 1851) Hanefî fıkıhında sahih kabul edilen görüşlerden derlenerek kaleme alınan Türkçe bir ilmihal eseri olan *Dürri-i Yektâ* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 315), Osmanlı âlimi Ebü'l-Bekâ el-Kefevî'nin Türkçe ilmihali *Tuhfe-i Şâhân* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649) ve Sedîdüddin el-Kâşgarî'nin (ö. 1305) namaza dair eseri *Metnü'l-musallî'dir* (İzgöer, 2018, c. X, s. 446). Bunların fiyatları 21 akçe ile 90 meblağ arasında değişmiştir.

Grammer-Balağat: Bu konuda 14 terekede 30 farklı eser 63 defa tekrarlanmıştır. Birgivi'nin (ö. 1573) *el-Avamil* eserine şerh olarak yazılma ihtimali yüksek olan fakat kime ait olduğu belli olmayan *Şerh-i Birgivi*, *Şerh-i Avamil* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 417, 649; İzgöer, 2015, c. VI, s. 338, 565-566) eserlerinin yanı sıra *Sarf/Sarf Cümlesi/Cümle-i Sarf*, *Nahiv Cümlesi*, *Kafiye ve Şâfiye (şerhi)*, *Kâfiye Dibâcezâde*, *Misbah şerhi*, *Şerh-i Miftâh*, *Avâmil-i Misbâh*, *Mutavvel*, *Hâşiye-i Mutavvel*, *Câmî Hâşiyesi (Molla Cami)*, *Şâfiye*, *Şerh-i Muğni*, *Şerh-i Vâfiye*, *Meşârik (-i şerif)*, *Kava'id-i İ'rab*, *İzhâr*, *Muhtasar Me'ânî*, *Şerh-i Maksûd*, *Ecrûmiye*, *Avâmil*, *Merâh şerhi*, *Şerh-i Enmûzec*, *Emsile-i Birgivi*, *Emsile Şerhi*, *Şerh-i Miftâh*, *Netâyicü'l-efkâr*, *Felâh*, *Revna-kı Mecâlis* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 177, 315, 432, 756; İzgöer, 2015, c. VI, s. 246, 514, 565-566, 591; İzgöer, 2015, c. VII, s. 338; İzgöer, 2018, c. X, s. 446) şeklinde kayıtlar tespit edilmiştir.

Bu eserlerin fiyatlarının 7 ile 852 para arasında değiştiği görülmektedir.

Lügat: Bu konuda 8 kişinin terekesinde 12 farklı eser 14 defa kaydedilmiştir. Öncelikle konusunun lügat olup yazarı tespit edilemeyen *Lügat*, *Lügat-ı Osmanî*, *Çarsad Kelime* (kırk kelime), *Kâmûsnâme* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 315, 649), *Tercüme-i Sihâh* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 565) gibi eserler tespit edilmiştir. Terekesinin çoğunun kitaplardan oluştuğu görülen Hüsameddin Mahallesi ahalisinden olup vefat eden Tütüncü Feyzullah b. Abdullah'ın terekesinde geçen *Nisabü's-Sıbyan* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 177) eseri tespit edilmiştir. Bu kaynağın iki dilli manzum sözlük geleneğinin ilk örneği olduğu düşünülmektedir. Eser Ebû Nasr el-Ferâhî tarafından yazılmış Arapça-Farsça manzum bir lügattir (Nizam, 2021, s. 436). Aynı zamanda kayıtlarda lügat konulu *Vankulu cildeyn* (İzgöer, 2015, c. VII, s. 338), *Şâhidî*, *Şerh-i Şâhidiye*, *Cevherî*, *Nuhbe Şerhi*, *Ta'rîfât* (İzgöer, 2015, c. V, s. 592; İzgöer, 2015, c. VI, s. 565, 686; İzgöer, 2018, c. X, s. 446) eserleri de geçmektedir.

Bu eserlerin en düşük fiyatlı olanı 13 kuruş ile *Lügat-ı Osmanî*, en yükseği ise 2.800 kuruş ile *Vankulu cildeyn* olduğu görülmektedir.

Tasavvuf ve Ahlak: Bu konuda 21 kişinin terekesinde 21 farklı eser 45 defa kaydedilmiştir. Bu kaynaklardan ilki Ebu Said Hadimi'nin asıl adı *el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye fi şerhi't-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-şer'ati'n-nebeviyye fi's-sireti'l-Ahmediyye* olan *Hikmet kitabı*'dır (İzgöer, 2015, c. IV, s. 40). Bir diğeri Birgivi'nin *Tarikat-ı Muhammediye (Tarikat)* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 426, 626, 756; İzgöer, 2015, c. VI, s. 116, 192, 514, 565, 591) eserinin yanı sıra bu esere Hadimi tarafından şerh olarak yazılan *Tarikat-ı Muhammediye Şerh-i Hadimi* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 315) eseridir.

Yine bu konuda Sa'dî-i Şîrâzî'nin (ö. 1292) 8 bölümden oluşan Farsça eseri *Gülistân* ve 10 bölümden oluşan *Bostan*'ın (İzgöer, 2015, c. IV, s. 417; İzgöer, 2015, c. VI, s. 192, 514, 565; İzgöer, 2015, c. VII, s. 338; İzgöer, 2018, c. X, s. 460) yanı sıra *Şerh-i Gülistân*, *Enîsü'l Ârifin*, *Bustanü'l Ârifin*, (*Şerhi*) *Pend-i Attâr*, *Pend-i Attâr Minhâcü'l-âbidin*, *Kara Davud* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649; İzgöer, 2018, c. X, s. 446), *Delâil-i Şerif (Hayrat)*, *Ucâle*, *Cevâhirü'l Ahbâr*, *Fârisî Muhammedî*, *Makâlât*, *Eyyühe'l-veled*, *Hayriye-i Nabi*, *Şerh-i Gülşan*, *Vesîle*, *Evrâd*, *Menkebe-i evliya* (İzgöer, 2015, c. V, s. 190, 592, 676; İzgöer, 2015, c. VI, s. 170, 192, 540, 565, 591, 611; İzgöer, 2015, c. VII, s. 338) şeklinde kayıtlar mevcuttur.

Bu eserlerin en ucuzu 4 para ile *Makâlât*, en pahalısı 2.665 para ile *Vesîle* olduğu görülmektedir.

Tarih: Tarih konusunda 5 terekede 11 farklı eser 13 defa kaydedilmiştir. Bunlar; *Tevârîh*, *Fârisî Tarih*, *Tarih*, *Türkî Tarih*, *Hüsnîye*, *Ravzatü's-Safa*, *Hezarfen Tevarihi*, *Meva'iz*, *Tedbîrât-ı Pesendide*, *Târîh-i enbiyâ*, *Hubeyşî*'dir (İzgöer, 2015, c. V, s. 315, 649; İzgöer, 2015, c. VI, s. 514, 565; İzgöer, 2015, c. VII, s. 338).

Bu kaynakların fiyatları 10 para ile 180 meblağ arasında değişmiştir.

Edebiyat: Edebiyat konusunda 10 kişinin terekesinde 22 farklı eser 25 defa kaydedilmiştir. Bunlar; *Şerh-i Hikâye-i Kerem*, *Divani*, *Ehl-i Divani*, (*Türki*) *Yusuf Züleyha*, *Urî Divânı*, *Telhîsü'l-Hikem*, *Nefi Divanı*, *Leyla-vü Mecnun*, *Hadîka-i Su'adâ*, *Hüsnîyyât*, *Vesiletü'n-Necat* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 315, 649, 756), *Mevlud* (İzgöer, 2015, c. V, s. 592), *Şâhmerân*, *Mecmu'a-i İnşa*, *Kısas-ı Hazret-i Yusuf*, *Fârisî Divân*, *Türki Mecmu'a*, *Hafız Divanı*, *Velediye* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 192, 514, 565), *Elfiye* (İzgöer, 2015, c. VII, s. 338), *Hall-i Tahkîkât*, *Netâyicü'l-fünûn*, *Hayâlî* (İzgöer, 2018, c. X, s. 446, 460) eserleridir.

Bu kaynakların fiyatları 18 ile 203 meblağ arasında değiştiği görülmektedir.

Seyahatname: Bu konudaki tek örnek Süluki mahallesinde vefat eden Mustafa b. Ebubekir'in terekesinde tespit edilen 77 kitaptan biri olan *Tuhfetül' Harameyn*'dir. Bu kaynak Urfalı Yusuf Nâbî (ö. 1712) tarafından düz yazı türüyle hac yolculuğu sırasında kaleme aldığı bir eserdir. Bu kitabın fiyatı 180 meblağdır (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649; Url-2).

Felsefe-Mantık: Konuyla alakalı 9 kişinin terekesinde 10 farklı kaynak 17 defa kaydedilmiştir. Bunlar; *Tasavvurât-ı Seyyid* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 432), *Fenârî ma'a-Kul Ahmed*, *Mantık*, *Mantık-ı İsmâ* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649, 756; İzgöer, 2015, c. VI, s. 514, 565, 591, 686; İzgöer, 2018, c. X, s. 446), *İsağucı*, *Kadı Mîr* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 565), *Tasdîkât-ı Isâm*, *İsmâ Câmî* (İzgöer, 2015, c. VII, s. 338), *Tasavvurât-ı Tasdîkât*, *Tasdîkât*, *Hikmetü'l-Ayn*'dir (İzgöer, 2018, c. X, s. 446).

Bu konudaki eserlerin fiyatları 31 para ile 360 akçe arasındadır. 360 akçe değerindeki en pahalı eser ise bir kadının terekesinde tespit edilen *Hikmetü'l-Ayn*'dir.

Eğitim: Konuyla alakalı kaynaklar 4 kişinin terekesinde 4 farklı kayıt tespit edilmiştir. Bunlar; Hanefî fıkıh âlimi, eğitimci Burhâneddin ez-Zernûcî'nin (ö. 1196) eğitim ve öğretime dair 13 bölümden oluşan (Bayraktar, 2013, c. 44, s. 294-295) *Ta'lim Müte'allim* ile buna yazılan *Şerh-i Ta'lim Müte'allim* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 756; İzgöer, 2015, c. VI, s. 514) ve konusunun eğitim olduğu düşünülen *Âdâb Cümlesi, Mecmu'a-i âdâb* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649; İzgöer, 2015, c. VI, s. 514) eserleridir.

Bunların fiyatları 33 para ile 102 meblağ arasında değişmiştir

Astronomi: Bu konuda 3 farklı erkek ve kadının terekesinde (*Hulasa*) *Ruznâme*⁵ (İzgöer, 2015, c. IV, s. 649, 756; İzgöer, 2015, c. VI, s. 144) eseri 3 defa kaydedilmiştir. Eser, asıl adı Muslihuddin Mustafa olan ve Şeyh Vefâ diye tanınan mutasavvıf, âlim ve şair tarafından kaleme alınmıştır. Kitapta İstanbul'un enlem ve boylamına göre düzenlenmiş cetveller bulunmaktadır (Karadeniz, 2023, s. 220).

Matematik-Geometri: Konuyla alakalı 2 kişinin terekesinde 4 farklı eser tespit edilmiştir. Bunlar; *Hisâb, Hulâsa-i hisâb, Hulâsa-i Şerh-i Abdurrahim, Eşkâl-i Te'sîs* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 514; İzgöer, 2018, c. X, s. 446) eserleridir.

Eserlerin fiyatları ise 26 ile 525 akçe arasında değişmiştir.

Tıp ve Eczacılık: Bu konuda 12 kişinin terekesinde 7 farklı eser 47 defa kaydedilmiştir. Bunlardan ikisi kadınlara aittir. Bir kadın Müslüman bir diğeri de gayrimüslimdir. *Ecza (bazı-hırdavat-kutu-şişe-mütenevvi ecza)* (İzgöer, 2015, c. IV, s. 52, 418, 432, 629; İzgöer, 2015, c. V, s. 209-210, 233, 236, 282, 700, 713) şeklinde tıp, eczacılık kitapları ve malzeme kayıtları mevcuttur. Ayrıca bu konuda *Şerh-i Mu'cez, Behcet-i mübârek, Miftâhu'l-ilâc* (İzgöer, 2015, c. VI, s. 514-515) eserleri de tespit edilmiştir.

Gayrimüslim terekelerindeki tıp kitapları genellikle *tb kitabı* şeklinde yazılırken, fiyatları ile sayıları toplu olarak kaydedilmiştir. Örneğin, Hoca Maksud Mahallesinde vefat eden Kalfa Yakut v. İmirze'nin 43.800 meblağ değerindeki terekesi satılarak varisleri arasında taksim edilmiştir. Mal varlığı arasında 960 meblağ değerinde 32 cilt tıp kitabı olduğu görülmektedir. Ayrıca terekesinde 2.400 meblağ değerinde hekim aletinin olması da bu kişinin hekimlik mesleği icra ettiğini göstermektedir (İzgöer, 2015, c. IV, s. 579).

Aşağıda verilen 4 tereke örneğinde farklı türde çok sayıda kâğıt, ecza kutuları, bitki, bitkisel ilaçlar, ilaç yapma malzemelerinin olması bu kişilerin ilaç yapımı ile uğraşıyor olabileceğini düşündürmektedir. Aynı zamanda bu şahısların terekelerinde ecza malzemelerinin yanında çok sayıda farklı türde kâğıdın olması bunların Latince basılmış ilaç tarifleri veya reçeteleri olabileceği ihtimalini düşündürmektedir (Sabev, 2008, s. 156). Şeyh Matar Mahallesi halkından olup İstanbul'da vefat eden Seman v. Komes'in toplanda 31.431 para olan terekesinde 1.440 para değerinde ecza, kâğıt desteleri ve boyalı kâğıt olduğu görülmüştür (İzgöer, 2015, c. V, s. 208-210). Aynı şekilde İbni Müderris mahallesinde vefat eden Hacı Mehmed Efendi b. Mustafa'nın 15.338 guruş olan terekesinde 5.346 guruş değerinde ecza, ecza kutuları, farklı türde kâğıtlar tespit edilmiştir (İzgöer, 2015, c. V, s. 233-236). Diğer bir örnekte ise Şeyh Matar Mahallesinde ölen ve attar dükkânı olduğu anlaşılan Arakil v. Ebdemiye'nin terekesinde 1.604 para değerinde 6 farklı kâğıt çeşidi, 11 kâğıt destesi ve ilaç malzemesine rastlanmıştır (İzgöer, 2015, c. VI, s. 158-160). Başka bir örnekte Hasırlı Mahallesi halkından olup vefat eden Temerez v. Apiye'nin terekesinde toplamda 377 para değerinde 11 deste yazı kâğıdı, 14 deste kenarı kesik kâğıt, 39 deste harf kâğıdı ve 46 deste kalem tespit edilmiştir (İzgöer, 2015, c. VI, s. 366).

Bu çalışmada tespit edilen bazı eserlerin Diyarbakır Yazma Eserler Kütüphanesi'nde yer aldığı görülmüştür. Bunlar; *Behcetü'l Fetava, Hadîs-i Erbain, Hayriye-i Nabi, Enîsü'l Ârifin, Envar, Mevlid, Şemâil-i Şerîf, Şerh-i Ferâiz, Şerh-i Gülistân, Şerh-i Pend-nâme-i 'Attâr, Tercümân-ı Sihâh, Yusuf Züleyha, Divan* (kütüphane kayıtlarında yazarı farklı 10 adet *Divan* bulunmakta) ve *Lügat* (kütüphane kayıtlarında 2 adet *Lügat* bulunmakta) adlı eserlerdir.

Ayrıca çalışmada zikredilen kaynakların bazılarının yazma eserler kütüphanesinde bulunanlar ile imlâları farklı oldukları tespit edilmiştir. Bunlardan; *Hadîka-i Su'adâ* olarak tespit edilen eserin kütüphane kayıtlarında *Hâdikâtüs-Sü'edâ* şeklinde, *Güzide* olarak tespit edilen eserin kütüphane kayıtlarında *Kitâb-ı Güzide, İhticac* olarak tespit edilen eserin kütüphane kayıtlarında *ihtilâc-nâme* olarak ifade edildiği görülmüştür. *İnşa* olarak tespit edilen eser kütüphane kayıtlarında *İnşâ-ı Cedîd, İsağuci* olarak tespit edilen eser kütüphane kayıtlarında *Takrîr-i İsağuci, Risâle-i Hamza Efendi* olarak tespit edilen eser kütüphane kayıtlarında *Risâle-i Bey'ü Şirâ, Hamza Efendi, Sakk* olarak tespit edilen eserin kütüphane kayıtlarında *Sakk-ı Rev'i* şeklinde ifade edilmiştir. *Siyer* olarak tespit edilen eser kütüphane kayıtlarında *Siyerü'n-Nebi* şeklinde geçmektedir. *Şahidî* olarak tespit edilen eserin kütüphane kayıtlarında *Şahidî Manzumesi, Şerh-i Şahidiye* olarak tespit edilen eserin kütüphane kayıtlarında *Şerh-i Tuhfe-i Şahidî*

⁵ *Ruznâme*'nin günlük olabileceği hususu da göz önünde bulundurulmalıdır.

şeklinde kayda geçirildiği tespit edilmiştir. Ancak bu eserlerin yazımlarında bazı imla farklılıkları olsa da Diyarbakır Yazma Eserler Kütüphanesi'ndeki eserler ile aynı oldukları tahmin edilmektedir (Özçelik, 2005, s. 247-255; Göçgün, 1979, s. 191-238; Ertem, Mart 2022, s. 246-258; Ertem, Haziran 2022, s. 101-120; Işık, 2015, s. 283-302; Işık, 2016, s. 245-258; Ablay, 2022, s. 99-125).

Tablo 4. Kitap Sahibi Kişilerin İlim Dalları, Dini Grup ve Cinsiyete Göre Dağılımı.

N.	Kitabın Konusu	Kitap Sahibi Müslüman		Kitap Sahibi Gayrimüslim		Toplam Kişi	Farklı Kitap Sayısı	Toplam Kaydedilme Sayısı
		Erkek	Kadın	Erkek	Kadın			
	Kur'an-ı Kerim	69	30	-	-	99	6	132
	Tefsir-Fıkıh-Kelam-Akaid	46	1	-	-	47	70	148
	Siyer-Hadis	16	-	-	-	16	16	27
	İlmihal	3	-	-	-	3	3	3
	Grammer-Balağat	24	-	-	-	24	28	66
	Lügat	11	-	-	-	11	12	14
	Tasavvuf-Ahlak	25	-	-	-	25	21	45
	Tarih	8	-	-	-	8	11	13
	Edebiyat	18	-	-	-	18	22	27
0	Seyahatname	1	-	-	-	1	1	1
1	Felsefe-Mantık	8	1	-	-	9	10	17
2	Eğitim	3	-	-	-	3	4	4
3	Astronomi	2	1	-	-	3	1	3
4	Matematik-Geometri	2	-	-	-	2	4	4
5	Tıp ve Eczacılık	9	1	3	1	14	7	66
6	Konu veya Yazarı Tespit Edilemeyen Kitap ve Evraklar	64	7	13	-	84	45	375
	Toplam	309	41	16	1	367	261	945

Tablo 4 incelendiğinde 16 farklı konuda 367 terekede 945 kitap tespit edilmiştir. Bu terekelerin %95,3 Müslümanlara, %4,7'si de gayrimüslimlere aittir. Ayrıca bunların %88,6'sı erkeklere, %11,4'ü de kadınlara aittir. Ancak 945 kitaptan %39,6'sına karşılık gelen 375 kaynağın konusu tespit edilememiştir. Eserlerin %15,6'sına tekabül eden 148 kitap Tefsir-Fıkıh-Kelam-Akaid konularını kapsarken, %13,9'una denk gelen 132 kitap Kur'an-ı Kerim ile alakalıdır. En az kitabın ise Seyahatname konusunda olduğu ve genelin %0,10'una tekabül ettiği görülmektedir. Terekelerde en çok geöen kitapların oranına bakıldığında ise 99 yerde Kur'an-ı Kerim geömekte olup bu rakam da toplamın oransal olarak %26,9'una tekabül etmektedir.

1.5. Kitapların Tespit Edildiği Mahalleler, Fiyatları ve Bunların Servete Oranı

Kitap sahiplerinin hangi mahallelerde ikamet ettikleri, kaç tane kitap sahibi oldukları, bunların fiyatları, servetlerinin toplam miktarı ile kitapların servete oranı tablo haline getirilmiştir.

Tablo 5. Kitap Sahiplerinin Mahallesi, Kitap ve Servet İlişkisi (Birden Fazla Kitap Bulunan Mahalleler)

Sıra No	Mahalle	Kitap Sahibi Kişi Sayısı	Kitap Sayısı	Kitapların Toplam Değeri (kuruş)	Servetin Toplam Değeri (kuruş)	Kitapların Servete Oranı
1	Abdal	2	2	235	88.406	0,27%
2	Ablak	1	4	182	7.238	2,51%
3	Ahmed-i Müslim	1	152	-	-	-
4	Ali Paşa	2	99	9.482	58.430	16,23%
5	Alıpınarı köyü	2	4	908	18.800	4,83%
6	Cami'ül-Esved	2	57	2.640	167.188	1,58%
7	Cami'i-Kebir	6	39	6.260	540.163	1,16%
8	Cami'un-Nebi	5	19	11.761	143.876	8,17%
9	Cami'us-Sefa	3	4	2.638	401.295	0,66%
10	Çağal	2	9	695	144.567	0,48%
11	Derviş Hüseyin	7	17	2.881	454.490	0,63%
12	Fethi Çelebi	1	2	360	7.200	5,00%
13	Fatih Mehmed Paşa	7	62	16.787	116.323	14,43%
14	Hacı Büzürg	1	7	9.000	36.360	24,75%
15	Hacı Hızır	1	2	400	95.344	0,42%
16	Hacı İzeddin	2	2	110	40.884	0,27%
17	Hacıosman/ Hani	1	2	150	8.120	1,85%
18	Hanzade Hatun	3	4	2.360	130.101	1,81%
19	Hoca Ahmedi Müslim	1	55	2.274	34.729	6,55%
20	Hoca Maksud	1	32	960	43.800	2,19%
21	Hüsameddin	1	7	2.919	3.010	96,98%
22	Hüsrev Paşa	3	15	3.490	152.419	2,29%
23	İbni Müderris	2	58	12.036	116.498	10,33%
24	İbrahim Bey	1	17	880	23.549	3,74%
25	Kadı Camii	1	2	166	16.902	0,98%
26	Kalenderhane	2	4	2.436	873.480	0,28%
27	Kamışlı	4	7	1.320	133.170	0,99%
28	Kaşıkbudak	2	54	10.573	64.320	16,44%
29	Kılbaş	3	10	676	89.264	0,76%
30	Memeddin	2	6	694	18.701	3,71%

31	Mehmed Paşa	3	5	1.599	196.533	0,81%
32	Molla Bahaeddin	5	18	7.091	651.739	1,09%
33	Murtaza Paşa	3	17	1.181	31.691	3,73%
34	Mustafa Paşa	3	6	1.800	415.610	0,43%
35	Nalçacı	2	8	512	30.499	1,68%
36	Reiszade	1	2	560	19.240	2,91%
37	Sülukiye	5	85	11.621	317.804	3,66%
38	Şeyh Matar	5	66	11.070	302.520	3,66%
39	Şeyh Said-i Küçük	5	18	2.969	143.360	2,07%
40	Şeyh Yasin	2	4	2.530	214.835	1,18%
41	Taceddin	1	2	425	9.056	4,69%
42	Velikethüda Camii	1	4	1.200	321.180	0,37%
43	Yiğit Ahmed	1	2	1.920	19.596	9,80%

Tablo 5 incelendiğine 43 mahalledeki kitapların servetine oranı en yüksek olan ilk ve son 5 mahallenin Hüsameddin (%96,98), Hacı Büzürg (%24,75) ve Kaşıkbudak (%16,44), Ali Paşa (16,23), Fatih Mehmed Paşa (%14,43), Hacı Hızır (%0,42), Velikethüda Camii (%0,37), Kalenderhane (%0,28), Hacı İzeddin (%0,27) ve Abdal (%0,27) olduğu görülmektedir. Terekesinde en çok ve en az kitap bulunan ilk ve son beş kişinin ise Ahmed-i Müslim (152 kitap fiyatı yok), Ali Paşa (99 kitap 9.482 para), Sülukiye (85 kitap 11.621 para), Şeyh Matar (66 kitap 11.070 para), Fatih Mehmed Paşa (62 kitap 16.787 para), Abdal (2 kitap 235 para), Hacı İzeddin (2 kitap 110 para), Hacı Hızır (2 kitap 400 para), Kadı Camii (2 kitap 166 para), Haciosman/Hani (2 kitap 150 para) mahallelerinde ikamet ettikleri tespit edilmiştir. Kitaba sahip kişi sayısının en çok olduğu 5 mahalle ise Derviş Hüseyin (7 kitap), Fatih Mehmed Paşa (7 kitap), Cami'i-Kebir (6 kitap), Molla Bahaeddin (5 kitap), Şeyh Said-i Küçük (5 kitap) mahalleleridir.

Ancak buralarda oturan kişilerin servetleri ve sahip oldukları kitap fiyatlarının farklılık arz ettiği görülmektedir. Örneğin, Tabanoğlu mahallesinde oturan Hüseyin b. Mahmud'un terekesindeki 1 kitabın değeri 36 para ve servetinin değeri 83.761 para iken (İzğöer, 2015, c. V, s. 401), Cami'us-Sefa mahallesinde ikamet eden Fatma bt. Abdülkerim'in terekesindeki 1 kitabın değeri 456 para ve serveti değeri 355.080 paradır (İzğöer, 2015, c. IV, s. 721).

Ayrıca kitapların bağışlanması ile ilgili bir kayıt da mevcuttur. Bu kayıta Ahmed-i Müslim mahallesinde oturan Kikizade Seyyid Hafız Mehmed b. el-Hâc Hasan Efendi yaklaşık 128 adet kitabını Cami-i Kebir'de ikamet eden merhum Seyyid Ömer Efendi'nin yaptırdığı kütüphaneye vakfetmiştir (İzğöer, 2015, c. VII, s. 188-190). (Müftü-İmam) Âmidi Ömer Efendi bu kütüphaneyi 1785 tarihinde Ulu Camii'nin bitişiğinde kurmuştur. (Korkusuz, 2009, s. 222; Yılmazçelik, 1995, s. 693; Palalı, 1999, s. 63; Cevger, 2016, s. 31, 72).

Sonuç

Çalışmada 18. yüzyıl Osmanlı Diyarbakır'ına ait 22 Şer'iyye Sicil defterleri incelenmiştir. Ulaşılan veriler doğrultusunda araştırma yapılmıştır. Bu bilgiler şehri bir bütünü tam olarak yansıtmamış olmasına rağmen dönemle ilgili önemli bilgilere ulaşılmıştır. İncelenen 22 sicilde toplam 3.606 hüküm bulunup, bunların da 138'inde 261 farklı kitabın 945 defa kaydedildiği görülmüştür. Elde edilen bilgiler neticesinde 261 eserden 25'inin Diyarbakır Yazma Eserler Kütüphanesi'nde yer aldığı tespit edilmiştir. Çalışmada kitap ve sahipleri ile ilgili verilere ulaşılmasını zorlaştıran bazı etkenler olmuştur. Bunlar; bazı tereklerde kitaplara sadece atıf yapılması, kitap fiyatlarına toplu olarak diğer eşyalarla verilmiş olması ve fiyatların hiç verilmemesidir. Yapılan incelemeler doğrultusunda 18. Yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır Şer'iyye Sicillerinde kitap sahipliği oranının düşük olduğu (%3,8) sonucuna varılmıştır. Ancak bu oran daha sonraki yıllarda değişkenlik göstermiştir. Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında kitap sahibi kişi ve kitapların sayısında bir artış yaşandığı görülmüştür. Bu kişilerin de daha çok ulema ve esnaftan olduğu görülmüştür. Bu durum da meslek ve maddi düzey ile kitap sahipliği arasındaki ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra kitaba sahip olma oranının Müslüman ahalide, gayrimüslimlerden fazla olduğu tespit edilmiştir. Bu durum şehirde Müslüman nüfusun gayrimüslimlerden fazla olmasıyla açıklanabilir. Ayrıca incelenen defterlerden yola çıkarak, dönemin Diyarbakır'ında kadınların, erkeklerden daha az kitap sahibi oldukları görülmüştür. Bu durumda okuma yazma

oranının erkeklerde kadınlara oranla daha yüksek olduğu söylenebilir. Ancak Müslüman kadınların, gayrimüslim kadınlardan daha az kitap sahibi oldukları tespit edilmiştir. Kadınların terekelerinde genellikle konusu belirsiz ve Kur'an-ı Kerim ile alakalı eserler bulunmaktadır. Bu durum da kadınların okuma yazma alışkanlıklarının inançları gereği olarak farklı ilimlerden ziyade Kur'an etrafında şekillendiğini göstermektedir. Konusu veya yazarı tespit edilemeyen kitap sayısı çok fazla olmasına rağmen Kur'an-ı Kerim ile alakalı eserler daha çok kayıt altına alınmıştır. Bu da Müslüman nüfusun daha yoğun olduğu Diyarbakır'da halkın kutsal kitaplarına verdikleri değeri ve günlük hayatta ne denli istifade ettiklerini ortaya koymaktadır. Ayrıca çalışmada kitap sahip kişilerin ikamet ettikleri mahalle ve maddi durumları arasında bir orantı olmadığı görülmüştür. Bunun yanı sıra kitap fiyatlarının da kitabın fiziksel özellikleri ve temin edilebilme durumuna göre değışkenlik gösterdiği tespit edilmiştir. Yapılan tüm araştırmalar neticesine 18. yüzyıl Diyarbakır'ında halkın mensup olduğu din ve mesleğin okuma alışkanlıklarının yanı sıra sahip oldukları kitapların tür ve sayısını önemli ölçüde etkilediği görülmüştür. Özellikle çalışma sırasında ulaşılan mesleki kitaplardan (ecza, tıp, ta'lim müte'allim vb.) yola çıkılarak, dönemin meslek erbaplarının büyük çoğunluğunun kendi alanları ile alakalı kitaplara teveccüh ettikleri tespit edilmiştir. Ayrıca bahsi geçen dönem içerisinde halkın hem dini ilimler hem de pozitif bilimler ile ilgili kitaplardan istifade etmeleri dikkate şayan bir gelişmedir.

Kaynakça

- Ablay, R. (2022) "Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunan kırâate dair Arapça el yazma eserlerin tespit ve değerlendirmesi". *Diyanet İlmî Dergi*. 58(1), 99-125.
- Akkoyun, G. (2017). 345 numaralı *Diyarbakır Şer'iyye Sicil Defteri transkripsiyonu ve değerlendirmesi* (H. 1298-1301/M. 1881-1884) [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Aktaş, B. (2019). 626 numaralı *Diyarbakır Şer'iyye Sicili'nin transkripsiyonu ve değerlendirmesi* (H. 1206-1207 / M. 1792-1793) [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Batman Üniversitesi.
- Bayraktar, M. F. (2013). "Ta'lim Müte'allim". *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 44, ss. 294-295). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Beysanoğlu, Ş. (1992). *kültürümüzde Diyarbakır*. San Matbaası.
- Can, M. (2011). 157/1 numaralı *Ayntab Şer'iyye Sicilinin transkripsiyonu ve değerlendirmesi* (H. 1316 - 1317/ M. 1898 - 1899) [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Gaziantep Üniversitesi.
- Cevger, G. (2016). 18. yüzyılda *Amid (Diyarbakır) Kazâsı* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Ertem, D. (2022, Mart). "Ziya Gökalp yazma eser kütüphanesinde kayıtlı Türkçe yazma eserlerde karşılaşılan tescil hataları". *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(32), 245-258.
- Ertem, D. (2022, Haziran). Türkiye kütüphanelerindeki Farsça yazmalar: Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi'nde kayıtlı Farsça yazmalar örneği. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 101-120. <https://doi.org/10.47130/bitlissos.1098629>
- Erünsal, İ. E. (2015). "Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik". *Millî Eğitim Dergisi*. 45(208), 194-199.
- Göçgün, Ö. (1979). "Diyarbakır Kütüphanesi'ndeki Türkçe yazma eserler üzerinde araştırmalar". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 191-238.
- Gümüş, E. (2014). 18. yüzyılın ilk yarısında *Amid Kazâsı* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Günkut, B. (1936). *Diyarbakır tarihi*. Diyarbakır Basımevi.
- Işık, R. (2015). Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki Nahiv ilmine dair yazma eserler bibliyografyası. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 34, 283-302. <https://doi.org/10.21497/sefad.16985>.
- Işık, R. (2016). Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki Sarfa dair yazma eserler bibliyografyası. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 35, 245-258. <https://doi.org/10.21497/sefad.43713>.
- İzgöer, A. Z. (Ed.). (2013-2022). *Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri Amid Mahkemesi*, (Cilt 1-15). Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Karadeniz, Ü. (2023, 3-5 Şubat). "Tereke kayıtlarına göre 18. yüzyılın ilk yarısında Manastır'da yaygın olan kitaplar ve kitap sahipliği". *Balkan 7. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi* (s. 213-227), Üsküp.
- Karataş, A. İ. (1995). *XVI. yüzyılda Bursa'da yaygın olan kitaplar* (Tez No. 42917 [Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi]).
- Karataş, A. İ. (1999). "Tereke kayıtlarına göre XVI. yüzyılda Bursa'da insan-kitap ilişkisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 8/8, 317-328
- Korkusuz, M. Ş. (2009). *Cumhuriyet öncesinde Diyarbakır'de maarif*. Kent Işıkları.
- Nizam, B. S. (2021). "Bir Mecmûanın Serencâmı: Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye no. 876'da kayıtlı Şâhidî (Manzum Sözlük) Mecmûası üzerine". *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*. 5 (1). 408-449.
- Özcoşar, İ. (2000). 315 numaralı *Hicri 1154-1155 (M. 1741-1742) tarihli Diyarbakır Şer'iyye Sicilinin transkripsiyon ve değerlendirmesi* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Dicle Üniversitesi.
- Özçelik, S. (2005). "Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi'ndeki Türkçe yazmalar kataloğu". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. V(2). 247-255.
- Palalı, İ. (1999). *XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır (1869-1905)* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. İnönü Üniversitesi.
- Sabeve, O. (2008). *18. yüzyıl Diyarbakır'ında kitap sahipliği*. II. Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır Sempozyumu (15-17.11.2006). (Cilt 1, s. 153-157). Ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal, Pozitif Matbaacılık.

Uğur, Y. (2010). "Şer'ıyye Sicilleri". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt 39, s. 8-11). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Yılmazçelik, İ. (1995). *XIX. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır (1790-1840)*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Diyarbakır Şer'ıyye Sicilleri, Divan-ı Hümâyûn Sicilleri (2023, 5 Haziran). <https://diyarbakirsicilleri.name.tr/>

Url-1, T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, Diyarbakır Ünlüleri. (2023, 18 Mayıs). <https://diyarbakir.meb.gov.tr/www/diyarbakir-unluleri/icerik/12>

Url-2, Türkiye Kaynakçası (2023, 17 Temmuz) <http://kaynakca.hacettepe.edu.tr/eser/36507795/tuhfetu-l-haremeyn>

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı, verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan etmektedir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Harezmşah-Moğol İlişkilerinin Bozulması ve Sonrasında Harezmşahların Moğol Saldırılarına Karşı Gösterdiği Önemli Bir Direniş: Hocend Savunması ve Timur Melik

Deterioration of Khwarezmshah-Mongol Relations and a Significant Resistance Shown by Khwarezmshahs Against Mongol Attacks: Hocend Defense and Timur Melik

Mustafa KÖKSAL

Dr., Independent Researcher, Van, Türkiye

Dr., Bağımsız Araştırmacı, Van, Türkiye

Orcid: 0000-0002-6360-0957 | E-posta: mustafakoksal13@hotmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Köksal, M. (2024). Deterioration of Khwarezmshah-Mongol relations and a significant resistance shown by Khwarezmshahs against Mongol attacks: Hocend defense and Timur Melik, *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 63, 161-172.

Köksal, M. (2024). Harezmşah-Moğol ilişkilerinin bozulması ve sonrasında Harezmşahların Moğol saldırılarına karşı gösterdiği önemli bir direniş: Hocend savunması ve Timur Melik, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 63, 161-172.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 25 December/Aralık/2023

Accepted/Kabul Tarihi: 24 February/Şubat/2024

Published/Yayın Tarihi: 27 March/Mart 2024

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 63 **Pages/Sayfa:** 161-172

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Mustafa KÖKSAL).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Moğol İstilası, Türk ve İslâm coğrafyasında etkisi yüzyıllar süren ve tarihin hafızasında bugün bile canlılığını koruyan büyük bir yıkımdır. 1218 yılında meydana gelen Otrar Hadisesi, Harezmsahlar ve Moğollar arasındaki ilişkilerin bozulmasına ve tarafların karşı karşıya gelmesine neden oldu. Ayrıca Sultan Alâeddin Muhammed'in (1200-1220) Moğollara karşı yanlış savaş stratejileri izlemesi en parlak dönemini yaşayan Harezmsahlar Devleti'nin sonunu hazırladı. Moğol saldırılarının başlamasıyla birlikte Harezmsahların uhdesinde bulunan şehirlerin tamamına yakının bu saldırılara karşı topyekün bir mücadele sergilemeleri takdire şayandır. İşte bu direniş örneklerinden biri de şüphesiz Seyhun Nehri kıyısında bulunan Hocend şehrinin savunmasıdır. Şehrin emiri Timur Melik'in az sayıda askeri ile yaptığı savunma ve son ana kadar verdiği mücadeleyle çok kısa süreliğine de olsa Moğolları durdurmuştur. Fakat bu durum Türk ve İslâm coğrafyasında meydana gelen ağır tahribatı engellemeye yetmemiştir. Timur Melik'in gösterdiği kahramanlık ve Hocend şehrini müdafaa etmesi Harezmsahlar Devleti'nin sınırları içerisinde yer alan şehirlerin Moğollara kolay kolay teslim olmadıklarının da açık bir delilidir. Çalışmamızda bu direnişin detayları ve Timur Melik'in hayatı hakkında kaynaklarda yer alan bilgiler ışığında değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Timur Melik, Hocend, Harezmsahlar, Moğollar.

Abstract

The Mongol Invasion was a great destruction that lasted for centuries in the Turkish and Islamic geography and remains alive in the memory of history even today. The Otrar Incident, which took place in 1218, caused the relations between the Khwarezmshahs and the Mongols to deteriorate and the parties to come face to face. In addition, Sultan Alaeddin Muhammad's (1200-1220) wrong war strategies against the Mongols led to the end of the Khwarazmian State, which was in its heyday. It is admirable that, with the beginning of the Mongol attacks, almost all of the cities under the control of the Khwarezmshahs put up an all-out fight against these attacks. One of these examples of resistance is undoubtedly the defense of the city of Hocend, located on the banks of the Seyhun River. Timur Melik, the emir of the city, stopped the Mongols, albeit for a very short time, with his defense with a small number of soldiers and his fight until the last moment. However, this situation was not enough to prevent the heavy destruction that occurred in the Turkish and Islamic geography. The heroism shown by Timur Melik and his defense of the city of Hocend is a clear evidence that the cities within the borders of the Khwarezmshah State did not surrender to the Mongols easily. In our study, evaluations will be made in the light of the details of this resistance and the information in the sources about Timur Melik's life.

Keywords: Timur Melik, Khocend, Khwarazmshahs, Mongols.

Giriş

Türklerin kurduğu Harezmsahlar Devleti, kuruluşu ve yıkılışı açısından tarihte müstesna bir yere sahiptir. Kendilerini yıkılan Büyük Selçuklu Devleti'nin (1035-1157) mirasçısı olarak gören Harezmsahlardan devletleşme süreci Sultan Melikşah (1072-1092) zamanında Anuştegin Garcei'nin Selçuklu sarayında "taştdarlık" görevinin yanı sıra Harezm valiliğini üstlenmesi ile başladı. Ancak bu görevi fiilen olarak yerine getirmedi. Onun vefatının ardından 1097'de oğlu Kutbeddin Muhammed'in Harezmsah olmasıyla yönetim fiilen Anuştegin hanedanlığının eline geçmiş oldu. Kutbeddin Muhammed 30 yıllık Harezmsahlığı döneminde Büyük Selçuklu Devleti'ne sadakatle hizmet etti. Onun 1128'de vefatının ardından Selçuklu Hükümdarı Sultan Sencer (1118-1157) tarafından oğlu Atsız (1128-1156) yeni Harezmsah oldu. Harezmsahlığının ilk yıllarında Sultan Sencer'in en yakınındaki kişi olan Atsız, Selçuklu devlet adamları ile yaşadığı problemler nedeniyle Harezm'e geri döndü. 1135 yılından itibaren Selçuklu Devleti'ne karşı isyan bayrağı çeken Atsız, 1147 yılına kadar üç kez isyan ettiyse de Sultan Sencer'e karşı hiçbir başarı elde edemedi. Bu tarihten sonra yeniden Büyük Selçuklu Devleti'ne itaat eden Atsız, yaşanan gelişmeleri de yakından takip etti. 1153'de Oğuz İsyanı tüm dengeleri altüst etti. Sultan Sencer'in Oğuzlara esir düşmesi ile dönemin kudretli devleti Selçuklular yıkılma sürecine girdiler. 1156'da Sultan Sencer, Oğuzların elinden kurtulup devleti yeniden toparlamak istese de başarılı olamadı. 1156 yılında vefat eden Atsız, bağımsızlık hayallerini gerçekleştiremediği gibi hem Selçuklulara bağlı hem de Karahıtaylara vergi ödeyen bir bölge valisi olarak hayata veda etti. Ancak Atsız, yaptığı mücadelelerde başarısız olsa da devletin kurulması için gerekli zemini de hazırlamış oldu (Kafesoğlu, 1984, s. 44-65; Bünyatov, 2003, s. 1-27; Erdoğan, 2020, s. 1-28).

Atsız'ın vefatının ardından Sultan Sencer, İl-Arslan'ı (1156-1172) Harezmsah ilan etti. Ancak Sultan Sencer 1157 yılında vefat edince Selçuklu Devleti tarihe karıştı. Bölgede oluşan otorite boşluğunda İl-Arslan önemli bir güç unsuru haline geldi. Babasının aksine denge politikaları izleyen İl-Arslan, saltanatı boyunca Irak Selçukluları, Abbâsî Halifeliği, Gurlular, Bâvendîler ve Şirvanşahlar ile iyi ilişkiler kurduysa da Karahıtaylara vergi ödemeye devam etti. Aynı zamanda Atsız'ın başlattığı devletleşme sürecinde İl-Arslan döneminde büyük mesafeler kat edilmiş olsa da Harezmsahlar bu süreci Alâeddin Tekiş döneminde tamamlayabilmiştir (Kafesoğlu, 1984, s. 73-84; Bünyatov, 2003, s. 29-37; Erdoğan, 2020, s. 28-32).

1172 yılında İl-Arslan'ın vefatıyla Harezmsahlar Devleti'nde meydana gelen taht mücadelelerinde Alâeddin Tekiş, küçük kardeşi Sultanşah Mahmud'u yenerek tahta çıktı. Ancak kardeşiyle mücadelesi yaklaşık 21 yıl daha devam edecekti. Sultan Alâeddin Tekiş, saltanatı döneminde devletleşme sürecini tamamlayarak Irak Selçuklu Devleti, Karahıtaylar, Abbâsî Halifeliği, Gurlular, Şirvanşahlar, Bâvendîler ve Kıpçaklar ile iyi ilişkiler kurdu. Özellikle Kanglı boyundan Terken Hatun ile yaptığı evlilik sayesinde Kıpçakları itaat altına alıp onların askerî gücünden faydalandı. Bu sayede Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinin en güçlü ordusuna sahip oldu. Alâeddin Tekiş dönemi Harezmsahlardan altın çağını yaşadığı dönemdir. Bu zaman dilimi içerisinde Alâeddin Tekiş, devletin sınırlarını doğuda Gur toprakları, batıda Bağdat, kuzeyde Deşt-i Kıpçak ve güneyde Umman Denizi'ne kadar genişletti. Alâeddin Tekiş 1200 yılında vefat ettiğinde ardında güçlü bir ordu ve geniş topraklara sahip muhteşem bir devlet bıraktı (Kafesoğlu, 1984, s. 84-144; Bünyatov, 2003, s. 37-67; Erdoğan, 2020, s. 32-47).

1. Alâeddin Muhammed Dönemine Genel Bir Bakış

Alâeddin Tekiş, hayatta iken Nâsiruddin Melikşah'ı vâli tayin etti. Ancak genç yaşta yakalandığı amansız bir hastalık yüzünden vefat edince Tekiş bu seferde ikinci oğlu Kutbeddin Muhammed'i tahtın vârisi ilan etti. Bâtınîler ile mücadele etmek için görevlendirilen Kutbeddin Muhammed (1200-1220), babasının rahatsızlandığını haber aldığı anda onların müstahkem kalelerinden olan Tuşşiz Kalesi'ni kuşatmıştı. Babasının ölüm döşeginde olduğunu haber alır almaz Bâtınîlerle yüz bin dinar vergi ödemeleri koşuluyla bir anlaşma yaptı. Ardından kuşatmayı kaldırarak hızla Harezm'e hareket etti. Ancak yolda iken babasının vefat haberini alan Kutbeddin Muhammed düzenlenen cenaze merasiminin ardından Tekiş'in vasiyeti üzerine devlet erkânı tarafından 1200 yılında Harezmsahlar Devleti tahtına çıktı ve "Kutbeddin" olan unvanını Alâeddin olarak değiştirdi (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 133; Cüveynî, 2013, s. 282-283; Mîrhând, 1339, s. 381-382; Bünyatov, 2003, s. 65; Taneri, 2019, s. 31).

Sultan Alâeddin Muhammed, saltanatının ilk yıllarında devlet içerisinde baş gösteren karışıklıklar ile uğraştı. İlk olarak ağabeyi Nâsiruddin Melikşah'ın oğlu Hinduşah, Horasan topraklarında hakkı olduğunu öne sürerek 1201'de amcasına karşı isyan etti. Alâeddin Muhammed, hemen Çakır et-Türkî komutasında bir birliği isyanı bastırmakla görevlendirdi. O da Horasandaki isyanı bastırınca Hinduşah, kaçarak Gur Sultanı Mu'zeddin'e (1203-1206) sığındı (İbnü'l-Esîr, 1991: 134; Kafesoğlu, 1984: 148; Erdoğan, 2020: 49-50). Sultan Alâeddin Muhammed Horasan'da asayiş sağladıktan sonra Gurlular ile mücadele etmeye karar verdi. 1204 yılında Gur ordusunun Merv ve Tûs'u ele geçirip Gürgenç önlerine kadar gelerek şehri kuşatması üzerine zor durumda kalan Sultan Alâeddin Muhammed, Karahıtaylardan yardım istemek zorunda kaldı. Onun bu isteğini geri çevirmeyen Karahıtay hükümdarı Gürhan, hemen bir ordu hazırlayarak Gurlular üzerine sevk etti. Sultan Mu'zeddin, Karahıtayların kalabalık bir şekilde geldiğini haber alır almaz hemen geri çekildi. Ancak yaşanan bu gelişmelere rağmen

Alâeddin Muhammed, eskiden beri Karahıtaylara ödenen vergiyi artık ödememek ve onları Mâverâünnehir'den söküp atma arzusunda olduğu için yeniden Gur Hükümdarı Muîzüddîn ile bozulan ilişkilerini düzeltti (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 134; Kafesoğlu, 1984, s. 148; Erdoğan, 2020, s. 49-50).

Sultan Alâeddin Muhammed'in 1206'da Karahıtayların elinde bulunan Semerkand ve Buhârâ şehirlerini ele geçirmesi iki tarafı savaşın eşğine getirdi. İki devlet arasında cereyan eden savaşı Karahıtaylar kazandı. Bu savaşın sonucunda kaynaklar Sultan Alâeddin Muhammed'in Karahıtaylara esir düşüp düşmediği konusunda farklı bilgiler vermektedirler. Cüveynî ve Mirhând savaşı Karahıtayların kazandığını, ancak Sultan Alâeddin Muhammed'in savaşa girmeden önce düşman askeri gibi giyindiğini, savaş sırasında Karahıtay askerlerinin onu fark etmediğini ve bu sayede Harezme dönmeyi başardığını kaydetmektedir. (Cüveynî, 2013, s. 306-307; Mîrhând, 1339, s. 393). Bir diğer kaynağımız İbnü'l-Esîr hadise hakkında daha farklı kayıtlara yer vermektedir. Müellif, Sultan Alâeddin Muhammed ve devlet adamlarından Şihâbeddin Mes'ûd'un bir Karahıtay askeri tarafından esir edildiğini, bu sırada Sultan Alâeddin Muhammed'in yakalanmamak için Şihâbeddin Mes'ûd'un kölesi kılığına girerek düşmanın elinden kurtulduğunu nakletmektedir (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 219-220).

Harezmsahların Karahıtaylar karşısında aldığı bu yenilgi devleti temelinden sarstığı için otorite boşluğuna neden oldu. İbn Harmil, Rindî ve Kezlik gibi önemli komutanlar oluşan bu boşluktan yararlanmak istedilerse de Sultan Alâeddin Muhammed, Harezme döndüğünde çıkan karşılıkları bastıracağı gibi ihanet eden komutan ve devlet adamlarını en ağır şekilde cezalandırdı. Karahıtaylara mağlup olmayı hazmedemeyen Sultan Alâeddin Muhammed, yenilginin intikamını almak üzere müttetik aramaya başladı. Sonunda Gürhan'ın damadı Nayman Prensi Küçlüğ ile bir antlaşma yaptı. İki taraf yapılan antlaşma gereği büyük bir ordu hazırlayarak Karahıtaylar üzerine yürüdüler. Harezmsahlar ve Karahıtaylar 1210 yılında İlamış Çölü'nde karşı karşıya geldiler. Yapılan savaşı bu defa Harezmsah ordusu kazandı. Sultan Alâeddin Muhammed elde ettiği bu zaferden sonra uzun yıllardan beri Karahıtaylara ödediği vergiden kurtularak Mâverâünnehir topraklarının da hâkimi oldu (Cüveynî, 2013, s. 308-312; Şebankareî, 1376, s. 138; Şebankareî, 2021, s. 107; Mîrhând, 1339, s. 394; Kafesoğlu, 1984, s. 186; Bünyatov, 2003, s. 82; Barthold, 2017: 165).

Sultan Alâeddin Muhammed, hükümdarlığı süresince annesi Terken Hatun'la da mücadele etmek zorunda kaldı. Tahta çıktığı ilk yıldan itibaren annesinin devlet yönetiminde etkin rol oynaması kendisini oldukça rahatsız etmekteydi. Özellikle Harezmsah ordusunun komuta kademesi ve askerlerin büyük bir kısmının Kıpçaklardan oluşması ve Terken Hatun'un onlar üzerinde büyük nüfuza sahip olması Sultan Alâeddin Muhammed'i oldukça kaygılandırmaktaydı. Bu durum aynı zamanda devlet içerisinde iki başlı bir yönetime sebebiyet vermekte ve Sultan Alâeddin Muhammed'in prestijini de sarsmaktaydı. Bunların yanı sıra Sultan Alâeddin Muhammed'in devlet kademelerine yaptığı atamalara Terken Hatun'un sürekli olarak müdahale etmesi anne-oğul arasındaki gerilimin iyice gün yüzüne çıkmasına neden oldu. Sultan Alâeddin Muhammed, 1216'da annesinin de bağlı olduğu Kübrevîyye tarikatının önde gelen âlimlerinden Mecdüddîn Bağdadî'yi bilgisi dahilinde çıkan bir isyan sonucunda öldürtmesi bardağı taşıran son damla oldu (Nesevî, 1934, s. 26-27; Demiralp, 1997, s. 33).

Sultan Alâeddin Muhammed'in saltanatı döneminde uğraşmak zorunda kaldığı bir başka mesele de Abbâsî Halifeliğiydi. Harezmsahların Abbâsî Halifeliğiyle geçmişten beri yaşadığı çekişme, Sultan Alâeddin Muhammed döneminde de sürdü. Çünkü Nâsır-Lidînillâh'ın (1180-1225) uzun zamandan beri ruhanî lider olmanın yanında siyasî bir güç olmayı da amaçlıyordu. Nâsır-Lidînillâh bu emellerini gerçekleştirmek için Sultan Alâeddin Muhammed'e karşı entrikalar çevirmekten geri durmadı. İktidar hırsı halifenin gözünü öylesine kör etmişti ki Bâtınîlerle işbirliği yapmaktan bile çekinmedi. Anlaştığı Bâtınî fedailerine Mekke Emiri ve Sultan Alâeddin Muhammed'in önemli bir komutanlarından Oğlımuş'ı öldürttü. Bununla da yetinmeyerek Gur hükümdarını kıskırtmak için gönderdiği mektupların Gazne seferi sırasında sultanın eline geçmesi, onun Abbâsî halifesine olan öfkelerini daha da artırdı. Nâsır-Lidînillâh'ı halifelikten indirmek için hemen harekete geçti. Sultan Alâeddin Muhammed, halifelik makamının Hz. Ali'nin torunlarının hakkı olduğunu, Abbâsîlerin bu hakkı onların elinden zorla aldığını söyleyerek Nâsır-Lidînillâh aleyhinde çalışmalar yapmaya başladı. Ardından Hz. Ali'nin torunlarından ve aynı zamanda Tirmiz seyyidlerinin ileri gelenlerinden Alâü'l-Mülk'ü halife yapmak için İslâm âlimlerinden fetvalar alarak 1217 yılında Bağdat'a hareket etti. Ancak olumsuz kış şartlarına bir de Türk ve Kürt grupların saldırıları eklenince Harezmsah askerleri perişan bir halde Harezme döndüler (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 269-270; Cüveynî, 2013, s. 334; Mîrhând, 1339, s. 398-400; Şebankareî, 1376, s. 139; Şebankareî, 2021, s. 110; Hamdullah Müstevfi, 1328, s. 493; Kafesoğlu, 1984, s. 2019; Barthold, 2017, s. 387).

2. Moğollarla İlk Karşılaşma

Harezmsahlar ve Moğollar arasındaki ilişkileri anlatmaya geçmeden önce Moğolların tarihsel gelişim sürecine kısa bir göz atmanın hadiselerin daha iyi anlaşılacağı kanaatini taşımaktayız. 1206'da Onon Nehri kıyısında düzenlenen kurultayda Büyük Han seçilen Cengiz Han, dağınık halde yaşayan Moğol kabilelerini tek çatı altında toplamayı başardı. Ardından 1211 yılından itibaren Kuzey Çin, Türkistan ve Uygur Türklerinin yaşadığı İdikut topraklarına seferler düzenleyerek hem devletinin

sınırlarını genişletti hem de kısa zaman zarfında bölgede önemli bir güç unsuru haline geldi (Roux, 2003, s. 135-138; Grousset, 2019, s. 258-263). Cengiz Han'ın 1215 yılında Çin'i ele geçirip Kin Hanedanlığına son vermesi bu toprakları fethetmeyi düşünen Alâeddin Muhammed'in hayal kırıklığına uğramasına neden oldu. Cüzcânî, Sultan Alâeddin Muhammed'in 1215 yılında devlet adamlarından Bahaeddin Râzi'yi Çin'i fetheden Moğolların askerî gücünü öğrenmek ve daha yakından tanımak üzere oraya gönderdiğini kaydetmektedir. Müellif, Cengiz Han'ın Bahâeddin Razî ile görüşme isteğini kabul ettiğini ayrıca Harezmsahlarla ticaret yapmak için teklif sunduğunu nakletmektedir. Müellifin bu bilgilerinden yola çıkarak Moğollarla Harezmsahlar arasındaki ilk ilişkilerin 1215 yılından itibaren başladığını söyleyebiliriz (Cüzcânî, 2015, s. 136).

Yukarıda zikredilen görüşmenin ardından Cengiz Han, iki taraf arasındaki ticarî ilişkileri geliştirmek için ilk adımı attı. Bunun için 1217'de güvendiği devlet adamlarından ve aynı zamanda Harezmi olan Mahmud Yalvaç başkanlığında bir heyeti Harezme gönderdi Elçilik heyeti sultanın huzuruna çıkarak Cengiz Han'ın gönderdiği hediyeleri ve mektubu takdim etti. Cengiz Han, mektubunda Türkistan, Moğolistan, Çin ve Hitay topraklarının hâkimi olduğunu belirterek sultana bölgenin zenginliklerinden faydalanmak için işbirliği öneriyordu. Sultan Alâeddin Muhammed, elçilere Han'ın gönderdiği mektuptan duyduğu memnuniyeti dile getirerek onları güzel bir şekilde ağırladı. Ardından Han'a iletmeleri için elçilik heyetine bir mektup verdi. Ancak, Cengiz Han'ın gönderdiği mektupta sultana "oğlum" diye hitap etmesini hazmedememişti. Bunun için Cengiz Han'ın gücünü öğrenmek için Mahmud Yalvac'ı huzuruna davet etti. Yapılan görüşmede sultan, elçiye mektupta yer alan bilgilerin gerçek olup olmadığını sordu. Onun mektuptaki bilgilerin doğru olduğunu teyit etmesi üzerine Sultan Alâeddin Muhammed öfkeden deliye döndü. Sultanın iyice öfkelenişini fark eden Mahmud Yalvaç, hışmına uğramamak için huzurundan hemen ayrıldı. Ardından diğer elçiler ile birlikte hızla Karakurum'a geri döndü. Elçiler Karakurum'a ulaştıklarında hemen Cengiz Han'ın huzuruna çıkarak Sultan Alâeddin Muhammed'in gönderdiği mektubu takdim edip, duyduğu memnuniyeti anlattılar. Bu hadiseden sonra iki devlet arasında ticarî ilişkiler de gelişmeye başladı (Mîrhând, 1339, s. 76; Lamb, 2016, s. 109; Grousset, 2014, s. 198-199).

Moğollar ve Harezmsahlar arasındaki askerî anlamdaki ilk karşılaşma 1218 yılına tekabül etmektedir. Cengiz Han'ın Hitay topraklarını ele geçirdiği sırada kaçarak Karahıtaylara sığınan Hitay Han'ın küçük oğlu Küçlüğ, 1211 yılında Harezmsahların desteğiyle aynı zamanda kayınpederi olan Gürhan'ı ortadan kaldırarak Karahıtayların yeni imparatoru oldu. Küçlüğ elde ettiği gücün etkisiyle Hoten ve Kaşgar topraklarında yaşayan halka kötü davranması, hem bölge halkını hem de Sultan Alâeddin Muhammed'i rahatsız etmeye başladı. Küçlüğ, Harezmsahlar açısından artık bir tehdit unsuruydu. Onun yaptığı baskılara dayanamayan halk, Cengiz Han'ı kurtarıcı olarak görmeye başladı. Küçlüğ'ün zulmünden kurtulmak amacıyla Cengiz Han'ın huzuruna giden bölgenin ileri gelenleri, yaşanan sıkıntıları anlattılar. Heyetin şikâyetlerini dinleyen Cengiz Han, daha önce elinden kaçırdığı Küçlüğ'ü yok etmesi için Cebe Noyan'ı görevlendirdi. Öte taraftan Cuci ve Subutay Bahadır'ı da Deşt-i Kıpçak topraklarında karışıklıklara neden olan Merkit Hâkimi Tok-Togan'ı ortadan kaldırmak için gönderdi. Bu sırada Sultan Alâeddin Muhammed de Merkitlerin faaliyetlerinden duyduğu rahatsızlık nedeniyle müdahale etmek amacıyla küçük bir birliği yanına alarak Semerkand'dan Cend'e doğru yola çıktı. Ancak haberciler Moğollara ait bir birliğin Merkitlere saldırdığını haber verdiler. Bu haberi alan Sultan Alâeddin Muhammed, destek kuvvet almak için Semerkand'a geri döndü. Sultanın planına göre Moğollar Merkitleri ortadan kaldıracak, Harezim ordusu da Moğolları yok edecekti. Sultan böylelikle bir taşla iki kuş vurmuş olacaktı. Sultan Alâeddin Muhammed tüm hazırlıklarını tamamladıktan sonra yeniden Cend şehrine doğru hareket etti. Bu sırada Cuci komutasındaki Moğol ordusu, Merkitleri bugün Kazakistan sınırları içerisinde yer alan ve kaynaklarda Kamli ve Kemcik olarak da geçen iki nehrin arasında kalan bölgede imha etti (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 318; Cüveynî, 2013, s. 319; Reşîdüddin Fazlullah, 1389, s. 31; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, 2020, s. 118).

Görevini tamamlayan Moğol ordusu geri dönmek için yola çıktığı sırada Sultan Alâeddin Muhammed savaşın yapıldığı yere geldiğinde çok sayıda ceset ile karşılaştı. Sultan meydana dolaşırken yaralı bir Merkit askerinden Moğolların saldırısına uğradıklarını öğrenmesi üzerine fırsatın ayağına geldiğini düşündü. Sultan Alâeddin Muhammed komutanlarının ısrarla karşı çıkmalarına rağmen Moğolları takip etmeye karar verdi. Takip edildiğini öğrenen Cuci, ona bir elçi göndererek kendileriyle savaşmak istemediklerini ve Cengiz Han'dan böyle bir emir almadıklarını bildirmesine rağmen Alâeddin Muhammed'in Moğollarla savaşmak için ısrar etmesi tarafları karşı karşıya getirdi. İki taraf arasında yapılan savaşta Moğollar, Harezim ordusunun sol kanadı ile sultanın komuta ettiği merkeze saldırarak darmadağın ettiler. Ancak Sultan'ın büyük oğlu Celâleddin komutasındaki birlik Moğollara galip gelmeyi başardı. O, babasının komuta ettiği birliğin saldırılara daha fazla dayanamayacağını fark edince ani bir baskın ile sultanı Moğolların elinden kurtardı. Gün batımına kadar devam eden savaşta taraflar birbirlerine üstünlük kuramadılar. Karanlığın çökmesini fırsat bilen Moğollar da büyük ateşler yakarak geri çekilip Karakurum'a döndüler. Cuci yaşanan gelişmeleri babasına anlatmasına rağmen iki devlet arasında yapılan ticaret antlaşması gereği Cengiz Han, Harezmsahların bu tutumu karşısında sessiz kalmayı tercih etti. Çünkü Cengiz Han antlaşmayı bozan taraf olmak istemiyordu. Sultan Alâeddin Muhammed yaşanan bu hadiseden sonra Moğolların çok tehlikeli bir düşman olduğunu fark ederek çeşitli önlemler almaya başladı (Cüveynî, 2013, s. 110; Reşîdüddin, 1389, s. 31; Mîrhând, 1339, s. 396; Kafesoğlu,

1984, s. 236-237; D'ohsson, 2016, s. 95-96).

Yukarıda anlattığımız taraflar arasında askerî anlamdaki ilk karşılaşma hakkında kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. O döneme tanıklık eden ve aynı zamanda Sultan Alâeddin Muhammed'e en yakın devlet adamlarından olan Nesevî, olayın 1215 yılında cereyan ettiğini kaydederken Reşîdüddin, İbnü'l-Esîr ve Mîrhând hadisenin 1218'de gerçekleştiği konusunda hem fikirdirler. Olaylara tanıklık etmesine rağmen Nesevî'nin 1215 yılını zikretmesi oldukça dikkat çekicidir. Ancak Nesevî'nin verdiği tarihte Moğollar, Çin'i fethetmek ile uğraşırken, Sultan Alâeddin Muhammed de Bağdat seferinden yeni dönmüştü. Bu yüzden her iki tarafın 1215'te karşılaşmalarının ihtimal dahilinde olduğunu söylemek mümkün değildir. Moğollar ve Harezmsahlara ilk karşılaşması ile ilgili üç müellifin verdiği 1218 tarihinin daha doğru olduğunu söyleyebiliriz (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 318-319; Nesevî, 1934, s. 14; Reşîdüddin Fazlullah, 1389, s. 31; Mîrhând, 1339, s. 77; Ebû'l-Gazi Bahadır Han, 2020, s. 117; D'ohsson, 2016, s. 94).

3. Felaketin Ayak Sesleri: Otrar Faciası

Sultan Alâeddin Muhammed'in Cengiz Han'ın gönderdiği heyet ile yaptığı görüşmenin ardından iki taraf arasındaki ticarî ilişkilerin daha da geliştirilmesi amacıyla Ahmet Hocendî, Emir Hüseyin ve Ahmet Belhî adlı üç tüccar ticaret yapmak üzere Harezm'den Moğolistan'a doğru yola çıktılar. Başkent Karakurum'a ulaşan Harezmli tüccarlar Cengiz Han ile görüşmek istediler. Onların bu isteğine olumlu yanıt veren Cengiz Han, tüccarları huzuruna kabul etti. Huzura çıktıklarında yanlarında getirdikleri malları Cengiz Han'a sergilediler. İçlerinden Ahmet Belhî'nin elindeki kumaşlara fazla para istemesi Cengiz Han'ı çok kızdırdı. Yanında bulunan devlet adamlarına hazinesindeki değerli kumaşları getirmelerini emretti. Cengiz Han'ın gazabından çok korkan diğer tüccar kumaşları Cengiz Han'a armağan olarak getirdiklerini söyleyince Han bundan büyük bir memnuniyet duydu. Neticede tüccarların mallarını daha fazla fiyata satın alarak onları Harezm'e gönderdi. Cengiz Han yanındakilere ticaret yapmak için bir heyet kurmalarını ve bir an önce Harezm'e doğru yola koyulmalarını emretti. Ancak gönderdiği heyetin akıbetinin felaket olacağını aklının ucundan bile geçirmemişti (Nesevî, 1934, s. 50; Cüveynî, 2013, s. 116-117; Reşîdüddin Fazlullah, 1389, s. 32-33; Mîrhând, 1339, s. 77; Ebû'l-Gazi Bahadır Han, 2020, s. 117; D'ohsson, 2016, s. 94).

Harezm'e gönderilen heyette bulunanların sayısı hakkında kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Moğollar hakkında ilk yazılı kaynak olma özelliği taşıyan *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserde bu rakam yüz kişi olarak zikredilirken, (*Moğolların Gizli Tarihi*, 2016, s. 174) Ebu'l-Ferec bu sayının yüz elli olduğunu (Ebu'l-Ferec, 2011, s. 8) Cüveynî ve Reşîdüddin, ise heyette bulunanların sayısının dört yüz elli olduğunu ifade etmektedirler (Cüveynî, 2013, s. 117; Reşîdüddin Fazlullah, 1389, s. 32). Son olarak Hamdullah Müstevfî rakamı beş yüz kişi olarak telaffuz etmektedir. (Hamdullah Müstevfî, 1328, s. 495; Hamdullah Müstevfî, 2018, s. 396) Otrar hadisesinin meydana gelişine ilgili olarak da kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. *Moğolların Gizli Tarihi*, Cengiz Han'ın emriyle Ukana başkanlığındaki heyetin değerli mallarla Harezm'e doğru yola çıktığı ve Otrar şehrine geldiklerinde, şehrin valisi İnalçık tarafından mallarına el konularak öldürüldüklerini kaydederken, Cüzcânî, Cengiz Han'ın gönderdiği heyetin Otrar'a ulaştığını, ancak valinin sultana kervanda çok değerli malların bulunduğunu ve el koymak için izin istediğini nakletmektedir. Sultan Alâeddin Muhammed'in İnalçık'a izin vermesiyle tüm tüccarların öldürüldüğünü, ancak içlerinden bir tanesinin hamamda olması nedeniyle bacadan kaçarak canını kurtardığını, Cengiz Han'ın yanına giderek yaşanan hadiseleri anlattığını kaydetmektedir (*Moğolların Gizli Tarihi*, 2016, s. 174; Cüzcânî, 2015, s. 136). Cüveynî ise diğer kaynaklardan farklı olarak katliamın sebebinin heyet içerisinde bulunan Hintli bir tüccarın İnalçık ile daha önceden tanıştığını, bu sebeple Otrar valisinin onu küçük düşüren sözler sarf etmesine karşı çıkması yüzünden heyette bulunan herkesin öldürüldüğünü ifade etmektedir. (Cüveynî, 2013, s. 117-118).

Şebânkâreî ise Otrar'a ulaşan kervanın Vali İnalçık'ın açgözlülük edip mallarına el koymak için durdurduğunu, Sultan Muhammed'e kervan içerisinde Müslümanların olduğunu ve onlara ne yapması gerektiğini sorduğunu, sultanın da hiç düşünmeden kervanda bulunan herkesi öldürmesini emrettiğini, vali de aldığı emire binaen kervanda bulunan masum tüccarları öldürdüğünü anlatmaktadır. (Şebânkâreî, 1376, s. 140; Şebânkâreî, 2021, s. 111) Reşîdüddin Fazlullah ise Cengiz Han'ın Harezmsahlara ile olan ticarî ilişkilerine dayanarak bir ticaret kervanını değerli mallar ile Harezm topraklarına gönderdiğini, ancak kafile Otrar'a vardığında şehrin valisi İnalçık tarafından durdurulduğunu, onların istihbarat toplamak amacıyla geldikleri iddiasında bulunarak mallarına el koyduğunu ve tüccarların tamamını öldürerek malları sultana gönderdiğini kaydeder (Reşîdüddin Fazlullah, 1389, s. 30-31). Bazı kaynaklar ise İnalçık'ın gelen tüccarların casus olduklarını sultana bildirdiğini, o da hiç tereddüt etmeden tüccarların öldürülmesini ve ele geçirilen malların kendisine gönderilmesini emrettiği ifadesini kullanmaktadır. (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 316; Nesevî, 1934, s. 29; Abu'l Farac, 1999, s. 481; Ebu'l-Ferec, 2011, s. 8-9; Cüzcânî, 2015, s. 53; Roux, 2001, s. 175; Barthold, 2018, s. 263; D'ohsson, 2016, s. 95).

Otrar'da yaşanan faciadan sağ kurtulmayı başaran tüccar zorlu bir yolculuktan sonra Karakurum'a ulaştı. Cengiz Han'ın huzuruna çıkan tüccar, yaşanan hadiseleri anlattı. Duydukları karşısında öfkeden deliye dönen Cengiz Han, Harezm'e

gönderilmek üzere bir elçilik heyeti hazırlanmasını emretti. Daha önce Sultan Tekiş'in hizmetinde bulunan İbn Kefrec Buğra adında bir devlet adamı başkanlığındaki heyet, Karakurum'dan Harezm'e doğru yola çıktı. Elçiler, Sultan Alâeddin Muhammed ile yaptıkları görüşmede Cengiz Han'ın, Sultan Alâeddin Muhammed'den yapılan katliamın bilgisi dâhilinde olup olmadığını, bilgisi var ise tazminat ödemesi gerektiğini, eğer yok ise Otrar valisi İnalçık'ın cezasını vermek üzere kendisine teslim edilmesini istediğini söylediler. Sultan Alâeddin Muhammed, Han'ın gönderdiği elçileri dinlemek şöyle dursun, daha ileri giderek heyet başkanı İbn Kefrec Buğra'yı öldürtüp, iki elçinin de sakallarını yoldurarak geri gönderdi. Cengiz Han gördükleri karşısında daha da hiddetlendi. Çünkü diplomaside elçilerin dokunulmazlığı vardı. Bu yüzden Cengiz Han, Sultan Alâeddin Muhammed'in yaptıklarını kendisine yapılmış bir hakaret kabul etti. Artık iki devlet arasında savaş kaçınılmaz bir hale geldi (Cüveynî, 2013, s. 118-119; Cüzcânî, 2015, s. 136; Nesevî, 1934, s. 29-30; Abu'l-Farac, 1999, s. 483; Ebu'l-Ferec, 2011, s. 9; Roux, 2001, s. 180-181).

Bu hadiseden sonra Cengiz Han devlet içerisinde yeni düzenlemelere gitti. 1219 yılında tahtının vârisi olarak üçüncü oğlu Ögeday'ı tayin edip Harezmşahlarla savaşıma kararı aldı. Yapılacak olan savaş için gerekli olan tüm hazırlıklara bir an önce başlanmasını emretti. Cengiz Han'ın emri doğrultusunda Moğol ordusu gerekli hazırlıklarını tamamlayarak Harezm topraklarına doğru yola koyuldu. Yolda Uygur Türkleri ve Karluklular da katılınca Moğol ordusu oldukça güçlendi. Barthold, Cengiz Han'ın ordusunun yüz elli veya iki yüz bin, Harezmşah ordusunun da dört yüz bin civarında olduğunu belirtmektedir. Oysa İbnü'l-Esîr ve Mîrhand, Otrar vakasından önce sultanın Moğolların asker sayısı hakkında bilgi almak için bölgeye casuslar gönderdiğini, onlardan gelen bilgilere göre Moğol ordusunun karınca ve çekirge gibi sayılamayacak kadar çok olduğunu, silahlarını kendilerinin yaptıklarını, yenilgi nedir bilmeyen ve iyi teçhiz edilmiş bir orduya sahip olduklarını öğrendiğini, bu yüzden büyük bir korku içinde olduğunu kaydetmektedirler (İbnü'l-Esîr, 1991: 316-317; Mîrhând, 1389: 82). Kaynakların verdiği bilgiler göz önüne alınırsa Moğolların asker sayısının Harezm ordusuna denk olduğunu söylemek mümkündür. Cengiz Han, uzun bir savaş hazırlığından sonra ordusunu dört kısma ayırdı. Büyük oğlu Cuci'yi Cend bölgesine, Çağatay ve Ögeday'ı Otrar'a, Alâk Noyan'ı Fenaket ve Hocend'e gönderdi. Kendisi de küçük oğlu Tuli Han'ı yanına alarak Buhârâ'ya doğru hareket etti (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 316-317; Cüveynî, 2013, s. 119; Mîrhând, 1389, s. 80-81; Barthold, 2017, s. 417; Alican, 2017, s. 66).

4. Hocend Savunması ve Timur Melik

Hocend savunmasını anlatmaya geçmeden önce Harezmşahlar açısından önemine binaen şehrin coğrafi konumu hakkında bilgi vermenin konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı kanaatindeyiz. Müslüman coğrafyacıların verdiği bilgilere göre Hocend, Orta Asya'nın önemli bölgelerinden olan Fergana Vadisi'nin hemen girişinde ve Seyhun Nehri kenarında yer almaktadır. Ancak şehrin sınırları hakkında İslâm coğrafyacıları arasında farklı görüşler vardır. Ebû'l-Fidâ, Hocend şehrinin Fergana sınırları içerisinde, Seyhun Nehri kıyısına kurulu, beşinci iklim kuşağında ve 90-35° boylam ve 41-25° enlemde yer alan bir şehir olduğunu kaydetmektedir (Ebû'l-Fida, 2017, s. 381). Hudûdü'l-Âlem, Halluh Dağları'ndan doğan Üzeng Nehri'nin Hocend kenarından geçerek Harezm Denizi'ne döküldüğünden bahsetmektedir (Hudûdü'l-Âlem, 2018, s. 25). İbn Havkal da şehri Fergana sınırları içerisine dâhil ederek Seyhun Nehri kıyısında meşhur ve Semerkand'a on günlük mesafede bir şehir olduğunu nakletmektedir. Müellif ayrıca Hocend'in güzelliklerinden bahsederken büyük teknelere sahip olan halkın taşımacılık yaptıklarını anlatmaktadır (İbn Havkal, 2017, s. 442). Diğer bir Müslüman coğrafyacı İstâhrî ise Şaş Nehri'nin batı yakasında kalan Hocend'in Fergana'ya komşu olduğunu çevresinde başka bir yerleşim yeri olmadığını belirtmektedir. Müellif ayrıca şehrin kenarından geçen bir nehir sayesinde tacirlerin gemiler aracılığıyla mallarını taşıdıklarını söylemektedir (İstâhrî, 2015, s. 276-277). Her iki coğrafyacının verdiği bilgilerden Hocend'in kara ve nehir taşımacılığı açısından İpek Yolu ticaretinde önemli bir geçiş güzergâhı olduğu anlaşılmaktadır. Son olarak şehrin coğrafi konumuyla ilgili olarak Ceyhânî, diğer coğrafyacıardan farklı bir görüşe sahiptir. Ona göre Hocend, Fergana'ya yakın olmasına rağmen bölge sınırları içerisinde yer almamaktadır (Ceyhânî, 1368, s. 193).

İpek Yolu üzerinde bulunan Hocend şehri, mamur ve verimli topraklara sahipti. Bu düzenli ve güzel şehir, hapishanenin bulunduğu sağlam bir dış kale, içerisinde caminin de bulunduğu iç kale ve yüksek duvarlarla korunan saray ve ribattan oluşmaktaydı. Şehir ahali geçimini hayvancılık, balıkçılık ve avcılık ile sağlardı. Ancak nüfusun kalabalık olması nedeniyle mevcut kaynaklar ve elde edilen gelir şehir halkının ihtiyaçlarının karşılanması için yeterli değildi. Bu yüzden halk ihtiyacının kalan kısmını Fergana'nın diğer şehirlerinden ve Ustrûşene'den temin etmekteydi (İbn Havkal, 2017, s. 388).

Hocend, İpek Yolu üzerinde olması nedeniyle Mâverâünnehir bölgesinin önemli ticaret merkezlerinden biri oldu. Özellikle Şaş ve Fergana'dan gelen tüccarların uğrak yeriydi. Hocend'in Semerkand, Şaş ve Fergana gibi kültürel ve ekonomik anlamda büyük bir canlılığa sahip şehirler ile çevrili olmasının yanı sıra Orta Asya ticaretinin kavşak noktasında olması şehrin kalkınmasında büyük rol oynadı. Ayrıca ticaret ağının gelişmesiyle beraber Seyhun Nehri'nin aşağı ve yukarı kısımlarından hem karadan hem de nehir üzerinden getirilen değerli cevherlerin eritilip işlenmesi Hocend'de yeni meslek gruplarının oluşmasına önemli katkılar sağlamaktaydı. Şehrin 1013 ve 1021 tarihleri arasında çok sayıda dirhem ve bakır sikkelerin

bastırıldığı önemli bir darphane merkezi olduğu bilinmektedir. Bölgede yaşanan ekonomik canlılık sayesinde Hocendli zanaatkârlar ürettikleri malları şehirde kurulan pazarlarda satarak geçimlerini sağlarlardı. Şehirdeki üretim arttıkça tüccarlar mallarını Hindistan ve İpek Yolu'nu kullanarak diğer şehirlere götürmeye başladılar. Bunlara ek olarak kırsal kesimde yaşayan halkın elindeki ürünleri şehir halkına satmaya başlaması Hocend ekonomisinin gelişmesine önemli ölçüde katkı sağladı (Doğun, 2021, s. 177).

Hocend, Orta Asya'nın önemli bir ticaret merkezi olmasının yanı sıra aynı zamanda bir eğitim ve kültür merkezi idi. Başta Matematik ve Astronomi ilimleri olmak üzere çeşitli alanlarda birçok âlim yetişmiştir. Bu âlimlere dönemin ünlü mutasavvıf ve şairlerinden Hâce Kemal Hocendî, filozof Ebû İmran Musa b. Abdullah el-Hocendî, son olarak da Matematik ve Astronomi âlimlerinden Hamid b. Hıdır el-Hocendî'yi örnek vermek mümkündür. (Kurtuluş, 1998, s. 272; Doğun, 2021, s. 177).

Bölgenin coğrafyası, sosyo-kültürel ve ekonomik yapısı hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra esas konumuza dönecek olursak Harezmsâhlar cephesinde de Sultan Muhammed'in Moğollara karşı savaş hazırlıklarına çok önceden başladığını söylemek mümkün. Daha önce anlatıldığı gibi Alâeddin Muhammed, Moğollar ile yapılan savaşta oğlu Celâleddin sayesinde canını zor kurtarmasıyla birlikte onların savaşçılığından gözü oldukça korkmuştu. Otrar'da yaşananlar da eklenince Moğollara karşı gerekli önlemleri almak kaçınılmaz oldu. Sultan Alâeddin Muhammed Moğollara karşı alınacak tedbirleri istişare etmek amacıyla devlet erkânını topladı. Aralarında sultanın kendisine çok hürmet gösterdiği âlim Şihabü'l-Hayvâkî, Celâleddin ve Timur Melik'in olduğu bir grup Moğolları Seyhun Nehri'nin karşı kıyısında karşılayarak meydan savaşı yapmanın daha uygun olacağı fikrini savunmaktaydılar. Bazı komutanlar da meydan savaşına karşı çıkarak Moğolların Seyhun Nehri'ni geçmelerine izin verilmesi gerektiğini daha sonra onları bölgedeki dar vadilerde pusuya düşürülerek imha edilebileceği görüşündeydiler. Son olarak Gazne tarafına giderek oradan asker toplayıp olası bir yenilgide Hindistan'a doğru geri çekilme fikri ortaya atıldıysa da devlet adamları ve komutanlar tarafından kabul görmedi. Çünkü bu fikir peşinen yenilgiyi kabul etmek anlamına geliyordu. Sultan Alâeddin Muhammed, başlarda Celâleddin ve Timur Melik'in savunduğu meydan savaşı fikrine sıcak baktıysa da yaşanan bazı gelişmeler yüzünden askerlerinin kendisine ihanet edeceğini düşündüğünden bu fikirden vazgeçti. Sultan yanlış bir hamle yapıp Moğollara karşı elindeki gücü kalelere dağıtarak savunmada kalmayı tercih etmesi hem ordusunun gücünü zayıflatmaya hem de devletin yıkılmasına yol açtı (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 317; Cüveynî, 2013, s. 322-323; Reşîdüddin Fazlullah, 1389, s. 32; Şebânkârî, 1376, s. 141; Şebânkârî, 2021, s. 113; Kafesoğlu, 1984, s. 249; D'ohsson, 2014, s. 94-96; Alican, 2017, s. 67).

Nesevî, Sultan Alâeddin Muhammed'i böyle bir karar vermeye mecbur bırakan en önemli etkenin bazı devlet adamlarının ve komutanlarının ihaneti olduğunu söylemektedir. Bu duruma örnek olarak aşağıdaki hadiseyi aktarmaktadır:

Sultan, Otrar'ı ele geçirdiğinde babası ve akrabalarını öldürdüğü Bedreddîn Âmid adlı bir komutan, Cengiz Han'la görüşmek istedi. Görüşmede Sultan'dan intikam almak için Moğollara yardım edebileceğini söyledi. Ayrıca (annesi) Terken Hatun'la Alâeddin Muhammed arasındaki mücadeleyi anlatarak bu durumu lehlerine kullanabileceklerini anlattı. Bunun üzerine sanki sultanın en yakın komutanları tarafından yazılmış gibi bir mektup düzenleyerek sultanın eline geçmesini sağladı. Mektubu okuyan Alâeddin Muhammed, en yakınındaki adamlarının kendisine ihanet ettiğini düşünerek askerleri şehirlere dağıtma kararı aldı (Nesevî, 1934, s. 31; Erdoğan, 2020, s. 91-92).

Sultan Alâeddin Muhammed, başta Otrar olmak üzere Semerkand ve Buhârâ gibi önemli şehirler için bir savunma hattı kurdurdu. Sultan, Moğol saldırılarını kale savunmasıyla engelleyebileceğini düşünüyordu. Ancak Moğolların kale kuşatması konusunda büyük bir deneyime sahip olduklarını görmezden gelmesi daha en başında bu stratejinin olumlu bir sonuç vermeyeceğini açıkça ortaya koyuyordu. Ağırıklı olarak Kıpçakların yer aldığı Harezm ordusu ayrıca Tacik adı verilen ve sadece para için savaşan İran askerleri ve fillerle donatılmıştı. Silah ve teçhizat bakımından Moğollara karşı sayıca büyük bir üstünlüğe sahip muhteşem bir ordu görüntüsü verse de ordu içerisinde yaşanan çekişmeler, askerler arasındaki disiplinsizlik ve sultanın komutanlarına güvenmemesi gibi olumsuz faktörler, Harezmsâhlar açısından büyük bir problem teşkil etmekteydi. Sultan Alâeddin Muhammed, Moğolların Otrar'da yaşananlarının intikamını almak için önce bu şehre saldıracaklarını tahmin ettiğinden Karaca Hâcib komutasında on bin kişiyi İnalçık'a yardım için gönderdi. O esnada İnalçık komutasında elli bin asker mevcuttu. 1219 yılında Çağatay ve Ögeday komutasındaki Moğol ordusu Otrar önlerine gelerek kaleyi kuşattılar. Taraflar arasında yaşanan şiddetli çarpışmalar nedeniyle her iki taraf da ağır kayıplar vermeye başladı. Kuşatma uzadıkça kaledeki erzakın azalmaya başladığını fark eden Karaca Hâcib, Moğollara karşı daha fazla dayanamayacaklarını, en iyi yolun teslim olmak olduğunu söylese de İnalçık kesinlikle sultanı yalnız bırakmayacağını ve canı pahasına Moğollara karşı mücadele edeceğini bildirdi (Cüveynî, 2013, s. 121; Mîrhând, 1339, s. 87; D'ohsson, 2014, s. 100).

Karaca Hâcib, İnalçık'ın bu sözlerinden sonra bir grup askeriyle birlikte gece yarısı kalenin Sûfihane kapısından kaçmak istese de Moğol askerleri, buna müsaade etmedi. Derhal Karaca Hâcib'i yakalayıp Çağatay ve Ögeday'ın yanına getirdiler. Karaca Hâcib'in onlara kaleyi ele geçirmeleri konusunda yardımcı olabileceğini söylemesi üzerine "*efendin sana bu kadar nimet*

bahşetmişken ona ihanet ettin. Bize de ihanet edersin” diyerek öldürdüler. İncalcık, Otrar şehrini beş ay savunsa da sonunda tüm askerlerini kaybettiğinden tek başına kaldı. Moğol askerleri Cengiz Han’ın onu sağ olarak ele geçirmelerini istediğinden öldüremiyorlardı. Artık daha fazla direnemeyen İncalcık, Moğol askerleri tarafından yakalanarak Cengiz Han’ın huzuruna getirildi. Cengiz Han, valinin açgözlülüğü yüzünden tüccarları öldürdüğünü söyleyerek erittirdiği gümüşü gözlerine ve kulaklarına döktürmek suretiyle öldürttü. Aynı zamanda Otrar’da öldürülen tüccarların da intikamını almış oldu (Cüveynî, 2013, s. 122; Mîrhând, 1339, s. 88; D’ohhson, 2014, s. 100-101; Alican, 2017, s. 66).

Daha önce bahsedildiği gibi Cengiz Han’ın komutanlarından Alâk Noyan Sögetü ve Tokay komutasındaki beş bin kişilik ordu, Harezmsahların önemli şehirlerinden olan Fenakent şehrine ulaştığında şehrin valisi İletgü Mengü Moğollar ile mücadele etmek için halktan topladığı askerler ile kaleye konuşlanmıştı. Ancak vali ve askerleri kale kuşatması konusunda yetkin olan Moğol askerlerine karşı güçlü bir mukavemet gösteremediler. Moğol askerleri Fenakent’te üç gün boyunca büyük bir katliam yaptılar. Dördüncü günün sonunda şehrin valisi İletgü Mengü, Moğollardan aman dilemek için kaleden dışarı çıktıysa da Alâk Noyan’ın onları affetmeye niyeti yoktu. Şehirdeki sanatkâr ve zanaatkârları ayırdıktan sonra geriye kalan askerlerin büyük kısmını öldürttü. Ardından esir aldığı sanatkârlar ve gençler ile birlikte Hocend şehrine yöneldi (Cüveynî, 2013, s. 125; Mîrhând, 1339, s. 90; Hânâmîr, 1342, s. 30).

Bu sırada şehir, Timur Melik’in hâkimiyetinde idi. O, gerekli hazırlıklarını tamamlayarak şehrin kalesine yerleştiği özel yetiştirilmiş askerleriyle birlikte gelecek olan Moğol saldırılarını beklemeye başladı. Cüveynî ve Mîrhând, Timur Melik savaştığında Rüstem ve İsfendiyar utanırdı diyerek namının ne kadar büyük olduğunu kaydetmektedirler. (Cüveynî, 2013: 125; Mîrhând, 1339: 90) Şehrin kalesi Hocend Nehri’nin ortasına inşa edildiğinden yapılacak olan saldırılara karşı korunaklıydı. Bu yüzden Moğol casuslarının kaleden istihbarat toplamaları neredeyse imkânsız gibiydi. Buna rağmen casuslar kalenin yakınlarından bir an bile olsun ayrılamıyorlardı. Timur Melik kaleyi özel yetiştirilmiş bin asker ile savunmaktaydı. Moğollar kaleyi ele geçirmek için mancınıklar ile saldırmalarına rağmen herhangi bir başarı elde edemediler. Timur Melik’in yaptığı savunma karşısında çaresiz kalan Alak Noyan yardım istemek zorunda kaldı. Yirmi bin Moğol askerinin yanı sıra Harezms topraklarından esir alınan yetmiş bin genç de Alak Noyan’a yardım için gönderildi. Alak Noyan, Hocend Kalesi’ni almak için yeniden harekete geçmeden önce yardıma gelen askerleri onluk ve yüzlük gruplara ayırarak her on kişinin başına bir Moğol askeri tayin etti. Ardından Timur Melik’in savunduğu kaleye saldırıya geçti. Moğol piyadeleri yüksek tepelerden kaleye mancınık atışları yaparken süvariler de kaleye ulaşmaya çalışıyorlardı (Cüveynî, 2013, s. 125; Mîrhând, 1339, s. 90; Hânâmîr, 1342, s. 30).

Timur Melik, Moğolların saldırılarına karşı gerekli tedbirlerini almış ve on iki adet sağlam gemi yaptırmıştı. Onları, yapılacak saldırılardan zarar görmemeleri için keçe kaplatıp, çamurla sıvatmıştı. Melik Timur’un askerleri gecenin karanlığından faydalanarak her gün keçe kaplı gemilerle Moğollara ani baskınlar yapıp ağır kayıplar verdiriyorlardı. Ancak Timur Melik, güçlü Moğol ordusu karşısında daha fazla dayanacak gücünün olmadığını farkındaydı. Cüveynî ve Mîrhând’da yer alan kayıtlara göre Timur Melik, canını ve malını kurtarmak için Allah’a çok dua etti. Allah onun dualarını kabul edince Timur Melik ve beraberindekiler gecenin bir yarısı kıymetli eşyalarını ve canlarını sağlam gemilere yükleyerek yıldırım ve rüzgâr gibi suyun üzerinde hızla yol aldılar. Moğol askerleri bu durumdan haberdar olunca onu karşı kıyıda yakalamak için harekete geçtiler. Timur Melik, etrafının Moğol askerleri ile çevrildiğini görünce kıvrak zekâsını kullanarak Moğol saldırılarından zarar görmemek için büyük çaba sarf etti. Fenakent’e ulaşmaya kadar da gemilerle yolculuğuna devam etti. Moğollar, onun kaçmasını engellemek için oraya zincir çekseler de kurulan tuzağı fark eden Timur Melik, sadağından çıkardığı okula zinciri parçalayıp yoluna devam etti (Cüveynî, 2013, s. 125; Mîrhând, 1339, s. 90; Hânâmîr, 1342, s. 30)

Cengiz Han’ın oğlu Cuci, Timur Melik ve bahadırılarının yakalanmadığını haber alınca yeni bir birliği Ceyhun Nehri’ne gönderdi. Timur Melik, büyük bir Moğol ordusunun üzerine geldiğini haber alınca yakalanmamak için kıyıya çıkarak süratle oradan uzaklaştı. Timur Melik ve yanındakiler, önlerindeki tüm engellere rağmen yolculuklarına devam ettiler. Ancak Moğol askerleri sürdürdükleri ısrarlı takibin ardından Timur Melik ve askerlerine ulaşmayı başardılar. Yapılan savaşlarda Timur Melik birçok askerini kaybetti. Ancak onun teslim olmaya hiç niyeti yoktu. Moğollar ile yapılan savaşlardan sonra Timur Melik’in yanında birkaç askeri kalmıştı. Fakat Moğollar o askerleri de yakalayıp esir ettiler. Tek başına kalan Timur Melik’in elinde sadece üç ok kalmıştı ve onlardan birinin temreni yoktu. Timur Melik onların elinden kurtulmak için harekete geçse de üç Moğol askeri onu yakalamak için takip ettiler. Timur Melik peşindeki Moğol askerlerinden birinin gözüne temrensiz oku saplayarak kör etti. Timur Melik, kendisini takip eden askerlere dönerek *“İki okum kaldı. Arkadaşınıza ve size acıyorum”* dedi. Korkan Moğol askerleri geri dönmek zorunda kalırken Timur Melik de Sultan Alâeddin Muhammed’in yanına gitmek üzere Harezms’e doğru yola çıktı. Harezms’e ulaşan Timur Melik, topladığı askerlerle Barcılığkent’e yöneldi. Şehrin şahnesini öldürdükten sonra geri döndü. Bir süre Harezms ordusu içerisinde Moğollara karşı mücadeleye devam etti. Ancak Mîrhând’a göre bir Harezms askerinin Sultan Alâeddin Muhammed’e gelip Moğolların yaptığı katliamları anlatması üzerine Timur Melik,

devletin bir daha toparlanamayacağını düşündüğünden sultanın yanında kalmanın uygun olmadığına karar verdi. Ardından tebdil-i kıyafet ile Harezm'den ayrılıp Şam'a giderek bir süre orada kaldı (Cüveynî, 2013, s. 127-128; Mîrhând, 1339, s. 91-92; Hândmîr, 1342, s. 31).

Bölgede asayişin sağlanması üzerine uzun süre ayrı kaldığı ve doğup büyüdüğü Fergana'ya gitmeye karar verdi. Uzun bir yolculuğun ardından şehre gelerek burada ikamet etmeye başladı. Sürekli olarak etrafındaki gelişmeleri yakından takip ediyor ve haber kaynaklarından bilgiler alıyordu. Bir gün Timur Melik açısından sürpriz bir gelişme yaşandı. Uzun zaman önce izini kaybettiği oğlunun Batu Han'ın emri ile Hocend valiliğine tayin edildiğini öğrendi. Duruma çok sevinen Timur Melik, oğluna ulaşmak için yollar aramaya başladı. Oğlu ile görüşme fırsatı yakalayan Timur Melik, valinin huzuruna çıktığında “*Eğer babanı görürsen tanır mısın?*” diye sordu. Oğlu da “*Ben daha süt içen bir çocukken babamdan ayrı kaldım. Ancak onu tanıyan bir kölem var*” diye cevap vermesi üzerine ona kendi oğlu olduğunu söyledi. Duruma çok şaşırın vali, onu tanıyan köleyi yanına çağırarak Timur Melik'in babası olup olmadığını öğrenmesini istedi. Köle, Timur Melik'in vücudundaki işaretten valinin babası olduğunu anladı. Bu haber tüm Türkistan topraklarına yayıldı. Bir süre oğlunun yanında kalan Timur Melik, oğluna Ögeday'ın ordularına katılmak istediğini söyledi. Ancak vali, babasının bu isteğine karşı çıkarak gitmesinin uygun olmadığını anlatsa da Timur Melik verdiği karardan dönmek niyetinde değildi (Cüveynî, 2013, s. 127; Mîrhând, 1339, s. 91-92; Hândmîr, 1342, s. 30; Doygun, 2021, s. 182).

Ögeday'ın kendisini bağışlayacağına inan Timur Melik, hemen yola koyulsa da kötü bir sürpriz onu bekliyordu Yolculuk sırasında Ögeday'ın altıncı oğlu Kadakan ile karşılaşan Timur Melik, önce kendini tanıttı. Kadakan, karşısındaki kişinin Hocend savunması sırasında birçok askerini öldüren Timur Melik olduğunu anlayınca askerlerine hemen onu tutuklamaları için emir verdi. Timur Melik'i sorgulayan Kadakan, yaptıklarının bedelini ödeyeceği söyledi. Ardından Moğol komutanlar Timur Melik'in yargılanması için mahkeme kurulmasının daha doğru olduğuna karar verdiler. Timur Melik, yargılandığı sırada Kadakan ve gözünü kör ettiği Moğol askeri de mahkemedeydi. Timur Melik, mahkeme heyetinin sorduğu her soruya büyük bir vakar ile cevap vererek kendisini savundu. Ancak yaptığı savunma heyeti ikna etmeye yetmedi. Bu sırada Timur Melik'i öldürmek için fırsat kollayan Kadakan, öfkeyle sadağından bir ok çekerek fırlattı. Timur Melik aldığı ok yarasıyla orada can verirken Kadakan da geçmişi intikamını almış oldu (Cüveynî, 2013, s. 127; Mîrhând, 1339, s. 92; Hândmîr, 1342, s. 31; Doygun, 2021, s. 183).

Sonuç

Harezmşahlar Devleti kuruluş süreci uzun süren ancak tarihte çok kısa sürede yıkılan ender devletlerden biridir. Sultan Alâeddin Tekiş döneminde müesseseseleşmesini tamamlayan devlet, Sultan Alâeddin Muhammed döneminde gücünün zirvesine ulaştı. Sultan, saltanatında Karahıtaylar ve Gurlar gibi güçlü rakiplerini ortadan kaldırarak Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinin mutlak hâkimi oldu. Bu sırada Çin'i ele geçiren Moğolların Merkitlerin lideri Tok Togan'ı ortadan kaldırarak Harezmşahlara komşu olması taraflar arasındaki münasebetlerin başlangıcı oldu. Taraflar arasında başlayan ilişkiler Alâeddin Muhammed'in sergilediği olumsuz tavırlar yüzünden bozuldu. Cengiz Han, başlarda Harezmşah hükümdarının yaptıklarına sessiz kalarak aralarındaki anlaşmayı bozmak istemedi. Ancak 1218 yılında yaşanan Otrar faciası taraflar arasındaki ilişkileri kopma noktasına getirdi. Üstüne Alâeddin Muhammed'in Moğollara karşı yanlış savaş stratejileri izlemesi hem devletinin yıkılmasına hem de Türk-İslâm coğrafyasında ağır bir tahribata neden oldu.

Yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen Moğolların Harezm topraklarını kolayca ele geçirdiklerini söylemek doğru bir tespit olmaz. Buna Timur Melik'in Hocend'de yaptığı savunmayı örnek verebiliriz. Onun Hocend'de gösterdiği bu direniş, başarılı olmasa da Harezmşahların Moğollara karşı gösterdiği önemli bir reflektir. Timur Melik'in Hocend'i savunması sırasında kullandığı akıl dolu taktikler sayesinde Moğollara ağır kayıplar verdirerek şehri uzun süre başarıyla savunmayı başardı. Timur Melik ve diğer komutanların gösterdiği gayret devleti ayakta tutmaya yetmese de yaptıkları kahramanlıklarla tarih sayfalarında yerlerini almışlardır. Bugün Timur Melik'in Tacikistan'da milli kahraman olarak gösteren hikâyelerin dilden dile dolaşması bunun önemli bir kanıtıdır.

Kaynaklar

- Abu'l-Ferec, G. (Bar Habrebus). (1999). *Abû'l-Farac tarihi II* (Ö. R. Doğrul, Çev.). TTK Yayınları.
- Alican, M. (2017). *Tarihin karayazısı Moğollar*. Timaş Yayınları.
- Barthold, V. V. (2017). *Orta Asya Türk Tarihi*. Divan Kitap.
- Barthold, V. V. (2017). *Moğol istilasına kadar Türkistan* (H. D. Yıldız, Haz.). Kronik Kitap.
- Barthold, V. V. (2018). *Türkistan halklarının tarihi* (G. Aynakulova, Çev.). Astana Yayınları.
- Bünyatov, Z. (2003). *Harezmsahlığı ve Enuştekinler devleti* (T. Rızayev, Çev.). Derin Yayınları.
- Ebu'l- Kâsım b. Ahmed Ceyhanî. (1368). *Eşkâl-i âlem* (Ali b. Abdulselam Kâtib, Tash.).
- Cüveynî (2013). *Tarih-i Cihanguşâ*. (M. Öztürk, Çev.). TTK Yayınları.
- Cüzcânî (2015). *Tabakât-ı Nâsirî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmsahlılar)* (E. Göksu, Çev.). TTK Yayınları.
- Demiralp, M. (1997). *Hârezmsahlılar Devleti'nde Alâaddin Muhammed'in annesi Terken Hatun* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- D'hosson, A. C. M. (2014). *Moğol tarihi*. (E. Kalan, Çev.). IQ Yayınları.
- Doygun, M. (2021). Hocend müdafası ve bir direniş örneği Timur Melik. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 40(70) 170-182.
- Erdoğan, C. (2020). *Harezmsahlılar*. Selenge Yayınları.
- Ebulgazi Bahadır Han (2020). *Şecer-i Türk (Türk'ün Soykütüğü)* (N. Demir, Haz.). Altınordu Yayınları.
- Ebû'l-Fidâ (2017) *Ebû'l-Fidâ coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)* (R. Şeşen, Çev.). Yeditepe Yayınları.
- Reşîdüddin Fazlullah (1389). *Camiü't-tevârih (tarih-i selatin-i Harezm)*. Merkez-i Pejuheşî Miras- Mektup.
- Grousset, R. (2014). *Cihan fatihi Cengiz Han* (İ. Tanju, Çev.). Ötüken Neşriyat.
- Hândmîr (1342). *Habîbü's- siyer fi efradü'l-beşer III* (M. D. Siyâkî, Tash.). Kitap Furûşî Hayyam.
- Hudûdü'l-âlem mine'l- meşrik ile'l magrib* (2018). (A. Duman & M. Ağarı, Çev.). Ayıışıği Kitapları.
- İbnü'l-Esir. (1991) *el-Kâmil fi't tarih XII* (A. Ağırakça & A. Özaydın, Çev.). Bahar Yayınları.
- İbnü'l İbrî Ebu'l-Ferec (2011). *Tarîhu muhtasari'd-düvel*. (Ş. Yaltkaya, Çev.). TTK Yayınları.
- İbn Havkal (2017). *10. Asırda İslâm coğrafyası*. (R. Şeşen, Çev.). Yeditepe Yayınları.
- İstahrî. (2015). *Ülkelerin yolları (Mesalîkü'l-memalik)*. (M. Ağarı, Çev.). Ayıışıği Kitapları.
- Kafesoğlu, İ. (1984). *Harezmsahlılar devleti Tarihi*. TTK Yayınları.
- Kurtuluş, R. (1998). Hucend. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Cilt. XVIII, ss. 272-273). TDV Yayınları.
- Lamb, H. (2016). *Dünyanın kâbusu Cengiz Han*. (S. Kaya, Çev.). Yurt Yayınları.
- Mîrhând (1339). *Ravzatu's-Safâ fi siretü'l- enbiyâ ve'l mülûk ve'l hulefâ IV-V*. Kitapfurûşî Hayyam.
- Moğolların gizli tarihi* (2016). (A. Temir, Çev.). TTK Yayınları.
- Hamdullah Müstevfî (1328). *Târih-i güzide*. Kitab-ı Dünya.
- Hamdullah Müstevfî (2018). *Târih-i güzide*. (M. Öztürk, Çev.). TTK Yayınları.
- Nesevî (1934). *Celaeddin Harezmsahlı* (N. A. Yazıksız, Çev.). MEB Yayınları.
- Roux, J. P. (2001). *Moğol İmparatorluğu tarihi* (A. Kazangil & A. Bereket, Çev.). Kabalcı Yayınları.
- Şebânkâreî (1376). *Mecmau'l- ensâb* (M. H. Muhaddis, Tash.). İntişârât-ı Emir Kebir.
- Şebânkâreî (2021). *Mecmau'l-ensâb* (F. Unan, Çev.). TTK Yayınları.
- Taneri, A. (2019). *Harezmsahlılar*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacılar verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiklerini beyan ederler.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlı olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Merdûd Bir Rivayetin Sanal Alemdeki Serencâmı: Hz. Peygamber'in Hz. Meryem ile Evleneceğine Dair Rivayetin Tahrîc ve Tahlîli

The Consequence of a Rejected Narration in the Virtual World: Establishment (Takhrij) and Analysis (Tahlil) of the Narration About the Prophet's Marriage to Mary

Recep Emin GÜL

Asist. Prof., Balıkesir University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Hadith, Balıkesir, Türkiye
Dr. Öğretim Üyesi, Balıkesir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı, Balıkesir, Türkiye
Orcid: 0000-0002-0976-650X | E-posta emingul08@gmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Gül, R. E. (2024). The consequence of a rejected narration in the virtual world: Establishment (takhrij) and analysis (tahlil) of the narration about The Prophet's marriage to Mary. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 63, 173-183.

Gül, R. E. (2024). Merdûd bir rivayetin sanal alemdeki serencâmı: Hz. Peygamber'in Hz. Meryem ile evleneceğine dair rivayetin tahrîc ve tahlîli. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 63, 173-183.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 16 February/Şubat 2024

Accepted/Kabul Tarihi: 02 March/Mart 2023

Published/Yayın Tarihi: 28 March/Mart 2023

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 63 **Pages/Sayfa:** 173-183

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Recep Emin GÜL).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Bu çalışma, 2022 yılında YouTube üzerinden paylaşılan bir videoda aktarılan; ancak 2023 yılının başlarında Twitter'daki bir haber platformunun paylaşımıyla Türkiye'nin gündemine giren Hz. Peygamber ile Hz. Meryem evliliğine dair rivayeti konu edinmektedir. Çalışmanın amacı sanal âlemde paylaşılan bu ve benzeri rivayetlerin sıhhati, kaynağı ve anlaşılması noktasında problemler olabileceğine dikkat çekmektir. Mezkûr amacı yerine getirebilmek için öncelikle ilgili rivayetin sanal âlemdeki seyri ele alınmış, ardından ise rivayetin tahrîc ve tahlîli yapılmıştır. Tahrîc esnasında sadece temel hadis kaynakları kapsama dâhil edilmiş; tahlilde ise sened ve metin tenkîdi yöntemleri uygulanmıştır. Çalışma neticesinde ilgili rivayeti içeren videoya dair paylaşımın bir günde Türkiye'nin gündemine girdiği, dört milyondan fazla kişi tarafından izlendiği ve farklı kesimlerin tepkisine sebep olduğu tespit edilmiştir. Yapılan tahrîc sonrasında rivayetin, Taberânî'nin *Mu'cemü'l-kebir*'i ve *Mu'cemü'l-avsat*'ı ile İbnü's-Sünnî'nin *Amelü'l-yevm ve'l-leyl* adlı eserlerinde, Ebû Ümâme, Sa'd b. Cünâde, Hz. Âişe, Ebû Hüreyre ve İbn Ebî Revvâd'dan gelen beş tarihinin bulunduğu görülmüştür. Sened ve metin tenkîdi sonucunda ise rivayetin tüm senedlerinin farklı nedenlerle zayıf olduğu, metin açısından da bazı problemleri barındırdığı; dolayısıyla rivayetin sahih olmadığı ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hz. Peygamber, Hz. Meryem, evlilik, sanal âlem.

Abstract

This study is about the narration about the marriage of the Prophet Muhammad (pbuh) and Mary, which was conveyed in a video shared on YouTube in 2022 and entered the agenda of Turkey with the sharing of a news site on Twitter in early 2023. The aim of the study is to draw attention to the fact that there may be problems regarding the authenticity and source of the narrations shared in the virtual world. In order to fulfill the aforementioned purpose, firstly the course of the narration in the virtual world was discussed, then the sources of the narration were identified and the narration was analyzed. When citing sources, only basic hadith sources were included; in the analysis, sanad and matn (text) criticism methods were applied. As a result of the study, it was determined that the post about the video containing the narration entered the agenda of Turkey in one day, was watched by more than four million people and caused reactions from different segments. After the establishment (takhrij), the narration is found in Taberani's *Mujam al-qebir* and *Mujam al-avsat* and İbn al-Sünnî's *Amal al-yavm ve al-layl*, with five variants from Abu Umama, Sad b. Junadah, Aisah, Abu Hurayrah and Ibn Abu Rawwad has been detected. As a result of the criticism of the sanad and the matn (text), it was concluded that all variants of the narration were weak for different reasons and that they also had some problems in terms of text; therefore, it turned out that the narration was not authentic (sahih).

Keywords: Hadith, Prophet Muhammad, Mary, marriage, virtual world

Giriş

Değişen ve gelişen dünyaya iletişim kaynakları da ayak uydurmakta ve teknolojiyle paralel bir şekilde iletişim kanalları da her geçen gün gelişmektedir. 21. yüzyılın popüler iletişim aracı ise sosyal medya olmuştur. Hadisler başta olmak üzere bilgilerin zorlu yolculuklara göğüs gererek şifahen elde edildiği/aktarıldığı zamanlardan on dört asır sonrasında herhangi bir bilgi sosyal medya sayesinde tüm dünyaya saniyeler içerisinde iletilebilir hale gelmiştir. Bu baş döndürücü dönüşümden, hadisler ve hadis ilmi de hem büyük ölçüde faydalanmış hem de olumsuz yönde etkilenmiştir.

Sosyal medyanın en büyük handikabı olan “bilgi kirliliği”nin görüldüğü alanların başında hadisler gelmektedir. Sıhhatine bakılmaksızın, bağlamı dikkate alınmaksızın, kaynaklarına işaret edilmeksizin hadis alanında bilgisi olan ya da olmayan herkes tarafından sosyal medyada hadis paylaşılabilir. Bu durum sahipsiz, zayıf veya uydurma birçok rivayetin milyonlarca kişiye ulaşmasına sebep olmaktadır.

Son dönemlerde sosyal medyada paylaşılan ve bir anda Türkiye'nin gündemine oturan Hz. Peygamber'in cennette Hz. Meryem ile evleneceğine yönelik rivayet de mezkûr durumun son örneklerindedir. Bir Diyanet İşleri Başkanlığı muvazzaf personeli tarafından şahsi YouTube kanalı üzerinden 2022 yılında paylaşılan bir videoda aktarılan rivayet 2023 yılının başlarında Twitter'daki bir haber platformunun paylaşılmasıyla Türkiye'de gündem olmuş ve birçok kesim tarafından eleştiri konusu yapılmıştır.

Rivayete ve konuya yönelik sosyal medya ve haber siteleri üzerinden ilahiyat fakültesine mensup akademisyenler tarafından kısa açıklamalar yapılmış olsa da bir hadis akademisyeni tarafından ilgili rivayetin değerlendirildiği bir yazı veya akademik bir çalışma bulunmamaktadır.¹ Bu nedenle Türkiye'de bu denli popüler olan bir rivayetin tahrîc ve tahlîlinin akademik bir çalışmaya konu edilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu çalışma böyle bir amacı yerine getirmek üzere kaleme alınmıştır.

Çalışmada ilk olarak ilgili rivayetin sosyal medya ve internetteki yayılışı ve rivayetle ilgili yapılan değerlendirmeler ele alınacaktır. İkinci olarak ise rivayetin temel hadis kaynaklarındaki yerini ve sıhhatini tespit edebilmek amacıyla rivayetin tahrîc ve tahlîli yapılacaktır. Rivayetin daha yoğun bir şekilde yer aldığı tefsir ve tarih kitapları ise, rivayeti tespit ettiğimiz hadis kaynaklarından alıp aynı senedlerle aktardıkları için, çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

1. Rivayetin Sanal Âlemdeki Serencâmı

İlgili rivayetin Türkiye'de gündeme gelmesi ve tartışmalara yol açması, muvazzaf bir Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin vaazında rivayeti zikrettiği videonun, 31 Ocak 2023 tarihinde bir haber platformunun Twitter hesabından paylaşılmasıyla gerçekleşmiştir. Söz konusu paylaşım Twitter üzerinden dört milyona yakın bir izlenme sayısına ulaşmıştır (Haber, 2023). Söz konusu vaaz aslında YouTube üzerinden 8 Ocak 2022 tarihinde bizzat mezkûr personelin şahsi hesabı üzerinden paylaşılmıştır (Konakçı, 2022). Orijinal videonun izlenme sayısı ise yüz yirmi üç bin civarındadır. Görüldüğü üzere Twitter'da paylaşılan video kesiti çok daha fazla kullanıcıya ulaşmış ve konunun/rivayetin Türkiye'de gündem olmasına sebebiyet vermiştir.

“Hz Meryem Annemiz Tertemizdir” başlıklı konuşmanın yirminci saniyesinden itibaren konuşmacı: “Hz. Meryem bizim annemizdir. Neden annemizdir biliyor musunuz? Hem Hz. İsa'nın annesi olması hasebiyle hem de cennette Efendimiz'in (a.s.) eşi olacağı hasebiyle. Allah cennette Hz. Meryem'i Efendimizle (a.s.) nikah edecek.” ifadelerini kullanmaktadır. Görüldüğü üzere konuşmacı zikrettiği bilginin bir rivayete dayandığı ya da ilgili rivayetin sıhhati veya kaynağı hakkında herhangi bir bilgi vermemekte, bilgiden/nikahtan kesinmiş gibi bahsetmektedir. Bununla birlikte o, 28 Temmuz 2023 tarihinde yayınladığı “Peygamber efendimiz sav ile Hz Meryem annemizin cennette evleneceğini anlatan hadisi şerif hakkında” başlıklı bir videoda ise “Bundan iki sene önce Hz. Meryem annemize iffetsizlik iftirasında bulunan bir akademisyen oldu. Ben de onunla ilgili bir yanıt verirken bir hadis-i şerif naklettim. İmam Suyûtî'nin el-Câmi'u's-Sağîr eserinde var, Taberânî'nin el-Mu'cemu'l-Kebîr'inde var, daha bir çok yerde var. Zayıf bir hadis-i şerif, ama uydurma değil. Zayıf bir hadis, uydurma değil. Ama kitaplarda var mı, var. Ben bunu naklettim.” ifadelerini kullanmakta ve hadisin zayıf olduğunu; ancak uydurma olmadığını ifade etmektedir. Konuşmacı, sözlerinin devamında sanal âlemde ilgili vaazının gündem olduğuna “ortalık ayağa kalktı” ifadeleriyle işaret etmektedir. İlgili videoda konuşmacı bazı aklî çıkarımlarda da bulunarak kendisini savunmakta, Hz. Peygamber ile Hz. Meryem'in cennetteki evliliğini muhtemel gördüğünü beyan etmektedir (Konakçı, 2023).

¹ Hz. Meryem'le evlilik rivayetini müstakil olarak ele almasa da bir çalışmada herhangi bir sened ya da metin tenkidi yapılmaksızın rivayetin zayıf veya uydurma olduğuna işaret edilmiştir: “Hz. Meryem'in faziletine yönelik zayıf ve uydurma rivayetlerinde mevcudiyetinden bahsetmek gerekir. Onun cennette Hz. Peygamber'le evleneceğine dair rivayetler bunlar arasında yer almaktadır. İffetini koruması ve zahidane bir yaşam sürmesi sebebiyle zihinlerde onu ödüllendirmek amacıyla uydurulmuş olmaları muhtemel olan rivayetlerden biri şöyledir. “Allah beni, Meryem bnt. İmrân, Mûsâ'nun kız kardeşi Gülsüm ve Firavun'un karısı ile evlendirdi.” (Yağcı, 2023, s. 78).

Söz konusu video kesitinin Twitter'da paylaşılması ve yine öncelikle Twitter'da gündem olması ve binlerce kişi tarafından paylaşılmasından sonra birçok kesimden konuşmacıya ve aktardığı bilgiye tepkiler gelmiştir. Örneğin Cumhuriyet Gazetesi "İmam Konakçı, bu kez de Hz. Muhammed'le Hz. Meryem'i nikahlıyor! 'Diyanet niye susuyor?'" başlığıyla bir haber yapmış ve hem rivayeti aktaran konuşmacıyı hem de Diyanet İşleri Başkanlığını eleştirmiştir (Cumhuriyet, 2023). Yeniçağ Gazetesi ise "Halil Konakçı Allah adına konuşuyor: Hz. Meryem ve Hz. Muhammed evlenecek" başlıklı yazısında konuşmacıyı eleştirmekte, aktarılan bilgiyi "gayıpten haber verme" olarak değerlendirmektedir (Yeniçağ, 2023). Benzer eleştirileri diğer bazı sitelerde de görmek mümkündür (Odatv, 2023; Onedio, 2023).

Independent Türkçe haber sitesinde ise "Konakçı'nın "nikah" iddiasına ilahiyatçılar tepkili: Dinde yeri yok, halkımız itibar etmesin" başlıklı haberde konuşmacının sözleri eleştirilmekle birlikte Osman Bilen, Abdülaziz Bayındır ve İsrail Balcı'nın konuyla ilgili eleştirilerine de yer verilmekte ve mezkûr isimlerin ortak ifadeleri olarak söz konusu rivayetin sahih olmadığı ve böyle rivayetler üzerinden bilgi üretilemeyeceği aktarılmıştır (Independent Türkiye, 2023).

İnternette konuyla ilgili bir arama yapıldığında benzer eleştirilerin birçok kesim tarafından yapıldığını görmek mümkündür. Özellikle Twitter'daki ilgili paylaşımın altında ve alıntılarında din karşıtları tarafından Hz. İsa, Hz. Meryem ve Hz. Peygamber hakkında, akademik bir çalışmada aktaramayacağımız derecede, yakışsız ifadeler kullanılarak eleştiriler yapıldığı görülmektedir. Twitter üzerinden konu hakkında arama yapıldığında da benzer birçok eleştiriye ulaşılabilmektedir.

2022 yılında çekilmiş bir videonun 2023 yılı Ocak ayı sonunda tekrar gündeme gelmesi ve tartışma konusu olmasının ardından Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığında kendi siteleri üzerinden "Cennette Hz. Meryem'in Hz. Peygamber ile Evleneceğine Dair Sahih Bir Bilgi Var Mıdır?" başlığıyla konuyu ele almış, söz konusu rivayetin sahih olmadığına, muteber hadis kaynaklarında bu konuda bir hadisin bulunmadığına ve bu rivayetin dini bir bilgi içermediğine dikkat çekilmiş; ancak daha sonra bu cevap siteden kaldırılmıştır.

Rivayetin gündem olmasının ardından Prof. Dr. Mustafa Öztürk de kişisel YouTube kanalı üzerinden 2 Şubat 2023 tarihinde yayınladığı "Hz. Muhammed - Hz. Meryem Evliliği mi?" başlıklı yirmi altı dakikalık bir video ile konuşmacıyı eleştirerek ilgili rivayetin geçtiği kaynakları zikretmiş ve rivayetin sahih olamayacağına vurgu yapmıştır (Mustafa Öztürk Arşivi, 2023). Öztürk'ün gençlerin dinden uzaklaşma sebepleri arasında bu tarz rivayetleri ele alanlara yönelik eleştirilerinin, özellikle Twitter'daki konuyla ilgili eleştirilere bakıldığında, haklılık payının olduğunu söylemek gerekmektedir. Tüm bu paylaşımlar, eleştiriler göstermektedir ki bu konu/rivayet kamuoyuna mal olmuştur.

İlgili rivayetin aslında 2023 yılından çok daha öncesinde merak edildiği ve farklı internet sitelerinde bilgi almak amacıyla bir sorunun konusu yapıldığı görülmektedir. Örneğin *Sorularla İslamiyet* isimli sitede 01.08.2006 tarihinde "Hz. Meryem cennette Peygamberimiz'in (asm) eşi mi olacak ve Hz. Meryem İsa'ya (as) bir saat içinde hamile kalıp bir saatte doğurmuş mu?" şeklindeki bir soru cevaplanmıştır. Cevabın içeriğindeki şu ifadeler rivayetin zayıflığına vurgu yapmakla birlikte söz konusu evliliği de ihtimal dışı görmemektedir: "Rivayetin zayıf olduğu belirtilmiştir. Bununla beraber hiç evlenmeyen veya eşi ebedi cehennemlik olan mümin kadınların da cennette evleneceğine dair rivayetler Hz. Peygamber'in bu hanımlarla evlenebilme ihtimalini mümkün kılar." (Sorularla İslamiyet, 2006). Rivayete dair bu paylaşım/cevap 03.08.2023 tarihinde güncellenmiş ve 100.000'in üzerinde okunma sayısına ulaşmıştır.

Arap dünyasında da bu konu oldukça merak uyandırmış olmalı ki bir sitede ilgili rivayetin ele alındığı soru 22.03.2008'den bu yana 165.419 kişi tarafından görüntülenmiştir (İslam Soru ve Cevap, 2008). Yine diğer bir sitede 27.11.2010 yılından bu yana 68.400 kişi tarafından okunmuştur (İslamweb, 2010). Rivayete olan ilgi ise sürekli devam etmekte ve okunma sayıları her geçen gün artmaktadır.

Görüldüğü üzere tespit edebildiğimiz kadarıyla aslında 2006 yılından itibaren internet ortamında merak edilen bu rivayet, 2022 yılında bir YouTube videosunun konusu olmuş, 2023 yılında Twitter'daki bir haber platformunun paylaşımıyla Türkiye gündemine girmiş ve geniş bir kesim tarafından tartışılmıştır. Dolayısıyla Türkiye'de gündemi böylesine meşgul eden bir rivayetin sıhhatini ve bilgi değerini akademik bir çalışmada ele almak gerekmektedir. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde bu gereklilik yerine getirilmeye çalışılacaktır.

2. Rivayetin Tahrîc ve Tahlîli

[Hz. Peygamber'in cennette Hz. Meryem ile evleneceğine dair *Kütüb-i Sitte* başta olmak üzere temel hadis kaynaklarında herhangi bir rivayet bulunmamaktadır. Yine erken dönem hadis kaynaklarından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) *Câmî*'i ve Abdurrezzâk b. Hemmâm'ın (ö. 211/826-27) *Mûsânefi* gibi eserlerde rivayet yer almamaktadır. Konuya dair rivayetler hicrî dördüncü asır âlimlerinden Taberânî'nin (ö. 360/971) *Mu'cemü'l-Kebîr* ve *Mu'cemü'l-Evsat*'ı ile İbnü's-Sünnî'nin (ö. 364/975) *Amelü'l-yevm ve'l-leyle* adlı eserlerinde Ebû Ümâme (ö. 86/705), Sa'd b. Cünâde (ö. ?), Hz. Âişe (ö. 58/678), Ebû Hüreyre (ö.

58/678) ve İbn Ebî Revvâd (ö. 159/776) olmak üzere beş kanaldan gelmektedir. Bu başlık altında ilgili rivayetler sened ve metin açısından tenkîd edilecektir.

2.1. Ebû Ümâme Rivayeti

Rivayetin metni şu şekildedir:

أَبِي عَنْ شُعَيْبِ بْنِ يُونُسَ تَنَا، اللَّهُ عِنْدَ بْنِ النَّوْرِ عِنْدَ تَنَا، السَّمْتِي يُونُسَ بْنِ خَالِدِ تَنَا، الْعَنْكَرِي حَزْبِ بْنِ نُوحِ بْنِ مُحَمَّدٍ حَدَّثَنَا
وَامْرَأَةً، مَوْسَى أَخْتِ وَكَلْتُمَ، عَمْرَانَ بِنْتَ مَرْيَمَ الْجَنَّةِ فِي رَوْجِنِي اللَّهُ أَنَّ أَشْعَزَتْ: «لِعَائِشَةَ يَقُولُ ﷺ اللَّهُ رَسُولُ سَمِعْتَ: قَالَ أُمَامَةَ
فِرْعَوْنَ.»

Muhammed b. Nûh b. Harb el-Askerî > Hâlid b. Yûsuf es-Semtî > Abdunnûr b. Abdullah > Yûnus b. Şu'ayb kanalıyla gelen rivayete göre Ebû Ümâme şöyle demiştir: “Hz. Peygamber'i Hz. Âişe'ye: 'Biliyor musun, Allah beni cennette İmrân kızı Meryem, Mûsâ'nın (a.s.) kardeşi Gülsüm ve Firavun'un karısı ile evlendirdi.' derken duydum.” (Taberânî, 1983a, s. 258).

Rivayetin senedinde yer alan Muhammed b. Nûh b. Harb el-Askerî hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Sadece ve Yahyâ b. Ğaylân (Mizzî, 1980a, s. 494) ve Muhammed b. Hâlid'den (İbn Hacer, t.y.a, s. 122) hadis rivayet ettiği bilgisi yer almaktadır. Dolayısıyla Muhammed b. Nûh bu durumda meçhûlü'l-hâl olmaktadır.

Hâlid b. Yûsuf es-Semtî'yi (ö. 249/864) İbn Adî (ö. 365/976) ve Zehebî (ö. 748/1348) zayıf olarak nitelemiş (İbn Adî, 1997a, s. 45; Zehebî, 2009a, s. 207); İbn Hibbân (ö. 354/965) *Sikât*'ında hadisinin itibar için alınabileceğini belirtmişken (İbn Hibbân, 1975a, s. 226) *Mecrûhîn*'de ise zayıf olduğunu ifade etmiştir (İbn Hibbân, 1992a, s. 278).

Abdunnûr b. Abdullah (ö. ?) ise münekkit âlimler tarafından “kezzâb (hadis uyduran/yalancı)” olarak nitelenmiş ve Râfızîler'in ileri gelenlerinden olduğu ve çirkin hadisler uydurduğu belirtilerek ağır bir şekilde cerh edilmiştir (Zehebî, 1963a, s. 671; İbn Hacer, 2002a, s. 77).

Rivayeti ondan aktaran Yunus b. Şu'ayb, Buhârî (ö. 256/870) tarafından “münkerü'l-hadîs (hadisleri reddedilir)” lafzıyla cerh edilmiştir (Zehebî, 2009b, s. 766). Ayrıca İbn Adî'nin verdiği bilgiye göre Yunus sadece bu rivayetiyle bilinmektedir (İbn Adî, 1997b, s. 180). İbn Hibbân ise Ebû Ümâme'den hadis duyduğunu bilmiyorum” demiştir (İbn Hibbân, 1992b, s. 139).

Rivayeti eserinde tahrîc eden Heysemî (ö. 807/1405) senedde yer alan Hâlid b. Yûsuf es-Semtî'nin zayıf olduğunu belirtmiştir (Heysemî, 1994, s. 218). Elbânî (1914-1999) ise rivayetin ve senedinin “uydurma” olduğunu ifade etmiştir (Elbânî, 1992, s. 1161).

Sened tenkîdi neticesinde meçhûlü'l-hâl olan Muhammed b. Nûh dışında rivayetin tüm râvileri hakkında cerh-ta'dîl âlimlerinin cerh ifadeleri kullandığı, dolayısıyla rivayetin bu senedle çok zayıf ya da uydurma olduğu anlaşılmaktadır. Seneddeki “kezzâb/uydurmacı” olarak nitelenen bir râvinin bulunması ve Elbânî'nin rivayet ve sened için “uydurma” nitelenmesi de bu sonucu desteklemektedir.

2.2. Sa'd b. Cünâde Rivayeti

Rivayetin metni şu şekildedir:

قَالَ، جُنَادَةَ بْنِ سَعْدٍ عَنْ، نُفَيْعِ بْنِ يُونُسَ تَنَا، عَمِّي تَنَا، أَبِي تَنَا، الْعَوْفِي سَعْدِ بْنِ مُحَمَّدِ تَنَا، نَاجِيَةَ بْنِ اللَّهِ عِنْدَ حَدَّثَنَا
«مَوْسَى وَأَخْتِ، فِرْعَوْنَ وَامْرَأَةً، عَمْرَانَ بِنْتَ مَرْيَمَ الْجَنَّةِ فِي رَوْجِنِي اللَّهُ إِنَّ» ﷺ اللَّهُ رَسُولُ

Abdullah b. Nâciye > Muhammed b. Sa'd el-Avfî > Babası > Amcası > Yunus b. Nüfey' > Sa'd b. Cünâde kanalıyla gelen rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Allah beni cennette İmrân kızı Meryem, Firavun'un karısı ve Mûsâ'nın kardeşiyle evlendirdi.” (Taberânî, 1983b, s. 52).

Taberânî'nin hadisi aldığı Abdullah b. Nâciye hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu durumda Abdullah meçhûlü'l-hâl bir râvi konumundadır.

Rivayetin senedinde yer alan Muhammed b. Sa'd'ın (ö. 276/890) “fihi leyyin” lafzıyla cerh edildiği belirtilmiştir (Zehebî, 2009b, s. 584; İbn Hacer el-Askalânî, 2002b, s. 174). Babası Sa'd ve Yunus b. Nüfey' hakkında ise cerh-ta'dîl kaynaklarında herhangi bir bilgiye rastlanılamamıştır. Dolayısıyla her iki râvi de meçhûlü'l-hâl durumundadır. Sa'd'ın amcasının ise Hüseyin b. Hasan b. Atiyye olduğu ve zayıf kabul edildiği aktarılmaktadır (İbn Ebî Hâtim, 1952a, s. 48; İbn Adî, 1997c, s. 63).

Rivayeti eserinde aktaran Heysemî, Sa'd b. Cünâde'den gelen rivayetin senedinde bilinmeyen râviler olduğunu belirterek zayıf olduğuna işaret etmiştir (Heysemî, 1994, s. 218). Elbânî ise rivayetin senedinde zayıflıklarıyla tanınan râvilerin bulunduğunu ifade etmiştir (Elbânî, 1992, s. 1161).

Sened incelemesi neticesinde bu rivayetin de senedindeki zayıf ve meçhul râviler nedeniyle çok zayıf olduğu görülmektedir.

2.3. Hz. Âişe Rivayeti

خَيْرِ عِنْدَ أَبِي عَنِ الْأَعْمَشِ عَنِ عِيَاثِ بْنِ حَفْصِ ثَنَا الْأَشَجِّ سَعِيدِ أَبِي حَدَّثَنَا بَعْمَانُ بْنُ الْمَدِينِيِّ إِبْرَاهِيمَ بْنِ أَحْمَدَ أَخْبَرَنَا عَنْ عَزِّ اللَّهِ بْنِ عَائِشَةَ يَا: فَقَالَ مَسْرُورًا وَسَلَّمْ عَلَيْهِ اللَّهُ صَلَّى اللَّهُ رَسُولَ عَلِيٍّ دَخَلَ: فَقَالَتْ عَنْهَا اللَّهُ رَضِي، عَائِشَةَ عَنْ مَسْرُوقَ عَنْ عَزِّ اللَّهِ رَسُولَ يَا وَالْبَيْنِينَ بِالرِّفَاءِ: قُلْتُ: قَالَتْ: «الْجَنَّةُ فِي مَزَاجِ بِنْتِ وَأَسِيَّةَ، عَمْرَانَ بِنْتُ مَرْزِمِ رَوْجِي وَوَجَلَّ»

Ahmed b. İbrâhîm el-Medîni > Ebû Sa'îd el-Eşecc > Hafs b. Ğiyâs > A'meş > Ebû İshâk > Abdühayr > Mesrûk > Hz. Âişe kanalıyla gelen rivayete göre Hz. Âişe şöyle demiştir: “Hz. Peygamber (bir gün) yanıma sevinçli bir şekilde girdi ve bana dedi ki: ‘Ey Âişe! Allah beni cennette İmrân kızı Meryem ve Mezâhim kızı Asiye ile evlendirdi.’ Ben de ona: ‘Allah bir yastıkta kocatsın!’ dedim.” (İbnü’s-Sünnî, 1998, s. 556).

İbnü’s-Sünnî’nin rivayeti aktardığı Ahmed b. İbrâhîm el-Medîni hakkında cerh-ta’dîl kaynaklarında herhangi bir bilgiye ulaşılmadı. Dolayısıyla bu haliyle Ahmed b. İbrâhîm meçhûl’l-hâl olmaktadır.

Asıl adı Abdullah b. Sa’îd el-Kindî olan Ebû Sâ’îd el-Eşecc’i (ö. 257/871) İbn Hibbân *Sikât*’ta zikretmiştir (İbn Hibbân, 1975a, s. 365). Yahya b. Ma’in (ö. 233/848) onun hakkında “leyse bihî be’s” lafzını kullansa da zayıf râvilerden hadis aktardığını belirtmiştir. Ebû Hâtim (ö. 277/890) ise onu “sika, sadûk” lafızlarıyla ta’dîl etmiştir (İbn Ebî Hâtim, 1952b, s. 73; Mizzî, 1980b, s. 27). Ebû Sâ’îd el-Eşecc’in Buhârî, Müslim (ö. 261/875) ve Tirmizî’nin (ö. 279/892) eserlerinde rivayetleri bulunmaktadır.

Kûfe kadılığı yapmış olan (Buhârî, 1986a, s. 370) Hafs b. Ğiyâs’ı (ö. 196) Yahyâ b. Ma’in “sika” lafzıyla ta’dîl ederken Ebû Zür’a (ö. 264/878) da onun güvenilir bir râvi olduğunu; ancak hafızasının zayıf olduğunu belirtmiştir (İbn Ebî Hâtim, 1952a, s. 185-186; Mizzî, 1980c, s. 56).

Hafs’ın rivayeti aldığı A’meş (ö. 148/765) ise bazı âlimler tarafından eleştirilse de genel olarak güvenilir kabul edilmiş önemli bir hadis ve kıraat âlimidir (Uğur, 1991).

Rivayetin senedinde yer alan Ebû İshâk es-Sebî’î künyesiyle tanınan Amr b. Abdullah (ö. 129/745), Hz. Ali (ö. 40/661), Üsâme b. Zeyd (ö. 54/674), Zeyd b. Erkam (ö. 68/688), Abdullah b. Abbâs (ö. 68/688) gibi sahâbîlerle görüşmüştür (Buhârî, 1986b, s. 347). İbn Hibbân *Sikât*’ında müdellis olduğunu belirtirken (İbn Hibbân, 1975b, s. 177); İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) ise onun “sika” olduğu bilgisini farklı âlimlerden aktarmaktadır (İbn Ebî Hâtim, 1952c, s. 242).

Ebû İshâk’ın rivayeti aldığı Abdühayr b. Yezîd de güvenilir kabul edilen bir ravidir (İbn Ebî Hâtim, 1952c, s. 37; İbn Hibbân, 1975b, s. 144).

Senedde yer alan Mesrûk b. el-Ecda’ (ö. 63/683) ise meşhur bir tâbiûn âlimidir ve münekkit âlimler tarafından güvenilir kabul edildiği aktarılmaktadır (Erul, 2004).

Sened tenkîdi neticesinde rivayeti aktaran râvilerin genellikle güvenilir oldukları görülmekle birlikte Ahmed b. İbrâhîm’in meçhul olması, Hafs b. Ğiyâs’ın hafızasının zayıflığı ve Ebû İshâk es-Sebî’î’nin müdellis olması rivayeti zayıf kılmaktadır. Zira Ebû İshâk es-Sebî’î İbn Hacer’in (ö. 852/1449) sınıflandırmasına göre müdellis râviler arasında üçüncü mertebeye yer almaktadır ve bu hadisi “an” lafzıyla nakletmiştir.

2.4. Ebû Hüreyre Rivayeti

مَوْلَى كَثِيرِ أَبِي بِنِ جَعْفَرِ بْنِ مُوسَى أَنَا: قَالَ صَنْعَاءُ مَسْجِدَ إِمَامِ، الْمُخْرُومِي الْوَلِيدِ أَبُو إِبْرَاهِيمَ بْنِ هِشَامِ نَا: قَالَ إِبْرَاهِيمَ حَدَّثَنَا - 2316
اللَّهُ رَسُولَ دَخَلَ: قَالَ هُرَيْرَةُ أَبِي عَنِ الرَّحْمَنِ عِنْدَ بِنِ الرَّحْمَنِ عِنْدَ بِنِ بَكْرِ أَبِي عَنِ عَمِّهِ عَنِ الْأَنْصَارِ
إِسَائِكَ بِنِ بِنِ مِنْ بِنِي فِي اللَّهِ رَسُولَ يَا: فَقَالَتْ، مَعَهُ فَوَجَدْتَهَا، عُمَرُ بِنْتُ حَفْصَةَ بِنْتُ سَرِيَّةِ الْوَيْطِيَّةِ بِمَارِيَةَ وَسَلَّمْ عَلَيْهِ اللَّهُ صَلَّى
إِنَّمَا: فَقَالَتْ: «أَبْتَرُكَ أَلَا، بَكْرُ أَبِي بِنْتُ يَا: فَقَالَتْ، عَائِشَةُ أَتَيْتِ حَتَّى فُفَخِرَجَتْ» «عَلِيٌّ هَذَا وَكُنْتُمْ، حَفْصَةَ يَا أَمْسَهَا أَنْ حَرَامَ عَلِيٍّ فَإِنَّهَا»: قَالَ
مِنْ هَذَا تُفْعَلُ وَيَا: إِسَائِكَ بِنِ بِنِ مِنْ بِنِي فِي اللَّهِ رَسُولَ يَا: فَقُلْتُ، بِنِي فِي رَسُولَ مَعَ مَارِيَةَ وَوَجَدْتُ: فَقَالَتْ
أَنْ فَأَعْلَمَنِي، اللَّهُ رَسُولَ يَا وَأَمِّي يَا بِي بلى: فَقُلْتُ: «إِنَّمَا بِنْتُ يَا: فَقُلْتُ، نَفْسُهُ عَلَى حَرَمِهَا أَنْ السَّرُورُ أَوَّلُ فَكَانَ: إِسَائِكَ بِنِ
تُحَرِّمُ لِمَ النَّبِيِّ أَيُّهَا يَا: ذَلِكَ فِي رَسُولَ عَزَّ اللَّهُ فَانْزَلِ، فَانْزَلِ ذَلِكَ اسْتَكْتَمَنِي وَقَدْ، أَبِيكَ بَعْدَ بِيهِ أَبِي وَأَنْ بَعْدَهُ مِنْ الْأَمْرِ لِي أَبَاكَ
، مِنْكَ كَانَ لِمَا: أَي [218: البقرة] {رَجِيمٌ غُفُورٌ وَاللَّهُ}، حَفْصَةَ: أَي {أَزْوَاجِكُمْ مَرْضَاةٌ تَبْتَغِي}: مَارِيَةَ مِنْ: أَي [1: التحريم] {لَكَ اللَّهُ أَوَّلُ مَا
[3: التحريم] {حَدِيثًا أَرْوَاجِهِ بَعْضُ إِلَى النَّبِيِّ أَسْرُورًا}، [2: التحريم] {الْحَكِيمُ الْعَلِيمُ هُوَ مَوْلَاكُمْ وَاللَّهُ أَيْمَانُكُمْ تَجَلَّهَ لَكُمْ اللَّهُ فَرَضَ قَدْ
مَا حَفْصَةَ عَرَفَ [3: التحريم] {بَعْضُهُ عَرَفَ} بِالْقُرْآنِ أَي [3: التحريم] {عَلَيْهِ اللَّهُ وَأَطَهَرَهُ}، عَائِشَةَ يَعْنِي [3: التحريم] {بِهِ تَبَاتَ فَلَمَّا}، حَفْصَةَ يَعْنِي
قَالَتْ بِيهِ نَبَاَهَا فَلَمَّا، عَلَيْهَا يُنْبَرُ قَلَمٌ، وَعُمَرُ، بَكْرُ أَبِي أَمْرٌ مِنْ بِيهِ أَخْبَرْتُ عَمَّا [3: التحريم] {بَعْضُ عَنْ وَأَعْرَضَ}، مَارِيَةَ أَمْرٌ مِنْ أَطَهَرْتُ
عَلَيْهِ تَطَاهَرًا وَأَنْ فُلُوبِكُمْ صَنَعْتُ فَقَدَّ اللَّهُ إِلَى ثَوْبِي إِنْ: فَقَالَ، يُعَاتِبُهَا عَلَيْهَا أَقْبَلُ، [3: التحريم] {الْخَبِيرُ الْعَلِيمُ تَبَاتِي} قَالَ هَذَا أَنِّي أَكُ مَنْ
أَنْ سَطَفُوكُنْ إِنْ رَبُّهُ عَسَى ظَهِيرِ ذَلِكَ بَعْدَ وَالْمَلَايِكَةُ}، وَعُمَرُ بَكْرُ أَبَا يَعْنِي [4: التحريم] {الْمُؤْمِنِينَ وَصَالِحِ وَجَبْرِيْلَ مَوْلَاهُ هُوَ اللَّهُ فَإِنْ
مَزَاجِ بِنْتُ رَاسِيَةَ اللَّيْتَاتِ مِنْ فَوْعَدَهُ، [5: التحريم] {وَأَبْكَارًا لَيْتَاتِ سَابِحَاتِ عَابِدَاتِ قَائِمَاتِ مُؤْمِنَاتِ مُسْلِمَاتِ} مِمَّنْ خَيْرًا أَرْوَاجًا يُبِيدُهُ

بِهَذَا إِلَّا هُرَيْرَةَ أَبِي عَنْ الْحَدِيثِ هَذَا يُرْوَى لَا السَّلَامُ عَلَيْهِمْ مُوسَى وَأَخْتُ، عِمْرَانَ بِنْتُ مَرْيَمَ الْأُبْكَارِ وَمِنْ [14:ص]، نُوحٍ وَأَخْتُ، فِرْعَوْنَ أَمْرًا
إِبْرَاهِيمَ مِنْ هِشَامٍ بِهِ تَقَرَّرَدِ، الْإِسْنَادِ

İbrâhîm > Hişâm b. İbrâhîm > Ebu'l-Velîd el-Mahzûmî > Mûsâ b. Ca'fer b. Ebî Kesîr > Amcası > Ebû Bekîr b. Abdurrahmân b. El-Hâris > Ebû Seleme b. Abdurrahmân > Ebû Hüreyre kanalıyla gelen bu uzunca rivayette Tahrîm Süresinin ilk ayetleri bağlamında Hz. Peygamber ile eşleri arasında yaşananlar ve ayetlerle ilişkisi ele alınmakta, rivayetin sonunda ise “Eğer sizi boşayacak olursa Rabbi ona, sizin yerinize sizden daha iyi olan, Allah'a teslimiyet gösteren, yürekte inanan, içtenlikle itaat eden, tövbe eden, kulluk eden, dünyada yolcu gibi yaşayan, dul ve bákire eşler verebilir.” (Tahrîm 66:5) ayetinin açıklaması olarak Ebû Hüreyre Allah'ın Hz. Peygamber'e dullardan Firavun'un karısı ve Hz. Nûh'un kardeşini; bakirelerden ise Hz. Meryem ile Hz. Mûsâ'nın kardeşini vadettiğini ifade etmiştir (Taberânî, 1995, s. 13).

Taberânî bu hadisin Ebû Hüreyre'den sadece bu senedle aktarıldığını ve Hişâm b. İbrâhîm'in hadisi aktarmada teferrüd ettiğini belirtmiştir. Nitekim biz de yaptığımız araştırmada Hişâm b. İbrâhîm hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

Seneddeki Mûsâ b. Ca'fer'in de Hişâm gibi meçhûlü'l-hâl olduğu ve tanınmadığı ifade edilmiştir (Zehebî, 1963b, s. 201). Rivayeti aktardığı amcası hakkında ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Seneddeki Ebû Bekîr b. Abdurrahmân'ı ise İbn Hibbân *Sikât*'ında zikretmiştir (İbn Hibbân, 1975b, s. 560). İbn Ebî Hâtim, Ümmü Seleme ve Ebû Hüreyre'den rivayetleri olduğunu, kendisinden ise Zührî'nin hadis aktardığını ifade etmiştir (İbn Ebî Hâtim, 1952d, s. 336). İbn Hacer tarafından Ebû Bekîr b. Abdurrahman'ın güvenilir bir tâbiün âlimi olduğu ifade edilmiştir (İbn Hacer el-Askalânî, t.y.b, s. 28).

Ebû Seleme b. Abdurrahmân (ö. 104/726) ise Abdullah b. Ömer (ö. 73/693), Abdullah b. Abbâs ve Ebû Hüreyre'den rivayetleri bulunan bir tâbiün râvisidir. İclî (ö. 261/875) onu “sika” lafzıyla ta'dîl etmiştir (İclî, 1985, s. 405). Diğer âlimlerin de hakkında olumlu yönde görüşleri bulunmaktadır (İbn Hacer el-Askalânî, t.y.b, ss. 103-105).

Netice olarak Ebû Hüreyre rivayeti senedindeki Hişâm b. İbrâhîm ve Mûsâ b. Ca'fer'in meçhul olmaları nedeniyle munkatîr hale gelmekte ve zayıf olmaktadır.

2.5. İbn Ebî Revvâd Rivayeti

نَحَلْ: قَالَ: رَوَّادُ أَبِي إِبْنِ عَنِ، الْمَغِيرَةَ بْنِ يَعْلَى عَنْ، حَسَنَ بْنِ مُحَمَّدٍ حَدَّثَنِي، بَكَّارُ بْنُ الزُّبَيْرِ ثنا، الْعَرِيزُ عَدَدُ بْنُ عَلِيٍّ حَدَّثَنَا
خَيْرًا الْكُرْهَ فِي اللَّهِ يُجْعَلُ وَقَدْ خَدِجَةَ يَا مِنْكَ أَرَى الَّذِي مَا مَنِي بِالْكُرْهَ: لَهَا فَقَالَ: فِيهِ تُوَفِّيتُ الَّذِي مَرَضَهَا فِي زَوْجِي، خَدِجَةَ عَلَى اللَّهِ رَسُولُ
يَا ذَلِكَ اللَّهُ فَعَلَّ وَقَدْ: قَالَتْ، «فِرْعَوْنَ أَمْرًا وَأَسْبِيَةَ مُوسَى أَخْتُ وَكُلْتُمْ عِمْرَانَ بِنْتُ مَرْيَمَ الْجَنَّةَ فِي مَعَكَ زَوْجِي اللَّهِ أَنْ عَلِمْتُ، كَثِيرًا
وَالْبَيْنِينَ بِالرِّفَاءِ: قَالَتْ، «نَعَمْ»: قَالَ اللَّهُ رَسُولُ

Ali b. Abdülazîz > Zübeyr b. Bekâr > Muhammed b. Hasan > Ya'lâ b. Muğîre > İbn Ebî Revvâd kanalıyla gelen rivayete İbn Ebî Revvâd şöyle demiştir: “Hz. Peygamber, kendisinin vefatına sebep olan hastalığa yakalandığında Hz. Hatice'nin yanına girdi ve ona: ‘Benden nefret mi ediyorsun? Sendeki bu hal nedir Hatice?! Allah nefrette bile birçok hayır yaratır. Allah'ın cennette seninle birlikte beni İmrân kızı Meryem, Mûsâ'nın kardeşi Gülsüm ve Firavun'un karısı Asiye ile evlendirdiğini biliyor musun?’ dedi. Bunun üzerine Hatice: ‘Allah bunu gerçekten yaptı mı Ey Allah'ın Rasûlü?’ diye sordu. Hz. Peygamber ‘evet’ cevabını verince de Hz. Hatice: ‘Bir yastıkta kocayın’ dedi.” (Taberânî, 1983, s. 22/451)

İbn Ebî Hâtim Taberânî'nin rivayeti aldığı Ali b. Abdülazîz'in (ö. 280/893'ten sonra) “sadûk” olduğunu ifade etmiştir (İbn Ebî Hâtim, 1952c, s. 196). İbn Hacer Nesâî'nin hocalarından biri olduğunu ve âlî isnadlarının bulunduğunu ifade etmiştir (İbn Hacer el-Askalânî, t.y.c, s. 316). Dârekutnî (ö. 385/995) ise onu “sika me'mûn” olarak tavsif etmiştir (Zehebî, 1963c, s. 143).

Zübeyr b. Bekâr (ö. 256/870) ise Medine kadılığı yapmış ve güvenilir kabul edilmiş bir ravidir. Dârekutnî onun hakkında “sika” lafzını kullanırken Hatîb Bağdâdî (ö. 463/1071) ise “sika sebt” lafzıyla onu ta'dîl etmiştir (İbn Hacer el-Askalânî, t.y.d, s. 269).

Buhârî, Muhammed b. Hasan b. Zübâle'nin münker hadisleri olduğunu belirtmiş ve Yahyâ b. Ma'în'den hadis hırsız olduğunu bilgisini aktarmıştır (Buhârî, 1986c, s. 67). Ebû Hâtim de onu “vâhî'l-hadîs” olarak nitelemiştir (İbn Ebî Hâtim, 1952e, ss. 227-228).

Ya'lâ b. Muğîre hakkında ise kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Dolayısıyla Ya'la meçhûlü'l-hâl durumundadır.

Rivayeti aktaran İbn Ebî Revvâd, hicrî 159 yılında vefat etmiş, Abdülazîz b. Abdülmecîd b. Ebî Revvâd adında tebe-i tâbiûnin büyüklerinden bir ravidir (Buhârî, 1986b, s. 22; İbn Ebî Hâtim, 1952b, s. 394). Dolayısıyla rivayet bu haliyle Hz. Peygamber'e ulaşmamakta ve mu'dal olmaktadır. Zira rivayetin tâbiün ve sahâbe tabakasındaki râvileri belli değildir. Aynı zamanda

seneddeki Muhammed b. Hasan b. Zübâle'nin zayıf; Ya'lâ b. Muğîre'nin ise meçhul olması rivayetin zayıf olmasının diğer sebepleridir. Heysemî de rivayetin bu haliyle munkatî' olduğunu belirtmiş ve zayıflığına dikkat çekmiştir (Heysemî, 1994, s. 218).

Hz. Peygamber'in cennette Hz. Meryem'le evleneceğine dair beş tarikin de barındırdıkları farklı kusurlar nedeniyle sened açısından problemli/zayıf oldukları görülmektedir. Nitekim İbn Kesîr (ö. 774/1373) de tariklerin tamamının senedi için “(من كل) نظر أسانيدھا في الأحاديث هذه bu rivayetlerin hepsinin senedinde problem vardır” demektedir (İbn Kesîr, 1990, s. 75). Dolayısıyla tüm tarikleri zayıf veya uydurma olan bir rivayetin farklı tariklerinin birbirini desteklemesi, birbirinin şahid veya mütâbî'i olması hadis ilmi açısından mümkün değildir.

2.6. Muhteva Tenkîdi

Rivayetin tüm tariklerindeki ortak metni Hz. Peygamber'in cennette Hz. Meryem, Hz. Mûsâ'nın kardeşi ve Firavun'un karısı ile evleneceği şeklinde inşa etmek mümkündür. Zira tüm rivayetlerdeki ortak nokta burasıdır. Sadece Ebû Hüreyre'den gelen rivayette üç isme ek olarak Hz. Nûh'un kardeşi de zikredilmektedir. Ebû Hüreyre tariki hariç rivayetlerde dikkat çeken diğer bir unsur ise evlilik olayının “رُؤِجِي” şeklinde mazi sigayla aktarılmış olmasıdır. Buna göre Allah, Hz. Peygamber'in mezkûr kadınlarla nikahını halihazırda kendi katında kıymış olmaktadır.

Rivayetin Ebû Ümâme ve Hz. Âişe'den gelen tariklerinde Hz. Peygamber sözlerini Hz. Âişe'ye hitaben söylemektedir. Ancak Ebû Ümâme tarikinden farklı olarak Hz. Âişe tarikinde Hz. Peygamber'in sevinçli bir şekilde geldiği bilgisi ve onun Hz. Peygamber'e yönelik “Allah bir yastıkta kocatsın!” şeklindeki cevabı da yer almaktadır. Sa'd b. Cünâde tarikinde ise muhatap bilgisi yer almaksızın sadece üç isimle evlilik zikredilmektedir. Söz konusu üç tarikte herhangi bir çelişki ya da -zaid bilgiler hariç- önemli bir farklılık görülmemektedir.

Rivayetin İbn Ebî Revvâd tarikinde ise Hz. Peygamber'in muhatabı bu sefer Hz. Hatice olmaktadır. Hz. Peygamber'in söz konusu haberi Hz. Hatice ölüm döşeğindeyken ona bir müjdeymiş gibi sunması ise ilginçtir. Dikkat çeken diğer bir bilgi ise Hz. Hatice'nin de Hz. Peygamber'e Hz. Âişe ile aynı cevabı “وَالَّتَيْنِ بِالرِّفَاءِ “Allah bir yastıkta kocatsın!” vermesidir. Sahâbî ve tâbiî râvileri belli olmayan bu rivayette diğer iki tarikin aksine Hz. Âişe yerine Hz. Hatice'nin zikredilmesi ve bir de hastalıkla ilgili pasajın eklenmiş olması bir râvi tasarrufu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ebû Hüreyre'den gelen tarikte ise Tahrîm Süresi'nin ilk ayetleri tefsir edilmekte, Hz. Peygamber ve eşleri arasında geçen diyaloglar aktarılmakta ve rivayetin sonunda beşinci ayetin tefsirinde Hz. Peygamber'in cennette evleneceği isimler O'nun (s.a.s.) ifadeleri olarak değil Ebû Hüreyre'nin ifadeleri olarak “Allah ona vadetti...” şeklinde yer almaktadır. Dolayısıyla bu rivayette Allah Rasûlü'nden (s.a.s.) gelen herhangi bir bilgilendirme bulunmamaktadır. Bu durumda mezkûr isimlerle Hz. Peygamber'in cennette evleneceği bilgisini Ebû Hüreyre'nin ayete yönelik bir yorumu olarak anlamak mümkündür. Zira diğer tariklerde evlilik olayı bizzat Hz. Peygamber'in ağzından mazi sigayla aktarılmış; bu tarikte ise Allah'ın (c.c.) bir vaadi olarak geleceğe bırakılmıştır. Her ne kadar Ebû Hüreyre tariki sened açısından zayıf olsa da Ebû Hüreyre'nin yorumu olarak aktarılan bu ifadelerin sonraki râviler tarafından farklı şekillerde Hz. Peygamber'e isnâd edildiğini rivayetin mevkûf iken merfû derecesine yükseltildiğini söylemek de mümkündür.

Rivayetle ilgili şu noktaya da dikkat çekmeliyiz ki, muteber hadis kaynaklarında yer almamasından ve tüm tariklerinin zayıf veya uydurma olmasından kaynaklansa gerek, herhangi bir şerh, ilel ya da ricâl eserinde rivayet ilgili herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Bu durumun bir istisnası olarak yukarıda da değinildiği üzere sadece Heysemî ve İbn Kesîr rivayetin zayıf veya uydurma olduğunu belirtmişlerdir.

Kur'an'da veya Allah Rasûlü'nden (s.a.s.) gelen sahîh hadislerde konuyla ilgili herhangi bir bilgi bulmak ise mümkün değildir. Ebû Hüreyre rivayetinde geçen Tahrîm Süresi'nin 5. ayetini bu şekilde yorumlamak ise bir tevilden öteye geçmeyecektir. Dolayısıyla tamamı zayıf veya uydurma senedlerle aktarılan, dolayısıyla merdûd olan bir rivayetten hareketle Hz. Peygamber-Hz. Meryem evliliğini muhtemel görmek en hafif tabirle doğru değildir. Özellikle bazı kesimler tarafından Efendimiz'in (s.a.s.) yapmış olduğu evlilikler zaten eleştiri konusu yapıyor ve istismar ediliyorken (Gül, 2022, ss. 81-103), Hz. Peygamber ve Hz. Meryem'in temizliği/iffeti, cennette kimsenin bekâr kalmayacağı gibi akli çıkarımlarla, bu rivayeti ve evliliği savunmak Hz. Peygamber'e ve İslam dinine, hizmet etmekten ziyâde, zarar verecektir.

Sonuç

Dinin ikinci temel kaynağı olarak kabul edilen hadis ve sünnetin tespiti hususu ilk dönemlerden itibaren tartışma konusu olmuş ve bunun sonucunda farklı kabuller ve kriterler ortaya çıkmıştır. Her türlü farklılığa rağmen hadisin iki unsuru olan sened ve metin tenkîdi üzerinde ise neredeyse icma bulunmaktadır. Gerek hadis gerekse fıkıh usulü âlimleri hadislerin kabulü için sened ve metin tenkîdini gerekli görmüşler ve özellikle senedi olmayan veya zayıf olan rivayetleri delil olarak kabul

etmemişlerdir. Çalışmada ele aldığımız rivayete sened açısından bakıldığında güvenilir bir senede sahip olmadığı; aksine tüm senedlerin farklı sebeplerle zayıf veya uydurma olduğu görülmektedir. Dolayısıyla hadis usulüne göre böyle bir rivayetin kabul edilmesi ve buna bağlı olarak bilgi üretilmesi mümkün değildir. Buradan hareketle aslında böyle senedlerle gelen rivayetlerin metinlerini incelemeye lüzum dâhi yoktur.

Ele aldığımız rivayete metin olarak bakıldığında ise Hz. Peygamber'in muhatabının Hz. Âişe ve Hz. Hatice olarak iki farklı şekilde zikredilmesi ve her ikisinin de Hz. Peygamber'e aynı cevabı vermesi metinler arasında bir çelişkiyi net bir şekilde ortaya koymaktadır. Ebû Hüreyre tarihinde ise Tahrîm Süresi'nin 5. ayetine bir yorum olarak getirilen evlilik bilgisinin Hz. Peygamber'le bir ilgisinin olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte ne Kur'ân'da ne sahih hadislerde ne de Efendimiz'in (s.a.s.) hayatında rivayette yer alan isimlerle cennete yapılacak bir evliliğe işaret eden herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Tahrîm Süresi'nin 5. ayetini ise bu şekilde yorumlayabilmek için Hz. Peygamber'den gelen daha kesin bilgilere ihtiyaç bulunmaktadır.

Rivayetin sened ve metin tenkîdi neticesinde ortaya çıkmaktadır ki Hz. Peygamber ile başta Hz. Meryem olmak üzere rivayette zikredilen diğer isimlerin cennetteki evliliğinden bahsetmek mümkün değildir. Rivayetin senedleri de metinleri de böyle bir bilgiyi üretmeye imkân vermeyecek kadar zayıf ve problemlidir. Böyle bir rivayeti delil olarak kullanmak da en başta hadis ilmi açısından doğru değildir.

Sened ve metin açısından kabul edilemeyecek böyle bir rivayetin hiçbir denetim mekanizmasının bulunmadığı sosyal medya mecralarında paylaşılması ise son derece yanlıştır. Nitekim bu durumun beraberinde getirdiği olumsuzluklar incelediğimiz rivayete ilgili internet ortamında yapılan paylaşım ve yorumlarda net bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. İslam'ın ruhuyla, Kur'ân'la ve Hz. Peygamber'in kişiliğiyle bağdaşmayan bu tür uydurma rivayetlerin sosyal medyada paylaşılması kişilerde yanlış bir hadis/sünnet, peygamber ve din tasavvurunun oluşmasına sebebiyet vermekte, rivayete ilgili yapılan yorumlardan anlaşıldığı kadarıyla da insanları Hz. Peygamber ve dinden uzaklaştırmaktadır.

Çalışma neticesinde elde ettiğimiz verilerden hareketle aşağıdaki önerilerin yapılmasını gerekli görüyoruz:

1. Sosyal medya veya daha geniş perspektifle sanal âlemin, bir denetim mekanizmasının bulunmaması nedeniyle, içerisinde her türlü bilgiyi barındırabileceği her zaman akıllarda tutulmalı; özellikle hadisler söz konusu olduğunda yapılan paylaşımlara daha temkinli yaklaşılmalıdır.

2. Sanal âlemde paylaşılan rivayetlerin, incelediğimiz örnekte olduğu gibi, bir günde milyonlarca kişiye ulaşabileceği gerçeği göz ardı edilmemeli; sanal âlemde paylaşılacak rivayetler sıhhati hususunda problem bulunmayan, müteşabih veya müşkil olmayan, anlaşılması kolay rivayetler arasından seçilmelidir.

3. Sanal âlemde paylaşılan rivayetler ile bunlara yönelik tepkiler ve eleştiriler dikkate alınmalı ve akademik çalışmalara konu edilmelidir. Bu çalışmada bir örneğini sunduğumuz üzere özellikle Türkiye'nin veya en azından sanal âlemin gündemine girmiş rivayetlerin tahrîc ve tahlîli üzerine akademik çalışmalar yapılmalı ve yine aynı kaynakta, sanal âlemde farklı biçimlerde paylaşılmalıdır.

4. Mevzubahis rivayetin yayılmasındaki kaynaktan hareketle, özellikle muvazzaf Diyanet İşleri Başkanlığı personellerinin hadis ve sünnet bilgilerini geliştirmeleri, halka yönelik vaaz ve sohbetlerde kullanılacak hadis seçimine özen göstermeleri ve sosyal medya okur-yazarlığına yönelik eğitim almaları gerekmektedir.

Kaynakça

- Buhârî, Muhammed b. İsmail. (1986). *et-Târîhü'l-kebîr*. (C. 2). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. (1986). *et-Târîhü'l-kebîr*. (C. 6). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. (1986). *et-Târîhü'l-kebîr*. (C. 1). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Cumhuriyet. (2023, Şubat 1). *İmam Konakçı, bu kez de Hz Muhammed'le Hz. Meryem'i nikahlıyor! "Diyanet niye susuyor?"* Cumhuriyet. <https://www.cumhuriyet.com.tr/siyaset/imam-konakci-bu-kez-de-hz-muhammedle-hz-meryemi-nikahliyor-diyanet-niye-susuyor-2027334>
- Elbânî, M. N. (1992). *Silsiletü'l-ehâdîsi'z-za'îfe ve'l-mevzû'a ve eseruhe's-seyyi'ü fi'l-ümme*. (C. 14). Mektebetü'l-Maârif.
- Erul, B. (2004). Mesrûk b. Ecda'. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 29, ss. 336-337). TDV Yayınları.
- Gül, R. E. (2022). *Ateizm ve Hadis: Türkiye'deki Ateistlerin Hz. Peygamber ve Hadisler Hakkındaki Görüşleri*. Palet Yayınları.
- Haber. (2023, Ocak 31). *Halil Konakçı: "Allah, cennette Hz. Meryem ile Efendimiz Hz. Muhammed'i nikahlayacak."* Twitter. <https://twitter.com/Haber/status/1620483493506744320>
- Heysemî, Alî b. Ebî Bekr. (1994). *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*. (C. 9). Mektebetü'l-Kudsî.
- İbn Adî, Abdullâh b. Adî. (1997a). *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl* (C. 3). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Adî, Abdullâh b. Adî. (1997b). *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl* (C. 7). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Adî, Abdullâh b. Adî. (1997c). *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl* (C. 2). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahmân b. Muhammed. (1952a). *el-Cerh ve't-ta'dîl*. (C. 3). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahmân b. Muhammed. (1952b). *el-Cerh ve't-ta'dîl*. (C. 5). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahmân b. Muhammed. (1952c). *el-Cerh ve't-ta'dîl*. (C. 6). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahmân b. Muhammed. (1952d). *el-Cerh ve't-ta'dîl*. (C. 9). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahmân b. Muhammed. (1952e). *el-Cerh ve't-ta'dîl*. (C. 7). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Alî. (t.y.a). *Tehzîbü't-Tehzîb*. (C. 9). Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Alî. (t.y.b). *Tehzîbü't-Tehzîb*. (C. 12). Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Alî. (t.y.c). *Tehzîbü't-Tehzîb*. (C. 7). Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Alî. (t.y.d). *Tehzîbü't-Tehzîb*. (C. 3). Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Alî. (2002a). *Lisânü'l-mîzân* (C. 4). Mektebetü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Alî. (2002b). *Lisânü'l-mîzân* (C. 5). Mektebetü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân. (1975a). *Sikât*. (C. 8). Dâru'l-Fikr.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân. (1975b). *Sikât*. (C. 5). Dâru'l-Fikr.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân. (1992a). *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn* (C. 1). Dâru'l-Ma'rife.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân. (1992b). *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn*. (C. 3). Dâru'l-Ma'rife.
- İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer. (1990). *el-Bidâye ve'n-nihâye*. (C. 2). Mektebetü'l-Me'ârif.
- İclî, Ahmed b. Abdillâh. (1985). *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilm ve'l-hadîs ve mine'd-du'afâ' ve zikri mezâhibihim ve ahbârihim*. (C. 2). Mektebetü'd-Dâr.
- Independent Türkiye. (2023, Şubat 2). *Konakçı'nın "nikah" iddiasına ilahiyatçılar tepkili: Dinde yeri yok, halkımız itibar etmesin.* Independent Türkiye. <https://www.indyturk.com/node/606326/haber/konak%C3%A7%C4%B1n%C4%B1n-nikah-iddias%C4%B1na-ilahiyat%C3%A7%C4%B1lar-tepkili-dinde-yeri-yok-halk%C4%B1m%C4%B1z-itibar>

İslam Soru ve Cevap. (2008, Mart 22). *مزامح بنت وأسية □ عمران بنت مريم من الجنة في وسلم عليه الله صلى النبي زواج في الواردة الأحاديث □*. İslam Soru ve Cevap. <https://islamqa.info/ar/answers/111279>

İslamweb. (2010, Kasım 27). *هل فرعون بنت وماشطة وأسية مريم الجنة في نبينا سيتزوج هل*. İslamweb. <https://www.islamweb.net/ar/fatwa/143523>

Konakçı, H. (2022, Ocak 8). *Hz Meryem Annemiz Tertemizdir*. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=BYkpJ7_np4c&t=2s

Konakçı, H. (2023, Temmuz 28). *Peygamber efendimiz ile Hz Meryem annemizin cennette evleneceğini anlatan hadisi şerif hakkında*. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=ijkrklipumM>

Mizzî, Yûsuf b. Abdîrahmân. (1980a). *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'îr-ricâl*. (C. 31). Müessesetü'r-Risâle.

Mizzî, Yûsuf b. Abdîrahmân. (1980b). *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'îr-ricâl*. (C. 15). Müessesetü'r-Risâle.

Mizzî, Yûsuf b. Abdîrahmân. (1980c). *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'îr-ricâl*. (C. 7). Müessesetü'r-Risâle.

Mustafa Öztürk Arşivi. (2023, Şubat 2). *Hz. Muhammed—Hz. Meryem Evliliği mi?* YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=wV9MoEfm4Sg>

Odatv. (2023, Ocak 31). *Olaylı imandan yeni çıkış... "Allah cennette Hz. Meryem'i Hz. Muhammed ile nikahlayacak"*. Odatv. <https://www.odatv4.com/guncel/olayli-imandan-yeni-cikis-allah-cennette-hz-meryemi-hz-muhammed-ile-nikahlayacak-269108>

Onedio. (2023, Şubat 1). *İmam Halil Konakçı: "Allah, Cennette Hz. Meryem ile Hz. Muhammed'i Nikahlayacak"*. Onedio. <https://onedio.com/haber/imam-halil-konakci-allah-cennette-hz-meryem-ile-hz-muhammed-i-nikahlayacak-1125456>

Sorularla İslamiyet. (2006, Ağustos 1). *Hz. Meryem'in cennette Peygamber Efendimizle evleneceği doğru mudur?* Sorularla İslamiyet. <https://sorularlaislamiet.com/hz-meryemin-cennette-peygamber-efendimizle-evlenecegi-dogru-mudur>

Taberânî, Süleymân b. Ahmed. (1983a). *el-Mu'cemü'l-kebîr*. (C. 8) Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem.

Taberânî, Süleymân b. Ahmed. (1983b). *el-Mu'cemü'l-kebîr*. (C. 6) Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem.

Taberânî, Süleymân b. Ahmed. (1995). *el-Mu'cemü'l-evsat*. (C. 3). Dârü'l-Harameyn.

Uğur, M. (1991). A'meş. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 3, s. 54). TDV Yayınları.

Yağcı, H. (2023). Hadis Kaynaklarında Hz. Meryem. İçinde H. Temiztürk & H. İ. Delen (Ed.), *Hz. Meryem* (ss. 63-90). Ensar Neşriyat.

Yeniçağ. (2023, Şubat 1). *Halil Konakçı Allah adına konuşuyor: Hz. Meryem ve Hz. Muhammed evlenecek*. Yeniçağ Gazetesi. <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/hz-meryem-ve-hz-muhammed-evlenecek-halil-konakci-allah-adina-konusuyor-624932h.htm>

Zehebî, Muhammed b. Ahmed. (1963a). *Mîzânü'l-î'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (C. 2). Dârü'l-Ma'rife.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed. (1963b). *Mîzânü'l-î'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (C. 4). Dârü'l-Ma'rife.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed. (1963c). *Mîzânü'l-î'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (C. 3). Dârü'l-Ma'rife.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed. (2009a). *el-Muğni fi'd-du'afâ* (C. 1). İdâretü İhyâi't-Türâs.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed. (2009b). *el-Muğni fi'd-du'afâ* (C. 2). İdâretü İhyâi't-Türâs.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

1923-1950 Yılları Arasında Göçmenlerin İskânına Ayrılan Bütçe

Budget Allocated to the Settlement of Immigrants Between 1923-1950

Seda GÜRSEL

Phd. Student, Fırat University, Social Sciences Institute, Department of History, Elazığ, Türkiye
Doktora öğrencisi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Elazığ Türkiye
Orcid: 0000- 0003-1093 -9217 | E-posta: sedasedagrsel@outlook.com

Rahmi DOĞANAY

Prof. Dr., Fırat University, Faculty of Humanities and Social Science, Department of History, Elazığ, Türkiye
Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Elazığ, Türkiye
Orcid: 0000- 0002- 2138- 0175 | E-posta: rdoganay@firat.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Gürsel, S. and Doğanay, R. (2024). *Budget Allocated to the Settlement of Immigrants Between 1923-1950*. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 63, 184-198.

Gürsel, S. ve Doğanay, R. (2024). 1923-1950 Yılları Arasında Göçmenlerin İskânına Ayrılan Bütçe. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 63, 184-198.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 15 December/Aralık 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 15 March/Mart 2024

Published/Yayın Tarihi: 28 March/Mart 2024

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 63 **Pages/Sayfa:** 184-198

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Seda Gürsel/ Rahmi Doğanay).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Lozan antlaşması, yeni Türk Devleti'nin uluslararası tanınırlığını sağlamış ve geçmişe dönük birçok problemleri de çözmüştü. Bununla birlikte bazı sorunların çözümü belirli bir sürece bırakılmış, bu anlamda bazı yeni sorumluluklar da getirmişti. Bağımsızlık mücadelesinden çıkan Türkiye, harap olmuş ülkeyi ve yoksulluk içinde yaşayan halkı kalkındırmak ve refah toplumuna dönüştürmek zorundaydı. Aynı zamanda sınırlarının dışında kalan Türk nüfusun vatan topraklarına yerleştirilmesi sorunu, özellikle de Lozan Antlaşması'nın gereği olarak mübadiller konusu, Cumhuriyet'in ilk yıllarında dış ilişkiler yanında iç işlerini de ilgilendiren ve aynı zamanda ekonomik durumla doğrudan ilgili olan bir problemdi. Türkiye'nin konuyla ilgili zorunlulukları mübadiller ile sınırlı kalmamış, Balkan ülkelerinden gelen göç taleplerine olumlu bakılması, Balkan muhacirlerinin iskânları konusunu da gündeme getirmişti. Dış göç hareketlerine içerde çeşitli sebeplere dayalı olarak yapılan iskân faaliyetlerinin de eklenmesi, meseleyi daha karmaşık ve ekonomik bakımdan daha maliyetli bir duruma getirmişti. Çalışmamıza konu olan göçler, mübadele ve iskân meselesi, Cumhuriyet'in ilk çeyreğini meşgul eden mesele olarak incelenmeye değer bulunmuştur. Bu çerçevede, iskânın maliyeti ve maliyetin kaynakları konusu araştırmada detaylandırılmaya çalışılacaktır. 1923-1950 döneminde Türkiye'nin iskân işlerinde yüklediği mali yükün, Türkiye ekonomisine etkilerinin belirlenmesi de sağlanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: iskân, bütçe, ekonomi, mübadil, muhacir, göç

Abstract

The Treaty of Lausanne provided the international recognition of the new Turkish state and solved many past problems. However, the solution of some problems was left to a certain process, and in this sense, it brought some new responsibilities. Coming out of the struggle for independence, Turkey had to develop the devastated country and the people living in poverty and transform it into a welfare society. At the same time, the problem of settling the Turkish population outside the borders in the homeland, especially the issue of exchanges as required by the Treaty of Lausanne, was a problem that concerned internal affairs as well as foreign relations in the first years of the Republic, and was also directly related to the economic situation. Turkey's obligations regarding the issue were not limited to exchanges; the positive attitude towards immigration requests from the Balkan countries also brought the issue of settlement of Balkan immigrants to the agenda. The addition of internal settlement activities based on various reasons to external migration movements made the issue more complex and economically more costly. The issue of migration, exchange and settlement, which is the subject of our study, was found to be worth examining as an issue that occupied the first quarter of the Republic. In this context, the cost of resettlement and the sources of the cost will be tried to be detailed in the research. It will also be tried to determine the effects of the financial burden that Turkey assumed in the settlement Works in the period of 1923-1950 on the Turkish economy.

Keywords: Settlement, budget, economy, exchange, emigrant, migration.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti kuruluşu ile birlikte çeşitli göç ve iskân hareketleri ile karşı karşıya kalmıştır. Devletin izlediği nüfusu artırma politikasına katkıda bulunan göç hareketleri olumlu olarak karşılanmış ve İzlenen ulus-devlet politikası doğrultusunda göçmenler kabul edilerek iskânları gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Dışarıdan gelmekte olan grupların iskânlarının yanı sıra içeride de göçebe aşiretlerin ve isyan girişimlerinde bulunan aşiretlerin iskânları yapılmıştır.

İskân, kelime anlamı olarak, sakin kılma oturma, ev sahibi etme ve yerleştirme gibi anlamları ifade etmek için kullanılmaktadır (Devellioğlu,2001, s.451). En geniş anlamıyla ise beşeri bir yerleşmedir. İnsan topluluklarının yer değiştirme hareketleri ile yakından ilgili olan iskân uygulamaları, devletlerin ve toplumlar için önemli dönüm noktalarını teşkil eden ve sonuçları itibarıyla ele alındığında uzun bir süreci içeren siyasal bir olgudur (İnan,2014, s. 83).

İskân, devletler için, nüfus ve arazinin dağılımı, kamu hizmetlerinin ülke geneline yayılması, ülke kaynaklarının kullanılmasını içermesinin yanı sıra etnik grupların, yerel kümelenmelerin, din ve inançların ülke düzeyindeki dağılımı, yerel yönetimler ve yerel sorunların çözümü, devletin egemenliğinin korunması, üretimin artırılması ve üretim artışının değerlendirilmesi gibi kapsamı geniş konuları içine aldığı için önemli sorunların başında gelmektedir. Bu sebeple iskân sorununun ele alınmasında, devletin içyapısı, ekonomisi, hukuku, örgütleri, yönetim biçimi ve halk-devlet ilişkileri gibi konular dikkate alınmalıdır (Babuş, 2006, s.19). Kısacası, iskân hem devleti hem de insanı ilgilendiren iki taraflı bir olgudur.

Türkiye için iskân ise 2510 Sayılı İskân Kanun'u ile belirlenerek, "bir aileye, nüfus ve ihtiyacına göre oturacak ev veya yeri, sanatkârlara ve tüccarlara ayrıca geçim getirecek dükkân veya mağaza yahut bu gibi yapı veya yeri ve mütedavil sermaye; çiftçilere de ayrıca kâfi toprakla çift hayvanı, alet ve edevatı, tohumluk, ahır ve samanlık veya yeri vermekle yapılır" şeklinde tanımlanmıştır (Resmi Gazete, 21.6.1934). İskân, anlaşıldığı üzere ev, tarla, işyeri ve diğer ihtiyaçların sağlanması ile iskân gerçekleşmektedir. Yani iskânı yapılan kişiler kendi kendine yetebilir olmanın yanı sıra üreterek topluma katkı sunan bir hale gelmiş olmalıdır.

İskân, tanımından anlaşılacağı üzere geniş bir alanı içine almakta ve tam anlamıyla yürütülebilmesi için önemli bir ekonomik güce gereksinim duyulmaktadır. İskân için güçlü ekonomi gereksiniminin farkında olan Genç Türkiye Cumhuriyeti, ekonomisini oturtmaya çalışmakta iken aynı zamanda iskân faaliyetlerine de bütçe ayırmak zorunda kalmıştır. Bu da bütçe gereksinimi fazla olan Genç Cumhuriyet'in iskân işlerine ne kadar bütçe ayırabildiği sorusunu akıllara getirmiştir. Çalışmamız da bu soru üzerine oluşturulmuştur. Ancak soru araştırılmadan önce ele alınan dönem içerisinde Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik yapısının anlaşılması faydalı olacaktır.

1. Türkiye'nin Ekonomik Durumu

Türkiye Cumhuriyeti ekonomi politikalarını, Lozan antlaşması ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralmış olduğu ekonomik yapıya göre şekillendirmiştir. Türk- Müslüman sermayenin zayıf oluşu, borçlanma, yatırımların yabancıların elinde olması, kapitülasyonlar, Osmanlı'yı mali açıdan bağımlı kılmış ve bunun olumsuz etkileri doğal olarak Cumhuriyet dönemine de yansımıştır. Bu tabloya dört yıllık Milli Mücadele sürecinin maddi ve manevi maliyetinin de eklenmesi, yeni Türk devletinin öncelikli meselesini ekonomi olarak belirlemiştir.

Lozan Barış Antlaşması ve ek protokolleri ile ekonomik olarak rahatlayabilmek için Kapitülasyonlar kaldırılmış, Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Türkiye'nin maliyesi üzerindeki denetleme yetkileri iptal edilmiştir. Ayrıca Türk limanları arasındaki taşımacılık (kabotaj) yabancılara kapatılmış, yeni Türk Devleti'nin gümrük egemenliği, ilk beş yıl içerisinde gümrük tarifesinde bir değişiklik yapılmaması şartı ile kabul edilmiştir. Öte yandan Türk Devleti de Türk kanunlarına uyan yabancıların Türkiye'de iktisadi girişim hakkını ve Osmanlı yönetimleri tarafından yabancı şirketlere verilen ayrıcalıkları ilke olarak saklı tutmuştur (Tezel, 2015, s. 180).

Tam bağımsızlığı sağlayabilmek için ekonomik gücün gerekliliğinin bilinciyle hareket edilmiş ve 1923 yılının Şubat ve Mart aylarında İzmir'de ulusal iktisat kongresi toplanmıştır. Kongre ile uygulamaya konulacak iktisat politikası önlemleri hakkında hükümet kadroları ile toprak sahipleri, tacirler ve sanayiciler arasında bir uzlaşma sağlamak amaçlanmıştır. Misak-ı İktisadi olarak kabul edilen kongre kararları ile Cumhuriyetin ilk yıllarının iktisat politikaları belirlenmiştir. Kongre'de alınan karar doğrultusunda 1925 yılında Aşar'ın kaldırılması, İsviçre Medeni Kanunu'nun kabul edilmesiyle, taşınmaz mallar hakkında son derece az, sınırlanmış özel bir mülkiyet hukuku getirilmiştir. Ayrıca ticaret kredisinin sağlanması için 1924 yılında İş Bankası'nın ve sanayi kredisinin sağlanması için Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulması, 1927 yılında yeni bir Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun çıkartılması, kongrede alınan kararlar sonucunda gerçekleştirilmiştir (Tezel, 2015, s. 175-179). Milli Mücadele'den henüz çıkmış olmasına rağmen Lozan Antlaşması imzalanmadan iktisat kongresinin düzenlenmesi ve alınan kararların yıllar içerisinde kademeli olarak uygulanması, iktisadi hayatın önemini açıklar niteliktedir. İktisadi hayatın

iyileştirilmesi için atılan her adım, devleti ekonomik bağımsızlığa ulaştırmanın yanında, gelecek olan mübadil ve göçmenlerin durumlarını iyileştirme ve iskânlarını hızlandırma yolunda bir basamak olarak değerlendirilebilir.

İktisadi adımların atılmasını hızlandıran bir diğer etken ise aslında mübadeledir. Lozan Antlaşması ile kabul edilen mübadele ile dışarıdan gelen Türklerin tarım kökenli, mübadeleyle gidenlerin ise tüccar, sanayici ve serbest meslek sahibi kişiler olmasının yanı sıra şirket sermayelerinin ve emeğin yüzde 15'ini Türkler, sermayenin yüzde 50'si ve emeğin yüzde 60'ını Rumların oluşturuyor olması, Türk sanayisinin gelişmesini olumsuz etkilemiştir. İlerleyen yıllar içinde bu durum ekonominin millileşmesine olumlu katkı sağlamıştır (Sarıçoban, 2020, s. 230). Ancak savaşın etkilerini üzerinden atmak ve bağımsız bir ekonomiye sahip olmak isteyen Cumhuriyetimiz için mübadele sanayinin geliştirilmesi yolunda hızlı adımlar atılmasını zorunlu kılan diğer bir etken olmuştur.

Mübadelelerin Türkiye ve Yunanistan açısından iktisadi ve siyasi olarak doğurduğu sonuçların değerlendirmesini yapan Amerikalı Diplomat Raymond Hare; Yunanistan'ın mübadeleden ekonomik olarak karlı çıktığını ancak siyasi olarak zararlı olduğunu, Türkiye'nin ise tam tersi siyasi olarak karlı olmasına rağmen ekonomik olarak zararda olduğu çıkarımında bulunmuştur. Türkiye'nin siyasi olarak karlı görünmesinin sebebi 1923-1930 yılları arasında dış güçlerin Türkiye'nin iç işlerine karışmamış olmasıdır. Türkiye, mübadillerin milli iktisat ile bütünleşmesini kolaylaştırmak için dış borç almamış böylece dış güçlerin müdahalesinden de korunmuştur. Ekonomik olarak zararda olmanın sebebi elbette ki zor şartlarda göçmenlerinin iskân için harcama yapılması zorunluluğundan kaynaklanmaktadır. Türkiye bu dönemde sınırlı kaynaklara sahip olmasına rağmen Yunanistan'ın göçmenler için harcadığı toplam gider miktarının yaklaşık yirmide biri olan 1.000.000 sterlinlik bir harcamayı göçmenlerin iskânı için yapmıştır (Emgili, 2014, s. 110-111).

Cumhuriyetin ilk yıllarında izlenen bütçe ve borçlanma politikalarını, kapitülasyon uygulamaları sonucu devralınan yarı sömürge halinde olan yapının getirdiği iktisadi ve siyasi sorunlar, devletin takip etmeye başladığı tam bağımsızlık politikasını şekillendirmiştir ki, bu iktisadi bağımsızlığı da hedefleyen politikalar ve o dönemde geçerli olan iktisadi görüşlerden etkilenecek oluşturulmuştur. Bu amaçla iktisadi kalkınmanın yurtiçi kaynaklardan sağlanması ve yabancı ülkelerle gerçekleştirilen iktisadi ilişkilerin mümkün olduğu kadar karşılıklılık ilkesi doğrultusunda sürdürülmesi amaçlanmıştır (Vural, 2008, s. 141). Ayrıca Lozan Antlaşması ve ekonomik-kurumsal yapıların yetersizliği nedeniyle kamu bütçesi ekonomik politikaları yönlendirmek açısından tek seçenek olarak görülmüştür. Kamu bütçesi ise gümrük vergilerinin uygulanamaması ve aşar vergisinin kaldırılması nedeniyle, 1925 yılında önemli oranda açık vermiştir. Bunun üzerine 1926 yılında iç ve dış borçlanmaya yapılmaksızın sınırlı kamu gelirleriyle kamu harcamalarının gerçekleştirilecek olduğu denk bütçe uygulanmaya başlanmıştır (Akyüz, 2021, s. 743). Uygulamaya konulan denk bütçe, devletin sınırlı kaynakları ile sınırlı harcamalar yapacağını planlanmıştır ki, bu sınırlı harcama planları ile gelecek olan göçmenlerin iskânlarının yapılması sınırlı bütçeyi zorlayacaktır.

1929 yılında dünyada yaşanan büyük kriz, Cumhuriyet dönemi Türk ekonomisi için önemli bir dönemeç olmuş, tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de devletçi, müdahaleci ve korumacı politikalara geçiş yapılmıştır. 1929 dünya ekonomik buhranına ilave olarak 1930 arifesinde de Cumhuriyet Türkiye'si için önem teşkil eden diğer unsurlar da bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Lozan Antlaşmasının gümrük tarifeleri için koyduğu beş yıllık sınırlamanın 1928'de bitiyor olması, diğeri ise, yine Lozan'a göre Osmanlı'dan devralınan üçte ikilik borcun 1929'da başlıyor olmasıdır. Bu etkenler ile birlikte 1930-1938 döneminde uygulanan liberal ekonomi anlayışından karma ekonomik anlayışa (devletçilik politikası) geçiş olmuştur. Bu dönemde piyasa ekonomisinin esas alınması ile iktisadi krizden çıkmak için devletin ekonomiye müdahalede bulunması kabul edilmiş ayrıca muasır medeniyetler seviyesinde sanayileşip kalkınabilmek için devletin daha çok yatırım yapması gerekli görülmüştür. İlerleyen yıllarda ise ikinci dünya savaşı nedeniyle Türk ekonomisi olumsuz yönde etkilenmiş ve bunun etkileri 1950'li yıllara kadar devam etmiştir (Kaya ve Durgun, 2009, s. 238). Anlaşılabileceği üzere Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı'dan çökmüş bir ekonomik yapı devralmıştır. Milli mücadele sonrası imzalanan Lozan Barış Antlaşması ve İzmir İktisat Kongresi ile bağımsız ve güçlü bir ekonomik yapı oluşturmaya çalışmıştır. Ancak Ekonomik buhran, ikinci dünya savaşı ve diğer çeşitli etkenler sonucu kıt kanaat geçiren dar gelirli bir aile görünümünden öteye gidememiştir. Türkiye Cumhuriyeti sınırlı ve henüz gelişme aşamasında bir ekonomiye sahip iken gerek mübadillerin iskânları ve gerekse diğer göçmen ve muhacirlerin kabulünü gerçekleştirmek ve iskânlarını yapmak zorunda kalmıştır. Öyleyse Türkiye bu iktisadi şartlar altında iskân işlerine ne kadar bütçe ayırabilmiştir?

2. İskân Faaliyetleri

Araştırmanın mübadiller ekseninde ele alınması dolayısıyla incelemeye de mübadiller temelinde yaklaşılacaktır. Mübadilden kastedilen, Lozan Barış Konferansı'nda yapılan müzakerelerin sonucunda 30 Ocak 1923 Tarihinde, Türk-Yunan heyetleri arasında imzalanan "Türk ve Rum Ahalinin Değişimine Dair Türkiye-Yunanistan Sözleşme ve Protokolü'nde" yer alan yer değiştirme kapsamında Yunanistan'dan Türkiye'ye gelen nüfustur. Protokole göre, Türk topraklarında yerleşmiş Rum

Ortodoks dininden Türk uyrukları ile Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyrukluların, 1 Mayıs 1923 tarihinden başlanılarak zorunlu mübadelesine başlanması kararlaştırılmıştır. Mübadeleye tabi tutulan kişilerin hiçbiri Türk Hükümetinin izni olmadıkça Türkiye'ye ya da Yunan Hükümetinin izni olmadıkça Yunanistan'a dönerek orada yerleşemeyecektir (Soysal, 2000, s. 185). Şeklinde kararı verilen mübadele sözleşmesi gereğine uygun olarak Türkiye ilk olarak mübadillerin getirilmesi ve iskânlarının yapılması ile meşgul olmuştur. Anlaşma gereği Türkiye'ye yaklaşık 500.000 Türk gelmiştir (Kopar, 2018, s. 295). İskân edilen mübadil miktarı ise Geray'a (1962) göre, 1923-1933 yılları arasında 384.000'dir (ek tablo.2). Mübadiller çoğunlukla Edirne, Kırklareli, Samsun, Balıkesir, Bursa, Tekirdağ, İstanbul, İzmir, Kocaeli, Niğde ve Manisa illerine yerleştirilmişlerdir (Arı, 2000, s. 113). Tüm bu aşamalarda yani mübadillerin getiriliş ve yerleştirilmelerinde Türkiye açısından en önemli sorun parasal kaynakların yetersiz olması olmuştur. İmkânlar dâhilinde İskânları yapılan mübadillerin, Türkiye ekonomisine katkıları beklenirken mesleklerine ve yetiştirmeyi bildikleri tarım ürünlerine uygun bölgelere yerleştirilmemiş olmaları sebebiyle beklenenin tersi üretim kayıpları yaşanmıştır (Emgili, 2017, s. 40). Yani Türkiye mübadillerden beklenen kazancı sağlayamamış elinde olanı da harcamıştır. Bu dönemde iskânı yapılanlar sadece mübadiller ile sınırlı kalmamış Balkanlardan gelenlerin de iskânları yapılmıştır.

Balkanlardan Anadolu'ya yönelik göç hareketi XIX. Yüzyılda başlamış ve Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Cumhuriyet döneminde yaşanan bu göçlerin iki önemli sebebi bulunduğu söylenilebilir. İlk sebep olarak Türklerin yaşadıkları ülkelerde gördükleri itici faktörlerdir. Bu itici faktörler 1920'li yılların ortalarından itibaren hemen hemen tüm Balkan ülkelerinde siyasal, ekonomik ve toplumsal alanlarda kendini gösteren faşist hareketlerdir. Özellikle Bulgaristan ve Romanya devletleri ülkelerini etnik olarak ayrıştırmak amacıyla azınlıkları kaçırmaya yönelik faaliyetler yürütmüşlerdir. Can ve mal güvenlikleri tehlikede olan ve zor yaşam şartlarına maruz bırakılan Türkler için Türkiye'ye göç etmek tek kaçış yolu olmuştur. Öte taraftan Türkiye'ye göç etmek isteyen Türkleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin desteklemesi ise bu göçlerin bir diğer sebebi olmuştur. Bu destek, Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin uygulamış olduğu nüfus politikasının sonucudur. 1912-1922 arasında yaşanan on yıllık uzun bir savaş dönemi sonrasında sağlık problemleri ile uğraş içinde ve az bir nüfus devralan Türkiye, sosyal ve ekonomik alanlarda ilerleme kaydedebilmek, dış kaynaklı emeller ve tehditlere karşı ülkeyi savunabilmek için nüfusunu artırmaya yönelik bir nüfus politikası takip etmeyi zorunlu görmüştür. Nüfusun artırılması için ise dışarıdan göçmen getirilmesi dönem şartları içerisinde kısa sürede çözüme götürecek en garantili yol olmuştur (Duman, 2009, s. 474). Önemli bu iki sebebe bağlı olarak Türkiye'ye Balkanlardan yoğun bir göç hareketi yaşanmıştır. 1923-1938 yılları arasında Türkiye'ye Bulgaristan'dan 180.979, Yugoslavya'dan 111.273 ve Romanya'dan 113.760 göçmen gelmiştir (Geray, 1962, ek tablo 2). Rakamların da doğruladığı üzere Türkiye yoğun bir göç hareketi ile karşı karşıya kalmıştır.

Gelen muhacirler ilk olarak Trakya bölgesine yerleştirilmişlerdir. Sonraki dönemlerde ise muhacirlerin çoğunluğu Doğu Anadolu bölgesine, bölge içerisinde ise yoğun olarak Elazığ iline yerleştirilmişlerdir. 1932 yılında Romanya'dan gelen 83 nüfus 23 hane, Yugoslavya'dan gelen 82 nüfus 24 hanede Diyarbakır'a yerleştirilmiştir. 1933 yılında da 2360 nüfus 468 hane Beyazıt iline, 15 nüfus 2 hane Elazığ iline, 4088 nüfus 987 hane Kars iline, 135 nüfus 27 hane Malatya iline, 1197 nüfus 416 hane Muş iline, 582 nüfus 113 hane Van iline yerleştirilmiştir (BCA, 030.10/ 81.531.8). 1933 yılından 1935 yılının sonu itibariyle 5.600 nüfus olan 1419 ailede Elazığ'a iskân edilmiştir (Cumhuriyet, 16.09.1936, s.4). 1938 yılına kadar geçen zamanda I. Umumi Müfettişliği'nin yetki alanı içerisinde olan Diyarbakır, Elazığ, Urfa, Bitlis, Hakkâri, Van, Siirt ve Mardin illerine çoğunlukla Romanya ve Bulgaristan'dan gelen 20.558 muhacir iskân olunmuştur (Ulus, 04.01.1938, s. 6). Göçmenler için bu göç kurtuluş olarak, Türkiye için ise nüfus olarak görünse de, her iki taraf için bu göç hareketinin ekonomik yönü zorlayıcı olmuştur.

Sınırlı ekonomik bütçeye sahip olan Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşu ile birlikte mübadilleri kabul etmiştir. Mübadiller iskânında, Mübadele İmar ve İskân Vekâleti aracılığıyla devletin tüm imkânları kullanılmış, bu şartlarda yeni bir göçmen hareketini karşılayıp iskânlarını yapmak ekonomik olarak imkânsız görülmüştür (TBMMZC, D. 5, C.6, s. 78). Öyle ki bütçenin sınırlı olması sebebiyle Mübadele ve İskân Vekâleti, mübadilleri dahi Mübadele İmar ve İskân Kanunu'nun 8. Maddesinde yer alan Vekâlet, gerektiği durumlarda terk edilen emlaktan yararlanabilir maddesinden hareketle Rum ve Ermeni nüfusun bıraktığı yerlere yerleştirerek gideri azaltmaya çalışmıştır (Sofracı ve Kayam, 2019, s. 194). Dolayısıyla bu şartlar altında Balkanlardan gelen göçmenler ancak serbest iskân olma yani iskân hakkı talep etmeme şartı konularak bu şartla gelenler kabul edilebilmiş ve yerleşmelerine izin verilmiştir. İskân talep etmeden gelmeyi kabul eden göçmenlerin, yanlarında kendi kendilerine yetecek ekonomik olanaklarını beraberlerinde getirmeleri gerekmiştir. Türkiye Cumhuriyeti, bu konuda göçmenleri yalnız bırakmayarak hem göçmenlerin haklarını korumak hem de yanlarında mallarını getirebilmelerini sağlamak amacıyla sözleşmeler imzalamıştır. Bulgaristan ile Dostluk Antlaşması ve Oturma Sözleşmesi 18 Ekim 1925 tarihinde imzalanmıştır. Bu sözleşme ile Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç hareketleri düzenli bir şekilde başlamıştır. Aynı şartlar, Yugoslavya ve Romanya'dan gelecek göçmenler için de kabul edilmiş ve uygulanmıştır. Sözleşme ile göçler, büyük yığınlar halinde yapılmamış ve taşınabilir malları ile hayvanlarını beraberlerinde getirebildikleri için Türkiye'yi ekonomik olarak rahatlatmışlardır (Öksüz, 2000, s. 177).

1928'e kadar gelenlerin çoğunluğu ziraatla uğraşan müstakil çiftçiler oldukları için arazi satışından elde ettikleri önemli miktarda nakit paralar ile Türkiye'ye gelmişlerdir. Böylece Türkiye, ilk beş yıllık süre içinde hem iskân masrafı yapmamış hem de önemli miktarda bir sermayenin ülkeye girişini sağlamıştır. Ancak bu durum karşısında Romanya Hükümeti, ülkedeki zenginliğin yavaş yavaş dışarıya çıktığının fark edilmesi üzerine engellemeye yönelik girişimlerde bulunmuştur. Türkiye bu süre içinde göçmenleri rahatça kabul etmiş olmasına rağmen 1932 yılında yaşanan yoğun göç hareketi karşısında göçmenlerin sevk, iaşe ve iskân masraflarını karşılayamayacağını belirterek, Bükreş elçiliğinden muhtemel bir kitlesel göçün önlenmesini istemek zorunda kalmıştır (Duman, 2008, s. 28,30).

Bazı göçmenler ise, yeterli imkânlarla sahip olmadıkları halde Türkiye'ye kabul edilmek için yardım talep etmediklerini beyan ederek gelmişlerdir. Ancak ilerleyen yıllarda göçmenlerin maddi olarak kötü duruma düştükleri ve devletten yardım bekledikleri görülmüştür. Bunun üzerine 1926 yılında kabul edilen İskân Muhtırası'nın 5. Maddesinde bütçenin müsaadesi olduğu takdirde, 1 Temmuz 1926 tarihinden itibaren hariçten kabul edilen ve dâhili memlekette nakilleri icra edileceklerden "ciddin muhtacı muavenet" olanlara arazi verileceği belirtilmiştir. 6. Madde de ise, yine aynı şartlarda olanlar ve ek olarak hasta ve çocuk, zayıf olanların ise iskânlarından iki ay sonraya kadar işeleri para ödemeksizin karşılanacağı, bütçede olmaması halinde ise Hilal-i Ahmer gibi müesseselerden karşılanması kararlaştırılmıştır (Kökdemir, 1952, s. 193). Göçmenlerin zor duruma düşmelerinin önüne geçmek için bütçe şartları zorlanarak, göçmenlere arazi ve belirli süre işelerinin sağlanmasına çalışılmıştır. Yani göçmenler Türkiye'ye gelmek uğruna zor duruma düşmeyi kabullenmiş olsa bile devlet sınırlı bütçesine rağmen yardım elini uzatmadan duramamıştır. Dönem içerisinde Türkiye, sadece dışarıdan gelenlerin değil aynı zamanda içerde de çeşitli grupların iskânı ile meşgul olmuştur. Şark mültecilerinin, konar-göçerlerin, afetzedelerin ve Doğu bölgesinde yaşanan çeşitli isyan hareketlerine bağlı olarak vatandaşların doğu vilayetlerinden batı vilayetlerine nakillerinin yapılması gibi çeşitli iç iskân faaliyetlerini de yürütmek zorunda kalmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin yürütmek zorunda olduğu tüm bu iskân faaliyetleri ve içinde bulunduğu durum şöylece özetlenmiştir:

Savaşlar ve sonrasında yaşanan olaylar nedeniyle mülkleri zarar gören halk ordu ile birlikte bu yıkımdan zarar görmemiş olan daha güvenli ve sakin durumdaki Akdeniz kıyılarına göç etmek zorunda kalmıştır. Felaketzedelerin gruplar halinde ve bölge bölge gerçekleştirdikleri göçler, bu bölgelerde nüfus patlamasına yol açmış, uzun süren yıpratıcı savaşlar, milletin elindeki tim varlığını tüketmekle birlikte üretim kaynaklarını da bitme noktasına getirmiştir. Mübadele ile anavatana gelecek olan 500 bin halkın muhtaç olanlarının nakil ve işelerinin sağlanması ve bırakıp geldikleri yerlerdeki sosyal ve iktisadi hayatlarına uygun iskân bölgelerinin tespitinin yapılması gerekmektedir. Bunun yanı sıra kendilerine üretim araçları sağlanması, istikrarlı bir hayat düzeninin kurulması çabucak yapılarak, faydalı ve üretici unsurlar haline getirilmeleri yoluyla kendilerine memleketlerindeki hayat şartlarının sağlanması her açıdan oldukça zor olmuştur. Dünya tarihinde görülmemiş şekilde mal ve şahıs mübadelesi gibi yeni ve zorlu bir gelişme yaşanırken memleketin genel durumu da dikkate alındığında, alınacak önlemler ile tam anlamıyla başarıyı yakalamak mümkün olmayacak kadar zor görülmüştür. Bu zor şartların üzerine yapılabilecek hazırlıkların bile yapılamadan mübadillerin büyük gruplar halinde nakillerinin yapılmak zorunda kalınması, imkânları daha da zorlaştırmıştır. Tüm bu şartlar altında dahi Vatan savunması uğruna varlıklarını kaybedip iltica eden vatan evlatlarının elbette ki açıkta kalmalarına müsaade edilmeyecektir. Ülkenin her tarafının düzene ve imara ihtiyacı vardı ve gelenlerin iskânın da kullanılabilecek firari Rumların terk ettikleri binaların hemen tamamı oturulamaz halde yani onarıma ihtiyaç duymaktaydı. Uzmanlık gerektiren muhacirlerin iskânı konusunda işleri yürütecek unsurları bulmak, iskân ve imarın gerçekleşmesi için gerekli olan sermayeyi ve araçları bulmak mümkün olmayacak derecede zordur (İskân Tarihçesi,1932, s. 12-13).

Türkiye savaştan çıkmış savaşın yaralarını sarmaya uğraşan bir ülke iken yoğun şekilde iskân edilmesi gereken nüfus ile karşı karşıya kalmıştır. İçinde bulunduğu şartların zorluğuna hatta imkânsızlığına rağmen iskân işlerini yürütmeye çalışmış ve eksiklikler olmasına rağmen başarmıştır. İmkânsızlıklar içerisinde Milli Mücadele'yi başarmış bir ulus olarak Türkiye Cumhuriyeti yine imkânsızlıklar içerisinde iskân işlerini yürütmeyi zor da olsa başarmıştır.

3. İskân Faaliyetinde Kullanılan Bütçe

Cumhuriyet hükümetleri tarafından içinde bulunulan şartlar dâhilinde iskân faaliyetlerini yürütmek için imkânlar doğrultusunda bütçeler ayrılmıştır. Mübadillerin gelmesiyle birlikte ilk olarak mübadillerin iskân işlerinin yürütülmesi ve savaşlar ile harap olan bölgelerin imarı için Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti adıyla 13 Ekim 1923 tarihinde bir vekâlet kurulmuştur. 18 Ekim 1923 tarihinde ise Resmi Gazete 'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (Resmi Gazete, 18.10.1923, s. 1). Mübadele, İmar ve İskân Vekâlet'inin kuruluşundan itibaren, 1923 yılı bütçesi için Ekim ayında, 6.125.000 lira istemiş ve 6.125.277 lira 50 kuruş ödenek konulması, bakanlar kurulu tarafından kabul edilmiştir (BCA, 030.18.1.1/ 7.38.10). Bütçenin, 6.000.000 lirası Türkiye'ye gelecek olan göçmenlerin taşınmaları ve işeleri, geriye kalan paranın ise, memur maaşları için ayrılması planlanmış ve bütçe miktarı 6.095.183 lira olarak kararlaştırılmıştır. Paranın kullanıma açılan 3.221.431 lirasından,

52.700 lira yakacak, 327.630 lira inşaat ve tamirata, 120.800 lira nakliyata gibi işler için kullanılır iken 32.397 lira tarım araçları, tohumluk ve hayvan için, 2.302.808 lira iskân ve mübadele masrafları için harcanmıştır. Giderlerin toplamı olan 3.136.335 liradan artı kalan paranın ise personel harcamaları ve diğer işler için kullanılmak üzere ayrılmıştır. Ayrıca, bu para ile Antalya, Konya ve İstanbul hariç olmak üzere 4412 ev tamir edilmiştir. Bütün bunlara ilave olarak da 1924 yılının Ocak ayına kadar gelmiş olan 120.000 mübadilden 98.262'iaşe olunmuş, bunlardan 2489 kişi yollarda, 47.524 kişi misafirhanelerde 20.805 kişinin de iskelelerde iki ay beslenme ihtiyaçları karşılanmıştır. Memura 33.204 lira maaş ödenmiştir (TBMMZC, D.2.C.7/1, s. 1061). İskân işlerinin masraflarını karşılamada vekâlete ayrılan bütçe yeterli olmamıştır. Bununla ilgili talimatname yayınlanarak Vekâlete ayrılan bütçenin kısıtlı olduğunun ve harcamaların dikkatli yapılması gerektiği belirtilmiştir (BCA, 272.00.79/ 72.2.30). Diğer bir belgede ise Mübadele ve İmar Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 1923 yılı son altı aylık masrafı için bütçeye 3.050 447 lira konulmasına karar verilmiştir (BCA, 30.18.1.1/ 7.32.19). 1923 yılı bütçesine mübadiller dışında Şark mültecilerinin iç iskânında kullanılmak üzere 150.000 lira ek bütçe de ayrılmıştır (TBMMZC, D.1.C.28, s. 253). Vekâletin 1924 yılı bütçesi 7.000.000 lira olarak belirlenmiştir (Vatan, 20.01.1924, s. 2).

11 Aralık 1924 tarihinde, 529 Numaralı Kanun ile Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti kaldırılarak Dâhiliye Vekâleti'ne devredilmiştir.¹1925 yılında Dâhiliye Vekâleti'ne bağlı olarak kurulmuş İskân Müdüriyeti Umumiyesi'nin bütçesi 14.000.000 lira olarak belirlenmiştir (Vatan, 23.09.1924, s. 1). Doğu ve Güneydoğu bölgesine Muhacir yerleştirilmesi gerektiğini belirten raporda da bütçe konusuna değinilerek, 1925 senesinde 50.000 nüfusun iskân edileceğinden, 7.000.000 liranın 1926 yılı bütçesine ilave edilmesi istenmiştir. Ayrıca Muhacirlere verilecek bina, iaşe, tohumluk, hayvan ve zirai aletlerin ödemesinin 20 yılda yapılmasına karar verilmiştir. 10 yıl içerisinde Yugoslavya, Bulgaristan, Kafkasya'dan gelecek 500.000 nüfusun bölgeye iskân edilebilmesi için ise bütçeye 5.000.000 lira ayrılması gerektiği bildirilmiştir (BCA, 30.10/ 70.461.1). 1926-1929 yılları arasında iskân işleri için bütçeye konulan miktarlar ve yapılan harcamaların miktarı tabloda verilmiştir.

Tablo 1. 1926-1929 yılları arasında İskâna ayrılan ve harcanan miktarlar

Yıl	Bütçede ayrılan miktar	Harcanan miktar
1926	1.446.116	889.930
1927	2.060.859	1.008.713
1928	1.018.433	725.949
1929	1.417.690	970.784

İskân Tarihçesi, 1932, s. 135

Belirtilen tarihler arasında mübadillerin gelişleri yavaşladığı için olsa gerek bütçeye konulan miktarların tümünün harcanmadığı görülmektedir. 1926 yılında iskân işlerine ayrılan miktarın %61.53'lük kısmı harcanır iken, 1927 yılında % 48.94'ü, 1928 yılında %71. 28'i, 1929 yılında ise %68.47'lik kısmı harcanmıştır. Yıllar içinde en fazla miktar 1927 yılı için ayrılmış ve bu miktarın %48'i harcanmıştır. Diğer yıllar değerlendirildiğinde ise konulan miktarların ve harcama yüzdeleri yakındır. Öte taraftan mübadiller için 1923-1928 yılları arasında toplam 9.341.588.39 lira para harcama yapıldığı belirtilmiş ve harcanan miktarın yıllara göre dağılımı şu şekilde verilmiştir.

¹ <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/Kanunlar/KARARLAR/kanuntbmmc003/kanuntbmmc00300529.pdf>

Tablo 2. 1923-1928 yılları mübadiller için harcanan miktar

Yıl	Toplam harcama (Türk Lirası)
1923	798.737.08
1924	4.952.208.83
1925	1.326.849.08
1926	473.877.62
1927	1.292.970.99
1928	496.944.79

(Çataklı, 2019, s.194)

Tabloya göre en fazla harcama mübadillerin yoğun olarak iskânlarının yapıldığı 1924 yılına aittir. Takip eden en fazla miktar yine yoğunluğun devam ettiği 1925 yılına aittir. 1928 yılına gelindiğinde ise bu miktarın azaldığını görüyoruz.1930 yılında iskâna ayrılan bütçede indirim yapılmıştır. İndirim, hizmete lüzum kalmadığından ve ihtiyaçların azaldığı tespiti yapılarak hükümet tarafından istenmiştir. Bu yıl için Dâhiliye Vekâleti bütçesine iskân ile birlikte 1.055 264 lira ayrılmıştır (Öztürk, s. 279). Ancak Balkan muhacirlerinin gelmeye başladığı 1932 yılında ise, 1932 bütçesine muhacirler için konulan 50.000 liranın yetersiz olduğunun anlaşılması üzerine Van, Elazığ ve Muş'a yerleştirilecek göçmenler için gerekli olan 200.000 liranın, Duyun-u Umumiye'den Dâhiliye Vekâletine aktarılmasına karar verilmiştir (BCA, 30.18.1.2/ 31.61.9). Göçmenlerin yoğun olarak geldiği yıllarda iskân için ayrılan miktarlar yeterli gelmeyerek ek kaynak sağlanmaya çalışılmıştır.

1935 yılında iskân işlerinin Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'ne bırakılması düşünülmüş ve meclise sunulan teklif olumlu karşılanarak kabul edilmiştir. 18 Kasım 1935 tarihinde, 2849 Sayılı Kanun kabul edilerek iskân işleri Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'ne devir edilmiştir. Ayrıca yerleştirme işlerinin ayrı bir bütçe ile yönetilmesi kanun da yer almıştır. Kanun ile iskân Umum Müdürlüğü'nün 1935 yılı bütçesi 1.049.230 lira olarak belirlenmiştir. Bu miktarın 47.148 lirası memurların maaşı, 2.082 lirası geçici tazminat, geri kalan 1.000.000 lira da iskân genel masrafları olarak dağıtılmıştır. En büyük miktarın ayrıldığı iskân genel masraflarının içerisine, muhacirlerin sevk, barındırma, iâşe, aydınlatma, ısıtma ve tedavi masrafları, hariçten getirilecek muhacirlerin celp masrafları, arazi, emlak ve tohumluk ile zirai aletlerin ve hayvanların dağıtımı, muhacirler için yapılacak evlerin inşa, tamir ve arazi bedelleri gibi geniş bir kullanım alanını kapsamaktadır. Diğer fazla miktar olan 47.148 lira memurların maaşı için ayrılmıştır (Resmî Gazete, 21.11.1935, s. 5791-5794). Balkan göçmenlerinin yoğun olarak geldiği dönem olan 1936 yılında yayınlanan bir kararname ile muhacir iskânı işleri için fevkalade kaynaklardan temin edilmek üzere 1.750.000 lira ödenek sağlanmasına karar verilmiştir (BCA, 30.18.01.02/ 66.53.15). Aynı yıl Dâhiliye Vekâleti Bütçesinde bulunan 486 liranın iskân Umum Müdürlüğü bütçesine aktarılması istenmiştir (BCA, 30.18.1.2 /63.27.4). 1936 yılı için ayrılan bütçe miktarı 1935 yılından fazladır. 1935 yılında bütçesinde yapılan harcamalara da ise en fazla miktar iskân genel masraflarının için kullanılmıştır. Bu ayrılan bütçenin %95'ini oluşturmaktadır. Memurlar için ise ayrılan miktar ise bütçenin % 4.49 sine denk gelmekte iken geriye kalan %0.19'u ise geçici tazminat için kullanılmıştır. Ayrılan paranın %95'lik gibi büyük bir kısmı iskân işleri için kullanılmış, iskân memurlarının maaşları ise bütçenin sadece %4'lük kısmına denk gelmiştir. Yani bütçenin önemli kısmı vatandaşın iskân işleri için kullanılmış, memurlara maaş olarak az bir miktar ayrılmıştır.

Muhacirlerin 1922 yılından 1937 yılı sonuna kadar devlet bütçesine getirdiği maliyet, 30.191. 851 lira civarındadır. Yapılan harcamaların mali boyutu çeşitli bakanlıkların 1923-1938 yılları arasında bütçeden aldığı payla karşılaştırıldığında miktarın büyüklüğü anlaşılmaktadır. Göçmenlerin iskânı için ayrılan bu miktar, Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti'nin yedi yıllık bütçesinden aldığı paydan Müdafaa-i Milliye Vekâletinin 1924 yılı bütçesinden aldığı 27.279.386 liralık tahsisattan fazladır (Baytal, 2017, s.1402). 1924 yılında iskân harcamalarının bütçe payı 3,7 iken 1925 yılında harcamaların payı 1,3 olmuştur. Ardından gelen 1926 yılında harcama payı 0,5, 1927 yılında 1,0, 1928 yılında 0,3 1929 yılında ise 0,4 olmuştur (Üğre, 2010, s. 113-118). Verilerden anlaşılacağı üzere bütçede iskân harcama payları içerisinde en fazla pay 1924 yılına aittir ki bunun nedeni mübadillerin gelişleri ile birlikte taşıma iâşe, barınma gibi geçici masraflarında bu yıl yapılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Verilen karşılaştırma ve rakamlardan anlaşıldığı üzere miktar devletin başka bir alanda yatırım yapılabileceği kadar büyük bir miktardır. Ancak iskân işlerinde kullanılan bu miktarları devlet için külfet ya da boşa harcanmış bir para olarak görmemek

gerekir. Nüfusa ihtiyacı olan ve nüfus politikasını, nüfusunu artırma üzerine kurmuş bir devlet için bu miktarları nüfusa yapılmış yatırım olarak görülebiliriz. Üstelik bu yatırım üreterek her alanda ülkenin gelişimine katkı sunacak geleceğe yapılmış yatırımdır.

1934 yılının Haziran ayından 1937 yılının sonuna kadar gelen ve getirilen göçmenlerin iskânları ve üretici hale getirilmeleri için bu yıllar içerisinde toplanan bütçe ile hepsinin tam olarak veya kanunun tarif ettiği şekilde iskân edilmesine imkânın olmadığı belirtilmiştir. Bunun yanı sıra ödenek olmaması yüzünden bir kısım göçmene ait evlerin yapılmadığı ve çift hayvanı ve malzemesinin verilmemesi ve eksik kalan bu ihtiyaçların tamamlanabilmesi için 14.000.000 liraya ve 1938 senesi içinde geleceklerin yeniden karşılanacak ihtiyaçlarının temini için de fazla ödenek konması isteği Vekiller Heyeti'ne bildirilmiştir. Vekiller Heyetine bildirilen bu isteklerin üzerine bütçenin yetersizliği ve yapılacak işlerin fazla olması sebebiyle göçmenlere yapılacak yardımların daha kısıtlı ve bütçe olanaklarına uygun bir şekilde yapılabilmesi ve hükümetten destek istenmemek şartıyla gelmek isteyenlerin kabullerinin tali bir komisyon tarafından araştırılmasına karar verilmiştir. Tali komisyon yaptığı araştırma neticesinde iskâna ayrılan bütçe de tasarruf yapılacak alanları açıklamıştır. Göçmenlere verilen ev için 2510 Sayılı Kanun ile göçmenlere ev yapmak üzere arsa verilmesi veya inşaatta kendileri çalışmak üzere ev yapımında kullanılan malzemelerin veya evin verilmesi uygun görülmüştür. Yapılan incelemeler sonucunda ise arsa verildiği takdirde göçmenlerin ev yapacak durumlarının olmadığı, evin verilmesinin uygun olduğu ancak buna da devletin bütçesinin uygun olmadığı nedeniyle evin yapımında kullanılacak inşaat malzemelerinin verilmesi ve göçmenlerin ev yapımında çalışmasının bütçe için uygun olacağı sonucuna varılmıştır (BCA,30.10 /123.880.1).

1945 yılında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı bütçesi içinde iskân işleri için 1.145.143 lira ayrılmıştır². 1946 yılı bütçesinde iskâna geçen yıl ile aynı miktar olan 1.145.143 lira konulmuştur.³ 1947 yılında yapılacak iskân işleri için ise 1.000 000 lira ayrılmıştır.⁴ 1948 yılı için bütçede iskân işlerine önceki yıldan 200 lira fazla olan 1.200 000 lira ayrılmıştır.⁵ 1949 yılında iskân işlerinde kullanılacak miktar da 1.500 000 lira olarak belirlenmiştir.⁶ İskân teşkilatının işlerin yürütülmesinde ve gelişen yeni durumlar karşısında yetersiz kalması, 1940'lı yılların koşullarına uyum sağlayamaması ve toprak ve iskân politikaları arasında kopuklukların yaşanması sonucunda iskân işlerine yönelik yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. İskân ve Toprak İşleri Genel Müdürlüklerinin birleştirilmesi hakkındaki kanun tasarısı ile ilgili hazırlanmış ve meclisin gündemine gelmiştir. Tasarının aldığı son şekle göre, İskân ve Toprak İşleri Genel Müdürlükleri, Toprak ve İskân Müdürlüğü adını alarak, Tarım Bakanlığı'na bağlanmıştır. Tasarı, 30 Mayıs 1950 tarihinde yürürlüğe girmiştir (Ulus, 11.3.1950, s. 2).

1950 yılı bütçesi Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı bütçesi içerisinde iskân giderleri için 1.745.500 lira ayrılmıştır. Bu miktarın 75.000 lirası, taşıma giderleri, 500.000 lirası, yiyecek giderleri, 10.000 lirası, giyecek giderleri, 35.000 lirası, kira karşılığı, 10.000 lirası, tedavi giderleri, 200.000 lirası, muhacir ve mülteciler için derneklere yaptırılan giderlerin iadesi içindir. Diğer kısmı da 2.500 lira, kırtasiye, 2.500 lira, döşeme ve demirbaş, 3.000 lira, aydınlatma, 6.500 lira, ısıtma, 1.000 lira, yayın işleri ve 900.000 lira ise başka her çeşit giderler için ayrılmıştır.⁷ 1951 yılı bütçesi ise Toprak ve İskân Genel Müdürlüğü bütçesi içerisinde 1.520.000 lira olarak belirlenmiştir. Bu bütçenin 175.000 lira dışında iskân işleri taşıma giderleri miktarı olarak ayrılmıştır.⁸ Bulgaristan'dan yoğun göçlerin yaşandığı bu yıllarda göçmenler için yapılması gerekli olan masrafları Barkan, günde 60 kuruş iase bedeli, 2 lira yollama, 180 kuruş çeşitli giderler olmak üzere sınırdan girmesi ile barınma yerine gidene kadar geçen 12 gün ile barınma yerinde geçecek 15 gün içinde 20 lira harcama yapılacağını hesaplamıştır. Hesaba göre Mart ayına kadar gelmiş olması lazım gelen 80 bin muhacir için 1.600 000 lira harcama yapılması gerektiğini ancak bu miktarın 1950 ve 1951 yılları bütçesini aştığı, öte yandan üretici duruma getirilebilmeleri için yapılacak harcamaların da hesaba katıldığı takdirde Türk ekonomisinin yükünün ağır olduğu açıkça ortaya çıkarmıştır. Muhacir iskânı işleri için karşılıklı paralar fonundan Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğüne verilen 30.000 000 lira ve Göçmenlere Yardım Cemiyeti tarafından elde edilen 7.000.000 liralık iane parası bulunmaktadır. Bunların kullanılması ile devletin bütçesini zorlayacak ve normal kaynaklarla mümkün olmayacak göçmenlerin yerleştirilmesinin sadece üçte birinin iskânlarının kötü şartlar altında sağlanmış olabileceği belirtilmiştir (Barkan, 1949, s. 214).

² <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR KARARLAR/kanuntbmmc028/kanuntbmmc028/kanuntbmmc02804817.pdf>

³ <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR KARARLAR/kanuntbmmc0700012ss0005.pdf>

⁴ <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR KARARLAR/kanuntbmmc029/kanuntbmmc029/kanuntbmmc02904997.pdf>

⁵ <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR KARARLAR/kanuntbmmc030/kanuntbmmc030/kanuntbmmc03005161.pdf>

⁶ <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR KARARLAR/kanuntbmmc031/kanuntbmmc031/kanuntbmmc03105350.pdf>

⁷ [https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR KARARLAR\(kanuntbmmc032/kanuntbmmc032/kanuntbmmc03205561.pdf](https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR KARARLAR(kanuntbmmc032/kanuntbmmc032/kanuntbmmc03205561.pdf)

⁸ <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KARARLAR KANUNLAR/kanuntbmmc033/kanuntbmmc033/kanuntbmmc03305751.pdf>

Yerleştirilecek olan göçmenlerin gelişleri, geçici barınmaları sonrasında üretici hale getirilerek kendi kendilerine yetebilecek seviyeye ulaştırılmaya çalışmaları üstelik bunları ekonomik olarak yeni kalkınmaya çalışan bir ülkenin yapacak olması elbette ekonomik olarak zor olmuştur. Ekonomik olarak güçlü olduğu kabul edilse dahi bu kadar yoğun nüfusu aç ve açıkta bırakmadan yerleştirecek yer sağlamak bile kendi başına oldukça zor bir iştir. Yani iskân aslında başta ekonomi olmak üzere birçok alanla doğrudan ve dolaylı olarak ilgilidir. Dolayısıyla ekonomi gerektiren iskân faaliyetleri için devlet çeşitli yardımlardan da yararlanmak zorunda kalmıştır.

Mübadele İmar ve İskân Vekâlet'inden Mustafa Necati Bey, Türkiye'ye gelmiş ve belirli bölgelerde yığılmış olan göçmenlerin beslenme ihtiyaçlarının Hilal-i Ahmer tarafından karşılanmasını istemiştir. Hilal-i Ahmer, bu istek karşısında bütçe sıkıntılarında bahsederek, hem bu iş hem de mübadele göçmenlerin gelmeye başlamasından sonra kullanılacak ancak 500.000 liralık ödeneğinin olduğunu bildirmiştir. Üstelik bu paranın yalnızca göçmenlerin beslenme gereksinimleri için değil, cemiyetin beslenmeden, sağlık sorunlarına hatta barınma ihtiyaçlarının karşılanmasına kadar göçmenler için elinde bulundurduğu ödenek olduğu da belirtilmiştir. Sonunda İstanbul'a gelen ve gelecek olan göçmenlere iase yardımında bulunulabileceği, bu iş için ayrılabilir 250.000 lira karşılığında ancak 90.000 kap yemek verilebileceği kararına varılmıştır. Yarım milyona yakın insanın toplu olarak yer değiştirmesinde, bir yardım kurumu olan Hilal-i Ahmer Cemiyetinin ayrabildiği para göçmen başına günde bir kap yemek dağıtımını yapabilecek kadar bile değildir (Arı, 2000, s. 43).

Cemiyet, göçmenlerin gelmeye başlaması ile birlikte elindeki bütün parasal kaynakları tüketmiştir. Mübadele göçmenlerine harcayabileceği miktar sadece 18.990 lira kalmıştır. Vekâlet ile anlaşma yapmış olması ve üstlendiği görevin ağırlaşmış olması nedeniyle hükümet bu yardım kuruluşuna parasal destek aktarmayı zorunlu görmüştür. 1924 yılı göçmen işlerinde kullanılmak ve yardıma gereksinimi olan göçmenlere dağıtılmak üzere, 500.000 liralık bir kaynak ayırmıştır (Arı, 2000, s. 68). Gazetelerde de çeşitli yardım kampanyaları düzenlenerek destek istenmiştir. Hilal-i Ahmer, muhacirler için gazeteler aracılığıyla yardım çağrılarında bulunmuş ve çağrılara kulak veren halktan çeşitli yardımlar toplanmıştır.

1924 yılının Mayıs ayına kadar halktan toplanan ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından Mübadele, İmar ve İskân Vekâlet'inin emrine göçmenlere dağıtılması için verilmiş olan yardımın tutarı ve türü şu şekildedir: 132.085 liralık pantolon, ceket ve kaputun yanı sıra 52.716 lira tutarında kadın, erkek ve çocuk çamaşırı, ayakkabı 8.008 liralık, çorap 7.003 liralık, bunların yanı sıra ısınma da kullanılacak 64.722 liralık battaniye verilmiştir. İlave olarak 10.289 liralık yatak takım, 7.594 liralık çeşitli elbiselik malzeme, kamyon, kamyonet ve otomobil, 10.236 liralık büyük ve küçük boyda çadır, 44.620 liralık tahta ve lata ve kadrun 38.465 liralık, oluklu saç levha 71.075 liralık, baraka olarak da 325.800 lira tutarında ve hastane ve aşevi malzemesi 33.547 liralık olarak verilmiştir. Bütün bu gelirlerin parasal değeri olarak maliyeti 1.020.726 lira tutarındadır (Çataklı, 2019, s.186). Hilal-i Ahmer Cemiyeti göçmenler için 1923 yılında 118.990 lira 48 kuruş mübadele ahali için, 1.221 lira 42 kuruş tutarında da muhacirlere yardım amacıyla, 1924 yılında 435.491 lira 65 kuruş harcama yapmıştır (Uluğtekin ve Uluğtekin,2013:363-364). 1925 yılında İskân Müdüriyet-i Umumiyesinden 6142 lira Hilal-i Ahmer'e yardım gönderilmiştir. Aynı yıl içinde Hilal-i Ahmer, 62.474 lira 21 kuruş harcama yapmıştır (Uluğtekin ve Uluğtekin,2013, s. 474,476).

Kızılay mübadillere gösterdiği yardımları Balkan göçmenleri gelmesiyle de devam ettirmiştir ve toplamda Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından 1923-1933 yılları arasında, yardıma ihtiyaç duyan göçmenlere 13.641 lira 76 kuruş, 769 milim yardım edilmiştir. Ahali mübadelesi için kullanılan para da, 624.836 lira 82 kuruş, 670 milim olmuştur (Arı, 1991, s. 46). 1940 yılında 78,762 öğün tutan sıcak ve soğuk yemek ve gidecekleri yerlere kadar yol kumanyası Bulgaristan, Yugoslavya ve Romanya'dan gelen 1574 göçmene verilmiştir. 1950 yılında Bulgaristan'dan gelen göçmenlere Kızılay misafirhanelerinde 499.825.12 liralık giyecek ve 75.000 lira değerinde 3000 battaniye dağıtılmış, ayrıca geçici olarak barınması için 4.500 liralık nakdi yardım Samsun ve Akşehir'e yollanan göçmenlere gönderilmiştir (Akgün ve Uluğtekin, 2001, s. 254-256). Bulgaristan Türkleri için Kızılay, 14.798.44 lira bina inşaat ve tamir masrafları, 15.699.72 lira demirbaş eşya ve levazım, 368.848.69 lira erzak ve yakıt olmak üzere toplam 399.364.85 lira harcama yapmıştır. 1951 yılında da 30.132.10 liralık aynı yardım ve 104.108.41 lira da nakdi yardım yapmıştır (Uğurlu, 2022, s. 86). Yine Bulgaristan Türkleri'nin nakil ve konaklamaları için DP, 200.000 lira harcamıştır. Tarım Bakanı Nihat Eğriboz ise, göçmenlere her aile için 5500 lira yardım yapılacağını bildirmiştir. Verilen bu yardımın 1400 lirası ile göçmenlerin ev yapmaları, arta kalanı ile de ziraat aleti ve hayvan almaları uygun görülüş böylece Bulgaristan göçmenlerinin ev ve araç gereç ihtiyaçları karşılanmıştır. Üretim yapmaları için toprak ihtiyaçları ise her aileye yarım dönüm bahçe ve 200-500 dönüm aralıklarında tarla verilmesi ile çözüme kavuşturulmuştur. Kırsal kesimde kurulan köylerde imar planına uygun olarak ortak kullanım alanları belirlenmiş ve buralara okul, cami, köy konağı gibi göçmenler için sosyal alanlar yapılmıştır. Bunların dışında Atatürk'ün manevi kızı Makbule Atadan da 1.000 lira yardımda bulunmuştur (Pınar, 2014, s. 78).

Gazeteler zaman zaman "göçmenlere yardım", "göçmenlere yardım borcumuz" başlıklarını atarak göçmenlere yardım toplamaya devam etmiştir. Halkın yaptığı yardımlara ilave olarak devletimize Müslüman ülkeler başta olmak üzere bazı Hristiyan dini liderlerinden de göçmenler için nakdi yardımlar yapılmıştır. Müslüman ülkeler içerisinde yardımlarıyla öne

çıkan Mısır olur iken, özellikle bu ülkede yaşayan Bolulu aşçı esnafı, 101 İngiliz lirasını Yunanistan'dan gelecek muhacirlere harcanmak üzere Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra göndermişlerdir. 5.000 liralık çek de Papa'nın İstanbul'da bulunan vekili Philipe tarafından da Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilmiştir (Baytal, 2017, s. 1042). Hilal-i Ahmer tarafından bir beyanname hazırlanmış ve birkaç dile çevrilerek, Gazi Mustafa Paşa'ya imzalatılmıştır. Bu şekilde yardım çağrısı meclis başkanlığı düzeyinde bir yardım çağrısı niteliğini almıştır. Bu çağrı ile birlikte Hindistan'dan Hilal-i Ahmer'e 6.974 lira gönderilmiştir (Arı, 2000, s. 104).

Bunların dışında 50 dolar tutarında tıbbi malzeme Dünya Sıhhat Teşkilatı İcra Konseyi tarafından, giyecek olarak kullanılacak 6 bin dolar değerinde eşya Kanada'dan, 2 bin takım giyim eşyası da Amerikalı Hrand Cevheriyan'dan, yiyecek olarak ise 60 ton buğday ve kuru fasulye Amerika'daki muhtelif mezheplere ait kiliselerin ortak teşkilatı olan World Council of Churches tarafından gönderilmiştir. Göçmenlere 100 bin lira Irak Kızılay'ı, 1000 dolar Amerikan Prudential Line, Deniz Yolları Şirketi, öte taraftan da kullanılmış eşyadan oluşan 50 tonluk malzemede Milletlerarası Kurtarma Komitesi tarafından gönderilmiştir. 1078 lira da Afganistan'da bulunan Türk Askeri Heyeti başışlamıştır. (Çolak, 2013, s. 131). Fuat Köprülü Roma'da toplanan Avrupa Dışişleri Konseyinde göçmen konusunda ayrıntılı açıklamalarda bulunarak göçmenlerin milletlerarası bir konu olduğunu belirtmiş ve Türkiye, Avrupa Yardımlaşma bürosuna başvurarak göçmenler için yardım yapılması isteğinde bulunmuştur. Bunun üzerine Avrupa için ayrılan 25 milyon dolarlık yardım Amerika tarafından Türkiye Cumhuriyeti'ne verilmesi uygun görülmüştür (Son Posta, 27.12.1950, s. 3). Türkiye mümessili aracılığıyla Oberhauser isimli Alman Şirketi İl Yardım Komitesi 3555 liralık yardım yapmayı uygun görmüştür (Akşam, 28.06.1951, s. 3). Yardımlardan anlaşılıyor ki, Türkiye göçmenlerin iskân edilmeleri ve ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla Türk halkının yardımlarına başvurmuş olmanın yanı sıra mübadil ve muhacirlerin yoğun olarak geldikleri yıllarda yabancı devletlerin yardımlarını da kabul ederek iskân bütçesine eklemiştir.

Bütçenin yetersiz olması nedeniyle emval-i metrukelere yerleştirilen veya bölgeye getirilen mübadillere ev yapımı ve onarımı, kış için yakacak, yiyecek gibi yardımlar yapılmıştır. Yardımların kalıcı olması ancak mübadillerin kendi kendilerine yetebilecek üretebilecek duruma getirilmeleri ile sağlanabilirdi ki bunun için Vekâlet yeterli ödeneğe sahip değildi. Bu sebeple mübadiller arasında kooperatiflerin kurulması ve desteklenmesi uygun görülmüştür. Çiftçilerin toprak, traktör, tohumluk ve hayvan alımı gibi konular için bir talimatname yayınlanmıştır. Talimatnameye göre belirlenen topraklar çiftçilere kura yolu ile dağıtılmıştır. Toprak dağıtımının bitiminde ise gerekli tarım için gerekli diğer ihtiyaçlar dağıtılmıştır. Böylece mübadillerin kısa zamanda üretici duruma gelmeleri sağlanmıştır. Uygulanan talimatnameler ve yardımlar ile hükümet 1925 yılına kadar yaşadığı ekonomik sıkıntıyı aşmayı başarmıştır (Erdal, 2006, s. 211).

Mübadillerden sonra Balkan göçmenlerinin de biran önce üretim yaparak kendi kendilerine yetebilecek seviyeye getirilmelerini sağlamak amacıyla toprak, tarım yapabilmek için araç gereç, tohum ürünleri dağıtılarak göçmenlere desteklenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla Ziraat Bankası aracılığıyla göçmenlere "zincirleme borçlanma" yöntemi ile tohumluk buğdayın dağıtılmasına karar verilerek tohum olarak kullanılacak buğdayın bedeli bir milyon lira değerinde olup iki yıl vadeli olarak dağıtılması uygun görülmüştür. 1936 ve 1937 yıllarında kabul edilen bu kanunlar ile Ziraat Bankası aracılığıyla göçmenlere dağıtılacak tohum amacıyla kullanılacak buğdayın bedeli ilk olarak 2.250.000 olarak sonrasında ise 3.750.000 liraya çıkarılmıştır. Düzenleme ile 1934 yılının sonunda göçmenlere uygun miktarlarda buğday tohumluk olarak verilmeye başlanmıştır. 1934-1938 yılları arasında Ziraat Bankası aracılığıyla 7.150.777 kilo tohumluk buğday dağıtılmış, dağıtılan buğdayların parasal olarak değeri ise 387.357 lira tutmuştur. 11.241.90 lira 1936 yılı için dağıtılmış iken, 1937 yılında daha az bir miktar olan 7.454.50 lira dağıtılmıştır. Bunlara ilaveten göçmenlerin barınması için yapılan evlerin 500 lira civarında olabileceği bilinmektedir (Duman, 2009, s. 485).

Göçmenlerin üretici hale getirilmesi için belirlenmiş göçmenlere dağıtılan çift hayvanı ve zirai alet dağıtımını yapılmaya çalışılmış ancak memlekette yeterli miktarda çift hayvanı ile aletin bulunmadığı ve ayrıca memleket içerisine iyi cins hayvanın girmesi de amaçlanarak bir düzenlemeye gidilmiştir. Ayrıca göçmenlerin ellerindeki paraları aynen çıkartamadıkları için mağdur olmamaları ve bir an önce üretime geçebilmeleri ve daha ucuza elde etmiş olmak için beraberlerinde çift hayvanlarını ve aletlerini getirecek olan çiftçi ailelere hükümetin belirlediği miktarda prim verilmesine kabul edilmiştir. Prim olarak;

Çiftçi ailelerinin kendileri ile birlikte getirebilecekleri beygir başına 35 lira verilmesi uygun görülmüş ancak bu sadece iki baş beygirle ile kısıtlanmıştır. Öküz, inek, manda için ise bir başa 25 lira verilir iken yalnız bir cins ile o cinsin iki başı ile sınırlı tutulmuştur. Araba konusunda da gelen çiftçi ailelerinin yanlarında getirebilecekleri arabanın bir tanesi için 20 lira, öte yandan yanlarında pulluk getirebilenlere de pulluk başına 5 lira verilebileceği belirtilmiştir. Böylece hem memlekete iyi cinsin girmesi sağlanmış olacak hem de göçmenler prim için hayvanlarını getireceği için üretim faaliyetlerine geçmeleri hızlı

olacaktır. Kısacası, yeterli hayvan bulunmadığı için dışardan elde edilecek hayvanlar hem ucuz hem de hızlı elde edilmiş olacaktır.

Bir diğer karar ise Hükümetten yardım istemeden serbest olarak gelmek isteyenler için verilmiştir. Dış memleketlerde emlak ve servet sahibi olan soydaşlarımız mallarını ellerinden çıkarmaları sonucu elde ettikleri servetleri ile bankada bulunan paralarını serbestçe getiremedikleri, mal getirdikleri takdirde ise gümrük vergisine tabi tutulmaları varlıklı kişilerin gelmesine engel olduğu tespit edilmiştir. Bunun üzerine maruz kaldıkları baskılardan kurtularak varlıklı kişilerin memleketimize gelmesi amacıyla gümrük vergisinden muaf tutulmuşlardır (BCA, 30.10 /123.880.1). Göçmenlere sağlanan gümrük muafiyeti mağdur ve varlıksız göçmenlerin gümrükten kolay geçiş sağlamasının yanı sıra varlıklı göçmenlerin ise mal varlıkları ile birlikte geçmelerini sağlayarak ülkeye kazanç getirisinin sağlanması amacıyla uygulanmıştır. Böylece bütçenin yetersizliği ve göçmen sayısının fazla olması çeşitli uygulamalar ve kısıtlamalarla giderilerek yeterli hale getirilmeye çalışılmıştır.

Sonuç

Üç kıtada yüzyıllarca hüküm sürmüş bulunan Osmanlı Devleti'nin parçalanması sürecinde başlayan göç hareketleri, yeni Türk devletinin kuruluşuyla birlikte devam etmiştir. Türk yurdu coğrafya olarak küçülürken, imparatorluk bakiyesi unsurların Anadolu'ya kontrollü ve kontrolsüz göçü devam etmiştir. Mübadiller gibi kontrollü, uluslararası ilişkiler ve hukuk çerçevesinde gerçekleşen göçler meselesi ile uğraşan Türkiye Hükümetleri, bu işi tam çözmeden Balkanlardan gelen yeni dalga, kısmen de kontrolsüz göçler almaya başlamıştır. Türkiye, enerjisinin ve imkânlarının bir kısmını bu göçmenlerin iskânı için harcamak zorunda kalmıştır. Genel anlamda bütün göçler iskân zorunluluğunu doğurmasa da, dağılan bir imparatorluğun bakiyesi olarak Türkiye Cumhuriyeti, yeniden yapılanma ve değişim sürecinin sonuçlarını yaşarken, yani henüz kurumları ve kuralları, sosyal ve ekonomik hayatı yeni düzene göre oturtamamışken aldığı göçler, iskân sorununu bir ölçüde Türkiye'ye dayatmıştır. Bu dayatma ve karşılaşılan yoğun göç hareketleri iskânın güçlü bir bütçe gerektirdiğini açığa çıkarmıştır. Özellikle mübadillerin gelişlerinin, savaşın getirdiği ekonomik buhrandan kurtulmaya ve bağımsız bir ekonominin temellenin atılmaya çalışıldığı bir dönem denk gelmiş olması Genç Cumhuriyetimizi ekonomik olarak zorlanmasına neden olmuştur.

Göç hareketlerinin mübadiller ile sınırlı kalmadığı gibi devletin güçlü bütçeye duyduğu ihtiyaç da bu dönemle sınırlı kalmamıştır. Mübadillerin iskânı ile birlikte içerde de Şark mültecilerinin iskânları gerçekleştirilmiştir. İç iskân hareketleri bununla sınırlı kalmadığı gibi bütçeye duyulan ihtiyaçta bu dönemle sınırlı kalmamıştır. Balkan muhacirlerinin iskânlarının gerçekleştirilmesi için de önemli miktarda bütçe kullanılmıştır. Bu dönemde yetersiz bütçenin farkında olunmasıyla muhacirlerden mal varlıkları ile gelmeleri istenmiştir. Muhacirlerin bu şekilde kabul edilmeleri ile bir süre bütçeye duyulan gereksinimin azaltmış olmasına rağmen bu uygulama mal varlıklarının dışarıya çıktığı gerekçesiyle göçleri veren devletler tarafından engellenmiştir. Bu da iskân için ayrılan bütçe miktarında tekrar artış yaşanmasına neden olmuştur. Genel olarak bakıldığında, en fazla bütçenin 1924 yılı için ayrılmış ve kullanılmış olduğunu görmekteyiz. Sonraki yıllarda bu miktar azalmaya başlamıştır ki bu azalış Balkan muhacirlerin geldiği dönemler olan 1934-1937 yıllarında artış göstermiş, bu dönemde gerekli bütçenin sağlanmasında zorluklar yaşanmıştır.

İskân için yeteri kadar bütçenin ayrılmadığı bu dönemlerde de iç ve dış yardımlara başvurarak, gerekli bütçenin yardımlarla sağlanıp iskânın tamamlanması amaçlanmıştır. İskân işlerinin hem devleti hem de göçmeni ilgilendiren iki taraflı bir durum olduğu bilinciyle hareket edilerek göçmenlerin mağduriyet yaşamaması için iskân faaliyetleri yardımlar kabul edilerek tamamlanmıştır. Bu bilinçle Göçmenlerin mağdur olmaması ve bir an önce üretmek ekonomiyi destek sağlamaları yani ülkenin de kazanması için iskâna gereken önem verilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti ulus devlet inşa etme ve nüfusunu artırma amacına uygun hareket ederek göçmenleri kabul etmiş ve bu amaçla elinden gelen tüm imkânları kullanıp göçmenlerin iskânlarını gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bütçenin yetersiz olduğu durumlarda halkın ve dış ülkelerin yardımlarına da başvurarak iskân için gerekli bütçeye sağlamayı ve göçmenleri mağdur etmeden iskânlarını gerçekleştirmeyi başarmıştır. Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik şartlarını ve göçmenlerin yoğunluğunu dikkate alarak, gerçekleştirdiği iskân faaliyetlerini değerlendirdiğimizde Türkiye Cumhuriyeti'nin başarılı bir iskân gerçekleştirdiğini rahatça söylenebilir.

Kaynakça

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA);

030.18.1.1/ 7.38.10 ; 272.00.79/72.2.30 ; 30.18.1.1/ 7.32.19 ; 30.10/ 70.461.1 ; 30.18.1.2 / 31.61.9 ; 30.18.1.2/ 66.53.15; 30.18.1.2/ 63.27.4 ; 30.10/ 123.880.1 ; 030.10/ 81.531.8.

TBMM Zabıt Ceridesi, D. 5, C.6, İ.1.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.2, C.7/1, İ.2.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.28, İ.4.

Sürelî yayınlar

Resmi Gazete, 18.10.1923, S.35

Resmi Gazete, 21.11.1935, S.3162

Resmi Gazete, 21.06.1934, S.2733

Akşam, 28.06.1951

Cumhuriyet, 16.09.1936

Son Posta, 27.12.1950

Ulus, 11.03.1950 ; 04.01.1938

Vatan, 20.01.1924 ; 23.09.1924

Kitap ve Makaleler

Akgün, S. K.- Uluğtekin, M. (2001). Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a II. (1. baskı). Türk Hava Kurumu Basımevi İşletmeciliği.

Akyüz, F. (2021). 1923-1929 Dönemi'nde Türkiye'de Denk Bütçe ve Kamu İç Borçlanması. CTAD 17(34), 741-773.

Arı, K. (1991). Mübadele Göçmenlerini Türkiye'ye Taşıma Sorunu ve İzmir Göçmenleri (1923-1924). Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 1 (1), 13-46.

Arı, K. (2000). Büyük Mübadele, Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925). (2. baskı). Numune Matbaacılık.

Babuş, F. (2006). Osmanlı'dan Günümüze Göç ve İskân. (1. Baskı). Ozan Yayıncılık.

Barkan, Ö.L. (1949). Türkiye'de Muhacir İskanı İşleri ve Bir İç Kolinazasyon Planına Olan İhtiyaç. İstanbul Üniversitesi İktisad Fakültesi Mecmuası 10(1-4), 204-223.

Baytal, Y. (2017). Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Muhacir ve Mültecilerin İskân ve İaşe Sorunları (1923-1930). O. Köse (Ed.), Geçmişten Günümüze Göç 2 (1. baskı,1393-1405) içinde. Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

Çataklı, İ. (2019). Yunanistan Mübadillerinin Yeni Türkiye'nin İktisadi Hayatına Etkileri (1923-1929). Türk İdare Dergisi 91(488), 173-201.

Çolak, F. (2013). Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye Göç Hareketleri (1950-1951). Tarih Okulu, (2013) XIV, 113-145.

Devellioğlu, F. (2001). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat. (18. baskı) Aydın Kitabevi.

Duman, Ö. (2008). Atatürk Döneminde Romanya'dan Türk Göçleri (1923-1938). Bilig, 45, 23-44.

Duman, Ö. (2009). Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskân Çalışmaları (1923-1938). Atatürk Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 43, 473-490.

Emgili, F. (2014). Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nin Türkiye Cumhuriyeti'nin Milli İktisadının Oluşumundaki Etkisi. Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, 180(180), 105-122. <https://doi.org/10.20296/tsad.42555>.

Emgili, F. (2017). Türk- Yunan Nüfus Mübadelesi Hakkındaki Araştırmalara Bir Bakış. Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi, I (1),29-54.

Erdal, İ. (2006). Türk- Yunan Nüfus Değişiminde Türk Mübadillere Yapılan Yardım Faaliyetleri. Tarih Araştırmaları Dergisi, 25(40), 203-214. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000255.

- Geray, C. (1962). Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1923-1961). (1. baskı). Türk Matbaası.
- Göze Kaya, D. - Durgun A. (2009). 1923-1938 Dönemi Atatürk'ün Maliye Politikaları: Bütçe ve Vergi Uygulamaları. SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19, 233-249.
- İnan, E.C. (2014). Türkiye'de İskân Siyaseti: İskâna Yönelik Örgütsel Yapı Üzerinden Bir İnceleme. Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 22, 82-102. <https://doi.org/10.11611/JMER177>.
- İskân Tarihçesi (1932). (1. Baskı). Hamit Matbaası.
- Kopar, M. (2018). Erken Cumhuriyet Döneminde Demografik Restorasyon: Lozan Mübadilleri. Sosyal Bilimler Dergisi, 8(16), 292-311. <https://doi.org/10.31834/kilissbd.452999>.
- Kökdemir, N. (1952). Eski ve Yeni Toprak, İskân Hükümleri ve Uygulama Kılavuzu.(1. baskı).
- Öksüz, H. (2000). İkili İlişkiler Çerçevesinde Balkan Ülkelerinden Türkiye'ye Göçler ve Göç Sonrası İskân Meselesi (1923-1938). Atatürk Dergisi, 3 (1), 169-188.
- Öztürk, K. (). Türk Parlamento Tarihi, TBMM, III. Dönem 1927-1931. (1. baskı) C.II, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları No 9.
- Pınar, M. (2014). 1950-1951 Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göçler ve Demokrat Parti'nin Göçmen Politikası. Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi, 30 (89), 61-94.
- Sarıçoban, G. (2020). Atatürk Döneminde (1923-1929) Türkiye Ekonomisi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 44, 222-236.
- Sofracı, İ.E.- Kayam, M. (2019). Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Ekonomiye Olan Etkileri. Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi, 23(2), 187-201.
- Soysal, İ. (2000).Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları. (1. baskı) C.I., Türk Tarih Kurumu.
- Tezel, Y.S. (2015). Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950). (1. baskı) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Uğurlu, C. (2022). Osmanlı Hilal-ı Ahmer Cemiyeti'nden Türk Kızılay'ına Sosyal Yardımlar (1868-2000) (Tez No. 757636). [Yüksek lisans tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Uluğtekin, M.- Uluğtekin, M.G. (2013). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-ı Ahmer İcraat Raporları (1914-1928). (1. baskı). Türk Kızılayı.
- Üge, G. (2010). Türkiye Ekonomisi ve Bütçe Analizi (1923-1950) (Tez No. 261901). [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Vural, Y.İ. (2008). 1923-1929 Dönemi Maliye Politikaları. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 20, 133-146.
- İnternet Alıntısı
- https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc003/kanuntbmmc003/kanuntbmmc00300529.pdf (erişim tarihi: 30. 10.2023)
- https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc029/kanuntbmmc029/kanuntbmmc02904997.pdf (erişim tarihi: 30.10.2023)
- https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc030/kanuntbmmc030/kanuntbmmc03005161.pdf (erişim tarihi: 30.10.2023)
- https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc032/kanuntbmmc032/kanuntbmmc03205561.pdf (erişim tarihi: 30.10.2023)
- https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc033/kanuntbmmc033/kanuntbmmc03305751.pdf (erişim tarihi: 30.10.2023)
- https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc028/kanuntbmmc028/kanuntbmmc02804817.pdf (erişim tarihi: 30.10.2023)
- http://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc031/kanuntbmmc031/kanuntbmmc03105350.pdf (erişim tarihi: 30.10.2023)

http://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmm0700012ss0005.pdf (erişim tarihi: 30.10.2023)

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacılar verilerin toplanmasında ve analizinde her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiklerini beyan ederler.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarların makaleye katkıları eşit orandadır.

Çıkar Beyanı

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Dr. Rıfki Kâmil Urga Çankırı Araştırmaları Merkezi Tarihi Belgeler Müzesi'nde Bulunan 1790 Kayıt No'lu Satır Arası Kur'an-ı Kerim'in Mevcut Korunma Durum Tespiti

Dr. Rıfki Kâmil Urga Determination of the Current Preservation Status of the Interlinear Quran No. 1790 in the Çankırı Research Center Historical Documents Museum

Işıl KONAK

Assoc. Dr., Kastamonu University, Faculty of Fine Arts and Design, Department of Artworks Conservation and Restoration, Kastamonu/ Türkiye

Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi Sanat Eserleri Konservasyonu ve Restorasyonu Bölümü, Kastamonu/Türkiye

Orcid: 0000-0003-1443-243X | E-posta: isilaykonak6@gmail.com

Mustafa KARTAL

Lecturer Dr., Kastamonu University Faculty of Fine Arts and Design Painting Department, Kastamonu/ Türkiye

Öğr. Gör. Dr., Kastamonu Üniversitesi Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi Resim Bölümü, Kastamonu/ Türkiye

Orcid: 0000-0002-8580-7019 | E-posta: mkartal1983@gmail.com

Mine DİLBER

Assoc., Kastamonu University, Faculty of Fine Arts and Design, Department of Traditional Turkish Arts Kastamonu/ Türkiye

Doç., Kastamonu Üniversitesi Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi Geleneksel Türk Sanatları Bölümü, Kastamonu/ Türkiye

Orcid: 0000-0001-6000-7915 | E-posta: dilbermine@gmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Konak, I., Kartal M. and Dilber M. (2024). Dr. Rıfki Kâmil Urga Determination of the current preservation status of the interlinear quran no. 1790 in the Çankırı Research Center Historical Documents Museum. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 63, 199-215.

Konak, I., Kartal M. ve Dilber M. (2024). Dr. Rıfki Kâmil Urga Çankırı Araştırmaları Merkezi Tarihi Belgeler Müzesi'nde bulunan 1790 kayıt no'lu satır arası Kur'an-ı Kerim'in mevcut korunma durum tespiti. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 63, 199-215.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 06 February/Şubat 2024

Accepted/Kabul Tarihi: 15 March/Mart 2024

Published/Yayın Tarihi: 27 March/Mart 2024

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 63

Pages/Sayfa: 199-215

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Işıl KONAK, Mustafa KARTAL ve Mine DİLBER).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Dünyada bilinen tüm uygarlıklarda tarih, din, kültür, sanat, teknoloji vb. olguların anlaşılması, geliştirilmesi ve gelecek kuşaklara aktarılması için kritik öneme sahip materyaller, yazılı kayıtlar olmuştur. Bu kayıtların en önemli türü ise el yazması kitaplardır. Anadolu ve Orta Asya coğrafyasında, Türklerin İslam'ı kabulü ile başlayan süreçte el yazmalarının önemli gurubunu Kur'an-ı Kerim tercümeleleri oluşturmaktadır. Zira Kur'an-ı Kerim tercümeleleri ait olduğu bölgelerin dil bilimi, dini değerleri, döneminin sanatı, teknolojisi, kültürel alt yapısı hakkında kapsamlı bilgi barındırmaktadır. Bu değerler bakımından da el yazması Kur'an-ı Kerimler korunması gerekli kültür varlığı olarak nitelendirilmektedir. Bu bağlamda çalışmamıza Dr. Rifki Kâmil Urga Çankırı Araştırmaları Merkezi Tarihi Belgeler Müzesinde bulunan,1790 kayıt no'lu Satır Arası Kur'an-ı Kerim Tercümesi konu edinmiş, mevcut korunma durumu değerlendirilerek günümüze ilişkin belgelemesinin yapılması amaçlanmıştır. Bu sayede Anadolu'ya veya Orta Asya'ya ait bir kültür varlığı olabilecek bu esere yapılması gerekli müdahalelerin belirlenerek korunmasına katkıda bulunulacağına ve gelecek nesillere sağlıklı bir şekilde ulaşmasına katkı sunacağına inanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çankırı, el yazması, Kur'an-ı Kerim, koruma, onarım.

Abstract

History, religion, culture, art, technology, etc. in all known civilizations in the world. written records have been the materials of critical importance for the understanding, development and transmission of facts to future generations. The most important type of these records is manuscript books. In the Anatolian and Middle Asia geography, translations of the Noble Qur'an constitute an important group of manuscripts in the process that began with the acceptance of Islam by the Turks. Because the translations of the Noble Qur'an contain comprehensive information about the linguistics, religious values, art, technology and cultural infrastructure of the regions to which it belongs. In terms of these values, it is also considered as a cultural asset that needs to be protected. In this context, our study Dr. Rifki Kâmil Urga has taken the subject of the Translation of the Noble Qur'an Between the Lines of 1790 in the Historical Documents Museum of the Center for Çankırı Studies, and it is aimed to Decipher the current state of preservation and document it about the present day. In this way, it is thought that the necessary interventions to be made to the work, which is a cultural asset related to Anatolia or Central Asia, will be determined and will contribute to its preservation and transfer to future generations in a healthy way

Keywords: Çankırı, manuscript, Holy Quran, preservation, pepair.

Giriş

Çankırı ili, tarih boyunca Anadolu coğrafyasında farklı kültürlerin yaşadığı ve bu sayede tarihi, kültürel zenginliklerle donatılmış bölgelerden biridir. Sahip olduğu bu değerleri derleyerek toplamak, korumak ve gelecek nesillere aktarmak amacıyla 31.08.2005 tarihinde, Çankırı Belediyesi Eğitim ve Kültür Müdürlüğü himayesinde “Dr. Rıfki Kâmil Urga Çankırı Araştırmaları Merkezi Tarihi Belgeler Müzesi” kurulmuştur¹. Bu merkezde toplanmak ve korunarak değerlendirilmek üzere vatandaşlardan Çankırı’ya ait tarihi belge ve etnografik eserler gönüllülük esası ile talep edilmiş ve bu vesile ile pek çok bağış alınmıştır. Ayrıca Valilik, Milli Eğitim Müdürlüğü ve Müftülük gibi kamu kurum ve kuruluşlarından izinler alınarak kamu binalarındaki kent tarihi ile ilgili Osmanlıca belge ve dokümanlar da arşivlere eklenmiştir. Bahsi geçen çalışmalar sonucu bugün itibarıyla Dr. Rıfki Urga Çankırı Araştırmaları Merkezi Tarihi Belgeler Müzesi’nde 1600’ü orijinal Osmanlıca defter olmak üzere 2629 eser ve belge kayıtlıdır (URL 1).

Bu eserlerden biri de şu an teşhirde bulunan 1790 kayıt numaralı el yazması Kur’an-ı Kerim’dir (Resim 1)². Bu Kur’an-ı Kerim, satır arası olarak isimlendirilen teknikte yazılmış bir tercümedir. Türklerin İslam’ı kabulü ile başlayan süreçte Anadolu topraklarında Kur’an’ın anlaşılması isteği ile satır arası Kur’an-ı Kerim tercümelemleri yapılmış ve bir kısmı da günümüze ulaşmıştır³. Satır arası Kur’an-ı Kerimlerde metnin tercümesi kelime kelime yapıldığından dolayı ait olduğu döneminin dil özellikleri hakkında önemli bilgiler barındırmaktadır (Solmaz, 2016, s. 440; Özkan, 2010, s. 555) ve bu bakımdan da büyük öneme sahiptir. Bu önem itibarıyla çalışma konumuz olarak seçilen Kur’an-ı Kerim tercümesi de dâhil olmak üzere, bu tür el yazmaları korunması gerekli kültür varlığı olarak değer kazanmaktadır.

Resim 1: Teşhirde bulunan 1790 kayıt numaralı el yazması Kur’an-ı Kerim.

Çalışma konumuz olarak belirlenen satır arası Kur’an-ı Kerim tercümesi hakkında çok az sayıda yayın ve bu yayınlarda da kısıtlı bilgi bulunmaktadır (Alper, 2009, s. 283-287; Kara, Karadeniz, Atlı, 2011, 201-208). Çalışma konumuzun sınırlılıklarını aşmamak bakımından bu el yazması Kur’an-ı Kerim’in dil bilimi açısından incelenmesinin önemini vurgulayarak, konumuz bağlamında değerlendirecek olursak;

Cildinin ön yüz alt köşesinde bulunan bilgi notunda “1790 Büyük Cami imamı Zühdü Efendi’nin evinden alınma kitap. Sevim Kıvçak’ın yazılı talebi ile Çankırı İl Müdürlüğünden alındı” ifadesi yer almaktadır⁴, buradan yola çıkarak Kur’an-ı Kerim’in Çankırı Büyük Cami imamı Zühdü Efendi’ye veya ailesine ait olduğu anlaşılmaktadır. Bilgi notundaki 1790 ifadesi kayıt numarası olarak işlenmiş olup, kayıt bilgilerinde, ilgili kaynaklarda ve Kur’an’ın üzerinde tarihi, müstensih hakkında net bilgi bulunmamaktadır. İlgili yayınlardan birinde kaynak gösterilmeksizin kâğıt yapısı ve dil özellikleri işaret edilerek Osmanlı

¹ Yüksel Arslan’a, Ayşegül Aktürk’e, Seda Yiğit Biçer’e, Prof. Serkan İlden’e katkı ve yardımlarından dolayı teşekkür ederiz

² Makale çalışmasında yer alan tüm fotoğraflar Işıl Konak, Mustafa Kartal, Mine Dilber kişisel arşivinden alınmıştır.

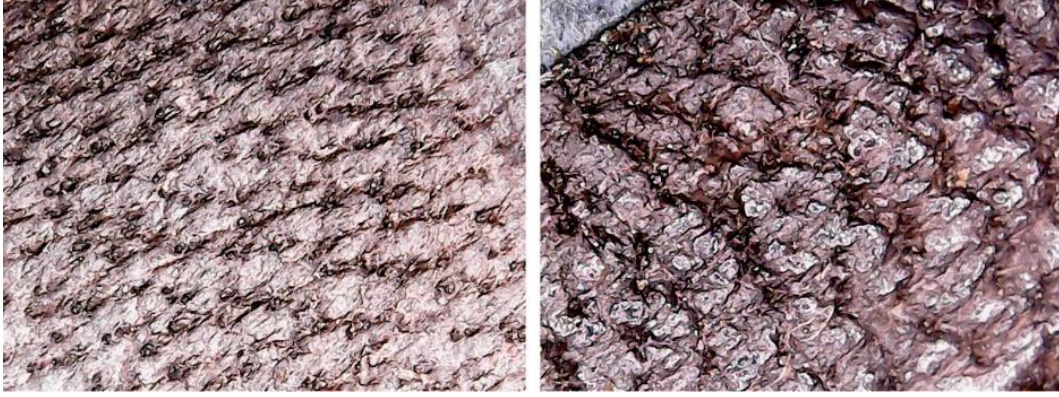
³ Satır arası Kur’an-ı Kerim tercümelerine ilişkin bilgi için bkz. Solmaz, 2016; Özkan, 2010; Topaloğlu, 1978; Karabacak, 1994; Gül, 2014; Küçük, 2001; Toker, 2011; İnan, 1961.

⁴ Bu bilginin teyit edilmesi amacı ile Kur’an-ı Kerim’in Merkez’e getirilmesini sağlayan araştırmacı Yüksel Arslan’a ulaşılmıştır. Yüksel Arslan, bu el yazması Kur’an-ı Kerim’in, Büyük Cami imamı Zühdü Efendi’den önce babası ve Çankırı’nın önemli şahsiyetlerinden biri olan Hacı Evliya Efendiye ait olduğu aktarılmıştır. Hacı Evliya Efendi’nin bu el yazması ile birlikte tüm kütüphanesinin, torunları tarafından 1980 yılında Çankırı İl Müftülüğüne bağışlanmış olduğu, aile fertlerinin Yüksel Arslan’a vekalet vermeleri sonucu Kur’an-ı Kerim’in oradan alınarak Çankırı Araştırmaları Merkezi Tarihi Belgeler Müzesi’ne bağışlandığı bilgisine ulaşılmıştır (Arslan, 2017, s. 310).

dönemine ait en az 400 yıllık bir yazma olduğu ifade edilmiştir (Kara, Karadeniz, Atlı, 2011, 204). Satır arası Kur'an tercümelerinin Anadolu'da Beylikler devrinde yazılmaya başlandığı bilinmektedir (Solmaz, 2016, s. 440), bu Kur'an-ı Kerim için bir tarih belirtmek⁵ ancak benzer tercüme ile somut olarak kıyaslamalı bir değerlendirme ile daha doğru olacaktır. Bu değerlendirme de yine konu sınırlıklarımızı aşacağı için tarihi hakkında sadece ulaşılan bilgiler aktarılmıştır.

Satır arası Kur'an-ı Kerim tercümesi mevcut durum itibariyle içerik olarak, eksik olan surelerin tamamlanmasıyla oluşturulan Fatiha suresinin tamamı ve bakara suresinin 10 ayetinin yer aldığı sayfalar ile başlar, İhlas, Felak ve Nas surelerinin bulunduğu sayfa ile biter. Sure başlarında Mekke'de ya da Medine'de indiği, kaç ayetten oluştuğu açıklanmaktadır. Ayetlerin altlarında ise tercüme yer almaktadır. Sayfa kenarlarında sure faziletleriyle alakalı hadis-i şerifler ve muhtelif açıklamaların yer aldığı kısıtlı kaynaklar da bildirilmiştir (Alper, 2009, s. 286).

Kur'an-ı Kerim, 27 x 38 cm ölçülerinde, 10 cm kalınlığında, kahverengi deri ile kaplı ön kapak, sırt, arka kapak, sertap ve mıklep bölümlerinden oluşan bir cilt içerisinde yer almaktadır. Eserin cildini kaplayan deri üç parçadan oluşmaktadır, birinci parça ön kapak ile sırtın yarısını, ikinci parça sırt kısmını ve üçüncü parça ise sırt kısmından başlayarak arka kapak, sertap ve mıklep bölümlerini kaplamaktadır. Cildi kaplayan derinin, elektronik mikroskop ile yapılan gözlem sonucunda karakteristik kıl kökü yapısından keçi derisi özelliği gösterdiği tespit edilmiştir (Resim 2). Yazma eser cildini kaplayan bu derilerin eserin özgün parçası olduğuna veya sonradan yapıldığına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Cildin iç kısmında ise sadece sertap bölümünün deri ile kaplı olduğu görülürken diğer ön kapak, arka kapak ve mıklep bölümünün kâğıt malzeme ile kaplı olduğu tespit edilmiştir (Resim 3).

Resim 2: Kur'an-ı Kerim'in cildinin elektronik mikroskop ile 30x yakınlaştırılan görüntüleri.

Resim 3: Kur'an-ı Kerim'in cildinin iç kaplaması.

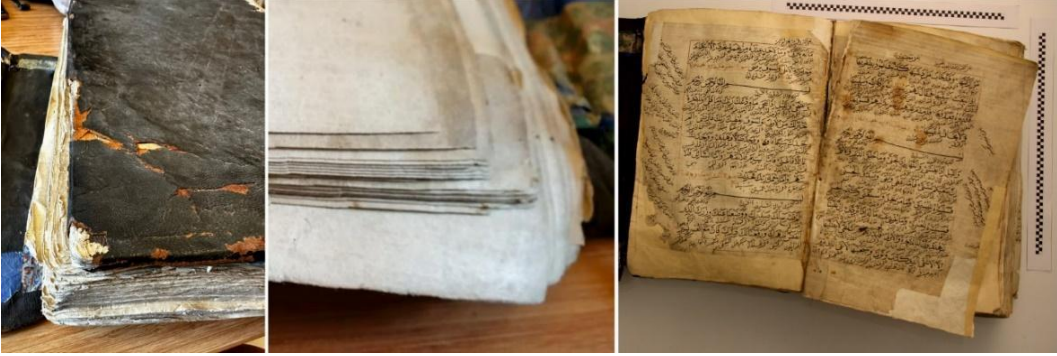
Satır Arası Kur'an-ı Kerim tercümesinin defter kısmı kodeks formunda, 372 varaktan oluşmaktadır. Yazma eserin özgün sayfaları nohudi renk, mat ahari, elek izlerinden de anlaşıldığı üzere el yapımı kâğıtlardan oluşmaktadır. Özgün sayfalarda oluşan parça kayıplarına ve bozulmaya uğramış kısımlarına ise tarihi bilinmeyen bir zamanda açık sarı renkli kâğıtlarla müdahalede bulunduğu görülmektedir. Yazma eserin özgün sayfaları üzerinde kodeks formu verilirken oluşan kesim izleri net olarak görülmektedir (Resim 4).

⁵ Yüksel Arslan'ın makalesinde yer aldığı ve sözlü görüşmemiz esnasında da vurguladığı gibi; Kur'anı Kerim tercümesinde Orta Asya nüshalarında görüldüğü üzere Türkçe kelimelerin sık kullanıldığı aktarılmaktadır. Arslan, Hacı Evliya Efendi'nin ve ailesinin aslen Ahıska olduklarını, Ahıska göçmeni olarak Çankırı'ya yerleştiklerini, buradan hareketle bu Kur'an-ı Kerim'in de Orta Asya menşeli olarak 14. yüzyıla kadar tarihlendirilebileceğini aktarmıştır (Arslan, 2017, s. 308).

Resim 4: Kur'an-ı Kerim'in defter kısmı kesilirken oluşan kesim izleri.

Yazma eserin formalarında kaymalar ve yırtılmalar mevcuttur (Resim 5). Bu görüntü eserin defter kısmına daha önceden bir müdahalede bulunduğunu ve formaların yerleştirilmesinin uygun şekilde yapılmadığını göstermektedir. Yazma eserin etek ve baş kısmında balıksırtı tekniğinde şiraze örgüsü bulunmaktadır (Resim 6).

Resim 5: Kur'an-ı Kerim'in formalarındaki bozulmalar.

Resim 6: Kur'an-ı Kerim'in şiraze örgüleri.

Kur'an-ı Kerim cilt süslemesinde, alt kapak, üst kapak ve mıklep yüzeylerine cetvel niteliği taşıyan, kuzu görünümünde çizgiler uygulanmıştır. Alt kapak ve üst kapakta çizgiler birbirini ortada kesecek şekilde çapraz çekilmiş ve tüm kenarlar aynı ölçüdeki düz çizgilerle cetvel şeklinde sınırlandırılmıştır. Mıklepte ise tüm kenarlar, alan formunu takip ederek düz çizgilerle cetvel şeklinde sınırlandırılmıştır. Sade bir görünüme sahip olan eserin cildinde süsleme bulunmamaktadır.

Kur'an-ı Kerim sayfalarındaki süslemelerde de durum benzerdir. Fatiha ve Bakara surelerinin yer aldığı ilk sayfalarda (bu sayfaların müdahalelerde sonradan eklendiği anlaşılmaktadır) bordo (vişne çürüğü) renkle serlevha süslemesi yapılmaya çalışılmış, metin alanının üst kısmına bordur alanı ve taç olarak ifade edilen form uygulanmıştır. Metnin alt kısmında ise yine bordür alanı ile dikdörtgen bir alan içerisine aynı renkte dikey, yatay ve çapraz çizgilerin çekildiği görülmektedir (Resim 7 a). Nas suresinin son iki ayetinin bulunduğu son sayfada ise (bu sayfanın müdahale esnasında eklendiği anlaşılmaktadır) boş kalan metin alanının bir kısmına aynı renkte çapraz çizgiler çekilmiş ve diğer alan boş bırakılmıştır (Resim 7 b). Kur'an-ı Kerimin diğer tüm sayfalarında metin alanları bordo (vişne çürüğü) renkte tek cetvel çizgisiyle sınırlandırılmış, ayet sonlarına farklı ebatlarda nokta (durak) süslemesi yapılmıştır (Resim 8).

Kur'an-ı Kerim tercümesine ilişkin kayıtlarda herhangi bir onarım bilgisine rastlanmamakla birlikte, bir yayında kaynak gösterilmeden 1960'lı yıllarda bir onarım/müdahale geçirdiği bilgisi aktarılmıştır (Alper, 2009, s. 285).

Resim 7 a/b: (a)Kur'an-ı Kerim serlevha süslemesi (b) Kur'an-ı Kerim son sayfa süslemesi.

Resim 8: Kur'an-ı Kerim iç sayfa süslemesi.

Yöntem

Araştırmanın modeli, bu çalışmada Dr. Rifki Kâmil Urga Çankırı Araştırmaları Merkezi Tarihi Belgeler Müzesi'nde bulunan, 1790 kayıt no'lu el yazması satır arası Kur'an-ı Kerim tercümesi konu edinmiştir. El yazması Kur'an-ı Kerim'in mevcut korunma durumu detaylı olarak değerlendirildiğinden dolayı araştırmanın yöntemi görsel araştırma ve betimsel modele yönelik nitel araştırma olarak belirlenmiştir. Zira nitel araştırma, sosyal olguları kendi çevrelerinde bütüncül ve detaylı bir yaklaşımla anlamayı önceleyen bir yaklaşımdır (Yıldırım ve Şimşek, 2018) ve "nitel araştırmacı olay ve olguları kendi doğal ortamları içerisinde bütüncül bir çerçevede incelemektedir" (Türkseven, 2023, s. 80).

Evren-Örneklem

Evren, araştırma sonuçlarının genellenmek istendiği kümenin tümünü ifade ederken; çalışma evreni araştırmacının ulaşabildiği kümedir (Türkseven, 2023, s. 80, Karasar, 2014). Bu araştırmanın çalışma evrenini, Dr. Rifki Kâmil Urga Çankırı Araştırmaları Merkezi Tarihi Belgeler Müzesinde bulunan el yazmaları oluşturmaktadır. Örneklem, ilgili evrenden belirli kurallara uyarak seçilen ve o evreni temsil gücüne sahip, görece evrenden daha az sayıda bireyden oluşan ve üzerinde çalışma yürütülecek gruptur olarak tanımlanmaktadır (Yıldız, 2017, s. 424). Bu araştırmanın örneklemini Dr. Rifki Kâmil Urga Çankırı Araştırmaları Merkezi Tarihi Belgeler Müzesi'nde bulunan,1790 kayıt no'lu el yazması satır arası Kur'an-ı Kerim tercümesi olarak belirlenmiştir.

Veri Toplama Aracı

Çalışmada incelenen el yazmasına ait dönem, süsleme ve yazım özellikleri bakımından ilgili verilere Dr. Rifki Kâmil Urga Çankırı Araştırmaları Merkezi Tarihi Belgeler Müzesi tarafından dijital ortama aktarılmış olan ve talebimiz doğrultusunda tarafımızla paylaşılan kayıtlı bilgilerden ulaşılmıştır. Ayrıca el yazmasına yönelik yerinde yapılan gözlemsel ve mikroskopik incelemelerden ve el yazmasına ilişkin sözlü ve akademik kaynaklardan yararlanılmıştır. Ulaşılan tüm kaynaklar veri toplama aracı olarak kullanılmıştır.

Bulgular

Kur'an-ı Kerim'in mevcut korunma durumu incelendiğinde, özgün durumunu korumakla birlikte farklı bozulma faktörlerine maruz kaldığı ve sonucunda da farklı bozulmaların meydana geldiği tespit edilmektedir. Kur'an-ı Kerim'in cildinde ve iç sayfalarında tespit edilen bozulmalar ana başlık olarak; Fiziksel Bozulmalar, Kimyasal Bozulmalar ve Biyolojik Bozulmalar olarak üç ana başlıkta tespit edilmiştir.

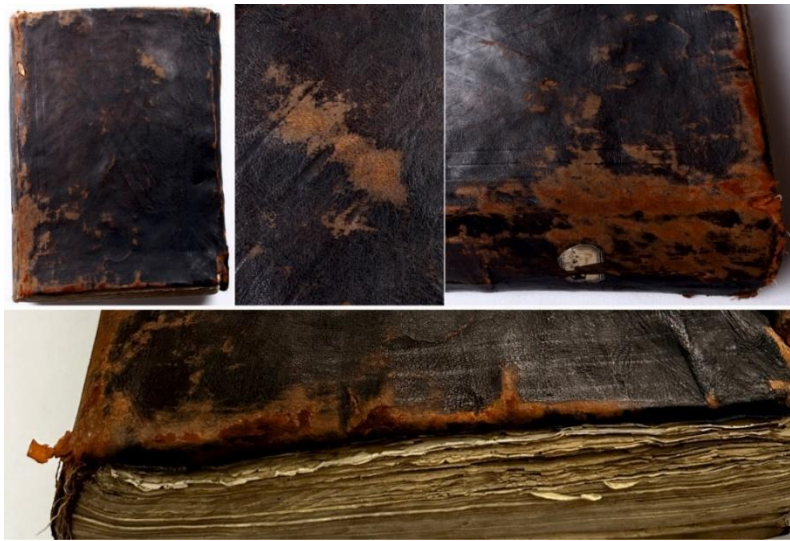
1. Fiziksel Bozulmalar

Yazma eserlerde genel olarak meydana gelen fiziksel bozulmalar, mekanik etkenler sonucu oluşan aşınma-soyulma, katlanma-yırtılma, çizik-kesik, kullanım ve depolama işlemleri gibi insan kaynaklı oluşan bozulmalar türünde görülmektedir. Bununla birlikte, görülen bu bozulmaların devam etmesinde ve ilerlemesinde ısı, ışık, nem gibi çevresel faktörlerin payı da oldukça büyüktür (Kathpalia, 1990, s. 39; Tozun ve Gedik, 2023, s. 539).

Çalışma konumuz olan Kur'an-ı Kerim'de görülen fiziksel bozulmalar; aşınma-soyulma, katlanma-yırtılma, parça kaybı, kuruma-çatlama, dalgalanma-büzüşme, renk değişimi-leke, yüzeysel birikim, sıcaklık-nem, eski onarımlar ve müdahaleler türünden tespit edilmiştir.

1.1. Aşınma – Soyulma

Kur'an-ı Kerim'in cilt kısmında görülen aşınma ve soyulmaların kullanıma bağlı olarak, sıkışık istiflenmesi, yerinden alınırken ya da yerine konulurken sürtünmesi, kullanım esnasında yüzey üzerinde hareket ettirilerek sürtünmesi gibi etkenlerle geliştiği gözlemlenmektedir. Eserin özellikle sırt kısmında ve arka kapağın etek kısmında aşınmanın daha yoğun olduğu tespit edilmiştir (Resim 9).

Resim 9: Kur'an-ı Kerim'in ciltinde görülen aşınma ve soyulmalar.

1.2. Katlanma – Yırtılma

Kur'an-ı Kerim'in cildinin sertap bölümünde aşınma ve kullanım kaynaklı hareketli muhat payı, sertap ve dudak payı bölümlerinin sürekli katlanıp açılmasından kaynaklı deride yırtılmalar meydana gelmiştir. Kur'an-ı Kerim'in defter bölümünde ise kullanıma bağlı olarak sayfa kenarlarında katlanmalar ve yırtılmalar gözlemlenirken, yine yazma eserin bazı bölümlerinde sayfaların formalardan yırtılma seviyesinde ayrılarak kopacak durumda olduğu tespit edilmiştir (Resim 10).

Resim 10: Kur'an-ı Kerim'in cilt ve sayfalarında görülen katlanma ve yırtılmalar.

1.3. Parça Kaybı

Kur'an-ı Kerim'in cildinde, kullanıma bağlı gelişen aşınmalar sonucu kapakların uç kısımlarında parça kayıpları görülmektedir. Ayrıca ciltde görülen yoğun kuruma sonucunda olduğu düşünülen derin çatlaklar tespit edilmiş ve ön kapağın cildinde olduğu gibi parça kayıplarının meydana geldiği gözlemlenmiştir (Resim 11). Kuran-ı Kerim'in defter kısmının bir çok sayfasında da kullanım kaynaklı olduğu düşünülen parça kayıpları tespit edilmiştir (Resim 12).

Resim 11: Kur'an-ı Kerim'in cildinde görülen parça kayıpları.

Resim 12: Kur'an-ı Kerim'in sayfalarında görülen parça kayıpları.

1.4. Kuruma-Çatlama

Kur'an-ı Kerim'in deri cildinde genel olarak bir kuruluk gözlemlenmekte bu da beraberinde deri yüzeyinde çatlaklara, daha ileri boyutlarda ise geri dönüşü olmayan parça kayıplarına neden olmaktadır. Yazma eserin yüzeyindeki genel küçük boyutlu çatlakların yanı sıra, özellikle ön kapağın baş ve etek kısımları ile cildin sertap bölümünde büyük boyutlu ve derin çatlakların olduğu gözlemlenmiştir (Resim 13). Defter kısmında ise kuruma belirtisi olarak kâğıtlarda sertlik ve kırılabilirlik tespit edilmiştir.

Resim 13: Kur'an-ı Kerim'in cildinde görülen kuruma ve çatlama.

1.5. Dalgalanma - Büzüşme

Yazma eserler bir bütün olarak algılsa da ihtiyaç duyduğu sıcaklık ve nem oranları deride ve kâğıtta değişkenlik göstermektedir. Kur'an-ı Kerim'in ön kapak kenarında, deride oluşan parça kaybı neticesinde ortaya çıkan murakkanın daha önceden su temasına maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Bunun sonucunda murakkada dalgalanmaların olduğu görülmüştür.

Ayrıca yazma eserin sayfalarında da yer yer bu türde dalgalanmaların olduğu tespit edilmiştir (Resim 14).

Resim 14: Kur'an-ı Kerim'in cildinde ve sayfalarında görülen dalgalanmalar.

1.6. Renk Değişimi - Lekelenme

Yazma eserlerde görülen renk değişimleri, deri ve derinin işlenmesi esnasında kullanılan katkı maddelerinin oluşturduğu kimyasal reaksiyonlardan, ışık, nem ve sıcaklığın etkisinden kaynaklı ya da kullanım kaynaklı gelişebilir.

Kur'an-ı Kerim cildi üzerinde de yer yer açıklık ve koyuluk görülmektedir. Bu renk farklılıklarının derinin işlenmesinde kullanılan malzemenin zaman içinde çevresel faktörlerin etkisiyle reaksiyona girmesi sonucunda oluştuğu anlaşılmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'in defter kısmında ise genelde sayfaların alt köşelerinde renk değişimleri gözlemlenmekte, bu değişimlerin kullanıma bağlı oluşan kirlenmeler olduğu görülmektedir. Yazma eserin sayfalarındaki yazılar üzerinde ve kenar boşluklarında mürekkep ve su-nem kaynaklı lekelenmelerin olduğu da tespit edilmiştir. Ayrıca böcek pislikleri gibi biyolojik lekelenmeler de mevcuttur (Resim 15- 16).

Resim 15: Kur'an-ı Kerim'in cilt ve sayfalarında görülen renk değişimi ve lekelenmeler.

Resim 16: Kur'an-ı Kerim'in cilt ve sayfalarında görülen renk değişimi ve lekelenmeler.

1.7. Yüzeysel Birikim

Yazma eserlerin cilt ve defter kısımlarında genel olarak görülen yüzeysel birikimler zaman, eserlerin muhafaza edildiği ortam koşulları, maruz kalınan şartlar ve kullanım kaynaklı oluşmaktadır. Kur'an-ı Kerim'in cildine elektronik mikroskopla yapılan gözlemsel inceleme sonucu, yoğun şekilde yüzeysel birikiminin olduğu ve deri kıl köklerinin neredeyse tamamen bu birikim ile kaplandığı tespit edilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'in defter kısmında ise genellikle sayfa aralarında formların dikildiği dip kısımlarda tozlanma, kirlenme, böcek pislikleri gibi birikimlerin olduğu gözlemlenmiştir (Resim 17).

Resim 17: Kur'an-ı Kerim'in cilt ve sayfalarında görülen yüzeysel birikimler.

1.8. Sıcaklık – Nem

Yazma eserler genellikle organik ve hassas malzemeden yapıldıkları, nem çekme (higroskopik)⁶ özelliğine sahip oldukları için sıcaklık ve nem gibi çevresel koşullara oldukça duyarlıdır.

Kur'an-ı Kerim'in cilt bölümünde görülen kuruluk, sertlik ve deri yüzeyindeki çatlaklıklar da değişken sıcaklık ve nem değerlerine maruz kaldığını göstermektedir. Defter bölümündeki kâğıtlarda da benzer olarak sertlik ve kırılganlık tespit edilmiştir. Sayfalarda görülen lekelenmeler de yoğun nem etkisinin bir diğer göstergesidir (Resim 18).

Resim 18: Kur'an-ı Kerim'in cilt ve sayfalarında görülen sıcaklık ve nem etkisi.

1.9. Eski Onarımlar ve Müdahaleler

Kur'an-ı Kerim cildinin dış yüzeyine ilişkin herhangi bir onarım veya müdahaleye dair bulgu tespit edilmemiştir. Mevcut ciltte kullanılan parçaların eskimişlik durumu, onarım- izlerinin takibi, renk, doku ve işçilik uyumu ve benzeri bulgular cildin

⁶ "Organik malzemeler nem çekicidir. Bağlı nem arttıkça malzemenin nemi artar azaldıkça malzeme nemini kaybeder. O halde, nem düzeyinin artmasına ve azalmasına bağlı olarak malzemeler genişler veya büzülür. %55-65 bağıl nemde malzemeler esnekliklerini korudukları için, mekanik tahribat en aza iner. %65'in üzerinde süregelen BN hem modern ve hem de geleneksel kütüphane malzemelerindeki yapıştırıcıların yumuşamasına ve yapıştırma özelliklerini kaybetmelerine neden olur. BN %70'in üstüne çıkarsa, sıcaklık düşük bile olsa biyolojik saldırı ciddi bir olasılıktır. Hava dolaşımının iyi olmadığı yerlerde BN %60'ın üzerine çıkmamalı, hava dolaşımı iyi bile olsa küf gelişimini önlemek için BN %65'i geçmemelidir. BN'in düşük (%40'tan daha düşük) olması, malzemelerdeki kimyasal değişimi en aza indirir fakat onların büzülmesine, sertleşmesine, çatlmasına ve kırılganlaşmasına neden olur" (Adcock, 2011, s. 28).

özgün olduğunu düşündürmektedir. Ancak kesin kaniya gerekli analizler sonucunda varılabilir.

Kur'an-ı Kerim cildinin ön kapak, arka kapak ve mıklep iç bölümünde kapak iç kâğıdı olarak, mavi renkli, niteliksiz bir kâğıdın, özensiz bir uygulama ile yapıştırılarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Kaplanan bu yüzey üzerinde oluşan yırtık ve deliklerin yine aynı mavi renkli kâğıt ve sayfalarda da kullanılan sarı renkli kâğıttan kesilen parçalar ile tamamlandığı görülmektedir. Arka ve ön kapağın defter kısmıyla birleştiği bölümlerde, sarı renkli kâğıt ve renkli baskı paket kâğıdı görünümünde parça kâğıtların kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu parçaların müdahaleden sonra günümüze ulaşana kadar yeniden bozulmaya uğradığı anlaşılmaktadır.

Arka kapaktaki mavi iç kâğıdın altından miklebe kadar uzanan şerit halinde iki parça kâğıt görülmektedir. Baş kısmında bulunan bu şeritte üst üste üç farklı kâğıdın kullanıldığı, en üstteki kâğıdın nefli ebrulu kâğıt olduğu, etek kısmındaki şeritte ise yan yana iki farklı kâğıdın kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu kâğıtlardan birinin renkli baskı paket kâğıdı görünümünde, mavi renkli olanın ise bez ayağı dokuma şeklinde kabartma baskılı kâğıt olduğu tespit edilmiştir (Resim 19).

Resim 19: Kur'an-ı Kerim'in cilt kapak içlerinde görülen eski onarım ve müdahaleler.

Kur'an-ı Kerim'in defter kısmındaki eksik sayfalarında ve sayfa eksikliklerinde yapılan tamamlama işlemlerinde, sarı renkli kâğıt kullanılmıştır. Kullanılan kâğıt, rengi ve parlak dokusuyla özgün kâğıtlardan ayırt edilebilmektedir. Ancak oldukça özensiz yapılan uygulamalarda kullanılan kâğıtlar özgün kâğıdın ve yazıların kapanmasına, kâğıdın üst üste gelmesiyle yüzey farkı oluşmasına ve böylece özgün malzemenin zarar görmesi yanı sıra son derece kötü bir görüntüye sebep olmuştur.

Kur'an-ı Kerim'in eksik yazılarında da tamamlamaya gidilmiştir. Yazma eserin sayfalarında yapılan tamamlamalarda, tamamlama kâğıtlarının yer yer yazma eserdeki yazıların üzerine kapatacak şekilde yapıştırıldığı, yazısı kapatılan kısımlarda Kur'an-ı Kerim yazılarının tamamlama kâğıtlarına aktarıldığı fakat satır arası tercümesi ve derkenar yazılarının tamamlama kâğıtlarına aktarılmadığı görülmektedir. Bu uygulamada meal için tahmini bir tamamlamaya gidilmemesi doğru bir yaklaşımdır. Yazma eserde tamamlama kâğıtlarında yer yer üzerinde deneme yazıları bulunan kâğıt parçalarının kullanıldığı ve yer yer de tamamlamada kullanılan kâğıt parçalarının 4 -5 kat olacak şekilde üst üste bindiği görülmektedir. Ayrıca tamamlama yapılan kâğıtlar ile özgün kâğıtlar arasında kalmış saç veya sakal kılları da tespit edilmiştir (Resim 20).

Resim 20: Kur'an-ı Kerim'in sayfalarında görülen eski onarım ve müdahaleler.

Sayfa yazılarını sınırlandırmak için kullanılan cetvellerde de tamamlama yapılmıştır. Cetvelde kullanılan renk özgün renge yakın tonda seçilmiş ancak, bazı alanlarda özgün cetvel çizgilerinin üzerine gelecek şekilde uzatılmıştır. Ayrıca baş ve son sayfa eksikliklerinde kâğıt ve yazı tamamlamaları ile cetvel tamamlamaları da görülmektedir. Bu sayfalardaki cetvel ve süsleme tamamlamalarında yanlış bir yaklaşım olarak tahmini bir tamamlamaya gidildiği anlaşılmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'in cilt ön kapak, sağ alt köşesinde ve sırt kısmı orta alanında bant ile yapıştırılan kâğıt parçası ve kendinden yapışkanlı bir etiket tespit edilmiştir (Resim 21). Etiket ve kâğıt üzerinde Araştırma Merkezi'ne kayıtlı bulunduğu numara ve eserin kimden temin edildiğine ilişkin bilgi bulunmaktadır. Bu kâğıtların yanlış bir uygulama olarak Kur'an-ı Kerim'in merkeze kaydı esnasında yapıştırıldığı anlaşılmaktadır.

Resim 21: Kur'an-ı Kerim'in cildinde görülen bant ve yapıştırıcı izleri.

2. Kimyasal Bozulmalar

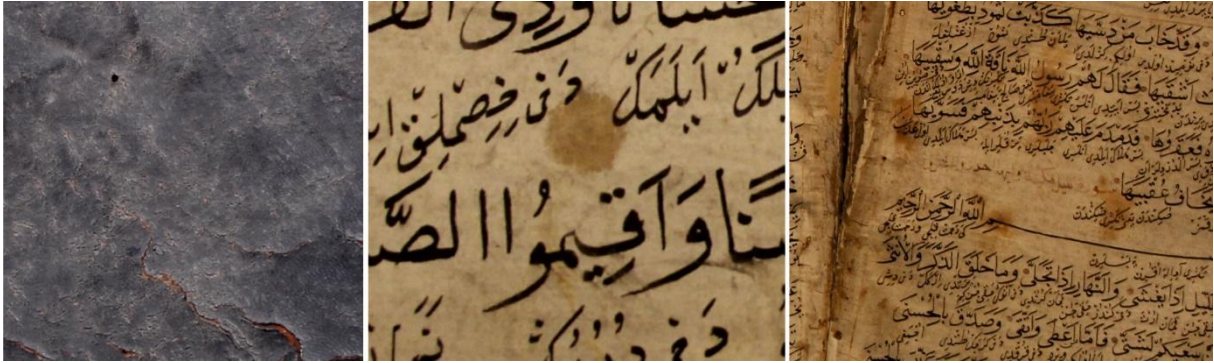
Yazma eserlerde görülen kimyasal bozulmaların çok azı eserlere doğrudan kimyasal maddenin temas etmesiyle oluşmaktadır. Yazma eserlerde görülen bozulmalar genellikle ısı, ışık, nem, özgün eser malzemesinin yapımında kullanılan maddelerden kaynaklanmaktadır. Ayrıca havada bulunan toz, kir ve gazların eser yüzeyinde oluşturduğu tabaka, böceklerin veya kemirgenlerin eser üzerinde bıraktığı dışkılar, yanlış kullanım vb. gibi birçok fiziksel, çevresel ve biyolojik etmenin zincirleme reaksiyonu sonucunda da bozulmaların ortaya çıktığı görülmektedir (Kartal, 2022, s. 39,120).

Kur'an-ı Kerim'de görülen kimyasal bozulmalar; lekelenme türünde tespit edilmiştir.

2.1. Lekelenme

Kur'an-ı Kerim'in deri cildinde görülmekte olan yüzey kirliliği, aşırı kuruma, sertlik ve yoğun çatlaklar, derinin lekelenerek bozulma gösterdiğini ve yazma eserin deri cildindeki pH değerinin yüksek olduğunu göstermektedir ⁷.

Kur'an-ı Kerim'in defter kısmında ise kâğıtlarda görülen lekelenmelerin yer yer kâğıtlardaki böcek pisliklerinden kaynaklı olduğu tespit edilmiştir (Resim 22).

Resim 22: Kur'an-ı Kerim'in cilt ve sayfalarında görülen lekelenme türü bozulmalar.

3. Biyolojik Bozulmalar

Kâğıt ve deri gibi organik maddelerden oluşan el yazmalarında, biyolojik bozulma etkenleri olarak bilinen, hemen hemen her türlü iklim şartlarında yaşamlarını devam ettirebilen mikroorganizmalar, böcekler ve kemirgenler, büyük tahribatlara yol açmaktadır. Mikroorganizmalar; çıplak gözle görülemeyecek kadar küçük olan bu canlılar eserler üzerinde farklı renklerde lekeler, eserlerde liflerin ayrışması ile pamuksu bir doku oluşumuna, eserlerde kırılmaların ve kopmaların oluşumuna neden olurlar. Böceklerin eserlere verdiği tahribat mikroorganizmalardan farklı olarak gözle görülebilecek boyutlarda olup çoğunlukla delikler ve asitli içerikleriyle bıraktıkları dışkılardan oluşur. Kemirgenler ise arşiv eserlerine mekanik olarak en fazla hasarı verenlerdir. Kemirgenler özellikle besin kaynağı temin edebildiği ve insanların çok bulunmadığı alanlarda kolayca üreyip gelişmektedirler (İlden, 2010, s. 19, 27; Baydar, 1997 s.178-179; SYEKKAM, 2015, s. 1-9).

Kur'an-ı Kerim'de görülen biyolojik bozulmalar; böceklenme türünde tespit edilmiştir.

3.1. Böceklenme

Kur'an-ı Kerim'in ön kapağında iki adet böcek deliği görülmektedir. Yazma eserin defter kısmına bakıldığında ise yer yer sayfa aralarında böcek pislikleri ve buna bağlı lekelenmelerin olduğu tespit edilmiştir (Resim 23).

⁷ Organik maddeler için pH aralığı 1 ila 14 arasındadır, bu değerlerde 1-6 asidik, 7 nötr, 8-14 bazik olarak kabul edilmektedir. Deriler için genellikle uygun pH aralığı 3-6 arasında kabul edilir. Eğer derilerde pH değeri 6'nın üzerinde olursa derilerde sertleşme, kırılma, yüzeyde çatlaklar ve renginde koyulaşma gibi durumlar görülmektedir. pH değeri 3'ün altında olursa deride aşırı yumuşama, dokularında zayıflama ve parçalanma meydana gelir, uzun süre bu durumda kalan derilerde toz halinde dökülmeler oluşur (Tse, 2007, s. 1,13; Baydar, 1997, s. 181; Kartal, 2022, s. 122).

Resim 23: Kur'an-ı Kerim'in cilt ve sayfalarında görülen biyolojik bozulmalar.

Değerlendirme ve Sonuç

Yazma eserler, insanlığın varlığına paralel gelişme göstermiş ve bu gelişim izlerini üzerlerinde barındırmış kompozit ürünlerdir. Sahip oldukları tarihi, dini, edebi, teknolojik, sanatsal-estetik vb. değerler, bahsi geçen gelişimin izleridir. Bu sebeple kültür varlığı olarak nitelendirilen yazma eserlerin tarihi süreçte varlıklarını sürdürmeleri de önemli bir gerekliliktir. Bu bağlamda yazma eserlerin korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması için günümüzde gösterilmiş önemli bir çaba örneği, Dr. Rıfki Kâmil Urga Çankırı Araştırmaları Merkezi Tarihi Belgeler Müzesi'dir.

Çankırı il merkezinde bulunan Tarihi Belgeler Müzesi, başlangıç aşamasında neredeyse kişisel iyi niyet, aidiyet, çaba ve fedakârlıklar temelinde ve gönüllülük esaslı olarak kurgulanmış ve hayata geçirilmiştir. Bu sayede Merkez'de toplanmak ve korunarak değerlendirilmek üzere Çankırı'ya ait tarihi belge ve etnografik eserler bağış alınmıştır. Günümüz itibarıyla Merkez'de 1600'ü orijinal Osmanlıca defter olmak üzere 2629 eser ve belge bulunmaktadır (URL 1). Bu eserlerden biri de çalışma konusu olarak seçilen ve teşhirde bulunan 1790 kayıt no'lu, el yazması, satır arası tercüme Kur'an-ı Kerimdir. Kur'an-ı Kerim'in tarihi, müstensihî hakkında bir bilgiye ulaşılammış olmakla birlikte, el yazmasının Çankırı'nın önemli dini şahsiyetlerinden biri olan Hacı Evliya Efendiye ait olması, Hacı Evliya Efendi'nin Ahıska göçmeni olması, bu kuran tercümesinde Orta Asya kökenli Türkçe kelimelerin kullanılmış olması, kâğıt, cilt ve yazı bakımından nitelikli bir eser olması, korunması gerekli kültür varlığı olarak bu merkezde koruma altına alınmasını sağlamıştır.

Mevcut korunma durumu itibarıyla Kur'an-ı Kerim'in özgün yapım özelliklerini büyük ölçüde koruduğu ancak zaman içinde farklı bozulma faktörlerine maruz kaldığı ve farklı bozulmaların meydana geldiği anlaşılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'in mevcut korunma durum tespiti için eser, gözlemlene yoluyla incelenmiştir.

Kur'an-ı Kerim'in cildinde ve iç sayfalarında bozulmalar; Fiziksel Bozulmalar, Kimyasal Bozulmalar ve Biyolojik Bozulmalar olarak üç ana başlıkta tespit edilmiştir.

Bu bozulma ve bozulma faktörlerinden en belirgin ve önemli olanlarının, zamana ve mevcut koşullara, kullanıma ve yapılan müdahalelere bağlı geliştiği anlaşılmaktadır. Zira cildin derisinde genel olarak görülen yüzeysel birikim, renk değişimi, kuruluk, sertlik ve çatlama, aşınma, soyulmalar ve yırtılmalar ile birlikte bunlara bağlı olarak gelişen ciltte parça kayıplarının olduğu görülmektedir. Ayrıca lokal olarak cilt ve sayfalarda görülen dalgalanma, böcek deliği ve pisliği türünden bozulmaların, zaman, mevcut koşullar ve kullanım kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de bozulmalar yanında tarihi ve yapımı belli olmayan müdahalelere de maruz kalmıştır. Bu müdahaleler yazma eserin yapısal bütünlüğünü koruması bakımından fayda sağlamıştır ancak yapılan kâğıt tamamlamaları ile özgün malzeme de fazlaca zarar görmüştür. Nitekim tamamlama kâğıtları özgün kâğıtların ve hatta özgün yazıların üzerine bindirilmiş ve birden fazla kâğıt kullanılmış, böylece yüzey farkına sebep olmuştur. Kur'an-ı Kerim yazılarının üzeri

kapatılmış, tamamlama kâğıtlarının üzerine yeniden yazılmış, altta kalan satır arası tercüme ve derkenar yazılarının tamamlama kâğıtlarına aktarılmamıştır. Tamamlama kâğıtlarının üzerine yazıları sınırlandırmak için çekilen cetvel çizgilerinin eserin özgün sayfaları üzerinde de devam ettirilmiştir. Tamamlama yapılan kâğıtlar ile eserin özgün sayfaları arasında saç ve sakal kılları kalmıştır. Tamamlamada yer yer üzeri daha önceden yazılmış deneme kâğıdı görünümündeki kâğıtlar kullanılmış, eserin baş ve son sayfalarındaki süsleme eksikliklerinde de tahmini bir taklit ile uygulandığı anlaşılan cetvel ve süsleme tamamlamaları yapılmıştır.

Yapılan incelemeler sonucunda Kur'an-ı Kerim'e yapılan müdahalelerin, düşünce temelinde koruma amaçlı olsa da ancak uygulamada niteliksiz işçilik ve malzeme seçimiyle uygunsuz olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim yazma eserler yapılan müdahalelerin eserin özgünlüğüne zarar vermeden, tahmine ve tasarıma gitmeden, yapılmasının gerekliliği çok önemlidir. Bu bağlamda Dr. Rifki Kâmil Urga Çankırı Araştırmaları Merkezi Tarihi Belgeler Müzesi'nde Bulunan 1790 kayıt no'lu Satır Arası Kura-ı Kerim'in mevcut korunma durumu tespiti değerlendirildiğinde; bulunduğu ortam, sahip olduğu bozulmalar itibariyle eserin mümkün olduğunca erken bir zamanda profesyonel bir yaklaşımla koruma-onarıma alınması gerektiği, bu müdahalede mevcut bozulmalarının durdurularak ve iyileştirilerek bakımının yapılması ve niteliksiz onarım müdahalelerinin ayıklanarak özgün özelliklerinin geri kazandırılması gerektiği, bu sayede köken itibariyle Anadolu ya da Orta Asya menşeli olabilecek eserin sağlıklı korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması mümkün olacaktır.

Kaynakça

- Adcock, E. P. (2011). International Federation of Library Associations and Institutions Core Programme on Preservation and Conservation and Council on Library and Information Resources. IFLA İlkeleri (Ş. N. Somer, Çev.). İstanbul.
- Alper, K. (2009). Dr. Kâmil Rıfki Urga Çankırı Araştırmaları Merkezindeki Satır Arası Kur'an Tercümesi Hakkında, *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, Y.4, S.4, s.283-287.
- Arslan, Y. (2017). Hacı Evliya Efendi, *Çankırı'nın Manevi Mimarları Sempozyum Bildiri Kitabı*, Çankırı, s. 307-313.
- Baydar, N. (1997). Kâğıt ve Deri Eserlerin Çağdaş Müzecilik Anlayışı ile Korunması, *Kuruluşunun 150'nci Yılında Türk Müzeciliği Sempozyumu III Bildirileri*. Genelkurmay Basım Evi, Ankara s. 176-184
- Gül, A. (2014). *British Library Or. 9515'teki Türkçe Kur'an tercümesi (giriş-metin-notlar-dizin)*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- İlden, S. (2010). *Türkiye'de yazma eserlerin korunmasında bölgesel laboratuvarların kurulmasının önemi*, [Yayımlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi], Dokuz Eylül Üniversitesi
- İnan, A. (1961). *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercemeleri Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara: Diyanet İşleri Bşk. Yay.
- Kara M., Karadeniz İ. ve Atlı H. H. (2011). Dr. Kâmil Rıfki Urga Çankırı Araştırmaları Merkezi, *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, Y.6, S.8, s.201-208.
- Karabacak, E. (1994). *Eski Anadolu Türkçesi satır-arası Kur'an Tercümesi: Giriş, Metin*, Harvard Üniversitesi.
- Karasar, N. (2014). *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (26. Baskı). Ankara Nobel Yayınevi.
- Kartal, M. (2022). *Dr. Rıfki Urga Çankırı Araştırmaları Merkezi'nde bulunan yekpare deri ciltli yazma eserin belgelenmesi ve koruma / onarım önerileri* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Kathpalia, Y. P. (1990). *Arşiv Malzemesinin Korunması ve Restorasyonu* (Dr. N. Somer, Çev.). Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı. (Orijinal eserin basım tarihi 1973).
- Küçük, M. (2001). *Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait satır arası ilk Kur'an tercümesi(inceleme-metin-dizin)* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Özkan, M. (2010). Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yapılmış Kur'an Tercümeleleri, *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, s. 516-558, İstanbul.
- Solmaz, A. O. (2016). Tokat Müzesinde Sergilenen Bir Satır Arası Kur'an-ı Kerim Tercümesi, *Littera Turca Journal Of Turkish Language And Literature*, C:2, S.1, S.439-450.
- Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Konservasyon ve Araştırma Merkezi [SYEKKAM] (2015). *Yazma eserlerde biyolojik bozulmalar ve entegre zararlı mücadelesi programı* <http://www.suleymfaniye.yek.gov.tr/Content/UploadFile/Doc/IPM.pdf> (Erişim tarihi: 5.01.2024).
- Toker, M. (2011). Anonim Satır Altı Kur'an Tercümesi, (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım Örnekleri) (II. Baskı), I, Selçuk Üniversitesi Basımevi.
- Topaloğlu, A. (1978). *XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış "Satır Arası" Kur'an Tercümesi*. Milli Eğitim Basımevi.
- Tozun H. ve Gedik R. (2023). Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu'na ait Kitâbu'lîlel ve Ma'rifeti'r Ricâl isimli yazma eserin kodikolojik incelemesi, *Journal of Humanities and Tourism Research*, 13 (3): 536-556 <http://dx.doi.org/10.14230/johut1505> (Erişim tarihi: 5.01.2024).
- Tse, S. (2007). Guidelines for pH Measurement in Conservation, Canadian Conservation Institute, Technical Bulletions 28, pp.1-22.
- Türkseven, Y. Ç. (2023). Düldül Dağı'nın (Osmaniye/Düziçi) alternatif turizm potansiyeli üzerine nitel bir araştırma. *Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 62, 74-95.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (11. baskı). Seçkin Yayıncılık.
- Yıldız, S. (2017). Sosyal Bilimlerde Örneklem Sorunu: Nicel Ve Nitel Paradigmalardan Örneklem Kuramına Bütüncül Bir Bakış, *Kesit Akademi dergisi*, Y.3, S.11, s. 421-442.

https://publications.gc.ca/collections/collection_2016/pch/CH57-3-1-28-2007-eng.pdf (Erişim tarihi: 5.01.2024)

URL1: <https://cankiri.bel.tr/proje/dr-rifki-urga-cankiri-arastirmalari-merkezi/60> (Erişim tarihi: 5.01.2024)

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacılar verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiklerini beyan ederler.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

XV. Yüzyıl Seyyahlarının Gözünden Hindistan'da Dini Hayat

Religious Life in India Through the Eyes of XVth Century Travelers

Cihan ORUÇ

Asist. Prof. Artvin Çoruh University, Department of History, Artvin, Türkiye
Dr. Öğretim Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, AÇÜFEF, Tarih Bölümü, Artvin, Türkiye
Orcid: 0000-0003-3065-8607 | E-posta: coruc@artvin.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Oruç, C. (2024). Religious Life in India Through the Eyes of XVth Century Travelers. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 63, 216-225.

Oruç, C. (2024). XV. yüzyıl seyyahlarının gözünden Hindistan'da dini hayat. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 63, 216-225.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 16 January/Ocak 2024

Accepted/Kabul Tarihi: 12 March/Mart 2024

Published/Yayın Tarihi: 27 March/Mart 2023

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 63 **Pages/Sayfa:** 216-225

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Cihan ORUÇ).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Hindistan kadim tarihi boyunca birçok kültür ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu durum, bölgede farklı inanç gruplarının bir arada yaşamasını gerektirmişti. Bölgedeki yerli halkın Vedizm ve Brahmanizm gibi inanç sistemlerine itibar etmesi Hinduizm'i oldukça fazla etkilemişti. Hinduların tüm inanışları çok tanrılı bir yapıya sahipti. Bir süre sonra bu inanışların arasında fark gözetmek güçleşmişti. Hinduizm yerli halkın itibar ettiği Vedizm ve Brahmanizm inanışlarını da kapsar bir duruma gelmişti. Hinduların yerel dini olan Hinduizm'in süreç içerisindeki gelişimi toplum yapısına direk olarak etki etmişti. Hindistan'daki en büyük yerel din olan Hinduizm'e bağlı ruhban sınıfı ayrıcalıklı bir konumdaydı. Hinduizm ve benzer inanç sistemleri bölgedeki sosyal tabakalaşmanın temelini oluşturmuştu. Büyük nüfus kitlelerinin yönetilmesini kolaylaştırmıştı. Bu durum, din adamlarının siyasi otorite üzerinde etkisinin artmasına neden olmuştu. Hindistan'a fütühat yoluyla gelen İslam ve ticari yollarla etki eden Hristiyanlık bölgenin dini yapısını farklılaştırmıştı. Yahudilik bölgedeki diğer semavi dinlere göre arka planda kalmıştı. Bu dinlerin birbirleriyle olan etkisi bölgeyi oldukça derinden etkilemişti. XV. yüzyılda farklı dinlere mensup birçok seyyah Hindistan'a gitmişti. Seyyahlar bölgenin inanç durumuna dikkat çekerek dinin yerel halk üzerindeki etkisini ortaya koymuştu.

Anahtar Kelimeler: Hindistan, seyahatname, İslamiyet, Hinduizm, Hristiyanlık, Yahudilik.

Abstract

India has been home to many cultures and civilizations throughout its ancient history. This necessitated the coexistence of different belief groups in the region. The fact that the indigenous people in the region respected belief systems such as Vedism and Brahmanism had a great influence on Hinduism. All Hindu beliefs had a polytheistic structure. After a while, it became difficult to distinguish between these beliefs. Hinduism came to include the beliefs of Vedism and Brahmanism, which were also respected by the local people. The development of Hinduism, the local religion of the Hindus, had a direct impact on the structure of society. The clergy of Hinduism, the largest local religion in India, was in a privileged position. Hinduism and similar belief systems formed the basis of social stratification in the region. It made it easier to govern large masses of the population. This led to an increase in the influence of the clergy over the political authority. Islam, which came to India through conquest, and Christianity, which influenced India through trade, differentiated the religious structure of the region. Judaism remained in the background compared to other Abrahamic religions in the region. The influence of these religions on each other had a profound impact on the region. In the XVth century, many travelers belonging to different religions traveled to India. The travelers drew attention to the religious situation of the region and revealed the impact of religion on the local population.

Keywords: India, travelogue, Islam, Hinduism, Christianity, Judaism.

Giriş

Hindistan'daki kalabalık nüfus, bölgeye özgü kültürel yapı ve değişken siyasi durumlar farklı dinlerin bölgede yayılmasını kolaylaştırmıştı. Hinduizm, Hindular arasında en yaygın inanıştı. Hinduizm'in geniş coğrafyaya yayılarak milli bir din haline gelmesi uzun zaman almıştı. Bu dinin ortaya çıkmasında Vedizm ve Brahmanizm gibi dinlerin büyük etkisi olmuştu. Vedizm rüzgâr, yağmur, ateş ve güneş gibi doğa olaylarının tanrılaştırılması anlayıştı. Vedizm'in inanış felsefesi farklı dönemlerde tek ya da çok tanrılı olarak değişiklik göstermişti. Bu dinde Veda ismi verilen kutsal öğretiler çok mühimdi (Demirci, 1998, s. 113-114). Brahmanizm ise Vedizm'den ortaya çıkmış bir inanç biçimiydi. Brahmanizm'e göre doğadaki tüm güçler, tek bir tanrının varlığında bir araya gelmişti. Bu inanışa göre tanrı eril ve nötr özellikler gösterirdi. Tanrıdaki yaratıcılık ve düzen erkeksi bir özellik olarak idrak edilirdi. Tanrının tüm kişisel özelliklerin üstünde olması ve herkes tarafından kabul görmesi nötr özelliği olarak bilinirdi. Bu anlayış tanrının kozmik olması anlayışıyla ilgiliydi. Brahmanizm'de en yüksek insan sınıfı bu dinin rahipleriydi. Onların öğrencileri de aynı sınıfa mensuptu. Genel olarak bu sınıf, Brahmanlar ismiyle bilinirdi. Onların görevi topluma dini anlamda yol göstermekti. Hinduizm, Brahmanizm'den elde edilen inanış felsefesiyle ortaya çıkmıştı. Brahmanizm'deki birçok dini öğreti ve tabir, Hinduizm'de kendine yer bulmuştu. Fakat Hinduizm'de çok tanrılı inanış etkiliydi. Özellikle Şiva ve Vişnu tanrıları ön plandaydı. Hinduizm din adamlarının keskin öğretilerinden ziyade Hint toplumunun kültürel birikimi sonucu meydana gelmişti. Yine de her iki inanış keskin bir şekilde birbirinden ayrılamamıştı (Williams, 1883, s. 2).

Hinduizm, kendini sürekli reform edebilen bir inanış sistemidir. Bu sebeple Hinduizm Budizm, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi dinlerden etkilenmişti. Bu dinlerdeki bazı inanışlar Hinduizm'de kademeli olarak yer almıştı. Hinduizm sisteminde bu olguların teşekkül etmesi uzun bir zaman gerektirmişti. (Williams, 1883, s. 3). Bu süre yaklaşık olarak 3000 yıl olarak ifade edilebilir. Hinduizm, bahsedilen dinlerdeki bazı kuralları özümsemiş, sonra bunları kendine uyarlamıştı. Bunun sonucunda Hinduizm farklı kültür özellikleri gösterebilen Hindular için birleştirici bir güç olmuştu (Williams, 1883, s. 57). Hinduizm'in kuralları iki farklı yolla kitlelere tebliğ edilmişti. Bunlardan ilki yazılı metinlerin din adamları tarafından ezberlenerek anlatıydı. Hinduizm'in ritüelleri din adamları tarafından kitaplaştırılmıştı. Dini metinlerin unutulması veya karıştırılması önlenerek koruma altına alınmıştı. Hinduizm'de yapılan bu tebliğe Şruti denmektedir. Hinduizm'deki geleneklerin anlatımı da Smriti olarak adlandırılmıştı. Smriti, çoğunlukla din kurallarından ziyade gelenek ve görenekler olarak değerlendirilebilir. Hinduizm inancına göre cehennem yoktu. Bu durum, Hinduizm'i İslamiyet ve Hristiyanlık gibi semavi dinlerden ayıran en mühim özelliklerden biridir. Hinduizm inancında kişi öldüğünde ruhu bir bedenden farklı bir bedene geçiş yapabilir. Bu geçiş insandan hayvana da olabilir. Kişi ruhu, sonunda Nirvana'ya yani en arı ruha erişir. Bu süreç içerisinde kişinin ruhu dünyada ödüllendirilmekte veya cezalandırılmaktadır (Buck, 1999, s. 14).

Hinduizm dininde halk tarafından sevilen birçok tanrı vardı. Bunların başında Vişnu ve Şiva tanrıları gelirdi. Vişnu tanrısının kişileri muhafaza ettiğine inanılırdı. Şiva tanrısı ise yok edici özellikleriyle bilinirdi. Şiva tanrısı, yok edici özelliklerini kötü güçlere karşı kullanılırdı. Lakşmi, Hinduların en fazla saygı duyduğu ve hoşlandığı tanrılar arasındadır. Lakşmi zenginlik, güzellik ve iyi talih tanrıçasıydı. Hinduizm'de kişilerin korktuğu ve çekindiği birçok tanrı vardır. Tanrıça Kali bu duruma en iyi örneklerden biridir. Hinduizm inanışına göre Tanrıça Kali kötülüklerle karşı da savaşabilen, çok büyük bir yıkıcı gücü olan ve mutlak itaat gerektiren bir yaratıcı olarak betimlenmişti. Hinduizm'de şeytan figürünü birçok mitolojik karakter tasvir etmektedir. Bunlar arasında en ünlüsü Hiranyakşa ismindeki şeytandır. Vişnu tanrısının Hiranyakşa ismindeki şeytanla savaştığı ve onu yendiği anlatılmaktadır (Buck, 1999, s. 22-23).

Hinduizm'de asıl olarak üç ana tanrı figürü oldukça önemlidir. Bunlar Trimurti ismiyle ifade edilmektedir. Brahma yaratıcı tanrıdır. Dört başlı, kırmızı veya turuncu olarak tasvir edilir. Vişnu tanrısı, daha önce belirtildiği gibi koruyuculuk tanrısıdır. Şiva tanrısıysa evrendeki düzensizlikleri yok etmektedir. Bu üçlü inanç sistemi Hristiyanlıktaki teslis inancı olan baba, oğul ve kutsal ruhu hatırlatmaktadır. Üçlü inanç sistemleri her iki dinde de kendine yer bulmuştur. Fakat Hinduizm ve Hristiyanlıktaki üçlü inanç sistemleri birbirinden farklıdır (Buck, 1999, s. 60). Hinduizm dininin öğretilmesinde ve yayılmasında Sanskritçe yazılan metinlerin payı vardır. Bunlar şiir ve ilahi şeklinde kaleme alınmıştır. Hinduizm'in farklı mezhepleri de aynı şekilde dini bilgileri oluşturmuştur (Lorenzen, 2011, s. 253).

Hinduizm hakkında IX. ve X. yüzyıllarda Sanskritçe birçok dini eser yazılmıştı. XII. yüzyılda Advaita Vedanta gibi bazı felsefe akımları, Hinduizm'e doğru dini bir yönelim gerçekleştirmişti. XIII. yüzyıldaki manastırların daha kurumsal bir şekilde yönetilmesi Advaita Vedanta gibi akımların burada gelişmesine neden olmuştu (Dutta, 2017, s. 88-89). Hintli filozofların tapınaklarda yaptıkları bazı reform hareketleri Hinduizm'i toplum nezdinde daha muteber bir konuma getirmişti. Dini söylemlerin gelişmesi, kast sisteminde bazı değişimlerin yaşanması, dini geleneklerin geliştirilmesi Hinduizm inancını güçlendirmişti (Dutta, 2017, s. 90). Tüm bu olumlu etmenlere rağmen Hinduizm'e bağlı mezhepler, XVI. yüzyıl sonuna kadar

gerçek bir istikrara kavuşamamıştı. Bu durum, Sri Vaişnavizm gibi gelecekte sömürgeci güçlere yardımcı olabilecek din anlayışları güçlendirmişti (Dutta, 2017, s. 92).

Yöntem

XV. yüzyılda birçok seyyah dini, ticari ve siyasi amaçlarla Hindistan kıtasını ziyaret etmişti. Bu seyyahların ortak özelliği Hindistan'ın zengin ticaretinden yararlanmak, aynı zamanda dinlerini bölgede tanıtmaktı. Katolik Hristiyanlığın merkezi olan İtalya'dan, Ortodoks Hristiyanlığın kabul edildiği Rusya'dan, Sünni Müslümanlığın yaygın olduğu Maverâünnehir bölgesinden gelen seyyahların gözlemleri mühimdir. Marco Polo'nun 1276-1291 yılları arasındaki doğu seyahati sonrası yayınlanan eseri Avrupa'da büyük ilgi çekmişti. Bu durum İtalyan kamuoyunda doğu yönünde seyahatlerin artmasını büyük oranda teşvik etmişti. Marco Polo'nun seyahatnamesindeki ticari, dini ve sosyal tasvir üslubu İtalyan seyyahlar tarafından taklit edilmişti. Yeni ticaret yolları keşfetme arzusu, bölgenin görkemli yapısı ve en önemlisi Hristiyanlığı yayma isteği Hindistan'a olan seyahatlerin başlıca amacıydı. Hindistan'a farklı dönemlerde giden iki İtalyan seyyah Nicolo dei Conti (1395-1469) ve Girolamo di Santo Stefano'nun (?-?) eserleri de bu bağlamda değerlendirilmelidir. Nicolo dei Conti'nin seyahat anıları, dönemin Hindistan'ını en doğru tasvir eden bilgiler içermektedir. Nicolo dei Conti Hindistan'ı 1420-1440 yıllarında iki kez ziyaret etmişti. Yazar, Hindistan ve Güneydoğu Asya'da yirmi beş senelik bir gezi gerçekleştirmişti. O, seyahatnamesinde bölgenin umumi durumunu tarafsız bir üslupla anlatmayı başarmıştır (Das, 2021, s. 3).

Girolamo di Santo Stefano'nun seyahatnamesinde iktisadi ve sosyal yaşam hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Girolamo di Santo Stefano, 1491 yılında İtalya'dan başladığı seyahatine ait bilgileri 1499 yılında Portekiz'deki bir yayıncıya göndermişti. Yazarın seyahatnamesinde dikkat çektiği noktalardan biri Hindistan'daki dini hayattır. Girolamo di Santo Stefano, bölgedeki Hinduların farklı kültürlere mensup olduğunu bu sebeple dini farklılıkların fazla olduğunu vurgulamaktadır (Das, 2021, s. 4). 1857 yılında yayımlanan "*India IX The Fifteenth Century Being a Collection of Narratives of Voyages to India, in the Century Preceding the Portuguese Discovery of the Cape of Good Hope*" isimli eserde Nicolo dei Conti (Conti, 1854, s. 3-39) ve Girolamo di Santo Stefano'nun (Stefano, 1854, s. 3-10) seyahat notları toplanmıştır. Bu iki İtalyan yazarın notlarında Hindistan'da dini yaşam hakkında önemli bilgiler vardır.

Afanasiy Nikitin (? -1474/1475), Hindistan'ı ziyaret eden mühim seyyahlardan birisidir. Nikitin aslen Tver şehrinde doğmuş bir tüccardı. Seyyah, öncelikle Astrahan'dan Volga'ya gitmişti. Oradan Hazar denizini geçerek Hint Okyanusu yoluyla Hindistan'a ulaşmayı başarmıştı. Nikitin seyahatinin kalan kısmını karayoluyla gerçekleştirmişti. Rus seyyah, Hindistan'da toplam üç sene bulundu. Bu süreç içerisinde birçok kez İslam dinine davet edilmiş, ancak bunu kabul etmemişti. Nikitin, İran ve Anadolu toprakları üzerinden Rusya'ya geri dönmüştü (Galinskaya, 2014, s. 141-142). Nikitin'in 1958 yılında Moskova'da yayımlanan *Hojdenie za Tri Morya Afanasiya Nikitina 1466-1472 gg.* isimli seyahat notlarında Hindistan'ın iktisadi, idari, sosyal ve kültürel yaşamıyla alakalı önemli bilgiler bulunmaktadır (Nikitin, 1958).

Abdürrezzak Semerkandî (1413-1482), Maverâünnehir'den Hindistan'a Timurlu Devleti'nin elçisi olarak giden bir devlet görevlisiydi. Semerkandî'nin babası Sultan Şahruh'un sarayında imam ve aynı zamanda ordu kadılığı görevlerinde bulunmuştu. Şahruh tarafından 1441 yılında Hindistan'a elçi olarak tayin edilmesiyle yolculuğu başlamıştı. Uzun ve maceralı olaylar neticesinde önce Kalikut'u daha sonra Vicayanagar şehirlerini ziyaret etmişti. Bölgedeki siyasi yapılarla gerekli görüşmeleri yaparak memleketine geri dönmüştü (Azamat, 1988, s. 299). Hindistan, İran ve Horasan bölgeleriyle alakalı gördüklerini, yazdığı *Matla'us Sa'deyn ve Mecma'ul Bahreyn* isimli kitabında toplamıştı (Semerkandî, 1375).

1. XV. Yüzyıl'a Kadar Hindistan'daki Müslüman ve Hristiyanlığın Genel Durumu

Hindistan'ın İslam diniyle tanışması Müslüman ordularının bölgeye gelmesinden önce vuku bulmuştur. Hindistan bölgesinin ilk Müslüman sakinleri, VIII. yüzyılda Konkan şehrinde yaşayan Arap topluluklardı. Onlar zamanla Hint kültürü altında kendi benliklerini kaybetmişlerdi. İslam ordularının Dekken bölgesine girmesiyle birlikte Hindistan'da Müslümanlık daha fazla taraftar bulmuştu (Nizami, 1974, s. 175). Gazneli Sultan Mahmud ve halefleri tarafından gerçekleştirilen Hindistan seferleri, bölgede İslâmiyet'in yayılmasına çok önemli katkılarda bulundu. Gurlu Sultanı Muizzeddin Muhammed b. Bahaeddin Sâm ise Hindistan akınlarında adeta Sultan Mahmud'un geleneğini devam ettiren bir görüntü arz etmişti (Öntürk, 2020, s.125). Nitekim onun tarafından gerçekleştirilen seferler sonucunda da İslâmiyet Hindistan'da yayılma imkânı bulmuştu (Öntürk, 2020, s. 85). XIII. yüzyıl itibarıyla Hindistan'da Hanefi hukuku geçerliydi. İslam hakimiyeti altındaki gayrimüslimlerin durumu ulema sınıfı arasında tartışma konusuydu. Gayrimüslimlerin sosyal hayattaki konumlarını belirleyen ulema sınıfı fikir ayrılıklarına düşmüştü. Bir kısım ulema daha yapıcı ve liberal görüşlere sahipti. Bunun karşısında hiçbir taviz vermeyen anlayışa sahip din adamları da mevcuttu. Genellikle bahsedilen görüş ayrılıkları daha detay konularda ortaya çıkmıştı. Ulema sınıfının tüm üyeleri gayrimüslimler hakkında İslam'ın emrettiği kurallara sıkıca bağlıydı (Lal, 1966, s. 202).

Hindistan'da kurulan Delhi Sultanlığı gibi Türk-İslam devletlerinin tebaası genellikle gayrimüslim ağırlıklıydı. Bu sebeple

İslam hukukunun tamamen sert bir şekilde uygulanması siyasi otoritelerin işine gelmemişti. Bölgede İslam hukukuna bağlı yöneticiler bazı konularda hoşgörülü davranmak mecburiyetinde kalmıştı. Bu gibi durumlarda yönetici ve ulema sınıfı karşı karşıya geliyordu. Hükümdarlar ulemanın istediği gibi tavizsiz kararlar vermeye başladıklarında kalabalık bir Hindu nüfusunu karşılarına almış olurlardı. Aynı şekilde Hinduları memnun edecek büyük kararlar aldıklarında ulema ve askeri sınıfın güvenini kaybederlerdi. Delhi Sultanlığındaki hükümdarların bu ince siyasete göre karar almaları gerekmişti. Delhi sultanları bilhassa dini ve siyasi dengeyi gözetmek için tam manasıyla şeriat veya hoşgörü politikası uygulamamıştı. Genellikle siyasi olaya bağlı olarak gerekli kararlar alınmıştı. Örneğin Delhi Sultanı II. Firuz Şah (1290-1296) Hindu tebaasına karşı hiçbir taviz vermek istememişti. Ancak onun merkezi gücü koruma hususundaki kaygıları ve Maveraünnehir'deki Moğol istilaları nedeniyle gayrimüslimlere karşı sert bir politika izleyemedi (Lal, 1966, s. 203). Delhi Sultanları arasında orduda Hindu subay ve asker istihdamı yapanlar da vardı. Bu kişilerin Müslümanlığı kabul etmiş olması daha makbuldü. Lakin asker ve subaylar arasında Hinduizm inancını devam ettiren kişiler de vardı. Bahsi geçen durumlar yüzünden Türk yönetici kesimi Hinduizm dinine karşı tamamen olumlu veya olumsuz bir tavır takınmamıştı (Lal, 1966, s. 206).

XIV. yüzyıl itibarıyla Güney Hindistan'daki Travancore, Malabar ve Karnataka bölgelerinde İslam nüfusu artmıştı. Başta cami olmak üzere İslam mimarisine ait yapılar bölgede görülmeye başlamıştı. Aynı zamanda Hindistan'da İslam'ın yayılmasına katkı sağlayan mühim şahsiyetler bölgede bulundu. Şeyh Nizameddin Evliya, Miran Seyyid Hüseyin, Seyyid Alâeddin ve Seyyid Hüsameddin gibi önemli İslam âlimlerinin birçok müridi olmuştu (Nizami, 1974, s. 176). Bunlar arasında Şeyh Nizameddin Evliya çok iyi bir örnektir. Bu zat Hindistan'a hicret etmiş bir seyid sülalesine mensuptur. Babası Seyyid Ahmed, Delhi Sultanlığında kadılık yapmış ve Şeyh Nizameddin Evliya dönemin ünlü âlimlerinden dersler almıştı. Delhi'de açtığı dergâhında birçok kişinin İslamiyet'i seçmesine vesile olmuştu. O yetiştirdiği yedi yüz öğrenci sayesinde Çiştîyye tarikatının Hindistan'daki en yaygın İslami yapı haline getirmişti (Özcan, 2007, s. 179).

Şeyh Nizameddin Evliya gibi bölgedeki önemli İslam âlimlerinin büyük çoğunluğu siyasi otoritelerin saygısını kazanmıştı. İslami toplulukların bir kısmı siyasi faaliyetlere dâhil olurken bir bölümü de dini tebliğlerine devam etmişti. Hindistan'da kurulmuş İslam devletlerinden Delhi Sultanlığı ve Behmenîler, birçok olayda bölgedeki din adamlarının desteğini almak istemişti. Delhi sultanlarından Muhammed bin Tuğluk'un otoritesini sağlamlaştırmak için Şeyh Nizameddin Evliya'nın desteğini almak istemesi bu duruma en iyi örnektir. Nitekim birçok tarikat ve din adamının toplumdaki itibarı yüzünden siyasi otoritelerle doğrudan veya dolaylı bağlantısı vardı (Nizami, 1974, s. 177-1778).

Behmenî hükümdarı I. Ahmed Şah gibi İslami kaidelere bağlı olan, fakat bazı noktalarda dini vecibeleri yerine getiremeyen hükümdarlar da vardı. Buna rağmen Hindistan'daki her Müslüman hükümdar gaza bilinciyle gayrimüslim topraklarına seferler düzenlemişti (Gribble, 1896, s. 74-75). Hindular yapılan savaşlarda karşılarındaki devletin farklı bir dinden olması durumunu sıklıkla vurgulamıştı. Özellikle savaşlarda başarılı olmuş Hinduların Müslüman bir devlete karşı mücadeleleri övülmüştü. Hintliler bu savaşları Hinduizm-İslam çekişmesi olarak topluma empoze etmeye çalışmıştı. Bu sayede Hinduizm üzerinden milli bir bilinç oluşturma gayesi güdülmüştü. Dini söylemlerle bölgenin maddi kaynakları kullanılmıştı (Kulke, Rothermund, 2001, s. 267).

İslam hükümdarları Hindular için dinin önemini çok iyi fark etmişti. Hatta bunu bir harp hilesi olarak bile kullanmıştı. Bu duruma Behmeni hükümdarı Tâceddin Fîrûz (1397-1422) zamanında Vijayanagar hükümdarına karşı yapılan savaş iyi bir örnektir. 1398 yılında yapılan bir savaşta Behmeni askerleri Hintli din adamları kılığında girerek Vijayanagar ordusuna sızdı. Bu sayede düşmana birçok kayıp verdirildi. Bu savaşlar Behmenîlerin lehine sonuçlanmıştı (Gribble, 1896, s. 76). Müslüman devletler aldıkları galibiyetler sonucunda yerli Hindu halkını İslam hukukuna tabi kılmıştı. Bu durum Hindular arasında büyük bir rahatsızlık yaratmıştı. Çünkü hiçbir İslam hükümdarı gayrimüslim hukukunun temel dinamiklerinden ödün vermemişti. Sadece bazı devlet yöneticileri Hindu sanatçıları himaye altına almıştı. Bu durum yüzyıllardır kuvvetli bir dini bilince sahip olan yerel halkı kıskırtmıştı. Bunun yanı sıra Hindistan'daki yerli halk İslam alimlerine karşı saygılı davranmıştı. Bunun en mühim nedeni onların topluma karşı yapılan haksızlıklarda siyasi otoritelere sert tepki koyabilmeleriydi (Lal, 1966, s. 215-216).

XV. yüzyıl itibarıyla Hindistan'da İslam dini oldukça yaygın bir durumdaydı. Bölgenin siyasi olarak kaderine etki edebilecek birçok İslam devletinin bulunması Hinduların bakış açılarını değiştirmelerine sebep olmuştu. Onlar her iki inancı birbiriyle eşitlemeye çalışmıştı (Truschke, 2023, s. 254). Lakin Hindistan'daki Müslümanlar Hinduları gayrimüslim statüsü çerçevesinde muamele etmeye devam etmişti. İslamiyet'in yayılmaya devam etmesi bölgedeki Hinduları çok rahatsız etmişti. Özellikle Brahman geleneklerinin tehdit altında olduğu fikri Hindu din adamlarını telaşa düşürmüştü. XV. yüzyılda Hindistan'a dini açıdan bakıldığında İslamiyet'in yayılışının hızlandığı, fakat milli din olan Hinduizm'e bağlı din adamlarının bu durumu engellemeye çalıştığı görülmektedir (Truschke, 2023, s. 225-226).

Hristiyanlığın Hindistan'da taraftar bulması İslamiyet'e göre daha geç bir zamanda gerçekleşmişti. VII. yüzyılda Nesturi Hristiyanlar Orta Asya ve Hindistan bölgelerine ulaşmışlardı. Akabinde ise buralardan Çin'e gitmişlerdi. Hindistan'daki bu

Hristiyanlık faaliyetleri oldukça etkisiz kalmıştı. Esasen bu dönemde Hristiyan papazların asıl hedefi Çin bölgesiydi. Bu durum daha çok Budizm-Hristiyanlık ilişkilerini geliştirmişti. Hindistan bölgesinde Hristiyanlık faaliyetlerinin gelişmesi XV. yüzyılda başlamıştı. Hindistan'ın ticari önemini kavrayan Avrupalılar bölgeye Hristiyan misyonerler göndermeye başlamıştı. Onların amacı ticaret koloniler kurulurken Hindistan sahasındaki hâkim inancı Hristiyanlık lehine çevirmektir (Adam, 1998, s. 362-363). Avrupalı yöneticilere göre Hristiyanlığın Hindistan'da yayılması ticari faaliyetlerin yapılmasını kolaylaştırabilirdi. Aynı zamanda siyasi olarak Hristiyan devletlerin bölgedeki nüfuzunun artmasına da yol açabilirdi. Bu sebeple XV. yüzyıldan itibaren İtalyan, Rus, Portekizli, Hollandalı birçok kimse siyasi, ticari ve dini nedenlerle Hindistan'a gelmişti (Hough, 1845, s. 53-54). XV. yüzyılda Hindistan sahasındaki Müslüman ve Hristiyan seyyahların notları bölgedeki dini durumu açıklamaktadır.

2. Seyyahlara göre XV. Yüzyılda Hindistan'daki Dini Durum

Nicolo dei Conti XV. yüzyılda Hindistan'ı ziyaret etmiş olan seyyahlardan ilkidir. Conti'ye göre Hindistan'daki din adamları saygı görmüşlerdi. Hindistan'daki Brahman rahipleri aynı zamanda nitelikli birer filozoftu. Bunlar hayatlarının tamamında astroloji çalışmalarıyla ilgilenmişlerdi. Hindistan ve etkisi altındaki komşu coğrafyalarda putperestlik yaygındı. Nicolo dei Conti (1854) Hindistan ana karasının yakınındaki Andaman adalarında da aynı tespiti yapmıştı. Burada insanlar tanrıların putlaştırarak onlara tapmışlardı (s. 8-9).

İtalyan yazar Hindistan sahasının yakınlarındaki büyük akarsulardan olan İravadi Nehri etrafında dini ritüeller tespit etmişti. Buradaki yerleşimlerde de putlara tapınarak ibadet ediliyordu. İnsanlar sabahleyin yüzlerini doğuya dönerek ellerini birleştirirdi. Onlar bu duruşla birlikte "Kutsal Üçlü Tanrı ve Onun Yasaları Bizi Korusun." diyerek ibadet etmişlerdi (s. 13). Burada kastedilen üç tanrı Hinduizm'in Trimurti inancı gereği Brahma, Vişnu ve Şiva tanrılarıdır.

Orta Hindistan bölgesindeki Nesturi Hristiyanlar dinleri gereği tek eşli yaşamışlardı. Onların haricinde yerel dinler çok eşliliği sakıncalı görmezdi. Hindistan'ın tüm bölgelerinde defin işlerini aynı şekilde gerçekleştirilmemişti. Nicolo dei Conti'nin ifadelerine göre Hindistan'ın orta bölgeleri ölümlere verilen değer ve cenaze törenlerinin muntazamlığı açısından ilk sıradaydı. Bu bölgelerde ölümleri yakma işlemi yapılırdı. Ayrıca ölümlerin farklı alanlarda mezarları olabilirdi. Ölmüş kişiler duvarları güçlendirilmiş yer altı mağaralarına götürülmüştü. Cenaze altın sütunlarla desteklenmiş mezar yerlerine konulmuştu. Tabutun çevresine ölmüş kişilerin diğer dünyada kullanabilmeleri için çeşitli materyaller bırakılmıştı. Bunlar kıyafetler, değerli yüzük ve takılar gibi eşyalardı. Son olarak ölümlerin rahatsız edilmesini engellemek amacıyla mağaranın girişi kapatılmıştı (Conti, 1854, s. 23).

Mezarları korumak için büyük çaba sarf edilmişti. Maddi olarak masraftan kaçınılmayarak mezar yakınlarına kemerler inşa edilmişti. Bu sayede mezarların nemden korunarak muhafaza edilmesi amaçlanmıştı. Ölümlerin yakılması uygulaması da yaygın bir işlemdi. Eğer bir kadının kocası ölürse kadın onunla birlikte yakılırdı. Özellikle ilk eşlerin kocalarıyla birlikte yakılması geleneği yaygın bir şekilde uygulanmıştı. Ölen koca en iyi elbiseleriyle sedir üzerine konulurdu. Piramit şeklinde büyük bir ateş yakılırdı. Kadın beyaz bir elbise giyerek ölen kocasının etrafında şarkı söyleyerek dönerdi. Sonunda rahibin yanına gelerek elbisesini çıkarır kendini ateşe atardı. Kadınların büyük kısmı son anda yanmak istemezdi. Böyle durumlar rahip devreye girer kadını ateşe atardı (Conti, 1854, s. 24).

Hindistan'da ölümlerin arkasından farklı şekillerde yas tutulurdu. Örneğin Hindistan'ın orta kesimlerinde yaşayan halk başlarını örterdi. Yas tutmak amacıyla üç gün aralıksız gong çalınırdı. Ayrıca yoksullara yiyecek verilir, ölen kişinin sevenleri ağızlarında acı tat bırakan bir yaprak taşırdı. Meftunun çevresinde bulunup acı nidalar atılırdı. Ölen kişiyi öven şarkılar söylenirdi. Anne ve babasını kaybeden kimse bir yıl kıyafetini değiştirmezdi. Bu kimseler günde bir kez yemek yerdi. Tırnak ya da saçlarını kesmezlerdi. Cesedi yakılan kişilerin külleri altın veya gümüş bir vazoya konulurdu. Daha sonra nehre atılırdı. Bu devirde Hint toplumunda hayvansal gıdaların yenmesi çok hoş karşılanmazdı. Özellikle ineğe büyük hürmet gösterilirdi. Hint din adamları arasında büyü uygulamaları sıklıkla görülürdü (Conti, 1854, s. 25).

Nicolo dei Conti Hinduizm dinine ait tapınakların Katolik kiliseleri kadar heybetli olduğunu görmüştü. İtalyan seyyah bu yapılar arasında birçok benzerlik tespit etmişti. Bu tapınakların içi önemli günlerde süslenirdi. Conti bu tapınaklara altın, gümüş ve fildişinden birçok putun konulduğunu görmüştü. Bu tapınaklara sabah ve akşam zamanları gidilirdi. Hindular putların önünde secde ederek yerleri öperlerdi. Tanrılar adına ziyafetler verilir, Hatta kendini tanrılara adanmış kişiler seçilirdi. Onlar putların önünde kurban edilirdi. XV. yüzyıl Hindistan toplumunda tanrılar için kendilerini kurban eden birçok kişi olmuştu (Conti, 1854, s. 27).

Abdürrezzak Semerkandî, Hindistan'daki dini hayat hakkında mühim bilgiler vermektedir. Semerkandî Hindistan'ın Kalikut şehrinin çoğunlukla gayrimüslim olduğundan bahsetmektedir. Onun verdiği bilgilere göre bu şehir genellikle siyasi anlaşmazlıkların odağında olan bir yer olmuştu. Kalikut şehrindeki Müslümanlar Şafi mezhebine bağlıydı. Onlar Kalikut'ta iki adet camii inşa etmişlerdi. İslam'ın gereği olarak burada cuma günleri toplu halde namaz kılınıyordu. Yerli Hindular bu

ibadete kesinlikle katılmazlardı. Şehirde Müslümanların hukukundan sorumlu olan kadı oldukça dindardı (Semerkandî, 1375, s. 524). Hindistan'daki siyasi atmosfer gereği bölgeler arasında sıklıkla güç mücadelesi yaşanmıştı. Semerkandî Müslümanların Hinduların hâkim olduğu yerlere İslam'ın tebliğ edildiğini dile getirmektedir. Onun aktardıklarına göre Hindular, siyasi ve iktisadi çıkarlar doğrultusunda bu tebliğe uygun hareket etmişlerdi. Hindistan'daki Müslümanlar görünüş olarak Hindulardan ayrılırdı. Bölgedeki İslam tebaası genellikle gösterişli ve temiz kıyafetler giyerlerdi. Müslümanların elbiselerinde çeşitli süslemeler bulunurdu. Semerkandî Müslümanların yerli Hindu halktan çok daha güzel ve heybetli göründüklerinden bahsetmektedir (Semerkandî, 1375, s. 525-526).

Semerkandî'nin ifadelerine göre Kalikut ve Seylan bölgelerindeki Hindular dini prensiplerine oldukça bağlıydı. Hinduizm'in ineğe olan hassasiyeti bölge halkı tarafından aynı dikkatle tatbik edilmişti. Bir ineğin öldürülmesi ve etinin yenmesi katiyen yasaktı. Hindular arasında bir kimse, ineği öldürürken yakalanırsa ya da hayvanı öldürdüğü ortaya çıkarsa infaz edilirdi. İnek gübresi kutsal kabul edilmişti. Gübre kişilerin alınlarına sürülürdü. Semerkandî Hintlilerin bölgede inşa ettikleri tapınakların hayli gösterişli olduklarından bahsetmektedir. Türk seyyahın Mangolar bölgesinde gördüğü tapınağın yüksekliği beş arşın, eni ve boyu ise on arşındı. Tapınaklar, kare şeklinde inşa edilmişti. Bu ibadet yerinin üst kısımları düz bir yapıdaydı. İçeride birçok put mevcuttu. Tapınağın girişinde insan şeklinde gözleri kırmızı yakutla işlenmiş bir put dikkat çekiyordu (Semerkandî, 1375, s. 529).

Semerkandî'ye göre Billur şehrindeki ibadethanenin duvarlarına süslü motif ve resimler çizilmişti. Tüm duvarlar aşağıdan yukarıya boş kalmayacak şekilde motifler ve resimlerle doldurulmuştu. Buradaki tapınağın bahçesi oldukça dikkat çekiciydi. Bahçede ince işçilikle imal edilmiş taş kemerler vardı. Meydanda tam bir insan boyunda işlenmiş taşlardan yapılmış görkemli bir taht bulunmaktaydı. Tahtın ortasından yukarıya doğru sivrilen mavi taştan imal edilmiş bir kubbe mevcuttu. Taşlarda çeşitli motifler vardı. Bunlar sırasıyla üç katman olarak birbirinden ayrılmıştı. Semerkandî buradaki ince işçilik ve çevre güzelliğinden etkilenmişti. Öyle ki bazı kısımları "Dünya'da cennetin bir kopyası" olarak tarif etmişti (Semerkandî, 1375, s. 530).

Afanasiy Nikitin XV. yüzyılın ikinci yarısında Hindistan'daki dini durumu en iyi şekilde açıklamayı başarmıştı. Hindistan'ın Junnar şehrine giden Rus seyyah bölgedeki Türk yöneticiler tarafından İslam'a davet edilmişti. Nikitin'e Müslüman olması karşılığında büyük iktisadi ve sosyal haklara sahip olacağı söylenmişti. Hindistan'ın İslam hâkimiyetinde olan yerlerde gayrimüslimleri İslam'a kazandırma gayretinin devam ettiği görülmektedir. Müslüman yöneticiler dinin sosyal yaşamdaki önemini çok iyi biliyorlardı. Bu sebeple bölgedeki İslam nüfusunun artmasına oldukça önem veriliyordu (Nikitin, 1958, s. 15).

Hindistan'da Budist inancı da yaygın olarak görülmüştü. Budistler Hz. Adem'in soyundan geldiklerine iman etmişti. Fakat Buda öğretilerine inanıyorlardı. Hindistan bölgesinde Budizm inancı altında seksen dört farklı mezhep mevcuttu. Her mezhebin Budizm'i yorumlama ve inanma metotları farklıydı. Bir Budist mezhebinde yeme ve içme faaliyetinin çok sık yapılması yasaktı. Aynı şekilde evlenmek de haram sayılırdı. Başka bir Budist mezhebine göre ise koyun, tavuk, balık ve yumurtanın dışında yiyecek tüketmek yasak sayılmıştı. Budizm'in tüm mezheplerinde sığır eti yenmezdi. Afanasiy Nikitin Hindistan'ın Butana bölgesinde bir Budist tapınağını ziyaret etmişti. İbadethanenin duvarlarına Buda'nın hayatından kesitler çizilmişti. Buda'nın olağanüstülüğünü ifade eden ayrı görünümde on iki adet figür tasvir edilmişti. İnsan suretinde bir figür bulunmaktaydı. İkinci figür fil hortumuna sahip bir insan motifiydi. Üçüncüsü maymun şeklinde bir insan resmiydi. Son olarak vahşi bir hayvan tipindeki insan tasvir edilmişti. Bu resimlerdeki çizimlerin kahramanları kuyrukluysa da. Yine buradaki Buda heykeli de kuyrukluysa da. Buda'nın sağ eli yukarıda, sol eli kılıcında olacak şekilde tasvir edilmişti. Buda çıplak bir vaziyette maymun gibi bir görünüme sahipti. Buda heykelinin hemen önünde şatafatlı bir öküz heykeli dikkat çekmekteydi. Budistler bu heykelin toynak kısmını öperdi. Ayrıca bu heykele çiçekler sunarlardı. Budist inancının gereği olarak yapılan heykelerde kişilerin edep yerleri genellikle örtülmezdi (Nikitin, 1958, s. 18).

Nikitin'e göre Hinduizm inancına sahip kişiler küçükbaş ve büyükbaş hayvanların büyük bir kısmı ile balık, tavuk ve domuz gibi hayvanların etini tüketmezlerdi. Hindistan'daki Müslümanların Hindulara karşı negatif kanaati bu dönemde de değişmemişti. Müslümanlar Hinduların yediği yemeklere dikkat ederlerdi. Onlarla aynı yemekleri tüketmek istemezlerdi. Müslümanlar yemek yerken de kendilerinin Hindular tarafından incelenmesinden hoşlanmazlardı. Budistler her zaman doğuya doğru ibadet etmişlerdi. Buda heykelleri de mutlaka doğuya bakardı. Yere kapanarak ellerini kaldırır ve bu şekilde yalvarırlardı. Budistler yemek yemeden evvel mutlaka el ve ayaklarını yıkarlardı. Budist biri öldüğünde yakılıp küllerinin sulara dökülmesi gerekirdi. Budist çiftlerin çocuğu doğduğunda cinsiyete göre ismi hangi ebeveynin vereceği belliydi. Bebek kız ise anne, erkek ise baba ismini belirlerdi. Hinduizm inancına sahip kimseler öküzlerin boynuzlarını bakır metaliyle sararlardı. Hayvanların boyunlarına yaklaşık üç yüz adet çan asılırdı. Hindular öküzlere "Baba", ineklere ise "Anne" diyerek hitap ederlerdi. Bu hayvanların dışıkları kutsaldı. Öküz ve inek dışıklarıyla yemek yapılırdı. Onlar yüz ve vücutlarına bu dışıkayı sürerlerdi (Nikitin, 1958, s. 19).

Hindistan'da Yahudi inancına sahip topluluklar da vardı. Onlar Yahudiliğin gerektirdiği şekilde yaşarlardı. Hindular Müslüman, Hristiyan ve Yahudilere benzer davranışlar sergilerlerdi. İnançlı Hindular Yahudilerle aynı sosyal çevrede bulunmak istemezlerdi. Hinduizm'in bazı mezheplerinde genel dinin öğretilerinin dışında uygulamalar da mevcuttu. Bazı Hint mezheplerinde hiçbir şekilde et tüketmemek bu ritüellere örnekti. Nikitin, Hinduizm'i bu şekilde yorumlayan farklı mezheplere de şahit olmuştu (Nikitin, 1958, s. 22).

Rus seyyah Hindistan'da seyahat ederken birçok Müslüman ile karşılaşmıştı. Müslümanlar arasında onun Hristiyan olduğunu anlayan veya bilenler, Nikitin'i İslam dinine davet etmişlerdi. Bunun için İslam'ın Ortodoks Hristiyanlığa üstün bir inanış olduğunu örneklerle açıklamaya çalışmışlardı. Hindistan'da İslam hakimiyetinin olduğu bölgelerde Ramazan ve Kurban bayramları oldukça renkli geçmişti. Bilhassa Ramazan bayramlarında şehirlerin yöneticileri büyük alaylarla kutlamalar gerçekleştirirdi. Afanasiy Nikitin, Müslümanların bölgedeki en mühim siyasi organizasyonu olan Behmenî Sultanlığında da aynı durumu bizzat yaşamıştı. Bayramlardaki bu geçitler ast-üst sırası gözetilerek yapılırdı. Bu organizasyonun zırhlı filler, develer, altın koşumlu atlarla icra edilerek görkemli olmasına dikkat edilirdi (Nikitin, 1958, s. 23).

XV. yüzyılın sonlarında Hindistan'a giden İtalyan seyyah Girolamo di Santo Stefano diğer seyyahların verdiği dini bilgileri tasdik etmişti. Hindistan'ın Kozhikode şehrindeki dini durumdan bahseden yazar buranın yöneticilerinin putperest olduğunu söylemişti. Stefano'nun ifadesine göre Kozhikode'nin halkı arasında putlara, güneşe ve öküz tapan farklı topluluklar mevcuttu. Daha önce bahsedildiği gibi kişiler vefat ettiklerinde yakılır ve külleri savrulurdu. Koca öldüğünde yine karısı onunla yanmak mecburiyetindeydi. Hinduizm inancına sahip olanlar inek ve öküz dışındaki her türlü hayvanı öldürme hakkına sahipti. İnek ve öküzün kutsallığını Stefano da tasdik etmişti. Bu hayvanlara zarar veren kişiler anında ölüme cezalandırılırdı. Bazı mezheplerin hiçbir hayvan öldürmeme kuralı aynen devam etmişti. Çok eşlilik mazur görülen bir durumdu (Stefano, 1854, s. 5).

Girolamo di Santo Stefano, farklı dinlere inanan sosyal grupların birbirlerinin ibadet ritüellerine saygılı olduklarından söz etmiştir. Hristiyan, Müslüman ve Yahudiler ibadetlerini özgürce gerçekleştirirdi. İtalyan seyyah bölgede daha önce kullanılıp âtil halde bırakılan bazı kiliselerin varlığında da söz etmişti (Stefano, 1854, s. 6). Stefano'nun Hindistan bölgesindeki dini gözlemleri çoğunlukla kendinden önceki seyyahların gördüklerinden çok farklı değildir. Bu XV. yüzyılda Hindistan'daki dini yapıların istikrarlı bir denge içerisinde gelişim gösterdiğine kanıttır.

Sonuç

Hindistan'ın geniş coğrafi sınırları ve uygun iklim koşulları bölgede önemli bir nüfus oluşmasına neden olmuştur. Hindistan'ın yerel topluluğu olan Hinduların inanış sistemleri onların ortak bir paydada buluşabilmesini sağlamıştır. Bölgedeki yerel halk arasında en yaygın din olan Hinduizm tarihi süreç içerisinde gelişmiş bir dindir. Vedizm ve Brahmanizm inançlarının bu bakımdan değerlendirilmesi gerekmektedir. Hinduların inandıkları bu dinler farklı mezhepleri de beraberinde getirmiştir. Lakin Hinduların inanç sistemlerinin temelde aynı olması kitleler arasında bölünmeyi engellemiştir. Hinduizm dini çok tanrılı bir anlayışa sahiptir. Bu yapıyla mitolojik ilk çağ dinlerini andırmaktadır. Hinduizm'deki tanrısal figürlerin hikayelerinde birçok insan ögesi ve unsuru görülmektedir. Bu yüzden bölgedeki halkın geniş bir kesimi tarafından kolayca benimsenmiştir.

Hinduizm dinine bağlı büyük bir nüfusun olması yönetici kesime büyük avantajlar sağlamıştır. Kalabalık kitlelerin birlikte hareket edebilmesini sağlayan bu olgu, bölgedeki siyasi yapıların kontrol gücünü arttırmıştır. Bu bakımdan Hindistan'da Vijayanagar hükümdarlığı gibi yerel güçlerin dayandığı bir numaralı güç din olmuştur. Dinin temsilcisi olan ruhban sınıfı doğal olarak en önemli sosyal statüye sahip topluluk haline gelmiştir. Din adamları Hindistan'daki kast sisteminde en üst sırada yer almıştır. Onlar ayrıcalıklı konumlarını korumak için siyasi otoritelerle yakın ilişkiler içerisinde olmuştur. Hindistan'da hükümdarlık eden yerel güçler özellikle İslam dinine bağlı ordulara karşı Hinduizm'i halka milli bir unsur olarak göstermişlerdir. Hinduizm ve ruhban sınıfının gücünü halk nazarında büyütme için çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Hinduların inşa ettiği gösterişli tapınaklar dolaylı olarak bu duruma katkı sağlamıştır. Hindistan'ın jeostratejik değeri, verimli toprakları fark edildikçe bölgedeki yerli Hindular için dini hayat değişmeye başlamıştır.

XV. yüzyılda Hindistan'a siyasi ve iktisadi amaçlarla gelen topluluklar farklı dinlerin yayılmasını sağlamıştır. Coğrafi keşiflerin hızlanması ve iktisadi getiriler bu dönemde Hindistan'ın önemini arttırmıştır. Zaman içerisinde 3 büyük semavi din olan Müslümanlık, Hristiyanlık ve Yahudilik taraftar kazanmıştır. Yerli Hinduların din ve kültürlerine sıkıca bağlı olmasına rağmen özellikle İslamiyet'in yayılım hızı oldukça iyidir. Bunda bölgedeki İslam devletlerinin gücü de oldukça etkili olmuştur. Hristiyanlık bu dönemlerde henüz daha Hindistan kıtasını yeni etkilemeye başlamıştır. Avrupa'daki Hristiyan güçler XIII. yüzyılın ikinci yarısında Marco Polo'nun seyahatleri neticesinde bölgenin önemini fark etmeye başlamışlardır. XV. yüzyılda Hindistan'ı ziyaret eden Nicolo dei Conti ve Girolamo di Santo Stefano da bölgenin genel durumunu anlayabilmek

amacındadırlar. Katolik kilisesiyle arası iyi olan bu iki İtalyan seyyah bölgedeki dini yapıya özellikle dikkat etmişlerdir. Bunun en mühim sebebi Katolik inancının bölgede yayılma imkanını araştırmaktır. Ortodoks inancına sahip olan Rus seyyah Afanasiy Nikitin ise daha çok ticari anlamda bölgeyi ziyaret etmiştir. Rus seyyahın bölgenin dini durumu hakkındaki gözlemleri oldukça fazladır. Nikitin'in en dikkat çektiği husus İslam dininin durumudur. Yazarın bazı açıklamalarından İslamiyet'in Hindular tarafından saygı gören bir din olduğu sonucuna ulaşılabilmektedir.

Abdürrezzak Semerkandî siyasi sebeplerle Timurlu Devleti tarafından bölgeye gönderilmiştir. Semerkandî'nin notlarında Hindistan'daki İslam ve Hinduizm dengesi hakkında mühim bilgiler vardır. Özellikle İslam hâkimiyetinde yaşayan Hinduların durumuna bakıldığında hoşgörü politikasının etkili olduğu söylenebilir. Hindular gayrimüslim statüsünde yasak ve vergilere riayet ettiklerinde bölgedeki İslam hâkimiyeti güçlenmiştir. Fakat Hinduların İslam kural ve kaidelerine uymak istememesi ulemanın ise yasaklar konusundaki katı tavrı idarecileri zor durumda bırakmıştır. Hinduların insan gücüne ihtiyaç duyulması aradaki dengenin korunmasını güçleştirmiştir. Bu sebeple ulema sınıfı ve yönetici kesim birçok kez karşı karşıya gelmiştir. XV. yüzyıldaki Hindistan'da Hristiyanlık ve Yahudiliğin durumu çok farklıdır. Bunun başlıca nedeni her iki inanaşa ait bir siyasi yapının bulunmamasıdır. Bu Hristiyanlık ve Yahudiliğin taraftar kazanması ve gelişmesini olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Hindular güçlü bir siyasi desteğe sahip olan İslam dinine karşı bile refleks göstermişlerdir. İslamiyet dışındaki diğer semavi dinlerin bölgede bir hamisinin olmaması taraftarları için olumsuz bir durum olmuştur. Hindular İslamiyet, Hristiyanlık ve Yahudiliğe aynı mesafede durmaya çalışmıştır. Fakat bölgede asıl dini mücadele İslamiyet ve Hinduizm arasında yaşandığı için Hristiyan seyyahlar yerli halkla daha rahat iletişim kurmuşlardır.

Kaynakça

- Azamat, N. (1988). Abdürrezak es Semerkandi. *İslam Ansiklopedisi*, 1, s. 299-300.
- Baki, A. (1998). Hıristiyanlık. *İslam Ansiklopedisi*, 17, s. 358-364.
- Buck, C. H. (1999). *Faiths, Fairs and Festivals of India*. Asian Educational Services.
- Conti, N. D. (1854). The Travels of Nicolo Conti, in the East, in the Early Part of The Fifteenth Century. R.H. Major (Ed.). ve (P. Bracciolini, Trans.), *India IX The Fifteenth Century Being a Collection of Narratives of Voyages to India, in the Century Preceding the Portuguese Discovery of the Cape of Good Hope*, (pp. 3-39) içinde. Hakluyt Society.
- Das, J. (2021). India nel quattrocento: Fifteenth-Century Italian Travel Writings on India. *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*, 13(1), s. 1-12.
- Demirci, K. (1998). Hinduizm. *İslam Ansiklopedisi*, 18, s. 112-116.
- Dutta, R. (2017). Locating the Self, Community, and the Nation Writing the History of the Srivaisnavas of South India. S. Bandyopadhyay ve A. P. Sen (Ed.), *Religion and Modernity in India* (pp. 84-106.) içinde. Oxford University Press.
- Galinskaya, İ. L. (2014). Afanasiy Nikitin. *Vestnik Kulturologii*, 69(2), s. 141-142.
- Gribble, J. D. B. (1896). *History of the Deccan*. LUZAC & Co.
- Hough, J. (1845). *The History of Christianity in India From The Commencement of the Christian Era*. Seeley Burnside And Seeley.
- Kulke, H. ve Rothermund, D. (2001), *Hindistan Tarihi*. (M. Günay, Çev.). İmge Kitabevi Yayınları.
- Lal, K. S. (1966). *Studies in Medieval Indian History*. Ranjit Printers.
- Lorenzen, D. N. (2011). Hindu Sects and Hindu Religion: Precolonial and Colonial Concepts, C. Talbot (Ed.), *Knowing India: Colonial and Modern Constructions of the Past* (pp. 251-278) içinde. Yoda Press.
- Nikitin, A. (1958). *Hojdenie za Tri Morya Afanasiya Nikitina 1466-1472 gg.*, Akademii Nauk SSSR.
- Nizami, K. A. (1974). Sufi Movement in the Deccan, *History of Medieval Deccan* (pp. 174-199.) içinde. The Government of Andhra Pradesh.
- Öntürk, V. (2020). Gurlu Sultanı Muizzeddin Muhammed B. Bahâeddin Sâm'ın Hindistan Seferleri. *APJİR*, 4/2, s. 119-144.
- Öntürk, V. (2020) Gurlular (1157-1216). Selenge Yayınları.
- Özcan, A. (2007). Nizameddin Evliya. *İslam Ansiklopedisi*, 33, s. 179-180.
- Semerkandî, A., (1375). *Matla'us Sa'deyn ve Mecma'ul Bahreyn*. Vezaret-i Ferheng ve Amuşeş-i Âli Muassese-i Mutaliat ve Tahkika-i Ferhengi.
- Stefano, G. D. S. (1854). Account of the Journey of Hieronimo Di Santo Stefano, a Genovese, Addressed to Messer Giovan Jacobo Mainer, R.H. Major (Ed.). *India IX The Fifteenth Century Being a Collection of Narratives of Voyages to India, in the Century Preceding the Portuguese Discovery of the Cape of Good Hope*, (pp. 3-10) içinde. Hakluyt Society.
- Truschke, A. (2023). Hindu: A History. *Comparative Studies in Society and History*, 65(2), Cambridge University Press, s. 246-270.
- Williams, M. (1883). *Religious Thought and Life in India*, John Murray.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğimizizi beyan ederiz.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

'Zamanın Bittiği Yer'de Varlık Felsefesi ve Varoluş Sorunsalı

Philosophy of Being and the Problem of Existence in 'Zamanın Bittiği Yer'

Tolga BAYINDIR

Lecturer Dr., Kocaeli University, Department of Turkish Language, Kocaeli, Turkey
Öğr. Gör. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Türk Dili Bölümü, Kocaeli, Türkiye
Orcid: 0000-0003-0047-3900 | E-posta: tlgbayindir82@gmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Bayındır, T. (2024). Philosophy of Being and the Problem of Existence in 'Zamanın Bittiği Yer'. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 63, 226-237.

Bayındır, T. (2024). 'Zamanın Bittiği Yer'de Varlık Felsefesi ve Varoluş Sorunsalı. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 63, 226-237

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 29 December/Aralık 2023

Accepted/Kabul Tarihi: 23 March/Mart 2024

Published/Yayın Tarihi: 28 March/Mart 2024

Pub Date Season/Yayın Sezonu: March/Mart

Issue/Sayı: 63 **Pages/Sayfa:** 226-237

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Tolga BAYINDIR).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Zamanın Bittiği Yer, Can Eryümlü tarafından 1999'da yayımlanan fantastik öğeler barındıran, sembolik bir romandır. Roman, bilinenden oldukça farklı ve sıra dışı bir dünyada, bir kitabın içinde başlar. Yediği kitap sayfalarını okumayı öğrenen bir "kitap kurdu" dünyaya geldiği kitabı terk edip kitaplar arası bir yolculuğa çıkar. Yediği her kitaptan yeni bilgiler öğrenir, öğrendikçe de merakı artar. Bir noktadan sonra da benliği, toplumu, cinselliği, inancı, zamanı, ölümü ve varoluşu sorgulamaya başlar. Roman "özgürlüğe" yolculuk olarak nitelendirilebilecek en temel insani etik anlayışına dayanmaktadır. Dünyaya geldiği kitaptan başlayarak özgürlüğü arayan kitap kurdu kısıtlı olanaklarına rağmen bulduğu cevaplarla 20 Ağustos 1977'de fırlatılan Voyager 2 uzay aracına ulaşır. *Zamanın Bittiği Yer*, insan ve yaşamına dair en temel soruları soran, varlık ve hiçlik kavramlarına değinen bir romandır. Can Eryümlü, bir kitap kurdunun bakış açısını kullanarak insan ve toplum normlarına karşı eleştirel bir tavır takınır. Yazar özellikle bireysel gelişmeyi engelleyici toplumsal "normlar" üzerinde dikkatle durur. Bu çalışmada amaç romanda yazarın satır aralarına yerleştirdiği "varlık felsefesi" soru ve sorunları ne şekilde ele aldığını tespit etmektir. Roman, varlık felsefesine dair görüşler çerçevesinde incelenecektir. Romanın yapısal ve tematik incelemesinin yanı sıra, romanda yer alan ve insan ve toplum açısından sembolik değerler barındıran bazı kavramlara da değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Can Eryümlü, varlık felsefesi, roman, Zamanın Bittiği Yer

Abstract

Zamanın Bittiği Yer (Where Time Ends) is a symbolic novel with fantastic elements published by Can Eryümlü in 1999. The novel begins in a book, in a very different and extraordinary world from what is known. A "bookworm" who learns to read the pages of the books he eats leaves the book he was born in and begins a journey between books. He learns new information from every book he eats; As he learns, his curiosity increases. After a certain point, he begins to question his self, society, sexuality, faith, time, death and existence. The novel is based on the most basic understanding of human ethics, which can be described as a journey to "freedom". The bookworm, seeking freedom starting from the book with which he was born, reaches the Voyager 2 spacecraft launched on August 20, 1977, with the answers he finds despite his limited resources. *Zamanın Bittiği Yer* is a novel that asks the most fundamental questions about humans and their lives and touches on the concepts of existence and nothingness. Can Eryümlü adopts a critical attitude towards human and social norms by using the perspective of a bookworm. The author pays particular attention to social "norms" that hinder individual development. The aim of this study is to try to determine how the author handles the questions and problems of the "philosophy of existence" placed between the lines in the novel. The novel will be examined within the framework of views on the philosophy of existence. In addition to the structural and thematic analysis of the novel, some concepts in the novel that have symbolic values for people and society will also be touched upon.

Keywords: Can Eryümlü, Philosophy of Being, novel, Zamanın Bittiği Yer

Giriş

Varlık felsefesinin en temel sorularından biri “evrenin amacının” ne olduğudur. Daha temelde ise felsefenin amacı evreni, dünyayı ve varoluşu anlamlandırmaya yönelik düşünce sistemleri üretmektir. Hiç şüphesiz yüzyıllar boyu insanlık bu en temel sorularına farklı cevaplar bulmuştur. XVII. yüzyılın önemli düşünürlerinden olan Baruch (Benedictus) Spinoza, ileri sürdüğü fikirleri -içkin (varlığın yapısına karışmış) doğa anlayışını- nedeniyle “din dışılıkla” suçlanır ve 1656’da Yahudi cemaatinden uzaklaştırılır. Onun ileri sürdüğü düşüncelerin temelinde ruh ve beden paralellığı öne çıkarken ereksel tanrı görüşüne karşı olduğu görülür: “Tanrı veya tabiat dediğimiz o ezeli ve sonsuz varlık var olan aynı zorunlulukla işler (Spinoza, 2011, s. 198).” Bunun beraberinde üç yanılsamadan bahseder: bilinç, özgürlük ve inanç. *Etika (Ethica Ordine Geometrico Demonstrata)* Spinoza’nın ölümünden sonra (1677) basılmış ve onun en ünlü eseri olmuştur. Spinoza, “Etika’yı yazmasının temel amacının, insanları esaretten kurtararak özgürleştirmek ve ‘en üstün mutluluğa’, ‘ruh dinginliğine’, ‘kutluğa’ ya da yine aynı anlama gelmek üzere, ‘Tanrı’nın bilgisine’ erişirmek olduğunu söyler” (Küçük, 2021, s. 188).

Kitap kurdunun başlangıcı “ampirist¹” bir başlangıçtır. Tamamen boş olan belleği deneyimleri sayesinde dolmaya başlar. Boş olan “levha” bilgiyle dolmaya başladıktan sonra bilgi “varlığı” getirir. Önce kendi varlığını, sonra çevresini en sonunda da uzak olan varlığı (kaynak) bulma yolunda bir erginlenme yolculuğuna çıkar. Romanın sonunda “kaynağını” bulmak için uzay yolculuğuna çıktığında aslında töz’ü (kendi içinde var olanı) aramaya çıkmış olur. Spinoza felsefesine göre Tanrı töz’dür ve zorunlu olarak bir Tanrı vardır. Romanın başlarında kitap kurdu bilgiye ulaştıkça varlığı, zamanı ve en önemlisi Tanrı’yı sorgulamaya başlar. Edindiği bilgiler ve buna bağlı olarak ulaştığı cevaplar her zaman daha fazlasının olduğuna işaret eder. Bu konuyu Cihat (2001, s. 98), “Spinoza’da hatırlanacağı üzere töz olarak Tanrı’ya, Yayılım ve Düşünce sıfatları aracılığıyla açıklıdır. Bu iki sıfattan Düşünce ile evreni tanırız. Düşüncenin düzeni ile eşyanın düzeni aynıdır. Bu nedenle Yayılma, değişerek hareket ve durgunluğu; düşünce de değişerek zekâ ve iradeyi oluşturur.” şeklinde ifade eder. Romanında sonunda kitap kurdu “kaynağı” aramak için güneş sisteminin dışına kadar uzanır. Romana ismini veren ve romanda üzerinde özellikle durulan diğer bir konu “zaman”dır. Kitap kurdunun (açık bir şekilde insanı temsil etmektedir) kısa yaşamı, sınırlandırılmış bir zamanı veya süreyi temsil ederken Tanrı sonsuzluk boyutunda yer alır. Kitap kurdunun bir noktadan sonra evren “benim algılayabileceğimden çok daha fazlasıdır” demesi mevcut bilgisinin aşkın olanı kavrayamamasından kaynaklanır.

Romanın bir diğer önemli teması ise “özgürlüktür”. Ancak bu özgürlük mevcut bilginin yorumlanması sınırını aşmamaktadır. Kitap kurdunun özgürleşmek adına attığı her adımda karşısına daha büyük ve algılanması daha zor bir boyut çıkar. Edindiği bilgilerin sınırlı oluşu bütünü kavrama yeteneğinin önüne geçer. Kitap kurdunun hareketlerinde yine Spinoza’nın özgürlüğe bakış açısıyla uyumlu bir eylemlilik görülür. Çevresindeki dünyayı kavrayabilen, toplumuna göre daha yüksek bir algı düzeyine çıkan, duygularını kontrol edebilen kitap kurdu, “özgür bireyin” Spinoza’daki karşılığıdır. Hegel’in felsefesi açısından bakıldığında da kitap kurdunun özgürlük yolculuğu büyük oranda benzerlik gösterir:

[Hegel’e] göre, bütün varlığın temelinde Geist (Tin) vardır. Varlık, Tinin açılımıdır. Tin, varlığın hem tözü, hem de öznesidir. Dışsal olan doğa dünyası, yalnızca onun bir görünümü, yani nesne haline gelmiş şeklini ifade eder. Tinin özü, özgürlüktür. Kendi özgürlüğünü zamanda ve insanlığın rasyonel gelişiminde gerçekleştiren Tin, ilk basamakta kendinde, yani açığa çıkmamış, kendini gerçekleştirmemiş imkanlar toplamıdır. İkinci basamakta, doğaya açılarak kendine yabancılaşmıştır. Üçüncü ve son basamakta ise, tekrar kendisine döner ve kendisini tamamlar (Saygın, 2018, s. 28).

Zamanın Bittiği Yer romanına iki farklı bakış açısından yaklaşmak mümkündür. Bütüncül olarak bakıldığında insan-bilgi-varlık-Tanrı gibi temaları işleyen felsefi bir romanken diğer yandan daha özelden, insanlığın dünyada yükselişini/ilerleyişini ele alan sembolik bir eserdir. Kitap kurdunun okumayı öğrendiği, yani bilgiye ulaşımının kolaylaştığı noktadan sonra Eryümlü, “varlık” kavramını işlemeye başlar. Çünkü dil/düşünce edinimi beraberinde tanımlamayı ve algılamayı getirir. Böylece kitap kurdunun (insanın) evreni tanımlama, bilgiyi depolama ve yeni bilgilere ekleme süreci başlar. Saygın’ın (2018, s. 25) da ifade ettiği gibi, “Zira bir şeyin var olduğu yargısına ulaşabilmek, ona dair bir tanım yapabilmeyi gerektirir.” Ayrıca, Spinoza açısından, bütün bilgilerimizin temel amacı, evreni bir ‘bütün’ olarak kavramak ve anlamaktır (Cihat, 2001, s. 162). Edindiği bilgi nedeniyle içinde doğduğu kitabı terk edip “dış dünyayı” algılamak için çıktığı yolculuk kitap kurdunun kendi sınırlarını aşır “evrenin sınırlarına” doğru yaptığı bir yolculuğa dönüşür. Romanın sonunda uzaya ulaşmayı başaran kitap kurdu, insanlık için de henüz bilinmez olanı aramaya gider:

¹ Bilginin duyumlar sayesinde ve deneyimle kazanılabileceğini öne süren görüş.

Kimse bilmese de, dünyamızdan biri kaynağını aramaya gidiyor. Bulursa belki yalnızca bulmuş olacak. Ama bulmuş olacak. 'Öyle malum oluna, vesselam.'² (s. 98).

Romanın okur açısından ilgi çekici kılan bir diğer özelliği ise varoluşa dair soru ve cevapları (kendi düşünce sistemine göre) vermesidir. Bir düşünce okulu olarak varoluşçuluk insanın doğasını, amacını araştırır. Bu görüşe göre insan, dünyaya geldiği andan sonra kendi anlam ve amacını belirlemelidir. Böylece birey, kendi özgürlük ve sorumluluğunu gerçekleştirmekle yükümlüdür (Heidegger, 2011 ve Sartre, 2010). *Zamanın Bittiği Yer*, yazarının bilinçli bir saptırmayla yarattığı kitap kurdu karakteri üzerinden varoluş sorularını işler. Varoluş felsefesi, insanın kendini sorgulaması ve varoluşunu anlamlı kılmaya çabasının geldiği son noktayı ifade eder (Çoşkun, 2015, s. 80). Bu bakımdan, insanın varoluşsal özgürlüğü kendi seçimlerinin, eylemlerinin bir sonucudur (Çoşkun, 2015, s. 101; Toprakkaya ve Urtekin, 2022, s. 280). Kitap kurdunun çıktığı bilişsel yolculuk tam olarak kendini gerçekleştirmek amacını taşır. O, bilgiye ulaştıktan sonra zamana da ulaşmak ister. Zamana sahip olma insana özgü ve kesintisizdir. Diğer yandan insan içinde bulunduğu anı bilerek, sıkışmış olarak ve sorgulayarak yaşar (Karakaya, 2010, s. 60). *Zamanın Bittiği Yer*'de Eryümlü, sorgulayan, hareket eden, düşünen insanın yolculuğunu; topluluğunu terk ederek gerçeği, hayatın anlamını ve varoluşun amacını arayan bir kitap kurdunun bakış açısından anlatır.

Zamanın Bittiği Yer

Zamanın Bittiği Yer, küçük bir kitap kurdunun bakış açısı kullanılarak varlık, yaşam, ölüm, sevgi, inanç, toplumsal normlar, kaçış, özgürlük, zaman ve kendini gerçekleştirme kavramlarının işlendiği sembolik bir romandır. Roman birinci bölümde yediği sayfaları okumayı öğrenmiş olan kitap kurdunun henüz bilmediği bir boşluğa kapı (delik) açmasıyla başlar. Bu yeni dünya karşısında hissettiği tek duygu korku olur. Bilinmezliğin ve bilgisizliğin neden olduğu bu duygu gerçekte "tıkanmışlığın" bir sonucudur: "Bilemiyordum... Ama bir kapı... Benimkinden başka bir dünyaya açılan bir çıkış keşfettiğim belliydi de, ötede ne vardı? Neresiydi orası? Beni titreten, gözlerimi oyarak yakan o yerde yaşayabilir miydim? Ya da yaşamam gerekir miydi?" (s. 12). Tıkanmışlık, kitap kurdunun mevcut şartlardan ve kendi toplumundan kaçışının gerçek nedenidir. Romanın ilerleyen bölümlerinde daha iyi anlaşılacağı üzere o, bilgisizlik ve sıradanlıktan kaçır. İlk başta okur kitap kurdunun kendi iç sesiyle olan hesaplaşmalarını duyar. Eser boyunca devam eden bu iç hesaplaşma Eryümlü'nün romanın satır aralarına yerleştiği düşünce/fikir evrenini yansıtır:

"Yok ben bu işi beceremeyeceğim," dedim kısık bir sesle.

"Elbette beceremezsin. Bir kitap kurdusun sen. Ne işin var boyunu aşan işlerde?" (s. 15).

Romanın sonuna kadar hemen hemen yalnız olan kitap kurdu için iletişim kurabileceği tek kişi yine kendisidir. Birinci bölümde, karakterle ilk temas onun okumayı öğrenip kendi yoluna gitmeye karar verdiği zamanda olur. Daireler çizmekten vazgeçip düz bir yolda ilerlemeye başlayınca içince bulunduğu kitabın sonuna gelir:

Ve birden... ama birdenbire, her şey yerli yerine oturdu. Karşımdaki karmaşa kitap sıralarıydı. Evet! Evet! Kitaptı o gördüklerim. Bir kitaplıktaydım ben. Hem zaten başka ne olabilir, nerede olabilirdim değil mi? Benim dünyamın devamı, bütünüydü dışarı (s. 18).

"Gir ulan içeri!" (s. 19). Kitap kurdunun kitaptan çıkmasına izin vermeyen "karanlık öfkenin" sesidir. Bir fare olması muhtemel bu canlı kitap kurtlarının doğdukları kitaplardan çıkmasına izin vermez. Kitap kurdunun açtığı delikten çıkıp diğer kitaplara ulaşmasını engellemeye çalışır. "Niye kimse bana yumurtadan çıktığım için kızmamıştı da, kitaptan çıkıyorum diye o karanlık öfke üzerime yıkılmıştı?" (s. 21). Karanlık öfke, romanda çok az yer almasına karşın, toplumsal sınırları koruyan veya kurallar koyan imgesel bir canlıdır.

Kitap kurdunun geri dönmesine neden olan duygu korkudur. Açtığı delik karanlık öfke tarafından kapatılınca tanıdık karanlığı ile baş başa kalır. Düşünebildiği tek şey, "Bilmiyorum. Bir şey bilmiyorum artık." (s. 22) olur.

² Romanda metinlerarasılık (Aktulum, 2000) açısından değerlendirilebilecek üç kaynak alıntı tespit edilmiştir:

Birincisi: "Öyle malûm oluna vesselam" (s. 98) Şiirin orijinal hâlinde **öyle** yerine **şöyle** kelimesi vardır: "Şöyle malûm oluna vesselâm" Piri Reis (1973). *Kitâb-ı Bahriye*. Haz. Yavuz Senemoğlu. Tercüman Gazetesi Yayınları. s. 23.

İkincisi: "Nazım usulcacık okşar kelebeği, yanar elleri..." (s. 92) Şiirin orijinal hâlinde **kelebek** yerine **vapur** kelimesi vardır: "Nazım usulcacık okşar vapuru, yanar elleri..." Ran, N. H. (2008). *Bütün Şiirleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. s. 1609 (27 Mayıs 1957)

Üçüncüsü: Zamandan mı korkmalı,

Korkmaktan mı korkmalı?

Bu saatin seslerini kim susturabilir?

Ne dersin, seslerin rengini kim bilebilir? (s. 97) Cüneyt Vardar

Romanın ikinci bölümü zamansal olarak geriye dönüşle başlar. Açtığı delikten dışarıya çıkamayan kitap kurdu, karanlık ve can sıkıntısı içinde beklerken “Çocukluğum geldi aklıma” (s. 23) dedikten sonra yumurtadan çıktığı andan başlayarak olayları ve gelişmeleri anlatmaya başlar. İlk önce aile kavramı üzerinde durur. Dışarıdan bakıldığında aynı gibi görünen ancak her biri farklı olan onlarca kardeşinin varlığından bahseder. Onlarla birlikte olmaktan onların yanında olmaktan ve onlara temas etmekten mutludur. Lakin bir içgüdü olarak “açlık” onu karanlık “dehlizlerde” yemek aramaya yönlendirir. İçinde bulunduğu kitabın sayfalarını yemek ve sonunda kardeşlerinin bulunduğu oyuğa dönmek gibi tekdüze bir yaşamı vardır. Zamanla büyür ve ilk cinsel dürtülerini fark etmeye başlar. “Hele o kalabalığın içinde öyle bir tanesi vardı ki... Offf! Of ki of! O ne tendi ondaki, o ne koku, o ne endamdı öyle. Onun yanına yaklaşınca bayılacak gibi oluyor, dokundukça garip garip birtakım duygular yeşeriyordu içimde” (s. 25). Bu ilk temas ve arkasından gelen sıkılmışlık duygusu kitap kurdunu içinde bulunduğu topluluktan uzaklaştırmaya başlar. Diğer tüm kurtları “sıradan aptallar” olarak tanımlar. Oyuğundan çıkıp gitmek ve bir daha dönmek düşüncesiyle uğraşırken aklına, “Büyük Üstadın” sözleri gelir. “Evinizi sevin, çocuklarım. Sakın kopmayın buradan.” (s. 26). Üstat kavramı romana yerleştirilmiş bir diğer sembolik değerdir. Toplum içindeki farklı düşüncelere sıcak bakmayan, topluluktaki bireyleri “kıt” bilgisiyle durduran ve korkutan bir karakterdir. Bir sonraki aşamada Üstat karakteri inançlar bağlamında da kitap kurdunun karşısına çıkar. Kitap kurdu verdiği karardan dönmez ve ilk kez tek başına bir karar vererek kendi büyük “yolculuğuna” çıkar.

İlk başlarda oyuğuna geri dönmeden daha geniş daireler çizerek zamanını geçirir. Ondaki kırılma noktasını ise bir tesadüf oluşturur. Kağıtları yiyerek açtığı delik bir başka kitap kurdununkiyle çakışır. Kendisini “bir dünya güzeliyle” karşı karşıya bulur. Onunla olmak, onun yanında olmaktan başka hiçbir şey istemez. Ama en sonunda dişi kitap kurdu “oyuğa dönmek” isteyince yolları bir daha kesişmemek üzere ayrılır. Bu ayrılış yarım kalan büyük yolculuk fikrini tekrar tetikler. Kitap kurdunun iç sesi yeniden karşısına çıkar: “Ben neden herkesten ayrı olmak için bu kadar uğraşıyordum ki?” (s. 29) sorusunu takiben artık bu mekânda kalmak istemediğine karar verir ve daireler çizmeden “burnunun dikine basıp gider”. Öfke, korku ve yalnızlık en temel duyguları olur. Bu duygular ile açtığı tünel sonunda kitap kapağına denk gelir. Artık yeni ve bilinmez bir dünyanın eşliğindedir: “Daha önce hiç aklıma gelmeyen, ‘benim kitabım’ rahatlığından ve onun bana kendini hissettirmedeği korunmuşluğundan kopmak üzere[dir.]” (s. 31). Yeni ve farklı bir tada sahip kitap, kitap kurdunun kendi oyuğuna bağlayan görünmez iplerden kurtulmasının anahtarıdır: “Yalnızca bir sınırı geçmeyi göze almak gerekiyordu onu bilebilmek için.” (s. 34). Kitabın sayfalarını yerken her lokmada vücudunda bir değişikliğin olduğunu fark eder. Ağzındaki tat önce bütün bedenine yayılmakta ardından da tekrar kafasının içinde toplanmaktadır. Her lokma bir öncekine eklenerek küçük kitap kurdunun beyninde tarifi zor anlamlar oluşturmaya başlar. Kitap kurdu okumayı öğrenir. Böylece, “Yaşamın tekdüze gidişine adını koyamadığı bir takım başka duygular girmiş.” (s. 34) olur. Sıradan bir kitap kurdu olarak dünyaya gelse de okumayı öğrenmesi onun için yeni ve farklı bir dünyanın kapılarını açar.

Azimle bütün kağıtları ısırp her birinden yeni bilgiler öğrenir. Artık diğer kitapların tadını (içerdiği bilgiyi) ısırp öğrenmek için istekli ve sabırsızdır:

Çok garipti. Okudukça kitaptakiler bende birikirse, ben okuduklarıma dönüşmüş olacaktım. Bendeki ben onlar olacaktı. Hani ben, ben olmak için çıkmıştım o yola? Giderek okuduklarıma dönüşürsem, ben ne olacaktım?

Sorular bir yere götürmeyecekti beni. Ne olacağını yaşayıp görmem gerekiyordu (s. 36).

Yeni kitabın içinde kendi doğduğu kitaptakine benzer delikler görünce orada da bir kurt topluluğunun olduğunu anlar. Dehlizlerde ilerleyince az sayıda ve kendisine göre oldukça küçük bir toplulukla karşılaşır. Bu karşılaşma onda umut diğerlerinde ise korku yaratır. Karşılaştığı bu yeni topluluk onun karşısında çok sıradan ve bilgisiz kalır. Ne yaşadıkları yerin bir “kitap” olduğundan ne de başka kitapların varlığından haberdarlardır. Karşılarına çıkan oldukça iri bu yabancıların onlara çıktığı “yolculuktan” bahsetmesi ise tamamen havada kalır.

Romanda üzerinde dikkatle durulan “Üstat” kavramı bir kez daha karşımıza çıkar. Kitap kurdu karşılaştığı topluluğun üstadıyla görüşmek için karanlık dehlizlerin sonuna kadar ilerler. Diğerlerine göre daha bilgili olan Üstat, ilk etapta anlaşılabilir biri gibi görünse de kısa sürede onun da bilgisiz olduğu ortaya çıkar. Doğduğu kitapla buradakiler arasında çok da büyük bir fark yoktur. Kabullenilmiş tekdüze yaşamları kitap kurdunun kaçtığı yerle aynıdır. Bir farkla bu kitaptaki Üstat’tan bazı yeni kavramlar öğrenir:

“Anlamıyorum seni,” diye yineledi o, neden sonra. “Niye başka tatlar aradığını gerçekten anlamıyorum. Doğduğum kitabı neden sevmediğini...”

“Sevmedim değil yetmedi,” diyerek sözünü kestim. “Başkalarını da bilmek istedim yalnızca.”

“İşte onu anlamıyorum,” dedi o, öfkesini dizginlemeye çalışarak. “Yetmeli. Doğduğu yer yetmeli bir kurda. Herkes senin gibi dolaşmaya kalkarsa kargaşa çıkar. Onun için doğduğumuz yerde kalıp orayı sevmeliyiz hepimiz.”

“Sev, deyince sevmek olur mu, Üstat? Sen nasıl, sev diye buyurabilirsin birine?”

“Zorunlusun. Varolmamızın amacı zorunluluklarına uyan iyi birer kurt olup, Büyük Mutluluğa hak kazanmaktır. Nereden çıkarıyorsun o, yok farklı tatlanmış, yok hepsini bilmeklermiş? Bir tat varsa, bir amacı vardır onun. O amaç senin de amacındır. Bu yüzden başka bir yere gitmeyi istemezsin. İstememelisin. Başka bir yerde yaşaman gerekseydi, orada yaratılmış olurdu.” (s. 40).

“Büyük Mutluluk” ve “var olmanın amacı” kitap kurdunun" zihnini zorlayan yeni kavramlardır. O ise yaşamı “güzel bir rastlantı, sıradan bir sevinç olarak” gördüğünü ifade eder. Romanda bireyin tinsel sorgusunun başladığı noktaya gelmiştir. “Büyük Mutluluk” nereden başlamaktadır, sınırlarını kim veya ne belirlemiştir, “[Onun] için önceden bir yaşam mı çizilmişti[r]?” (s. 41), “Var olmanın amacını kim belirlemiştir?” gibi soruları kitap kurdu anlamlandırmaya çalışır. Üstat’ın cevapları ve tavrı onun da bu konuda bir şey bilmediğini gösterir. Bulduğu kitaptan hiç çıkmamış, “ötede” ne olduğunu görmemiş, hatta hiç merak etmemiş Üstat, kitap kurdu karşısında oldukça bilgisiz kalır. Yapabildiği tek şey bildiği dar kalıplarda kitap kurdunu tutmaya çalışır:

“Kurt olmanın sınırını aşamazsın.”

“Daha önce başkalarından da duydum bunu, ama gördüğün gibi aştım. Sınırların aşılabileceğini biliyorum ben. Bir şey söyleyeceksen, bilmediğim şeyler söyle bana.”

“Sınırı aşmakla bir hata yapmışsın. Artık dur da, başka hatalar yapma.” (s. 41).

Üstat’ın bilgisizliği karşısında şaşkınlığa düşen kitap kurdu, tek çarenin oradan bir an önce uzaklaşmak olduğuna karar verir. Kitap kurdunun bu karşılaşmadan aklında kalan en önemli kavram ise “ölüm” ve Üstat’ın vadettiği Büyük Mutluluk olur. Hayatında ilk kez ölümü düşünür:

Ölmek... Benden geçen günlerin biriktiği yer... Doğumla arasında bir de yaşamak vardı, ölüm kadar kesin olmasa da. Ne kadar süreceğinin, nerede biteceğini, nasıl geçeceğini bilmediğim belirsizliklerle dolu bir yumaktı yaşamım. Anamla babamın ölümsüzlüğe uzattıkları köprülerdik kardeşlerimle ben. Bizimle yaşıyor, ölüme bizimle direniyorlardı, yaşayıp yaşamadığını bile bilmediğim anam babam. Yaşamın manasındaydı ölüm, kabul. Yaşamın içindeydi korkusu hep, ama sevginin mayasında korku yoktu. Olamazdı. Ölüme korkuyla hazırlanmak... Bir yere kadardı korkunun hükmü. Ötesi beklenen ölümdü zaten. Ve ölümün de ötesine korku eklemek... ‘Büyük Mutluluğu hak etmezsin sonra!’ Ve günlerin dolmasını o korkuyla beklemek... (s. 43).

Eryümlü’nün roman boyunca kitap kurdunu düşünsel bir araç olarak kullandığı görülür. İnsanın varlık felsefesine dair en temel sorularından olan ölüm ve sonrasına kendi yorumunu katar. Yaşamın belirsizliği karşısında ölümün bir anlamının olmadığını ifade ederken diğer yandan bu belirsizlik içinde ölümlü olmanın korku veya kaygısıyla ömür sürmenin birey için doğuracağı çöküntüyü anlatır. Romandaki Üstat karakterleri özellikle inançlar bağlamında değerlendirilmesi gereken sembollerdir. Birey karşısında hem toplumsal hem de dinî otoriteyi temsil ederler. Öğrendikleri ile içinde bulunduğu dünyayı daha geniş bir açıdan görebilen kitap kurdu için bu otorite artık son bulur. “Sen buraya kadarmışsın.” (s. 43) diye düşündükten sonra yeni kitapları keşfetmek için sayfaları ısırmaya başlar. Her ısırdığı lokmada geçmişte Üstat’a karşı duyduğu “korkunun” ne kadar yanlış ve gereksiz olduğunu tekrarlar. O artık başka Üstatların, başka kitapların varlığından haberdardır. Geride bıraktığı o küçük toplulukların “zevzekliklerinden, boyun eğişlerinden, korkularından” öğrenir. Toplumun kabullendiği dayatmaların kaynağı olarak Üstatları görür. Bu dayatmaların kaynağında korku ve güç vardır ona göre. Kendisi de öğrendikçe güçlenir ve sonunda bu güç ile Üstat’a dönüşmekten korkar.

Bilmek kitap kurdunu “özgürleştirir” ancak bu özgürlük alanı o kadar geniş bir hal alır ki bu sefer de kitap kurdu içinde olduğu büyük boşluktan korkmaya başlar. Özgürleşmek için çıktığı yolculuk onu tek başına bırakmıştır. Geride bıraktığı toplumuna dönemeyecek kadar farklılaşmış, daha ileriye gidemeyecek kadar yalnızlaşmıştır. Karanlık dehlizlerde tek başına kendi iç sesiyle hesaplaşmaya başlar:

Korkularımın benim aramda duran, hani özgür olabildiğim o boş alan, ben farketmeden ne kadar büyümüş meğerse. O serbest alanın büyümüşlüğü sanırım bende her şeyin üstüne çıkabilme fikrini doğurmuştu. Ve ben galiba, o alanın bana sağladığı esnekliği yeter bulup, boşluğun daha da büyümesini durdurmaya çalışıyordum. Korkmuştum. Özgürlüğümün o kadar büyümesinden korkmuş olmalıydım. Ki aslında o korku, gidişimin özüne de, nedenine de tersti.

“Sen ters kalmadın merak etme. Hâlâ kendi doğrultuna sadıksın sen. En azından, doğrultunu sorgulayacak yürekliliğini yitirmedin henüz.” (s. 48).

Kitap kurdu yeni bir eşğin sınırındadır. Devam etmekle geri dönmek arasında korku ve tıkanmışlık hissiyle mücadele eder. Geriye dönmek kaybetmeyi kabul etmektir. Bu, istediği son şeydir. İleriye gitmek, yola devam etmek için ise gerekli bilgi ve tecrübeye sahip değildir. Kendisinden önce kaç kurdun bu eşikte kaldığını düşündükçe zihnindeki belirsizlik artar. Ancak yola devam edebilmek için gerekli en önemli bilgiye sahip olur: “var olduğunu” bilmek. Bu varlığın kendisine “nasıl” geldiği bir bilinmezliktir. Bir gün kendisinden alınacağını da farkındadır:

Bildiğim tek şey, var olduğumdu. Ama o varoluşa da tutsak olmak niyetinde değildim. Kendi yaşamımın bile boyunduruğuna girmemeliydim. Varlığım benden habersiz ulaşmıştı bana, ama benimdi artık. Taa ki benden istemeden alınana kadar. Ben hükmedebilmeliydim ona. Ölüme hükmetmek, ölümsüzlüğe sahip olmak istediğim gibi... Her nasılsa yaşadığım için değil... Yaşam avuçlarımda bir silahtı ve tek amacı beni yapmaktı. İsteklerim, hedeflerim, seçimlerimle yaşamın o kendiliğinden akan deresinden çok daha güçlüydüm ben. Çünkü o derenin yolunu değiştirebilme gücüm vardı (s. 48-49).

“Ölüme hükmetmek”, “ölümsüzlüğe sahip olmak”, Bauman’ın (2000) aklın en büyük yenilgisi olarak ifade ettiği “ölüm” ve insanda esas olanın “ölümsüzlüğe” ulaşmak olduğu tezinin bir yansımasıdır (s. 25). Yola devam etmek için kendi tesellisini oluşturan kitap kurdu, çevresindeki dünyanın kendisinin anlayamayacağı kadar büyük olmasının kaygısını yaşar. Okumak, öğrenmek ve daha geniş düşünmek ona sınırsız bir özgürlük alanı oluşturur. Bu özgürlük, korku ve kaygıların yanı sıra kendi benliğini bulmasının anahtarıdır: “O ipini koparmış ‘ben’in tüm mutluluğu özgürlüğünde[dir.]” (s. 49). Kitap kurdu, son bir kararla tekrar kitapları okumaya başlar. Bu sefer daha yavaş ve anlayarak sayfaları ısırır (okur). Tarih, coğrafya, dünya, ülke, insan, sayı vd. birçok kavramın arasına sıkışır. Sonunda, ulaşmaya çalıştığı anlam bütünüün kavrayamayacağı kadar geniş olduğunu anlar:

Olduğum yerin ne ötesine geçebiliyor, ne de geri dönebiliyordum. Okumayı inatla sürdürmeye çalışıyordum, ama sezgiler, varsayımlar, olsa olsalarla kıvrılacak iş değildi o. İstemek de bir işe yaramıyordu. O zamana dek, başka tatları öğrenmek, hepsini bilmek gibi ahmaklıklarla gözümü boyamışım. Ben-merkezci düşlerime yetiyormuş o salakça ukalalık. Ama sonunda karşımdakinin, saflığın yenmeye yetmediği bir canavar olduğunu görmüştüm. Olmuyordu. Dünyayı azıcık malzemem ve ufacık aklımla yeniden kurmaya çalışmak hiç de keyifli değildi. Hatta anlamsız ve aptalcaydı (s. 52).

Kitap kurdunu içinde bulunduğu çıkmazdan kurtaran şey bir matematik kitabı olur. Umudunu kaybedip okumaya son verdiği bir anda geçtiği matematik kitabı yaşamında yeni bir yol izlemesinde rol oynar. “Büyülenmiş” olarak kitabın sayfalarındaki bu “yeni dünyayı” anlamak için hırsıyla sayfaları ısırır. Isırdıkça da matematik “giderek gözünde kutsallaşmaya” (s. 54) başlar:

Aradığım doğru-güzel ya da güzel-doğru o olmalıydı. Yalınlıktan gelen sadeliği, kendi kuralları içindeki doğrulardan kaynaklanışı, yanlışa yer olmayışı... Güzeldi. Kusursuzluktu. Mükemmelliği. Evet, sonsuza doğru büyüyen açılan bir büyüydü sanki (s. 54).

Spinoza, felsefi çalışmalarında matematik özellikle de geometri temelli bir yöntem uygular. *Zamanın Bittiği Yer*'de kitap kurdunun özellikle matematik kitabına denk geldikten sonra evrene bakış açısının değişmesi doğrudan Spinoza düşünce yapısıyla paralellik gösterir. Yine romanın ana teması olan “özgürlük ve zorunluluk” kavramları Spinoza’nın temel felsefesiyle bağdaşır. Kitap kurdunun matematiği keşfetmesiyle aklında daha karmaşık sorular oluşur. Bu sefer de varlık ve hiçlik kavramlarına odaklanır. Doğumundan önceki hiçliği, kendi varlığını, ölümünden sonraki hiçliği sorgulamaya başlar: “Sıfır hiçin adıydı. Ve ben vardım. Gerçi bir zamanlar yoktum ama onu bilmiyordum. Olduktan sonra ben, çevremdeki kâğıtlar ve başka kurtlar hep olmuştu. Hiçlik hiç olmamıştı.” (s. 54). Bu noktadan sonra kitap kurdu pek çok kitaba daha girer. Her kitapta insana, dünyaya, evrene, tarihe dair bilgiler öğrenir. Diğer canlılara ait bilgiler, özellikle kendi türüne ait olanlar onu çok şaşırtır. Kendisinin “önemsiz bir haşerat” olması biraz canını sıkırsa da kendi türünden çokça ileride olmasında teselli bulur. Tüm okuduklarından sonra evreni düzende tutan bir “dengenin” varlığını düşünmeye başlar: “En sıradan olaylar bile öylesine kendiliğinden bir denge parçasıydı ki, bana inanılmaz gelen işte o mekanizmanın kendisiydi. Bir de, dengeye hükmedenin yalnızca kendisi oluşu... Ve varoluşun çarkları...” (s. 55).

Denge, doğa, evrim, değişim, yok oluş kavramları arasında, tüm dengeyi tehlikeye sokan bir canlı türünü de tanıma fırsatı bulur: İnsan. Kitap kurdunun kısıtlı imkânlarıyla öğrendiği “denge”yi tehdit eden ve bir yok oluşa hazırlayan tek canlı insandır:

Doğanın evrimsel deneyleri hâlâ sürüyor, ortaya bir takım yeni türler çıkarken, bazıları da fosil olmaya postalanıyordu. O ayıklama çarkının dönüşü çok uzun sürüyordu, ama yanbaşında çok büyük bir tehlike bekliyordu hepimizi, insan. O dengedeki pek çok dişliyi değiştiriyor, istediği türleri bırakıp, istemediklerinin köklerini kazıyan yapay bir ayıklamayla

dengeyi kendisiyle oynuyordu. Kendiliğinden milyonlarca yıl sürecek evrimlerin süresini kısaltıyor, ya da oluşumla oynayıp yepyeni türler ekliyordu çarkın içine. Pek çok türün yaşam terazilerinin insanda oluşu korkunçtu. O evrim oyuncağı Üstatlarınkinden çok farklı, tüm canlıların yazgılarına hâkim olma gücünü veriyordu ona. Ve gelişme bir şekilde kendini yaratıp geliştiriyor, değişimin çarkını kimse durduramıyordu. Kendilerinin bile engel olmadığı bir yokoluşu konuşuyorlardı insanlar da. Benim içinde olduğum kitaba ilaç sıkılmamasını dilemem gibi...

O kadar ince bir iple bağlı olduğum yaşamıma başkalarının karar vermesi oluşu çirkin, ama gerçekti (s. 56).

Kitap kurdu/insanın mücadelesinin temelinde varoluş problemini çözme isteği vardır. O, her adımda kendi potansiyelini açığa çıkarır ve beklenmedik bir şekilde hızla arttırır. *Zamanın Bittiği Yer*'de de anlatıldığı üzere bütün bireylerin bu potansiyele sahip olması beklenemez. Kitap kurdu, ulaştığı bilincin sonunda kritik soruları sormaya başlar:

Ne var ki, yaşıyor olmak bir olağanüstülüktü. Bir tuzağın içinde olsa bile... Hatta, özellikle o tuzağın içinde olmak yaşamı daha özenli, daha çekici kılıyordu. Hiç yaşamayabilirdik. Evet, hiçbirimiz yaşamıyor olabilirdik. Yaşam hiç başlamayabilirdi.

Neden yaşıyorduk?

Bu tür 'neden'lerin hiçbirine yanıt yoktu. Yalnızca 'nasıl'lar bir ölçüde anlaşılıyordu ama, onlar da daha tam çözülememişti. 'Yaşam nasıl oluştu?' haydi hemen 'Tek hücreli canlılar,' deyin bakalım! Hepimiz belli miktarlarda kimyasal madde kümesiyiz. Haydi yapın bakalım! En basit bakterinin oluşup türünü sürdürecektir kalıtsal özellikleri edinebilme olasılığı trilyonda bir, yani hemen hemen sıfır. Ama varız, değil mi? Varız ve yaşıyoruz (s. 56-57).

Yaşam söz konusu olduğunda 'neden'ler bilim açısından bugün de yanıtsızdır. Bilim ve inanç sistemleri bu nedenleri açıklamak için çaba sarfederken, bulunabilen sonuçlar yukarıda da değinildiği gibi 'nasıl'ların cevaplarından öteye gidememektedir. Doğum-Yaşam-Ölüm çizelgesinde tek gerçek olan "zamandır". Çünkü zamanın canlılar için "ölüm" gibi bir sonucu vardır. İnsan açısından ölümün bilinmezliği, yanıtı arayan sorular arasındadır. "Ölüm son fenomenidir, aynı zamanda da fenomenin sonudur." (2006, s. 62) diyen Levinas gibi kitap kurdu da "zaman" ve ötesi hakkında kesin bir sonuca ulaşır: "Ancak tarih bir akışı anlatan bir fotoğraftı. Sonuçları belirleyen de zamanın kendisiydi." (s. 57). Tüm cevapları zamanda bulacağını düşünür. Ancak romanın ilerleyen bölümlerinde daha net ifade edeceği gibi bir canlının yaşam süresinde bu gerçekliği algılamasının imkânsızlığını da fark eder. "Zamanın akışı, özellikle geçmişin değiştirilemeyeceği matematiksel bir hava veriyordu tarihe." (s. 57). Okuduğu kitaplardan öğrendiği tüm insanlar, kendisinden önce "bilinmezliklere" açıklama getirmeye çalışmış ve yine her biri kendisinden öncekilerin bilgilerine eklemeye yaparak bütüne olmasa da belirli noktalarda cevaplar ulaştıklarıdır. Tüm öğrendiklerini kendisinden öncekilere borçlu olduğunu anlar. Elde ettiği birikim onu başka bir fikre yönlendirir: Yaşam bir "kaynaktan" çıkmıştır. "Her şey giderek birbirine bağlansa da ben bir konuya saplanıp kalamıyordum. Yaşam bir kaynaktan çıkmıştı, ama onu tek sesli anlayabilmek olanaksızdı. Tarihe olup bitti gözüyle bakamıyordum." (s. 59). Kaynağa ulaşmak, onun anlamlandırmak için yetersiz kaldığının farkındadır. Bu yetersizlik onda yeni sorular doğurur: "Öyle okuya okuya, daha nereye kadar gidecektim? Ben ne olacaktım? Bir şey olmak zorunda mıydım? Benim bir nedenim... varolma nedenim... var mıydı? Yani ben niyeydim, arkadaş? (s. 59). Bu sorular zihnini yorsa da sonunda sadece kendisi için değil tüm canlılar adına bir amaca ulaşacaktır.

Kitap kurdu için ulaştığı bu yeni eşik, zamanı, yaşamı, ben'i sorgulamaya dönüşür. Bu sorgulama sürecinde kendisini yetersiz bulması "gönülsüzlüğe" götürür onu. Tüm yaşamı anlamlandırma, tüm anlamlara ulaşma yetisinin olmadığını fark eder. Geriye -ailesine- dönme isteği zaman zaman aklına gelse de düşünen bir beyinle onların arasında kalamayacağını bildiğinden artık bunun mümkün olmadığını emindir. Bir yerde "ölüp" geriye hiçbir şeyinin kalmayacağını, yok olacağını düşünmeye başlar. Kitaplarda karşılaştığı Üstatlar aklına gelir. Onlar diğer kurtların kendi yollarını bulmalarını engelleyen en önemli otoritedir. Diğer kitapların varlığından haberdar olsalar da onlara gitmeyi tehlikeli bulurlar. Kitaplarındaki herkesi kendilerine "mahkûm" etmeleri bir noktada kendi egemenliklerini sağlamak içindir. Kitap kurdu öğrendiklerinden sonra kendisini diğer kurtlara karşı sorumlu hissetmeye başlar. Onlara çıktığı yolculuğu anlatıp onların da kendi yollarını bulmasını sağlayabilecek güce sahiptir. Ama diğer kurtların henüz buna hazır olmadığını düşünerek her seferinde bu düşünceden vazgeçer.

Kitap kurdu yaşamının önemli bir "dönüm noktasına" gelir. Kelebek olma yaşına ulaşır. Onun için kelebek olmak "yeni bir evrene" geçmek demektir. Bedenindeki değişimlerle birlikte kendi kozasını örmeye başlar. Uyumakla uyanıklık arasındaki son evresinde, eğer geriye dönüp diğer kitap kurtlarının arasına katılsaydı ne olacağını hayal eder. Her seferinde onu Üstat olarak kabul edeceklerinin farkındadır. Ancak o, özellikle Üstat olmaktan korkar. O kendi hayallerinin peşinden kendi yolunu açarak ilerlemeyi tercih etmiş ve "kendi peygamberini ayıklamıştır." (s. 65).

Kozasından çıktuktan sonra artık kitapların içine sığamayacak bir boyuta gelir. Işığa -kutsal ışığa- ulaşmak için içinde bulunduğu dehlizi genişletir ve sonunda dışarıya çıkmayı başarır. Uçmak büyük zevk verir. Gördüğü bu yeni dünya kitaplardan öğrendiğine benzemez. İki boyutlu resimlerden üç boyutlu gerçekliğe alışması biraz zaman alır. Gördüğü her şey onun için yenidir. Yeni bir boyut, yeni bir evren, renkler, şekiller hepsine alışması biraz zaman alır. Kitapların arasında bir süre uçtuktan sonra açık bir pencerenin önünde durur. Geride bıraktığı her şey “ona” aittir. Önünde duran dünya ise yeni ve korkutucudur. Ne yapacağını bilemeden bir süre bekler. Sonunda, bir kitaptan öğrendiği, “ilerlemek istiyorsan köklerinden kurtul” (s. 69) diyen Çin atasözünü hatırlayarak kendisini pencereden dışarıya bırakır.

‘Kelebeğin’ dış dünyayla ilk teması yine korku ve merakla olur. Bir süre ne yapacağını düşündükten sonra İskenderiye Kütüphanesi aklına gelir. Kitaplardan öğrendiği bu yeri bulmak için uzun bir yolculuğa daha çıkması gerekir. Önce denizi, sonra İskenderiye’ye gidecek olan “Independent”³ adlı gemiyi bulur. Uzun bir deniz yolculuğundan sonra, kütüphaneyi olması gereken yerde bulamaz. Yüzlerce yıl önce yanmış binadan geriye bir mahzen ve belli belirsiz birkaç raf kalmıştır. Kitaplardan hatırladığı kadarıyla insanoğlunun bilim karşısındaki öfkesini bir kez daha hatırlar:

Kitaplığın yanarak yıkılışı sanki gözlerimin önünde olmuştu. Alevlerin arasında onun son yöneticisi Hypatia’yı bile görebiliyordum. O dünyalar güzeli matematikçi hiçbir şey söylemeden, bağırmadan, ağlamadan alevlerin içinde durmuş, önündeki kalabalığa bakıyordu. Sonra, başını Pisikopoz Cyril’in çektiği kalabalık kadının üzerine yürüdü. Onun yırtılan beyaz giysisi, pembe-beyaz bedeninin kan ve kemik yığına dönüşmesi, yerlerde sürünüp topraklara belenmesi... Ve ardından Cyril’in azizliğe yükselişi... Yazgısı o karanlık kitaplıkla bütünleşip, sonundaki vahşetle biten gül yanaklı kadının bir parmak izi, ayak izi kalmış mıdır bir yerlerde, diye bakındım (s. 76-77).

Roman açık bir şekilde “inanç” ve “bilim” arasındaki çekişmeyi dile getirir. İnsanların inanç uğruna bilime verdikleri zarar İskenderiye Kütüphanesinin başına gelenlerle anlatılmaya çalışılır. Ulaştığı bu noktada beklediğini bulamaması kelebeği hayal kırıklığına uğratar. Yeniden amaçsız bir duruma düşer. Kütüphanenin yıkıntıları arasında ne yapacağını bilemeden kala kalır. Çıkan ani bir rüzgârla kelebek boşlukta sürüklenmeye başlar. Sonunda kendisini küçük bir bahçedeki ağaçların arasına saklamayı başarır. Sabah olduğunda aynı bahçede bir çöl kelebeğinin uçtuğunu görür. Çöl kelebeğinin renkleri onu büyüler. Onun gördüğü en güzel şey olduğunu düşünür. Çok geçmeden tanışır ve bu iki “özgür ruh” âşık olurlar. Kendi özgürlük yolculuklarında yolları tesadüfen keşişen iki kelebek, benzer bir geçmişi ve sorgulamayı yaşarlar. Hep daha ilerisini ve daha uzağı düşlerler. Sığındıkları bir ağacın kovuğunda, “Kim bilir şu yukarılarda neler vardır? (...) Ne çok bilinmeyi var şu küçük, parlak noktaların, biliyor musun?” (s. 81) diyerek gözlerini uzaya dikerler. Her ikisi de kendi topluluklarının Üstat’ı olabilecekken “kendi özgürlükleri ve benlikleri” (s. 82) için yola çıkmış ve birbirlerini bulmuşlardır. Şimdi önlerinde iki yol bulunur. Birincisi birlikte kalarak özgürlüklerinden vazgeçmek; diğeri yola devam edip ulaşabildikleri son noktaya ayrı yollardan ulaşmaktır. “Herkes kendi ufku kadar özgür olabilir, (...) Ancak kabımızın alabileceği kadar... Ama ne sen benim, ne de ben senin istediği gibi özgür olabiliriz.” (s. 86) dedikten sonra, zor olan kararı verip kendi yollarına giderler. Dişi kelebek, çölde bir mağarada yüzlerce yıldır saklı kalan papirüs kitaplığına ulaşmak, onları gün yüzüne çıkarmak için giderken, ‘kelebeğin’ aklında sadece “yıldızlara gitmek” (s. 90) vardır.

Çölden ayrılıp tekrar İskenderiye’ye döndüğünde, yakılan kütüphaneden dolayı hala içinde derin bir hüznün vardır. Bu üzüntüyle sığındığı kovukta düş görür. Kitapları ısırırken (okurken) öğrendiği, birkaçının fotoğrafını gördüğü ünlü isimler bir parkta bir araya toplanır: Batlamyus, Eukleides (Öklid), Thales, Erathosthenes, Galen, Arşimet, Aristarkos, Hintli (Brahmagupta), Kepler, Newton, Chapollion, Tagore, Wagner, Bach, Kolomb, Pasteur, Nazım (Hikmet), Herakleitos, Konfüçyüs, Buda, Sokrates, Einstein. Bu ünlü isimler parkta küçük gruplar halinde konuşur, tartışır. Bilime, sanata, felsefeye yön vermiş olan bu isimler romanda tesadüfen seçilmemiştir. Kendi zamanlarından kitap kurdunun düşüne yer almaları artık bir kelebek olan kurt için yeni bir bakış açısının gelişmesini sağlar: Zaman. Zamanın bir “boyut” olduğu ve “bir boyutu varsa, bir geometrisinin de olması gerektiği” (s. 93) üzerine konuşurlar. Eğer insanlık doğru geometriyi bulabilirse, evrenin sırlarını da çözecektir. Lakin parktaki insanlar geçmişe aittir ve gelecek için yeni bir nesle ihtiyaç vardır:

Çevremdekilere baktım. Zamanın geriye döndürülemeyeceğini bile bile, İskenderiye’ye onlar için gelmiştim. Onlarla, orada olmak için... Yeter ki onların soluduğu havayı soluyayım, onların güneşi altında dünyayı göreyim, diye. Onlar beni dinliyor, benimle konuşabiliyorlardı ama, yardım edemezlerdi. O gördüklerim, onlardan bana kalanlardı. Bana kadar gelen yolun kilometre taşlarıydılar, ama yeni bir şey olamazdı onlardan.. Geleceksizlerdi. Kendilerine ve zamanlarına çakılıydılar. Zamandaki yerlerinden kıpırdamıyorlardı. Evet, sevgili Thales, sonuca ancak ben, ya da benden sonrakiler gidebilir (s. 93).

³ Bağımsızlık/Özgürlük

Her şeyin ne kadar çabuk olup bittiği ve yaşamın kısalığı kelebeğin aklına takılan yeni sorun olur. Yukarıda adı geçen insanlar, bilim tarihi açısından birer basamak olmuştur. Kendisinin de buna bir katkı sağlama isteği kelebeği 20 Ağustos 1977'de uzaya fırlatılacak olan Voyager-2 uydusuna yönlendirir. Uydunun kırk bin yıl sürecek yolculuğunu düşündükçe kendi zamanının ne kadar yetersiz olduğunu hisseder: "Zamana doyulamayacağını düşündüm sıcağın biraz kırdığı o saatlerde. Ve bir yaşama ne kadar zamanın yeteceğini..." (s. 94). Aradığı yanıtın tümünü bulamayacağını bilse de bu yolculuğa çıkmaya karar verir.

Kendini gerçekleştirmek için çıktığı yolculukta artık süreci tamamlar ve bilim adına, gelecek adına kendisine yeni bir görev verir: "O yolculukta soracağım bir sürü sorunun, bir yerde beni beklediğini bildiğim yanıtlarını aramak zorundaydım. Onlar beni kaynağa, henüz yanıtlanmamış neden'lere götürme umutlarıydı." (s. 95). Kelebeğin de bildiği üzere bu yolculuk sadece bir umuttur. Ulaşmak istediği kaynağın uzayda bir yerde olmama ihtimali de söz konusudur. Ancak kendi amacını gerçekleştirmek onun bir açıdan özgürlüğünü gerçekleştirmesi demektir:

Şimdi sanki önümde uzanan boşluğun tek sahibiyim. Aslında o boşluk benim sahibim, ama en azından burada öyle hissetmek bile büyük bir coşku, biliyor musunuz? Bir hastalık gerçi bu sahiplenme duygusu. Dünya mavi beyaz küçük bir damla gibi görünüyor artık ve ne üzerindeki ülkelerin sınırları, ne de düşmanlıklar⁴, korkular anlaşılıyor buradan. Anlamsız hatta komik geliyor orada yaşananlar, önümdeki sessiz büyüklüğe bakarken. Bir köpeğin üzerindeki pirelerin, o köpeğin sahibiymiş gibi davranması kadar komik hem de. O mavi top hepimizin sahibi, inanın! (s. 96).

Katettiği yolculuğa, ulaştığı bilgilere, farkındalığına rağmen sonuçta geldiği noktada tek bir şeyi fark eder: Bilinmezlik. İnsanoğlunun mevcut durumunu anlatan bir ifadedir. Bilgiye sahip olmak, teknolojiyi kullanma, diğer canlılara hükmetmek, uzaya adım atmış olmak vd. her ne kadar büyük ilerlemeler olsa da insanlığın evren ve yaşam karşısındaki bilgisizliği devam etmektedir. Roman, kitap kurdunun (kelebeğin) "Kısacası, hiçbir şey bilmiyorum. Küçük bir kelebeğim ben. Adım, soyadım yok. Evim, vatanım da yok. Yalnızca dünyanızdan biriyim. Hiç kimse benim burada olduğumu bilmiyor." (s. 96) sözleriyle sona erer.

Sonuç

Zamanın Bittiği Yer, temeli insan ve toplum olan sembolik bir romandır. Romanın başkarakteri her ne kadar bir kitap kurdu olsa da Can Eryümlü, klasik toplum anlayışını eleştiren bir bakış açısıyla birey, erginlenme ve özgürlük kavramlarını işler. Bu kavramların arka planında yazar bilinçli olarak varlık felsefesini romanına dahil eder. İnsanlık tarihi açısından önemli dönüm noktalarını oluşturan ve gerçekleşmesi yüzlerce yıl alan oluşumları bir kitap kurdunun yaşam süresine sığdırır. Isırdığı sayfaları okumayı öğrenmesi, dil/düşünce edinimi sağlaması, çevresini tanımlamaya başlayıp dünyasını keşfe çıkması, öğrendikleri karşısında ne denli çaresiz olduğunu görüp daha ileriye gitme çabası Eryümlü'nün insanlık tarihini hızlıca ele aldığı bir eser ortaya çıkarmasını sağlar. Öğrendikçe daha fazlasını arzulayan kitap kurdunun kitaplar arasında başladığı yolculuk ise benliğini keşfetme, özgürlüğü gerçekleştirme olarak karşımıza çıkar.

Topluma ve toplumun yaşayış biçimine aykırı bir kitap kurdu, büyük yolculuğunda kendince birçok varoluş sorusuna yanıtlar bulur. Ancak bunu yapabilmesi için öncelikle "varlık" problemini çözmelidir. Bu noktada roman, dil-tanım bağıntısını kullanarak kitap kurdunun (insanın) bilgiye ulaşma ve depolama sorununu çözer. Bir şeyi tanımlayabilmek aynı zamanda onun varlığını bilmektir. Kitap kurdu ilk adımda kendi varlığının farkındalığına ulaşır. Sonra tüm evreni tanımlamak için büyük çaba verir. Varlık felsefesinin en temel kaynağı "bilinmezliktir". İnsan, bilinmez karşısındaki acizliğini gidermek için binlerce yıldır benzer soruları sorar. Yaşam ve ölüm, varlık ve hiçlik, zaman ve Tanrı gibi kavramlar; evrenin, insanın, yaşamın amacı gibi sorular gerek bilimin gerekse inançların cevap aradığı ve/veya verdiği sorulardır. Kitap kurdunun kısa yaşamı insanlık tarihinin hızlandırılmış bir yansımasıdır.

Zamanın Bittiği Yer, varlığın ve varoluşun "özgürlük", "yolculuk", "inanç", "varlık-hiçlik", "zaman", "yaşam ve ölüm" gibi birçok kavramına kendi penceresinden bir açıklama getirir. Romanda Spinoza'nın felsefesine en çok yaklaşan kavram ise "denge" olur. Kitap kurdunun edindiği bilgiler onu evrende bir "kaynağın ve dengenin" olduğu sonucuna götürür ki bu Spinoza'nın doğa ve Tanrı, varlık ve ruh arasındaki denge düşüncesiyle örtüşür. Üstat karakteri aracılığı ile sorgulanan ve eleştirilen inanç kavramı bir Tanrı'nın zorunlu olarak varlığına ve doğanın dengesine bağlanır. Romanı taşıdığı sembolik

⁴ "İnsanların dünyayı astronotların bakışıyla görmelerini hedefliyoruz. Çünkü insanlar dünyayı coğrafi harita üzerinden görüyor. Bu dünyada siyah çizgiler var., ülkeleri, insanları ayıran sınırlar var. Uzayda ise bu sınırlar yok." Bu söz daha çok 18 Eylül 2006'da Rus Soyuz roketiyle uzaya turist olarak giden Anuşe Ansari'ye ait olarak bilinir. Ancak romanın yayınlandığı tarih - 1999 - dikkate alındığında bu ifadeyi Can Eryümlü'nün daha önce kullandığı görülür.

değerler, imge ve metaforlar nedeniyle Panteizm⁵ ya da Monizm⁶ açısından da incelemek mümkündür. Romanda üstü kapalı olarak “inanç” kavramının da eleştirildiği görülür. Baskıcı kabulleniş ve sınırlılıkları önceden çizilmiş bir yaşam tarzı ile “kaynağa” ulaşmanın imkânsızlığı üzerinde durulur.

Felsefi bakış açısı “tutarlı” olmak koşuluyla varlığı bütünsel olarak açıklama çabasına girer. Bir bütün olarak kabul ettiği varlığı “akıl” yoluyla açıklama çabası içindedir. En temel soru “Varlık nedir?” olsa da cevap aranan soru “evrendir”. Heidegger’in cevabı “zaman” olarak verdiği bu soruya, Spinoza “denge ve özgürlük” olarak karşılık verir. *Zamanın Bittiği Yer*, gerek zaman gerekse denge odağında yer alsada temeli özgürlük kavramı üzerine kurar. Özgürlüğün insanın (romanda kitap kurdunun) seçimleri ve eylemlerinin bir sonucu olarak şekillendiğinin altı çizilir. Özgürlük kavramının işleniş biçimi romanın düşünsel altyapısını Heidegger felsefesine daha yakın kıldığı söylenebilir.

⁵ Tüm Tanrıcılık, her şeyi kapsayan içkin bir tanrının, evrenin ya da doğanın Tanrı ile aynı olduğu görüşüdür.

⁶ Bircilik, her şeyin bir tek zorunluluğun, ilkenin, madde ve enerjiden olduğunu iddia eden veya tek bir tözden (cevher/bağımsızca kendi içinde var olan) kaynaklandığını savunan felsefi görüş.

Kaynakça

- Aktulum, M. (2000). *Metinlerarası ilişkiler*. Ankara: Öteki Yayınevi.
- Bauman, Z., (2000). *Ölümlülük, ölümsüzlük ve diğer hayat stratejileri*, (N. Demirdöven Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Cihat, M. (2001). *Spinoza felsefesinde varlık ve bilgi problemi*. [Yayımlanmamış doktora tezi], Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Çoşkun S. (2015). Varoluşçuluk ve özgürlük problemi. *Felsefe Dünyası*, 61, 80-105.
- Ran, N. H. (2008). *Bütün şiirleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Eryümlü, C. (1999). *Zamanın bittiği yer*. İstanbul: Boyut Yayınları.
- Hegel, G. W. F. (1986). *Tinin görüngübilimi*. (A. Yardımlı Çev.). İstanbul: İdea Yayınları.
- Heidegger, M. (2011). *Varlık ve zaman*. (K. H. Ötken Çev.). İstanbul: Agora Kitaplığı Yayınları.
- Karakaya, T. (2010). Heidegger'den Sartre'a varoluş kavramının ontolojik, fenomenolojik ve varoluşçu anlamı. *Felsefe Dünyası*, 51, 57-66.
- Küçük, Ö. (2021). Etika'nın sosyolojik tahayyülü ve Spinoza'nın sosyolojiye etkileri üzerine. *Humanitas*, 9(18), 184-207. <https://doi.org/10.20304/humanitas.884464>
- Levinas, E. (2006). *Ölüm ve zaman*, (N. Başer Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Piri Reis (1973). *Kitâb-ı bahriye*. (Y. Senemoğlu Haz.). Tercüman Gazetesi Yayınları.
- Salih Y., (2019, 12 Şubat). Uzaydan bakınca sorunun politikacılar olduğunu görüyorsunuz. <https://www.dunya.com/kose-yazisi/uzaydan-bakinca-sorunun-politikacilar-oldugunu-goruyorsunuz/439166>
- Sartre, J. P. (2010). *Varoluşçuluk*. (A. Bezirci Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Saygın T. (2018). *Varlık felsefesi (Ontoloji)*. Y. Torun (Ed.) *Felsefeye Giriş* (s. 15-34) içinde . Ankara: Orion Kitabevi.
- Spinoza, B. (2011). *Etica*. (H. Z. Ülken Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Toprakkaya, A., Urtekin, G. (2022). Varoluş felsefesinde bir problem olarak: kaygı. *Felsefe ve Sosyal Bilimler*, 34, 279-299. <https://doi.org/10.53844/flsf.1137548>

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacılar verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiklerini beyan ederler.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar aynı oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.